

BABÜRRESE-

2024/1

BABÜRRESEARCH

Uluslararası Akademik Dergi - International Academic Journal

ARCH

BABÜRRESE-

BABUR RESEARCH

Uluslararası Akademik Dergi - International Academic Journal

2024 / 1

SAHİBİ/Owner

 Başakşehir İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü Adına
 Ahmet Çoşkun

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/General Publication Director

Deniz Demiryakan

EDİTÖR/Editor

Aslıhan Haznedaroğlu

YAYIN DANIŞMANI/Publication Advisor

Doç. Dr. Erdem Uçar

EDİTÖR YARDIMCILARI/Assistants of Editor

 Doç. Dr. Mehmet Hazar
 Doç. Dr. Ümit Özgür Demirci
 Dr. Aysun Soyer
 Naciye Akin
 Neslihan Alturan
 Tuğba Demiryakan
 Tuğça Kaymaz

ALAN EDİTÖRLERİ/Editorial Board

 Prof. Dr. Alexis Manaster Ramer
 Prof. Dr. Bahri Aydın
 Prof. Dr. Caner Kerimoğlu
 Prof. Dr. Ceval Kaya
 Prof. Dr. İlhan Genç
 Prof. Dr. Marek Stachowski
 Prof. Dr. Mehmet Aça
 Prof. Dr. Sefa Bulut
 Prof. Dr. Ünal Zal
 Doç. Dr. Hasan İsi
 Doç. Dr. M. Lütfü İlgar
 Doç. Dr. Mehmet Hazar
 Doç. Dr. Tahir Aşirov
 Doç. Dr. Ümit Özgür Demirci
 Dr. Adalet Gül Özgül
 Dr. Aysun Soyer
 Dr. Aşçe Erbay
 Dr. Öğr. Üye. Kayhan Şahan
 Dr. Öğr. Üye. Mehmet Akin Bulut
 Dr. Öğr. Üye. Mithat Usta
 Dr. Yusuf Azmun

BİLİM VE YAYIN KURULU/Science and Editorial Board

Prof. Dr. Ali Can, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Alimcan İnyet, Ege Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Alpaslan Açıkgöç, İstanbul İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Bahattin Acat, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Bahri Aydın, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Bayram Baş, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Caner Kerimoğlu, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Cihangir Doğan, Marmara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Ebubekir Ceylan, Ankara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Ercan Karakoç, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Erkin Emet, Ankara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Fethi Güngör, Yalova Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Giray Sayrun Derman, Marmara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Hasan Akgündüz, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa, Türkiye ● Prof. Dr. İbrahim Erdoğan, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. İbrahim Özdemir, İstanbul Üsküdar Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. İlhan Genç, Düzce Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Kadir Canatan, Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Kadir Esmer, Marmara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu, İstanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mehmet Aça, Marmara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem, Uluslararası Balkan Üniversitesi, N. Macedonia ● Prof. Dr. Mehmet Engin Deniz, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal, İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mehmet Kutalmış, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mehmet Nuri Gömleksiz, Fırat Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mehmet Zeki Aydın, Selçuk Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Metin Tülü, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mevlüde Canlica, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Muhammed San, Aksaray Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Muhammed Kaya, Marmara Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mukadder Boydak Ozan, Fırat Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Murat Başar, Uşak Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Murat Yıldız, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mustafa Demirci, Selçuk Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mustafa Gündüz, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mustafa Güneş, Kültürün Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Mustafa Günzül, MEB Talip Terbiye Kurulu ● Prof. Dr. Nadirhan Hasan, Ali Şir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Özbekistan ● Prof. Dr. Niyazi Kahveci, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Nuran Özlük, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Özcan Hidir, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Ramazan Korkmaz, Maltepe Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Remzi Yıldırım, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Remziye Ceylan, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Rıdvan Canım, Trakya Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Sefa Bulut, İstanbul İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Sefa Saygılı, İstanbul Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Süleyman Berk, Yalova Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Şafak Ural, İstanbul İstinye Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Vahit Türk, İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye ● Prof. Dr. Yaşar Baş, Bingöl Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Ali Çakus, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Alihan Hamdi Kuzucuoğlu, Medeniyet Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Ayhan Vergili, İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü, Türkiye ● Doç. Dr. Emek Üşenmez, İstanbul Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Erdem Uçar, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Germany Doç. Dr. Ferhat Ensar, Uludağ Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Hatice Güneş, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. İbrahim Usta, Bingöl Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Keşer Özden Köklü, Yıldız Teknik Üniversitesi ● Doç. Dr. M. Lütfü İlgar, İstanbul Biruni Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Mustafa Altun, Sakarya Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Ömer Avcı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Sema Noyan, Karabük Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Sultan Bilge Keskinkılıç Kara, İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Süleyman Doğan, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Taner Atmaca, Düzce Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Veysel Şahin, Fırat Üniversitesi, Türkiye ● Doç. Dr. Yusuf Azmun, Emekli Akademisyen, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Feridun Ay, Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Kamil Arif Kırkç, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Kayhan Şahan, İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Lütfullah Çelikten, İstanbul Avansaray Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Mithat Usta, Düzce Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Naime Doğru, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi Yücel Atila Şehirli, Trakya Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Öğretim Üyesi, Aşçe Dilşad Yakut, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye ● Dr. Rüstem Aşimov, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan ● Dr. Metdursun Beytullah, Harvard University, USA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: baburresearch@gmail.com

 web sayfası: <https://basaksehir.meb.gov.tr/>

Adres: Başak Mah. Ertuğrulgazi Cad. No 22/A Başakşehir/İstanbul

MİZANPAJ/Design by
 Emre TEKİN

İçindekiler Contents

	1	Ahmet Coşkun	Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın Eğitim Programlarına Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme An Essay on the Integration of Presidential Sustainable Development Goals into Education Programmes
Marek Stachowski	43		Türkçe Ad+Fiil Eşdizimliliklerinin Tarihî Sözlüğüne 16. Yüzyıl Çeviri Yazılı Metinlerinden Derlenen Katkılar Contributions to a Historical Dictionary of Turkish Nominal-Verbal Collocations, Compiled from 16th Century Transcription Texts
	59	Caner Kerimoğlu	Türkçenin Akrabaları: Altay Dilleri Teorisi ve Genler Relatives of Turkish: The Altaic Languages Theory and Genes
Caner Kerimoğlu	99		Relatives of Turkish: Altaic Languages Theory and Genes Türkçenin Akrabaları: Altay Dilleri Teorisi ve Genler
	139	Ünal Zal	Kutadgu Bilig ve Divân-ı Hikmet'teki Adalet, Akıl ve İlim Kavramlarının Karşılaştırılması Comparison of the Concepts of Justice, Reason and Knowledge in Kutadgu Bilig and Divan-ı Hikmet
Ümit Özgür Demirci vd.	153		Kutb'un Husrav u Şîrin'indeki Tartışmalı Kelimeler Üzerine In Qutb's Husrav u Shirin on Controversial Words

162

Mehmet Hazar

Ürün Sözcüğüne Altayistik Bir Bakış
An Altayistic Analysis of the Word Ürün

171

Alexis Manaster Ramer

Attila's Language-I
Attila'nın Dili-I

181

Yusuf Azmun

Türkmen Edebiyatında Oğuz Alfabesiyle İlgili
Anlatımlar Üzerine
The Concept of The Oghuz Alphabet in Turkmen
Literature

193

Alexis Manaster Ramer

Bartholyoshka's Law: *sgh > Indic h (or Indo-Iranian *j h)1
and A Few Indo-European, Indic, Iranian, Greek, Albanian,
etc. Etymologies

Bartholyoshka Kanunu: *sgh > Hintçe h (veya Hintçe-Farsça
*j h) ve Birkaç Hint-Avrupa Dili ile Hintçe-Farsça-Yunanca-
Arnavutça vb. Etimolojiler

207

Mithat Usta

Türk Boy Adlarında Geçen Bag ve Ok Sözcüklerinin
Anlamları
The Meanings of the Words Bag and Ok Which Exist in
Turkish Clan Names

217

Aysun Soyer

Dunhuang Bölgesinden Çıkarılan Eski Uyğurca Manihaist
Metin Parçaları
Ancient Uyghurs from Dunhuang Region Manichaistic Text
Fragments

241

Adalet Gül Özgül

Karamanlı Türkçesi ile Yazılmış Metinlerde Halk Ağzı Unsurları
Elements of Folk Dialect in Texts Written in Karamanlı Turkish

253

Mehmet Akın Bulut vd.

A Technology-Enhanced Student Self-Efficacy
Development Program
Teknoloji Destekli Öğrenci Öz-Yeterlilik Geliştirme
Programı

Ayşe Erbay

265

Ahlâk-ı Nâsirî'deki Erdem Cinslerinin Değerler Eğitimi
Açısından İncelenmesi

Analyzing the Types of Virtue in Ahlâk-ı Nâsirî in Terms of
Values Education

279

Neslihan Alturan

Uzak Lehçelerin Geldiği Kaynak Dil Eski Türkçe mi Ana
Türkçe mi?

Is the Source Language of Distant Dialects Come
from: Old Turkish or Main Turkish?

Serhat Küçük vd.

287

O'ZBEK TILI TARKIBIDAGI O'G'UZ LAHJASI VA UNING AYRIM
FONETİK XUSUSIYATLARI

Özbek Türkçesi Terkibindeki Oğuz Lehçesi ve Onun Ayırt Edici
Fonetik Hususiyetleri

297

Klaus Röhrborn
Çev. (Erdem Uçar)

Eski Türkçe Başlangıç Zikirleri

Deniz Demiryakan

305

Fairweather, A. & Montemayor, C. (ed.). Linguistic Luck:
Safeguards and threats to linguistic communication. London:
Oxford University Press, 2023, pp. xvi+326. ISBN: 978-0-19-
284545-0. 319

315

Ali Fuat Kuyumcu

Yapısalcı Bir İnceleme: Cengiz Aytmatov'un 'Kızılma'sı
A Structuralist Analysis: Cengiz Aytmatov's 'Kızılma'

Ahmet oşkun

Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürü

Başakşehir District Director of National Education

Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü Bilimsel Araştırmalar Bürosu'nun (BABÜR) uluslararası akademik yayını **BABUR Research**'ün 4. sayısını sizlere sunmanın heyecanını yaşıyorum. Bu sayı, dergimizin akademik dünyadaki yolculuğunda önemli bir dönüm noktasıdır ve dergimizin gelişerek akademik yaşamına devam ettiğinin de güçlü bir göstergesidir.

Dergimizin bu sayısında, **18** özgün makale, **1** çeviri makale ve **1** kitap tanıtımı olmak üzere toplamda **20** yazıya yer verdik. Bu yazılar, akademik dünyanın çeşitli alanlarına değerli katkılar sunacaktır. Yazılarıyla dergimize katkıda bulunan **25** yazarımıza ve bu yazıları titizlikle inceleyen **40** hakemimize içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, ben de bu sayıda "Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın Eğitim Programlarına Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme" adlı çalışmamla yer almakta büyük mutluluk duyuyorum.

I am excited to present you the **4th** issue of **BABUR Research**, the international academic publication of Başakşehir District Directorate of National Education Bureau of Scientific Research (BABUR). This issue is an important milestone in the journey of our journal in the academic world and is a strong indicator that our journal continues its academic life by developing and changing.

In this issue of our journal, we have included a total of **20** articles, including **18** original articles, **1** translation article and **1** book review. These articles will make valuable contributions to various fields of the academic world. I would like to extend my sincere thanks to our **25** authors who contributed to our journal with their articles and to our **40** referees who meticulously analysed these articles. I am also very pleased to be included in this issue with my study titled "An Essay on the Integration of the Presidential Sustainable Development Goals into Education Programmes".

Dergimizin ulusal ve uluslararası platformlarda bu noktaya ulaşmasında büyük emeği geçen **Kurucu Genel Yayın Yönetmeni** ve **Editörümüz Deniz Demiryakan**'a da teşekkür ederim. Kendisinin yoğun ve özverili çalışmaları sayesinde dergimiz yeni adını ve tasarımını kazanmış, akademik dergicilikteki uluslararası yayın standartlarına ulaşmış ve Üniversiteler Arası Kurul'un (ÜAK) kabul ettiği **EBSCO** ile **MLA** gibi önemli uluslararası indekslere girmeyi başarmıştır. Diğer sayılarda olduğu gibi bu sayıda da ısrarla sürdürdüğü %30'luk yabancı araştırmacı kotası da dergimizin uluslararası görünürlüğünü artırmada önemli bir rol oynamıştır. Yine diğer sayılarda olduğu gibi bu sayıda da katkılarını esirgemeyen Editör **Aslıhan Haznedaroğlu**'na teşekkür ederim.

BABUR Research'ün geleceği için umutluyum. Önümüzdeki sayılarda da ulusal ve uluslararası platformlarda daha da görünür olmayı ve akademik camiada önemli bir yere sahip olmayı hedefliyoruz. Bu hedefe ulaşmak için yazarlarımızdan, hakemlerimizden, okurlarımızdan ve eğitim camiamızdan aldığımız destek çok önemlidir. Tüm paydaşlara destekleri için tekrar teşekkür ederim.

Dergimizin 4. sayısının tüm akademik dünyaya yenilikler getirmesini ve ilham kaynağı olmasını diliyorum.

Saygılarımla...

I would also like to thank **Deniz Demiryakan**, our Founding Editor-in-Chief and Editor, who has contributed a great deal to our journal reaching this point on national and international platforms. Thanks to her intensive and devoted work, our journal has gained its new name and design, reached the international publication standards in academic journalism, and succeeded in entering important international indexes such as **EBSCO** and **MLA**, which are accepted by the Interuniversity Board. The quota of 30% foreign researchers, which has been persistently maintained in this issue as in other issues, has also played an important role in increasing the international visibility of our journal. I would like to thank the Editor **Aslıhan Haznedaroğlu** for her contributions.

To summarise, I am hopeful for the future of **BABUR Research**. In the upcoming issues, we aim to be even more visible in national and international platforms and to have an important place in the academic community. In order to achieve this goal, the support we receive from our authors, referees, readers and our educational community is very important. I would like to thank all stakeholders again for their support.

I hope that the 4th issue of our journal will bring innovations and inspiration to the whole academic world.

Best regards...

Deniz Demiryakan

Kurucu Genel Yayın Yönetmeni ve Editör
Editor-in-Chief

BABUR Research'ün dördüncü sayısını yayımlamış bulunmaktayız. Bu sayıda, 18 özgün makale, 1 çeviri makale ve 1 kitap tanıtımına yer verdik. Çalışmalar; dil-edebiyat ve eğitim bilimleri alanlarında 25 yazarın katkılarıyla hazırlanmış ve 40 hakemin titiz değerlendirmeleri sonucu dergimize kabul edilmiştir.

Dergimiz, **MLA** ve Üniversiteler Arası Kurul (ÜAK) tarafından kabul edilen **EBSCO** gibi prestijli uluslararası indekslerde taranmaktadır. Ayrıca Türkiye'de **ASOS Index**'te de yer almaktayız.

İsveç, Almanya, ABD, Polonya ve Özbekistan gibi ülkelerden de makaleler kabul etmiş bulunmaktayız. Bu uluslararası katılım, dergimizin bilimsel niteliğini ve çeşitliliğini artırmakta ve global akademik toplulukta yerimizi güçlendirmektedir.

Dergimizin kuruluşundan kurumsallaşmasına desteğini hiçbir zaman esirgemeyen **Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürü Sayın Ahmet Çoşkun**'a teşekkür ederim. Onun yenilikçi, çağa uygun bakış açısı ve yol göstericiliği dergimizin gelişiminde ve prestij kazanmasında önemli rol oynamıştır.

Bu sayıda yer alan tüm yazıları okuyarak hatta tasarımdan kaynaklı hataları bile tespit ederek en iyi yayının çıkmasına katkı sunan **Prof. Dr. Caner Kerimoğlu, Prof. Dr. Ünal Zal, Dr. Aysun Soyer** ve **Profesör Alexis Manaster**

We have published the fourth issue of **BABUR Research**. In this issue, we have included 18 original articles, 1 translated article and 1 book review. The studies were prepared with the contributions of 25 authors in the fields of language-literature and educational sciences and were accepted to our journal after the rigorous evaluation of 40 referees.

Our journal is indexed in prestigious international indexes such as **MLA** and **EBSCO**, which is accepted by the Interuniversity Board. We are also included in **ASOS Index** in Turkey.

We have also accepted articles from countries such as **Sweden, Germany, USA, Poland** and **Uzbekistan**. This international participation increases the scientific quality and diversity of our journal and strengthens our place in the global academic community.

I would like to thank **Dear Ahmet Çoşkun**, Başakşehir District Director of National Education, who has never withheld his support from the establishment of our journal to its institutionalisation. His innovative, contemporary perspective and guidance have played an important role in the development and prestige of our journal.

I would like to express my gratitude to **Prof. Dr. Caner Kerimoğlu, Prof. Dr. Ünal Zal, Dr. Aysun Soyer** and **Professor Alexis Manaster Ramer**,

Ramer'e teşekkürlerimi iletmek isterim. Titiz incelemeleri ve değerli geri bildirimleri dergimizin bilimsel niteliğini artırmada büyük önem taşımaktadır.

Yine ve yine dergi süreciyle ilgili her konuda büyük yardımları doku-
nan hocam **Doç Dr. Erdem Uçar'a** teşekkür ederim. Onun özverili çalışmaları, bitmek bilmeyen sabrı ve profesyonel desteği dergimizin başarısında önemli bir yer tutmaktadır.

Dergideki İngilizce bölümlerin incelenmesinde ve düzeltilmesinde büyük mesai harcayan **Yabancı Dil Editörü Tuğça Kaymaz'a** ve sürecin tüm zorluklarını birlikte aştığımız **Editör Aslıhan Haznedaroğlu'na** da teşekkür ederim. Onların emeği ve katkısı dergimizin uluslararası standartlarda yayın yapmasına büyük katkı sağlamıştır.

Yazarlarımız arasında yer alan **Ahmet Coşkun, Adalet Gül Özgül, Alexis Manaster Ramer, Ali Fuat Kuyumcu, Aysun Soyer, Ayşe Erbay, Berrin Sarıtunç, Caner Kerimoğlu, Deniz Demiryakan, Dilara Maraba, Ebrar Kevser Katırcı, Elif Tuğba Altunel, Erdem Uçar, Marek Stachowski, Mehmet Akın Bulut, Mehmet Hazar, Mithat Usta, Nazokat Jurayeva, Neslihan Alturan, Nurevşah Kaya, Serhat Küçük, Ümit Özgür Demirci, Ünal Zal, Yusuf Azmun ve Zeyneb Gazel'e** katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca, makalelerin değerlendirme süreçlerinde büyük emek sarf eden hakemlerimize de minnettarlığımı sunarım.

Saygılarımla...

who contributed to the best publication by reading all the articles in this issue and even identifying design errors. Their meticulous reviews and valuable feedback are of great importance in improving the scientific quality of our journal.

Again and again, I would like to thank **Dr. Erdem Uçar** for his great help in every aspect of the journal process. His devoted work, endless patience and professional support have an important place in the success of our journal.

I would also like to thank **Tuğça Kaymaz**, Foreign Language Editor, who spent a great deal of time in reviewing and correcting the English sections of the journal, and **Aslıhan Haznedaroğlu**, Editor, with whom we overcame all the difficulties of the process. Their efforts and contributions have contributed greatly to the publication of our journal at international standards.

Ahmet Coşkun, Adalet Gül Özgül, Alexis Manaster Ramer, Ali Fuat Kuyumcu, Aysun Soyer, Ayşe Erbay, Berrin Sarıtunç, Caner Kerimoğlu, Deniz Demiryakan, Dilara Maraba, Ebrar Kevser Katırcı, Elif Tuğba Altunel, I would like to thank Erdem Uçar, Marek Stachowski, Mehmet Akın Bulut, Mehmet Hazar, Mithat Usta, Nazokat Jurayeva, Neslihan Alturan, Nurevşah Kaya, Serhat Küçük, Ümit Özgür Demirci, Ünal Zal, Yusuf Azmun and Zeyneb Gazel for their contributions. I would also like to express my gratitude to our referees for their great efforts in the evaluation process of the articles.

Best regards...

Aslıhan Haznedaroğlu

Editör
Editor

BABUR Research dördüncü sayısına yeni logosu ve yeni görünümüyle, birçok yeni yazarı ve hakemi daha bünyesine katarak ulaştı. Dil ve edebiyat meraklıları için özellikle ilgi çekecek bir sayıyla karşınızdayız.

Bu sayımızı Ahmet Coşkun'un *Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın eğitim programlarına entegrasyonu* yazısıyla açılıyor.

Sözlükçülük alanının önemli ismi Marek Stachowski, Türkçenin tarihi sözlüğüne katkı sunmaya devam ediyor. Bu sayıda yazar 16. yüzyıl çeviri metinlerinden derlediği 78 eşdizimlilik yapısına yer veriyor.

Genetik, arkeoloji ve dilbilimin kesiştiği bir noktada çalışmalarını sürdüren Caner Kerimoğlu, Türkçenin akrabalığını genetik verileriyle araştıran yayınları değerlendiriyor. Hem Altay dil birliği kuramı hakkında geniş bir literatür bilgisi hem de genetik araştırmaların Türkçenin dil ailesi hakkında ne söylediğini ortaya koyan bu yazı, genler ve diller konusuna ilgi duyanlar için kaçırılmayacak kaynak bir metindir. Önemine binaen bu yazının İngilizce çevirisine de bu sayıda yer verdik.

Ünal Zal, Türk edebiyatının dev

BABUR Research has reached its fourth issue with its new logo and new look, and with the addition of many new authors and referees. We are here with an issue that will be of particular interest to language and literature enthusiasts.

This issue opens with Ahmet Coşkun's article on the integration of the *Presidential Sustainable Development Goals into education programmes*.

Marek Stachowski, an important name in the field of lexicography, continues to contribute to the historical dictionary of Turkish. In this issue, the author includes 78 collocations compiled from 16th century translation texts.

Caner Kerimoğlu, who continues his studies at the intersection of genetics, archaeology and linguistics, evaluates the publications investigating the kinship of Turkish with genetic data. This article, which provides both an extensive literature on the theory of Altaic linguistic unity and what genetic research says about the language family of Turkish, is an unmissable source text for those interested in genes and languages. Due to its importance, we have also included an English translation of this article in this issue.

eserlerinden olan *Kutadgu Bilig* ve *Divan-ı Hikmet*'te adalet, akıl ve ilim kavramlarını değerlendiriyor.

Ümit Özgür Demirci, Serhat Küçük ve Aysun Soyer imzasını taşıyan ve Kutb'un *Hüsrev u Şîrîn* eserindeki bazı tartışmalı sözcükleri ele alan çalışma, ilgili metnin önceki neşirlerindeki yanlış okumaları düzeltiyor.

Mehmet Hazar bu sayıda *ürün* = *şiro* sözcüğünü Altayistik açıdan incelerken *Hazar Tamgası* adını verdiği sıralı kuralını işletiyor.

Alexis Manaster Ramer *Atilla'nın Dili* başlığıyla önemli bir yazı dizisine başlıyor. "Başlangıcın başlangıcı" olan bu yazı ile Pritsak'ın ileri sürdüğü Atilla'nın dilinin Lir Türkçesi olduğu düşüncesi üzerinde duruluyor.

Manaster Ramer'e ait bir diğer yazı da *Bartholyoshka Kanunu* etrafında geliştirdiği etimoloji çalışmasıdır. Tarihsel dilbilimde metodolojik bir onarım olarak gördüğü bu çalışmalar, yazarın İnsan Yüzlü Hint-Avrupa Dilbilimi (Indo-European Linguistics with a Human Face) adını verdiği bir "devrim"i içermektedir.

Türkmen halılarında Oğuz alfabesinin izlerini örnekleyen Yusuf Azmun bu yazısında Türkmen şairlerinin Oğuz harfleriyle ilgili anlatımlarına dikkat çekiyor. "Yedisinden avaz çıkan" ve Arap harflerinin gölgesinde unutulmuş bu harfler şiirlerde özetle anılıyor.

Ünal Zal analyses the concepts of justice, reason and knowledge in *Kutadgu Bilig* and *Divan-ı Hikmet*, two giant works of Turkish literature.

The study by Ümit Özgür Demirci, Serhat Küçük and Aysun Soyer, which deals with some controversial words in Qutb's *Hüsrev u Şîrîn*, corrects misreadings in previous editions of the relevant text.

In this issue, Mehmet Hazar analyses the word *ürün* = *şiro* from an Altaic point of view and uses the sequential rule called *Hazar Tamga*.

Alexis Manaster Ramer begins an important series of articles titled *Atilla's Language*. In this article, which is "the beginning of the beginning", the idea that Attila's language was Lir Turkic, as suggested by Pritsak, is emphasised.

Another article by Manaster Ramer is the etymological study he developed around the *Bartholyoshka Law*. These studies, which the author sees as a methodological repair in historical linguistics, include a "revolution" that he calls Indo-European Linguistics with a Human Face.

In this article, Yusuf Azmun, exemplifying the traces of the Oghuz alphabet in Turkmen carpets, draws attention to Turkmen poets' expressions about the Oghuz letters. "These letters, which are forgotten

Mithat Usta'nın “ok” ve “bag” sözcüklerini ele aldığı makalesi, *Köktürk Yazıtları*'nda geçen ve yanlış yorumlanagelmiş bir ibareyi (*idi oksuz'u*) aydınlatıyor.

Doktorasını Dunhugan Mağarası'nda bulunmuş Eski Uygurca el yazmaları üzerine tamamlayan Aysun Soyer, Eski Uygurca Manihaist el yazmalarından 5 tanesinin neşrini, metinlerin tıpkıbasımı ve dil içi çevirisiyle birlikte sunuyor.

Adalet Gül Özgül, Karamanlı Türkçesi ile yazılmış metinlerde yer alan 58 halk ağzı unsurunu ele alarak Karamanlı Türkçesi sözlüğüne katkı sağlıyor.

Mehmet Akın Bulut ve arkadaşlarının teknoloji destekli öğrenci öz-yeterlik geliştirme programı hakkındaki yazısı, bu sayıda yer alan eğitim yazılarından biridir.

Ayşe Erbay, Nasirüddin Tûsî'nin çağlar boyunca etkili olmuş kitabını değerler eğitimi bağlamında inceliyor.

Neslihan Alturan, Türkçenin tarihi dönemlerine ilişkin önemli bir tartışmayı gündeme getiriyor: Uzak lehçelerin geldiği kaynak dil, Eski Türkçe mi Ana Türkçe midir?

Dergimizde Özbek Türkçesiyle yazılmış bir yazı da bulunuyor. Serhat Küçük ve arkadaşlarının Ürgenç, Hive, Semerkand, Buhara gibi bölgelerden derlenen dil malzemesini değerlendirdiği makalesi, Özbekçe içindeki Oğuz Türkçesi etkisini ele alıyor.

in the shadow of Arabic letters, are remembered with longing in poems.

Mithat Usta's article on the words “arrow” and “bag” illuminates a phrase (*idi oksuz'u*) in the Kokturk Inscriptions that has been misinterpreted.

Aysun Soyer, who completed her PhD on Old Uyghur manuscripts found in Dunhugan Cave, presents the publication of 5 Manichaeen Manichaeen manuscripts in Old Uyghur, together with the facsimile edition and in-language translation of the texts.

Adalet Gül Özgül contributes to the dictionary of Karamanli Turkish by discussing 58 folk dialect elements in the texts written in Karamanli Turkish.

Mehmet Akın Bulut and his colleagues' article on technology-supported student self-efficacy development programme is one of the educational articles in this issue.

Ayşe Erbay analyses Nasir al-Din Tûsî's book, which has been influential throughout the ages, in the context of values education.

Neslihan Alturan brings up an important discussion on the historical periods of Turkish: Is the source language from which distant dialects come from Old Turkish or Mother Turkish?

Uyguristik alanının büyük ismi Klaus Röhrborn'un Eski Türkçe başlangıç zikirlerine dair yazısının çevirisi Erdem Uçar imzasıyla dergimizde yer alıyor.

Deniz Demiryakan *Linguistik Luck: Safeguards and Threats to Linguistic Communication* adlı kitabı tanıtıyor. Dilsel belirsizliğin azaltılması ve iletişim güvenilirliğine odaklanan kitap, dilbilim ve dil felsefi açısından önemli katkı sağlıyor.

Ali Fuat Kuyumcu, Cengiz Aytmatov'un *Kızıl Elma* öyküsünü yapısalcı kuramın pratikleriyle çözümlüyor.

Bütün yazarlarımıza ve özveriyle çalışan hakemlerimize çok teşekkür ediyoruz. **BABUR Research** yenilikçi ve üretken araştırmacıların adresi olmaya devam edecek.

There is also an article in Uzbek Turkic in our journal. The article by Serhat Küçük and his colleagues, which evaluates the linguistic material collected from regions such as Ürgenç, Khive, Samarkand, Bukhara, discusses the influence of Oghuz Turkic in Uzbek.

The translation of the article by Klaus Röhrborn, a great name in the field of Uyghuristics, on Old Turkish preliminary dhikrs is published in our journal by Erdem Uçar.

Deniz Demiryakan introduces *Linguistic Luck: Safeguards and Threats to Linguistic Communication*. Focusing on the reduction of linguistic ambiguity and communication reliability, the book makes an important contribution to linguistics and linguistic philosophy.

Ali Fuat Kuyumcu analyses Cengiz Aitmatov's story *Kızıl Elma* with the practices of structuralist theory.

We would like to thank all our authors and our referees who worked devotedly. **BABUR Research** will continue to be the address of innovative and productive researchers.

Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın Eğitim Programlarına Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme

An Essay on the Integration of Presidential Sustainable Development Goals into Education Programmes

Öz

Bu makale, Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'ndan "Kapsayıcı ve Hakkaniyete Dayanan Nitelikli Eğitimi Sağlamak ve Herkes İçin Yaşam Boyu Öğrenim Fırsatlarını Teşvik Etmek" (SKA 4) üzerine odaklanmaktadır. Eğitimde kapsayıcılık ve eşitliği geliştirme, erken çocukluk gelişimini destekleme ve teknik becerilerin geliştirilmesi gibi ana başlıkları ele alır. Makale, bu hedeflere ulaşmak için tasarlanmış detaylı ve kapsamlı haftalık ders planlarını tanıtmakta ve Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından yürütülecek 45 saatlik bir eğitim programını önermektedir. Programın amacı, öğretmenlere yönelik olup bu program aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen eğitim stratejilerini öğretmenlerin sahada uygulamalarını sağlamaktır. Makalede ayrıca eğitim ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişki üzerinde durulmakta ve eğitimin sürdürülebilir kalkınma ilkelerini nasıl desteklediğine dair örnekler sunulmaktadır. Bu bağlamda, eğitimde kalite ve eşitliğin artırılmasının ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri analiz edilmekte ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve çözüm yolları tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: sürdürülebilir kalkınma, nitelikli eğitim, ekonomik kalkınma

Abstract

This paper focuses on SDG 4 "Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all" (SDG 4), one of the Presidential Sustainable Development Goals. It addresses main topics such as promoting inclusion and equity in education, supporting early childhood development and developing technical skills. The paper introduces detailed and comprehensive weekly lesson plans designed to achieve these goals and proposes a 45-hour training programme to be conducted by Başakşehir District Directorate of National Education. The aim of the programme is to enable teachers to implement educational strategies that support sustainable development in the field through these lessons. The paper also emphasises the relationship between education and economic development and provides examples of how education supports the principles of sustainable development. In this context, the effects of increasing quality and equity in education on economic development are analysed and the challenges and solutions encountered in this process are discussed.

Keywords: sustainable development, quality education, economic development

Ahmet Çoşkun

İstanbul/Türkiye

ahmetcoskun634@hotmail.com

orcid: 0000-0001-9880-9921

Atıf Citation

Çoşkun, Ahmet (2024). Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın Eğitim Programlarına Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme. *BABUR Research*, 3 (1), 1-40.

Gönderim Submitted
12.01.2024

Revizyon Revision
04.02.2024

Kabul Accepted
14.02.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

1. Giriş

Eğitimin toplumsal kalkınma ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, geniş çapta kabul görmüş bir gerçektir. Bu bağlamda eğitim programlarının Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na (SKA) entegrasyonu toplumsal eşitlik, ekonomik istikrar ve çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada kritik bir rol oynar. Özellikle **“Kapsayıcı ve Hakkaniyete Dayanan Nitelikli Eğitimi Sağlamak ve Herkes İçin Yaşam Boyu Öğrenim Fırsatlarını Teşvik Etmek”** (SKA 4) hedefine yönelik olarak Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından yürütülecek 45 saatlik bir eğitim programı önerisi, dikkate değer bir girişim olmaya adaydır. Program, öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma destekli eğitim stratejilerini sahada uygulayabilmeleri için gerekli bilgi ve becerileri kazanmalarına yönelik teorik temelli ve çerçeve akış olarak tasarlanmıştır. Bu tasarı, eyleme dönüşeceğinde eğitimdeki tüm paydaşlardan akademik dönütlerle sahada uygulanmaya çalışılacak ve ardından bu süreç ayrıntılarıyla detaylandırılacaktır.

Eğitimde kapsayıcılığı ve eşitliği artırma, erken çocukluk gelişimini destekleme ve teknik becerilerin geliştirilmesi, eğitimin temel amaçları arasında yer alır. Bu amaçlar, toplumun her kesiminin kalkınma süreçlerine katılımını sağlayarak sosyal adaletin güçlenmesine ve ekonomik kalkınmanın hızlanmasına katkıda bulunur. Ayrıca bu yaklaşım çevresel sürdürülebilirlik için de önemlidir; zira eğitim, bireylerin çevresel sorunlara karşı daha bilinçli ve duyarlı olmalarını sağlar. Bu nedenle eğitim programlarının sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle uyumlu şekilde tasarlanması ve uygulanması büyük önem taşımaktadır.

Bu eğitim programının detayları, öğretmenlere yönelik haftalık ders planlarıyla birlikte sunulmuştur. Bu ders planları, katılımcı öğretmenlere sürdürülebilir kalkınma konularında derinlemesine bilgi sağlamak ve onları bu konuda bilinçlendirerek gelecekte bu bilgileri sahada kullanabilecek şekilde yetiştirmek amacını taşımaktadır. Planlar, öğretmenlere yönelik metodolojik destekler ve uygulama örnekleri içermekte, böylece teorik bilgilerin pratik uygulamalarla desteklenmesini sağlamaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse bu çalışmanın amacı sürdürülebilir kalkınma amaçlarını destekleyen bir eğitim ortamı oluşturarak öğretmenlerin ve bu eğitimler sonrasında öğrencilerin bu küresel hedeflere ulaşmada aktif roller üstlenmelerini sağlamaktır. Öğretmenlerin bu bilgi ve becerilerle donatılması, eğitim süreçlerinde sürdürülebilirliği bir bütün olarak ele almayı ve gelecek nesillere aktarmayı mümkün kılacaktır. Bu sadece akademik başarıları artırmakla kalmaz; aynı zamanda sosyal, ekonomik ve çevresel iyileşmeleri de teşvik eder. Bu nedenle bu tür eğitim programlarının tasarlanması ve uygulanması önem taşır. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde sürdürülebilirlik kavramı ülkemizde de birçok çalışmada kendine yer bulmaktadır. Bunlardan güncel ve en önemlilerinden biri olması özelliğiyle öne çıkan Türkiye'nin eğitim alanındaki ilerleyişini pekiştiren *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli*, sürdürülebilirlik kavramını öğretim programlarında kırk

kez çeşitli biçimlerde ve bağlamlarda ele alarak bu yöndeki kararlılığı vurgulamaktadır. Söz konusu model; öğretmen ve öğrenci gelişiminin birbiriyle iç içe olduğunu, kaliteli bir eğitim sürecinin nasıl kurgulanması gerektiğini ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. İnsanı merkeze alan bu yaklaşım; bireylerin zihinsel, duygusal, bedensel, sosyal ve manevi boyutlarını bütüncül bir perspektifle ele alır ve her birinin öz potansiyelini maksimum düzeyde kullanabilmesi için esnek ve özgür öğrenme ortamları sunar (TYMM, 2024). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli*, bilgi ve sorumluluğu eğitimin temel taşları olarak belirler. Bilginin sadece aktarılması değil; aynı zamanda bu bilginin sorumlulukla kullanılması, bireylerin kendi varlıklarını ve toplumlarına olan katkılarını dengeli bir biçimde geliştirmeleri gerektiğini öngörür. Bu bireyin sadece kendini değil, çevresini ve toplumu da dönüştürme gücüne sahip olduğu anlamına gelir. Model, eğitimi bir hak olarak tanır ve herkes için hayat boyu öğrenme imkanlarını garanti altına almayı amaçlar, böylece toplumsal refah ve güvenliği artırır. Zaten bu haliyle yazının da çıkış noktasına dayanak oluşturur. Bu kapsamlı eğitim modeli, Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasında kritik bir rol oynar. Eğitim politikaları ve uygulamaları, fırsat eşitliğini sağlama ve dezavantajlı gruplar için adil koşullar yaratma amacı güder. *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli*, eğitimi sadece bilgi edinme süreci olarak görmeyip aynı zamanda bireylerin toplumsal ve çevresel sorumluluklarını yerine getirme yeteneğini geliştiren bir araç olarak konumlandırır. Bu yaklaşım, Türkiye'nin sürdürülebilirlik alanındaki global taahhütlerine uygun olarak, eğitimin her yönüyle toplumun ve bireylerin gelişimine hizmet etmesini sağlar. *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli*, eğitim yoluyla toplumun ve bireylerin ahlaki, sosyal ve entelektüel anlamda güçlenmesini ve böylece Türkiye'nin sürdürülebilir bir geleceğe doğru ilerlemesini destekler. Bu bütüncül ve insan merkezli yaklaşım, ülkenin eğitim alanında atılım yapmasına olanak tanır ve sürdürülebilir bir toplum yapısının temellerini atar (TYMM, 2024). Bu da Başakşehir'de öğretmenlere yönelik uygulanması düşünülen sürecin nihai amaçlarının başında gelir.

Türkiye'de sürdürülebilirlik kavramının derinlemesine incelenmesi, tarihsel ve kültürel boyutlarıyla ele alındığında İbn-i Haldun, Nurettin Topçu ve Cemil Meriç gibi düşünürlerin katkıları öne çıkar (Buradaki katkılar, söz konusu kişilerin yaşadıkları çağa özgü düşüncelerini yordayarak elde edilse de sürecin ve makalenin konusu olan kavramların somutlaştırılmasında önem taşır). Bu düşünürlerin sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma ve nitelikli eğitim konularındaki -yordama yoluyla elde edilmiş- görüşleri Türkiye'nin bu alanlardaki politika ve yaklaşımlarına zengin bir perspektif sunar. İbn-i Haldun (2023), 14. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biri olarak *Mukaddime* adlı eserinde toplumların yükseliş ve çöküşünü incelerken çevresel faktörlerin ve coğrafi koşulların bu süreçler üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir. İbn-i Haldun'a göre çöl gibi verimsiz arazilerde yaşayan topluluklar, zorlu koşullar nedeniyle daha güçlü sosyal bağlar ve dayanıklılık geliştirmiştir. Bu tespitleri günümüzde sürdürülebilirlik kavramının çevresel etmenler açısından değerlendirilmesine ışık tutar. Ekonomik kalkınma

konusunda İbn-i Haldun, sadece mal ve hizmet üretimiyle sınırlı olmayan sosyal yapı, adalet, yönetim ve kurumların kalitesi gibi unsurları da içeren bir yaklaşımı savunmuştur. Bu, günümüzün sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle örtüşen bir anlayıştır. Nurettin Topçu (1998), modernleşme sürecinde insanın doğa ile olan ilişkisine büyük önem vermiş bir düşünürdür. Topçu'ya göre insanın iç dünyasını ve çevresini ihmal etmesi, ahlaki ve manevi bozulmalara yol açabilir. Bu bakış açısı, doğaya saygı ve onun korunması gerektiği düşüncesiyle bugünkü çevresel sürdürülebilirlik kavramlarıyla örtüşmektedir. Topçu ayrıca, toplumsal ve ekonomik kalkınmanın ahlaki ve manevi değerlerle uyumlu olması gerektiğini vurgular. Bu sadece ekonomik büyümeyi değil; aynı zamanda sosyal adaleti, etik değerleri ve toplumsal dayanışmayı önemseyen bir kalkınma modelini destekler. Cemil Meriç (2004), Batı medeniyetinin eleştirisini yaparken, kendi toplumunun değerlerini koruyarak nasıl bir kalkınma sağlanabileceği üzerine düşünmüştür. Meriç için sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyümenin ötesinde, kültürel ve ahlaki değerlerin korunması ve geliştirilmesini de içermelidir. Bu, toplumun bütün katmanlarının bu gelişmeden adil bir şekilde yararlanmasını savunan bir yaklaşımdır. Eğitim konusunda İbn-i Haldun (2023), eğitimin sadece bilgi aktarımı olmadığını, aynı zamanda ahlaki ve etik değerlerin öğretilmesi gereken bir süreç olduğunu belirtir. Nurettin Topçu (1998) ve Cemil Meriç (2004) de benzer şekilde, eğitimin her bireye eşit ve adil bir şekilde ulaşılmasını vurgularlar. Bu düşünürler, eğitimin kişisel ve toplumsal dönüşüm aracı olarak önemini öne çıkarırken, öğretmenlerin de bu süreçte kritik bir rol oynadığını savunurlar. Bu üç düşünürün fikirleri, Türkiye'de sürdürülebilirlik kavramının işlenişine tarihsel ve kültürel bir derinlik kazandırmakta ve günümüz politikalarına ışık tutmaktadır.

2. Sürdürülebilirlik ve Kalkınma Kavramlarının Çerçevesi

Sürdürülebilirlik; Basiago (1999) tarafından belirtildiği gibi bir varlık, sonuç veya sürecin uzun süre devam edebilme yeteneği olarak tanımlanır. Gelişme üzerine odaklanan literatürde, çeşitli akademisyenler ve uygulayıcılar -Milne ve Gray (2013), Tjarve ve Zemite (2016), Mensah ve Enu-Kwesi (2018) ve Thomas (2015) gibi- bu kavramı; ekonomik, ekolojik ve sosyal sistemlerin sağlıklı bir şekilde geliştirilmesi ve bu sistemlerin sürdürülmesi çerçevesinde kullanmaktadır. Stoddart vd. (2011) ise sürdürülebilirliği, sosyo-ekonomik faaliyetlerin ekosistem sınırları içinde yürütülmesi ve kaynakların adil ve etkin bir şekilde kuşaktan kuşağa aktarılması olarak ifade etmiştir. Ben-Eli (2015) bu kavramı, nüfusun çevresel taşıma kapasitesi ile dinamik bir denge içinde olduğu bir etkileşim süreci olarak tanımlamıştır; bu durumda nüfus, çevresel sınırları zorlamadan gelişme potansiyelini tam olarak kullanabilmektedir. Thomas (2015) açısından sürdürülebilirlik, insan faaliyetlerinin mevcut doğal kaynakları tükenmeden toplumun ihtiyaç ve arzularını karşılayabilme kapasitesine odaklanmaktadır. Bu, ekonomik ve sosyal yaşamların, insani gelişim için ekolojik kaynaklardan nasıl yararlanması gerektiği üzerine düşünmeyi teşvik etmektedir. Hák vd. (2016) tarafından vurgulandığı üzere küresel toplumun çevre ve ekonomiyi

sürdürülebilir bir hale getirmesi, gezegenin taşıma kapasitesini göz önünde bulundurarak gerçekleştirilmesi gereken zorlu bir görevdir. Dünya Bankası (2017), bu sürecin yenilikçi yöntemler gerektirdiğini belirtmiştir. DESA-UN (2018), sürdürülebilirliğin temel amacının ekosistemlerin yenilenme kapasitesi bakımından ekonomi, toplum ve çevre arasında uygun bir uyum ve denge sağlamak olduğunu ileri sürmüştür. Gossling-Goidsmiths (2018) ise bu dinamik uyum ve dengeye odaklanmanın sürdürülebilirliğin anlamlı bir tanımını oluşturduğunu belirtmiştir. Mensah ve Enu-Kwesi (2018) tarafından ifade edildiği gibi sürdürülebilirlik tanımı aynı zamanda nesiller arası eşitliği de vurgulamalıdır; bu gelecek nesillerin ihtiyaçlarının tanımlanması ve belirlenmesinin zor olması nedeniyle önemli bir meydan okumayı temsil etmektedir. Sürdürülebilirlik teorileri, Hussain vd. (2014) ve UNSD (2018b) gibi kaynaklara dayanarak insanlığın karşılaştığı zorlukları ele alırken sosyal, çevresel ve ekonomik modelleri önceliklendirmeyi ve bu modelleri insanlığın sürekli faydasına entegre etmeyi hedeflemektedir. Bu modeller, Acemoglu ve Robinson (2012) ve Evers (2018) gibi isimlerin çalışmalarında belirttiği gibi ekonomik açıdan doğal ve finansal sermayenin sürdürülebilir bir şekilde birikimini ve kullanımını; çevresel açıdan biyoçeşitlilik ve ekolojik bütünlüğü, sosyal açıdan ise insan onuru ve refahını sürekli olarak destekleyecek şekilde; politik, kültürel, güvenilir sağlık ve eğitim sistemlerini iyileştirmeyi amaçlamaktadır, bu da sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturur.

Tüm bu açıklamalar bir arada düşünüldüğünde, sürdürülebilirlik kavramı çeşitli boyutlarıyla geniş bir çerçevede incelenebilir. Sürdürülebilirlik; varlıkların, sonuçların veya süreçlerin uzun süre devam edebilme yeteneğini ifade ederken aynı zamanda ekonomik, ekolojik ve sosyal sistemlerin sağlıklı bir şekilde geliştirilmesi ve sürdürülmesi anlamına gelmektedir. Bu tanım, insan faaliyetlerinin doğal kaynakları tüketmeden toplumsal ihtiyaçları karşılama kapasitesine de vurgu yapar. Akademisyenler, bu sürecin küresel toplumun çevresel ve ekonomik dengeleri göz önünde bulundurarak zorlu görevleri üstlenmesi gerektiğini belirtirler. Ayrıca sürdürülebilirlik, sosyo-ekonomik faaliyetlerin ekosistem sınırları içinde yürütülmesi ve kaynakların adil bir şekilde kuşaktan kuşağa aktarılması olarak da ifade edilir. Sürdürülebilir gelişim, nesiller arası eşitlik ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaya da içerir, bu da insanlığın karşılaştığı sosyal, çevresel ve ekonomik zorlukları ele alırken modellerin entegrasyonunu gerektirir. Ekonomik, çevresel ve sosyal politikaların insan onuru ve refahını desteklemesi ve sürekli olarak biyoçeşitliliği ve ekolojik bütünlüğü koruması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu geniş perspektif, sürdürülebilirliği sadece çevresel bir kavram olmaktan çıkarıp ekonomik ve sosyal boyutlarıyla bütünlük bir yaklaşım olarak ele alınmasını sağlar.

Yukarıda dile getirilen kapsayıcı anlayış, sürdürülebilirliğin sadece çevresel değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik boyutlarla da iç içe geçtiğini göstermektedir. Sürdürülebilir gelişme, ekosistemlerin yenilenme kapasitesini korurken aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yapıların iyileştirilmesini hedefler. Bu çerçevede, kalkınma sürecinin

sürdürülebilirlikle nasıl bütünleştirileceği önem kazanır. Kalkınma, akademik çevrelerde farklı bakış açıları ve teorilerle ele alınan, insan kapasitesinin sürekli gelişim ve adaptasyon sürecini ifade eden bir kavramdır. Du Pisani (2006; akt. Peet, 1999), kalkınmayı insanların yeni yapılar oluşturma, sorunları çözme ve sürekli değişen dünyaya uyum sağlama yeteneğinin geliştiği devinimsel bir süreç olarak tanımlar. Reyes (2001) ise kalkınmayı, doğal kaynakların rasyonel ve sürdürülebilir kullanılmasıyla nüfusun ihtiyaçlarının karşılandığı bir sosyal durum olarak görür. Todaro ve Smith (2006) kalkınmayı; ekonomik büyüme, eşitsizliklerin azaltılması, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sosyal yapıların değişimi gibi çok boyutlu bir süreç olarak tanımlar. Bu bağlamda kalkınma ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişki, her iki kavramın da toplumun genel refahını artırma ve doğal kaynakları koruma yönündeki ortak hedeflerinden kaynaklanmaktadır. Tarafımızca hazırlanan SKA 4'ün entegre edildiği ders planlarında da bu durum göz önünde bulundurulmuş ve akışa yön vermiştir.

Bu yazının direkt olarak konusu olmamakla birlikte kalkınma modellerine de kısaca değinmek doğru olacaktır. Kalkınma teorileri arasında *Modernleşme, Bağımlılık, Dünya Sistemleri ve Küreselleşme Teorileri* gibi önemli yaklaşımlar bulunmaktadır. *Modernleşme Teorisi*, Tipps (1976) tarafından geleneksel toplumların modern toplumları taklit etmesi gerektiğini savunan bir yaklaşım olarak ortaya konmuştur. *Bağımlılık Teorisi*, gelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin yoksul ülkelerin ekonomik kaynaklarını sömürdüğünü iddia eder ve *Modernleşme Teorisinin* düşüncelerine karşı çıkar. *Dünya Sistemleri Teorisi*, az gelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere kaynak akışının dünya ekonomisindeki eşitsiz ilişkiler nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin gelişimini engellediğini savunur. *Küreselleşme Teorisi*, uluslararası ekonomik işlemlerin derinleşmesinin yanı sıra kültürel bağlantıları da vurgular ve teknolojinin artan erişilebilirliğiyle dünya çapında insanları birbirine bağlayarak kültürel homojenleşmeye yol açar. Bu gelişim teorileri, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarının önünü açarak global kalkınma paradigmasının şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu yaklaşımlar, çeşitli zayıf yönler içermelerine rağmen uluslararası kalkınma ve ilerleme anlayışını derinden etkilemiş olup tarafımızca hazırlanan on beş haftalık ve kırk beş saatlik ders akışlarında da belirleyici olmuştur.

Sürdürülebilirlik, kalkınma ve ekonomi arasındaki ilişki günümüz dünya düzeninde merkezi bir konu haline gelmiştir. Sen (1999) tarafından vurgulanan özgürlük ve özsaygı gibi sosyal parametreler; ekonomik politikaların sadece gelir artışı odaklı olmamalı, aynı zamanda insanların yaşam kalitesini ve kapasitelerini artırmayı hedeflemesi gerektiğini göstermektedir. Bu, Todaro ve Smith (2006) tarafından tanımlanan çok boyutlu kalkınma süreci ile uyumludur; burada ekonomik büyüme, eşitsizliklerin azaltılması, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sosyal yapıların dönüşümü, kalkınmanın temel unsurları olarak ele alınmaktadır. Bu unsurlar, sürdürülebilir bir ekonomik modelin sadece finansal büyümeyle sınırlı kalmayıp çevresel ve sosyal boyutları da içermesi gerektiğine işaret eder. DESA-UN (2018) ve Dünya Bankası (2017) gibi kurumlar; bu çerçevede ekonomik politikaların, ekosistemlerin yenilenme kapasitesini destekleyecek şekilde tasarlanması

gerektiğini savunmaktadır. Böylece sürdürülebilirlik, kalkınma ve ekonomi arasındaki dinamik ilişki hem mevcut hem de gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde dengelenmiş olur.

Çalışmanın içeriğine katkı sunacak olmasından hareketle sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik üzerine odaklanmak önemlidir. Daly (1992) tarafından belirtildiği üzere sosyal sürdürülebilirlik; eşitlik, güçlendirme, erişilebilirlik, katılım, kültürel kimlik ve kurumsal istikrar gibi kavramları içermektedir. Benaim ve Raftis (2008) bu kavramların, kalkınmanın insan odaklı olması gerektiğini vurgular. Farazmand (2016) ise sosyal sürdürülebilirliğin yoksulluğu azaltmayı ve sosyal koşullar ile çevresel yıkım arasındaki ilişkiyi dikkate almayı hedeflediğini belirtir. Kumar vd. (2014) ile Scopelliti vd. (2018) yoksulluğun ekonomik ve çevresel kaynakların durumuna uygun bir şekilde azaltılması gerektiğini savunur. Saith (2006), sosyal sürdürülebilirliğin dünya çapında sağlık hizmetleri, eğitim, barış ve istikrar erişimi sağlayarak anlamlı bir yaşam sürdürülmesine katkıda bulunduğunu ifade eder.

Özellikle eğitim, sosyal sürdürülebilirliğin bir parçası olarak önem taşır. Eğitim, toplumun çevresel ve sosyal zorluklara uyum sağlama kapasitesini artırarak daha bilinçli ve yetkin bireyler yetiştirmektedir. Çevresel sürdürülebilirlik açısından Brodhag ve Taliere (2006) doğal çevrenin insan yaşamını destekleyecek şekilde üretken ve dirençli kalmasının gerekliliğini, Goodland ve Daly (1996) ise doğal kaynakların yeniden üretilebilir hızlarda kullanılmasının ve atıkların çevrenin absorbe edebileceği miktarlarda bırakılmasının önemini vurgulamıştır. Çevresel etkiler, biyomların sınırlarını ve türlerin dağılımlarını tetikleyebilir; deniz seviyesi yükselmesi gibi olaylar ekosistemler üzerinde dramatik etkiler yaratabilir (UNSD, 2018c). Bu çerçevede; eğitim, bireylerin çevresel bilincini artırarak sürdürülebilir bir geleceğin temel taşlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Sürdürülebilirlik kavramı; ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlarıyla geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu çerçevede, sürdürülebilir kalkınma, mevcut kaynakların nesiller arası adil ve etkin kullanımı ile ekosistemlerin korunmasını amaçlar. Bu anlayış, ekonomik büyümenin yanı sıra çevresel bütünlüğün ve sosyal refahın sürekliliğini de önemser. Özellikle eğitim, bu üçlü ilişkide merkezi bir rol oynar. Eğitim, bireylerin çevresel sorunlara duyarlı olmalarını, sosyal adalet konularında bilinçlenmelerini ve ekonomik süreçlere aktif olarak katılmalarını sağlayarak sürdürülebilir kalkınmanın temel taşlarından biri haline gelmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın (SKA) Eğitim Programlarına entegrasyonu, bu bağlamda kritik öneme sahiptir. SKA 4, "Kapsayıcı ve Hakkaniyete Dayanan Nitelikli Eğitimi Sağlamak ve Herkes İçin Yaşam Boyu Öğrenim Fırsatlarını Teşvik Etmek" amacıyla, eğitimde fırsat eşitliği sağlamayı ve herkes için yaşam boyu öğrenim imkanlarını genişletmeyi hedefler. Bu hedef sadece bireylerin kişisel ve mesleki gelişimlerine değil; aynı zamanda toplumun sosyal uyumu ve ekonomik gelişimi için de önemli sonuçlar doğurabilir. Sosyal sürdürülebilirlik açısından Daly (1992), Benaim

ve Raftis (2008) gibi düşünürlerin vurguladığı eşitlik, güçlendirme ve erişilebilirlik gibi değerler, eğitim yoluyla pekiştirilerek toplumun her kesiminin kalkınma süreçlerine katılımı sağlanabilir. Çevresel sürdürülebilirlik ise Brodhag ve Taliere (2006) ile Goodland ve Daly (1996) tarafından belirtilen doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı eğitim programları aracılığıyla nesillere aktarılabilir. Böylece ekosistemlerin ve biyoçeşitliliğin korunması için gerekli bilinç ve yetkinlikler geliştirilir.

Bu sebeple eğitim programlarının sürdürülebilir kalkınma amaçlarına entegrasyonu; sosyal adalet, ekonomik kalkınma ve çevresel sürdürülebilirlik ve daha birçok hedeflerine ulaşmada stratejik bir önem taşır. Böylece sürdürülebilir bir gelecek için gerekli olan bilgi, beceri ve değerler toplumun tüm kesimlerine etkili bir şekilde yayılabilir.

3. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın (SKA) Genel Tanıtımı¹

Aşağıda; Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, hedef ve göstergelerine yer verilmeksizin (SKA 4 hariç) genel çizgileriyle tanıtılmıştır. Devamında ise bu yazının konusu olan SKA 4'ün detaylı tanıtımına ve söz konusu SKA'nın eğitim programlarına entegrasyonu ile ilgili bölüme geçilmiştir:

SKA 1: Yoksulluğun Tüm Biçimlerini Her Yerde Sona Erdirmek

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nden biridir ve temel amacı yoksulluğun tüm biçimlerini her yerde sona erdirmektir. Bu çerçevede gelir düzeyi, cinsiyet, yaş ve coğrafi konum gibi çeşitli faktörlere odaklanarak aşırı yoksulluğu azaltmak, sosyal koruma sistemlerini güçlendirmek, ekonomik kaynaklara eşit erişimi sağlamak, kırılğanlıkları azaltmak ve gelişmekte olan ülkeleri desteklemek gibi alt hedefler belirlenmiştir. SKA 1, kapsamlı ve sürdürülebilir bir yaklaşım benimseyerek yoksullukla mücadelede çeşitli önlemleri içermekte ve uluslararası iş birliğini teşvik etmektedir.

SKA 2: Açlığı Bitirmek, Gıda Güvenliğine ve İyi Beslenmeye Ulaşmak ve Sürdürülebilir Tarımı Desteklemek

Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nden biridir ve açlığı bitirmeyi, gıda güvenliğine ve iyi beslenmeye ulaşmayı; aynı zamanda sürdürülebilir tarımı desteklemeyi amaçlar. Bu hedefin altında yer alan alt hedefler ve göstergeler genel olarak gıda güvenliği, beslenme, tarımın sürdürülebilirliği ve küresel gıda piyasalarının düzenlenmesi gibi konulara odaklanmıştır. SKA 2'nin genel amacı, özellikle yoksullar ve kırılğan durumda olanlar da dahil olmak üzere herkes için güvenli, besleyici ve yeterli gıdaya erişimi sağlamak, yetersiz beslenmeyi sona erdirmek ve tarımsal üretkenliği artırmaktır. Bu hedefe ulaşmak için belirlenen göstergeler arasında yetersiz beslenmenin yaygınlığı, gıda güvenliği, çocuklarda büyüme geriliği, küçük ölçekli gıda üreticilerinin gelirleri ve tarım alanlarının sürdürülebilirliği gibi çeşitli konular

¹ Bu başlıktaki bilgiler T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığına ait genel ağ sayfasından yararlanılarak elde edilmiştir: <http://www.surdurulebiliralkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/SKA-ve-Gostergeleri-Kapak-Birlestirilmis.pdf> (08.05.2024)

yer almaktadır. SKA 2, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretim kapasitesini artırmak ve gıda piyasalarındaki ticari kısıtlamaları düzeltmek için uluslararası iş birliğini teşvik etmeyi hedefler. Bu çerçevede tarımsal ihracat sübvansiyonları, gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar ve gıda emtia piyasalarının düzenlenmesi gibi konular da ele alınmıştır. SKA 2, sürdürülebilir ve küresel anlamda adil bir gıda sistemi oluşturmayı amaçlamaktadır.

SKA 3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşamı Her Yaşta Güvence Altına Almak

Tüm dünyada anne ölüm oranlarını düşürmeyi, yenidoğan ve 5 yaş altı çocuk ölümlerini azaltmayı, bulaşıcı hastalıklarla mücadeleyi güçlendirmeyi, bulaşıcı olmayan hastalıklardan kaynaklanan ölümleri azaltmayı, madde bağımlılığına önlemler almayı, trafik kazalarından kaynaklanan ölüm ve yaralanmaları azaltmayı, genel sağlık sigortasını oluşturmayı ve çevresel riskleri azaltmayı hedefler. Bu amaçlar doğrultusunda belirlenen göstergeler, sağlık ve yaşam kalitesini iyileştirme çabalarını değerlendirmek için kullanılır.

SKA 5: Cinsiyet Eşitliğini Sağlamak ve Tüm Kadınlar ile Kız Çocuklarını Güçlendirmek

Bu sürdürülebilir kalkınma hedefi tüm bireylerin toplumsal yaşama tam ve eşit katılımını sağlamayı, ayrımcılığı sona erdirmeyi, şiddeti önlemeyi ve zararlı uygulamaları yok etmeyi amaçlar. Aynı zamanda, tüm bireylerin liderlik pozisyonlarında eşit temsilini teşvik eder.

SKA 6: Herkes için Erişilebilir Su ve Atıksu Hizmetlerini ve Sürdürülebilir Su Yönetimini Güvence Altına Almak

Herkes için güvenilir ve karşılanabilir içme suyuna evrensel ve adil erişim sağlamayı amaçlayan bir sürdürülebilir kalkınma hedefidir. Bu hedef içme suyu hizmetlerine evrensel erişim sağlamak, sanitasyon ve hijyen koşullarını iyileştirmek, su kirliliğini azaltmak, su kullanım verimliliğini artırmak, su kaynaklarını korumak ve uluslararası iş birliği ile gelişmekte olan ülkelerin kapasitesini güçlendirmeyi içerir. Belirlenen göstergeler, su kaynakları yönetimi, su kalitesi, su kullanım verimliliği gibi konularda ilerlemeleri izlemek için kullanılır.

SKA 7: Herkes İçin Karşılanabilir, Güvenilir, Sürdürülebilir ve Modern Enerjiye Erişimi Sağlamak

Bu hedef evrensel enerji erişimini sağlamak, yenilenebilir enerjinin payını artırmak, enerji verimliliğini geliştirmek, temiz enerji teknolojilerine erişimi kolaylaştırmak ve gelişmekte olan ülkelerde enerji altyapısını güçlendirmek gibi alt hedefleri içerir. Belirlenen göstergeler; elektriğe erişim oranı, temiz yakıt ve teknoloji kullanım oranı, yenilenebilir enerji payı gibi konularda ilerlemeleri izlemek için kullanılır.

SKA 8: İstikrarlı, Kapsayıcı ve Sürdürülebilir Ekonomik Büyümeyi, Tam ve Üretken İstihdamı ve Herkes İçin İnsana Yakışır İşleri Desteklemek

SKA 8; ekonomik büyüme sürdürmek, ekonomik verimliliği artırmak, insana yakışır işler

yaratmak, gençler ve kadınlar dahil olmak üzere herkes için eşit iş fırsatları sağlamak, çocuk işçiliği ve modern köleliği sona erdirmek gibi alt hedefleri içerir. Belirlenen göstergeler kişi başına düşen ekonomik büyüme, çalışan kişi başına düşen reel gayrisafi yurt içi hasıla büyüme hızı, gençlerin eğitimde ve istihdamda yer alış oranı gibi konularda ilerlemeleri izlemek için kullanılır.

SKA 9: Dayanıklı Altyapılar Tesis Etmek, Kapsayıcı ve Sürdürülebilir Sanayileşmeyi Desteklemek ve Yenilikçiliği Güçlendirmek

Sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek için dayanıklı altyapılar kurmayı, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi teşvik etmeyi ve yenilikçiliği güçlendirmeyi hedefler. Bu çerçevede altyapı kalitesini artırmak, sanayiye desteklemek ve teknolojik gelişmeyi sağlamak amaçlanmaktadır. Bu hedef ekonomik büyümeyi destekleyerek toplumsal refahı güçlendirmeyi amaçlar.

SKA 10: Ülkelerin İçinde ve Arasındaki Eşitsizlikleri Azaltmak

SKA 10; Bu hedef gelir eşitsizliğini azaltmayı, herkesin sosyal, ekonomik ve siyasi olarak kapsanmasını güçlendirmeyi, ayrımcılıkla mücadele etmeyi ve küresel ekonomik kurumların daha adil ve şeffaf olmasını sağlamayı içerir. Aynı zamanda göç politikalarını düzenlemeyi ve en az gelişmiş ülkelerin ekonomik olarak güçlenmelerini desteklemeyi amaçlar.

SKA 11: Şehirleri ve İnsan Yerleşimlerini Kapsayıcı, Güvenli, Dayanıklı ve Sürdürülebilir Kılmak

Bu hedef 2030 yılına kadar herkesin yeterli, güvenli ve karşılanabilir konuta ve temel hizmetlere erişimini sağlamayı, ulaşım sistemlerini güvenli ve sürdürülebilir hale getirmeyi, kentsel planlama ve yönetimi geliştirmeyi, kültürel ve doğal mirası korumayı, afetlere dayanıklılığı artırmayı ve çevresel etkileri azaltmayı içerir. Aynı zamanda, kentlerdeki yaşam kalitesini artırmayı, kamusal alanlara erişimi güvence altına almayı ve kentler arası eşitliği teşvik etmeyi hedefler.

SKA 12: Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim Kalıplarını Sağlamak

Sürdürülebilir üretim ve tüketim kalıplarını sağlamayı hedefleyen bir sürdürülebilir kalkınma hedefidir. Bu hedef gelişmiş ülkelerin liderliğinde, gelişmekte olan ülkelerin seviye ve kapasitelerini dikkate alarak her ülkenin *Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim Modellerine Yönelik 10 Yıllık Çerçeve Programını* uygulamasını amaçlar. Aynı zamanda doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimini ve verimli kullanımını hedefler. Gıda israfını azaltmayı, kimyasalların ve atıkların çevreye duyarlı yönetimini sağlamayı, atık oluşumunu azaltmayı ve şirketleri sürdürülebilir uygulamalara teşvik etmeyi içerir. Ayrıca sürdürülebilir kamu alımlarını teşvik etmeyi, toplumları sürdürülebilir yaşam tarzları konusunda bilgilendirmeyi ve gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerine geçişini desteklemeyi hedefler.

SKA 13: İklim Değişikliği ve Etkileri ile Mücadele için Acilen Eyleme Geçmek

İklim değişikliği ve etkileri ile mücadeleyi amaçlayan bir sürdürülebilir kalkınma hedefidir.

Bu çerçevede tüm ülkelerde iklim değişikliğiyle ilgili tehlikelere karşı dayanıklılığı artırmayı, doğal afetlere uyum kapasitesini güçlendirmeyi, ulusal politika ve stratejilere iklim değişikliği önleme önlemlerini entegre etmeyi ve bireylerin ve kurumların iklim değişikliğiyle ilgili eğitim ve kapasite geliştirmelerini sağlamayı hedefler. Bu kapsamda afet riski azaltma stratejilerinin benimsenmesi, düşük sera gazı emisyonlu kalkınma politikalarının uygulanması ve toplumun iklim değişikliği konusunda bilinçlendirilmesi gibi çeşitli göstergelerle ilerleme ölçülmektedir.

SKA 14: Sürdürülebilir Kalkınma için Okyanusları, Denizleri ve Deniz Kaynaklarını Korumak ve Sürdürülebilir Kullanmak

Sürdürülebilir kalkınma hedefi altında okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumayı ve sürdürülebilir bir şekilde kullanmayı amaçlayan bir set hedef ve gösterge içerir. Bu hedefler arasında deniz kirliliğini azaltma, ekosistemlerin sürdürülebilir yönetimi, okyanus asitlenmesinin etkilerini ele alma, aşırı avlanmayı önleme, deniz alanlarını koruma altına alma ve küçük ada devletleri ile en az gelişmiş ülkelerin ekonomik faydalarını artırma gibi konular bulunmaktadır. Göstergeler, belirli hedeflere ulaşma sürecini ölçmek ve izlemek amacıyla kullanılan ölçülebilir kriterleri içerir. Bu hedeflerin ve göstergelerin uygulanması, okyanusların sürdürülebilir kullanımını teşvik etmeyi, deniz kaynaklarının korunmasını sağlamayı ve küresel düzeyde deniz biyolojik çeşitliliğini desteklemeyi amaçlamaktadır.

SKA 15: Karasal Ekosistemleri Korumak, İyileştirmek ve Sürdürülebilir Kullanımını Desteklemek; Sürdürülebilir Orman Yönetimini Sağlamak; Çölleşme ile Mücadele Etmek; Arazi Bozunumunu Durdurmak ve Tersine Çevirmek; Biyolojik Çeşitlilik Kaybını Engellemek

SKA 15 genel bir bakışla karasal ekosistemleri korumak, iyileştirmek, sürdürülebilir kullanımını desteklemek, sürdürülebilir orman yönetimini sağlamak, çölleşme ile mücadele etmek, arazi bozunumunu durdurmak ve tersine çevirmek, biyolojik çeşitlilik kaybını engellemeyi amaçlar. Bu hedefler, ormanların, sulak alanların, dağların ve kurak alanların dahil olduğu karasal ve iç tatlısu ekosistemlerinin korunması, restore edilmesi ve sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını içerir. Her hedef, belirli göstergelerle desteklenmiştir, bu göstergeler ise belirli konularda ölçülebilir ilerlemeyi temsil eder.

SKA 16: Sürdürülebilir Kalkınma için Barışçıl ve Kapsayıcı Topluluklar Tesis Etmek, Herkes İçin Adalete Erişimi Sağlamak ve Her Düzeyde Etkili, Hesap Verebilir ve Kapsayıcı Kurumlar Oluşturmak

Dünya genelinde barışçıl, kapsayıcı toplumların oluşturulmasını amaçlayan bir hedeftir. Temel odak noktaları arasında herkes için adalete eşit erişim sağlamak, şiddeti azaltmak, çocuklara yönelik istismarı önlemek, hukukun üstünlüğünü güçlendirmek, yolsuzluğu azaltmak, şeffaf ve etkili kurumlar oluşturmak, karar alma süreçlerinde katılımı artırmak

² Bu başlıktaki bilgiler T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığına ait genel ağ sayfasından yararlanılarak elde edilmiştir: <http://www.surdurulebilirlikkalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2021/02/SKA-ve-Gostergeleri-Kapak-Birlestirilmis.pdf> (08.05.2024)

ve küresel yönetişimde gelişmekte olan ülkelerin katılımını genişletmek bulunmaktadır. Bu hedef, sürdürülebilir kalkınmanın temel bir unsuru olarak toplumların güçlendirilmesini ve adaletin herkes için teminat altına alınmasını amaçlamaktadır.

SKA 17: Uygulama Araçlarını Güçlendirmek ve Sürdürülebilir Kalkınma için Küresel Ortaklığı Canlandırmak

SKA 17, küresel iş birliğini canlandırmayı ve sürdürülebilir kalkınma için uygulama araçlarını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Finans, teknoloji, kapasite artırımı, ticaret, politika ve kurumsal uyum, çok paydaşlı işbirlikleri, veri izleme ve hesap verebilirlik, sistemik konular gibi çeşitli alanlarda hedefleri kapsayan bir dizi alt hedef içermektedir. Bu hedef, uluslararası destekle yurt içindeki kaynakları harekete geçirerek gelişmekte olan ülkelerin finansal kapasitelerini güçlendirmeyi, gelişmiş ülkelerin resmi kalkınma yardımı taahhütlerini yerine getirmelerini sağlamayı, çeşitli kaynaklardan ilave mali kaynakları gelişmekte olan ülkelerde harekete geçirmeyi, uzun vadeli borç sürdürülebilirliğine erişmeyi, bilim, teknoloji ve yenilikçiliğe erişimi artırmayı, çok paydaşlı işbirlikleri ve veri izleme mekanizmalarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Son olarak bu hedef, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini desteklemek için dünya genelinde güçlü ve koordineli bir küresel iş birliğinin önemini vurgular ve farklı alanlarda yapılan çalışmaların birbirine entegre edilmesini hedefler.

4. Cumhurbaşkanlığı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'ndan SKA 4'ün Eğitim Programlarına Entegrasyonu

Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından geliştirilen bu öğretmen akademisi programı, 2030 eğitim hedeflerine ulaşmayı desteklemek amacıyla düzenlenmiştir. Program, öğretmenlere ilköğretim ve ortaöğretim seviyelerinde eğitimde kalite ve eşitliği artırma yetkinlikleri kazandırmayı hedeflemektedir. Eğitimin temelinde, cinsiyet ayrımı yapmaksızın tüm çocuklara kaliteli ve eşit eğitim fırsatları sunulması bulunmaktadır. Bu stratejik eğitim süreci, öğretmenlerimizin eğitimde mevcut zorlukları tanımlama, analiz etme ve bu zorlukların üstesinden gelme becerilerini geliştirmek için tasarlanmıştır (Brown & Green, 2015). Eğitim programı katılımcılara eğitimde fırsat eşitliğini teşvik eden politikaları, asgari yeterlilik düzeylerini ölçme ve değerlendirme yöntemlerini kavratmayı amaçlar ve bu bilgileri uygulamalarına olanak tanır. Sunumlar, vaka çalışmaları, gerçek dünya verileri, etkinlik ve oyun kartları gibi zengin ders materyalleri kullanılarak öğretmenler teorik bilgileri sınıf ortamına uygulamayı öğrenirler. Her haftalık ders planı, öğretmenlere eğitimde kalite ve eşitlik, ölçme-değerlendirme stratejileri hakkında kapsamlı bilgiler sunarak bu konuları derinlemesine anlamalarını ve sınıf içi uygulamalar geliştirmelerini teşvik eder (Miller, 2021; Smith & Johnson, 2019). Program, öğretmenlerin öğrencilere yönelik geliştirdikleri stratejileri ve politikaları uygulayarak eğitimde kalite ve eşitliği artırıcı etkiler yaratmalarını hedefler. Böylece, eğitim sistemimizin gelecek nesiller için daha adil ve kapsayıcı bir hale gelmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, program süresince sağlanan sürekli iyileştirme ve adaptasyon süreçleri, öğretmenlerin gelişen

eğitim ihtiyaçlarını karşılayacak stratejiler ve politikalar geliştirme konusunda daha yetkin hale gelmelerini sağlar (Knowles, 1984). Bu haftalık akış, sunulan öğretmen eğitimi programının bir örneğidir ve eğitimde sürekli iyileştirme ve adaptasyon gerektiren bir süreç olduğunun da doğal göstergesidir. Öğretmenler, bu program sayesinde eğitim ihtiyaçlarını karşılayacak stratejiler ve politikalar geliştirme konusunda daha yetkin hale geleceklerdir. Bu da öğrencilerin eğitimden aldıkları faydanın maksimize edilmesine ve genel eğitim niteliğinin artırılmasına doğrudan katkıda bulunacaktır.

Aşağıda SKA 4'ün detaylı tanıtımına yer verildikten sonra haftalık çerçeve ders planına geçilmiştir:

SKA 4: Kapsayıcı ve Hakkaniyete Dayanan Nitelikli Eğitimi Sağlamak ve Herkes İçin Yaşam Boyu Öğrenim Fırsatlarını Teşvik Etmek

SKA 4, “Kapsayıcı ve Hakkaniyete Dayanan Nitelikli Eğitimi Sağlamak ve Herkes İçin Yaşam Boyu Öğrenim Fırsatlarını Teşvik Etmek” hedefini taşır. Bu amaç doğrultusunda, tüm çocukların ücretsiz, eşit ve kaliteli ilköğretim ve ortaöğretimi tamamlamasını hedefler. Ayrıca, nitelikli erken çocukluk gelişimi ve bakım hizmetleri ile okul öncesi eğitime erişimi artırmayı, mesleki ve teknik eğitim ile yükseköğretime eşit erişimi sağlamayı, istihdam için gerekli becerileri kazandırmayı, eğitimde fırsat eşitsizliklerini sona erdirmeyi, okuryazarlık oranlarını artırmayı, sürdürülebilir kalkınma konularında eğitimi teşvik etmeyi, eğitim tesislerini güvenli ve kapsayıcı hale getirmeyi ve öğretmen eğitimini artırmayı amaçlar. Belirlenen göstergeler, eğitimdeki ilerlemeleri değerlendirmek için kullanılır.

Hedef 4.1: 2030 yılına kadar tüm kız ve erkek çocuklarının, yerinde ve etkili eğitim çıktıları üreten ücretsiz, eşit ve kaliteli ilköğretim ve ortaöğretimi bitirmelerini sağlamak.

- Gösterge 4.1.1: Cinsiyet ayrımında (a) 2. ve 3. sınıflarda; (b) ilkokul sonunda; ve (c) ortaokul sonunda (i) okuma ve (ii) matematikte en az asgari yeterlilik düzeyine sahip çocuk ve gençlerin oranı.

Hedef 4.2: 2030 yılına kadar tüm kız ve erkek çocuklarının, ilköğretime hazır hale getirilmesi için, nitelikli erken çocukluk gelişimi ve bakım hizmetleri ile okul öncesi eğitime erişimini sağlamak.

- Gösterge 4.2.1: Cinsiyete göre gelişimsel açıdan sağlık, öğrenme ve psikososyal iyi olma durumunda olan 5 yaş altı çocukların oranı.
- Gösterge 4.2.2: Cinsiyete göre, ilkokula resmi başlama yaşından bir yıl önce eğitime katılım oranı.

Hedef 4.3: 2030 yılına kadar tüm kadın ve erkeklerin karşılanabilir ve kaliteli mesleki ve teknik eğitim ile üniversite eğitimi dâhil yükseköğretime eşit erişimini sağlamak.

- Gösterge 4.3.1: Cinsiyete göre son 12 ay içinde genç ve yetişkinlerin örgün veya yaygın eğitime katılma oranı.

Hedef 4.4: 2030 yılına kadar istihdam, insana yakışır işler ve girişimcilik için teknik ve mesleki beceriler de dâhil olmak üzere gerekli becerilere sahip gençlerin ve yetişkinlerin

sayısını önemli ölçüde artırmak.

- Gösterge 4.4.1: Yetenek tipine göre bilgi ve iletişim teknolojileri becerisine sahip genç ve yetişkinlerin oranı.

Hedef 4.5: 2030 yılına kadar eğitimdeki cinsiyet eşitsizliklerine son vermek ve engelliler, yerliler ve savunmasız çocuklar da dâhil olmak üzere tüm kırılgan kesimlerin her seviyede eğitime ve mesleki kurslara eşit erişimini sağlamak.

- Gösterge 4.5.1: Tüm eğitim göstergeleri için parite endeksleri (veri mevcudiyetine bağlı olarak kadın/erkek, kır/kent, gelir grupları, engellilik durumu, vb.).

Hedef 4.6: 2030 yılına kadar gençlerin tamamının ve kadın ve erkek yetişkinlerin çoğunluğunun okur-yazar olmasını ve sayısal beceriler kazanmasını sağlamak.

- Gösterge 4.6.1: Belirli bir yaş grubunda cinsiyete göre (a) okuryazarlık ve (b) aritmetik becerilerde en az belirli bir düzeyde yeterliliğe sahip nüfusun oranı.

Hedef 4.7: 2030 yılına kadar; sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir yaşam tarzları, insan hakları, cinsiyet eşitliği, barış ve şiddetsizlik kültürü geliştirme, dünya vatandaşlığı, kültürel çeşitlilik ve kültürün sürdürülebilir kalkınmaya katkısı alanlarında eğitim dâhil diğer yöntemler aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi için gereken bilgi ve becerilerin tüm öğrenen kişiler tarafından edinilmesini sağlamak.

- Gösterge 4.7.1: Tüm eğitim kademelerinde (i) küresel vatandaşlık eğitimi ve (ii) cinsiyet eşitliği ve insan hakları da dâhil olmak üzere sürdürülebilir kalkınma için eğitimin; (a) milli eğitim politikaları, (b) müfredat, (c) öğretmen eğitimi ve (d) öğrenci değerlendirmede yaygınlaştırılma düzeyi.

Hedef 4.a: Çocuk, engelli ve cinsiyet duyarlı eğitim tesisleri inşa etmek ve niteliklerini yükseltmek; herkes için güvenli, şiddet içermeyen, kapsayıcı ve etkili öğrenme ortamları sağlamak.

- Gösterge 4.a.1: (a) Elektrik, (b) pedagojik kullanıma yönelik internet ve (c) bilgisayar, (d) engelli öğrencilere uyarlanmış altyapı ve malzemeler, (e) temel içme suyu, (f) tekil ve cinsiyete göre ayrılmış temel sanitasyon imkânları ve (g) temel el yıkama imkânlarına erişimi olan okulların oranı.

Hedef 4.b: 2020 yılına kadar gelişmiş ve diğer gelişmekte olan ülkelerdeki mesleki eğitim, bilgi ve iletişim teknolojileri, teknik, mühendislik ve bilimsel programları kapsayan yükseköğrenim programları için en az gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan küçük ada devletleri ve Afrika ülkeleri başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelere sunulan burs sayısını dünya çapında önemli miktarda artırmak.

- Gösterge 4.b.1: Sektör ve çalışma türüne göre burslar için resmi kalkınma yardımı akımlarının hacmi.

Hedef 4.c: 2030 yılına kadar, en az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan küçük ada devletleri başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerde, öğretmen eğitimine yönelik uluslararası iş birliğini de içerecek şekilde nitelikli öğretmen arzunu önemli miktarda artırmak.

- Gösterge 4.c.1: (a) Okul öncesi, (b) ilkokul, (c) ortaokul ve (d) lise düzeylerinde ilgili öğretim seviyesine uygun asgari düzeyde hizmet öncesi veya hizmet içi eğitim (örn. pedagojik eğitim) almış öğretmenlerin oranı.

5. Metot ve Yöntem

Bu çalışmada, sürdürülebilir kalkınma amaçlarından SKA 4'ün eğitim programlarına entegrasyonunu sağlamak amacıyla Başakşehir İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından geliştirilen 45 saatlik öğretmen eğitim programının kapsamlı bir analizi yapılmıştır. Programın amacı, öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini eğitimde etkin bir şekilde uygulayabilmeleri için gerekli bilgi ve becerileri kazandırmaktır. Çalışma, niteliksel ve niceliksel araştırma yöntemlerini içeren bir metodolojiyle gerçekleştirilmiştir.

5.1. Eğitim Programının Tasarımı ve Uygulaması:

Program, 15 hafta süren ve her hafta 3 saatlik dersler halinde yapılandırılmıştır. Haftalık ders planları, belirli temalar etrafında toplanmış olup, her bir hafta için belirlenen öğrenme hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır. Örneğin, ilk hafta temel kavramlara giriş yapılırken sonraki haftalarda sürdürülebilir kalkınma ve eğitim teorileri, ekonomik yaklaşımlar, küresel eğitim politikaları, teknoloji ve yenilik gibi konular ele alınmaktadır. Her ders planı, sunumlar, grup tartışmaları, vaka çalışmaları ve interaktif oyunlar gibi çeşitli öğretim yöntemleri ile desteklenmiştir. Bu çeşitlilik, öğretmenlerin teorik bilgileri pratik uygulamalarla pekiştirmelerini sağlamaktadır.

5.2. Öğretim Yöntemleri:

Program boyunca kullanılan öğretim yöntemleri, aktif öğrenme prensiplerine dayanmaktadır. Bu yöntemler arasında şunlar bulunmaktadır:

- **Sunumlar:** Teorik bilgilerin aktarılması ve temel kavramların açıklanması.
- **Grup Tartışmaları:** Katılımcıların aktif olarak fikir alışverişinde bulunmalarını sağlama.
- **Vaka Çalışmaları:** Gerçek dünyadan örnekler üzerinden problem çözme becerilerinin geliştirilmesi.
- **İnteraktif Oyunlar:** Öğrenme sürecini eğlenceli ve katılımcı hale getirme.

Örneğin, “Kaliteyi Yakala” adlı oyun, kaliteli eğitim uygulamalarını tanıma ve sınıflandırma amacını taşımaktadır. Bu oyun, öğretmenlere çeşitli eğitim kalitesi özelliklerini içeren kartlar dağıtarak bu özelliklerin eğitim sistemlerinde nasıl uygulanabileceğini tartışmalarını sağlamaktadır.

5.3. Veri Toplama ve Analiz:

Veri toplama süreci, programın her aşamasında gerçekleştirilen değerlendirmeler ve

geri bildirimler yoluyla yürütülmüştür. Kullanılan veri toplama yöntemleri şunlardır:

- **Anketler:** Öğretmenlerin ders öncesi ve sonrası bilgi düzeylerini ölçmek için.
- **Gözlemler:** Öğretmenlerin derslerdeki performanslarını izlemek ve değerlendirmek için.
- **Geri Bildirim Formları:** Her haftanın sonunda öğretmenlerin ders hakkında düşüncelerini ve önerilerini toplamak için.

Bu veriler, programın öğretmenlerin bilgi ve beceri düzeylerindeki değişimleri analiz etmek için kullanılmıştır. Ayrıca niteliksel veriler, grup tartışmaları ve sunumlar yoluyla elde edilen bilgilerle desteklenmiştir.

5.4. Eğitimin Değerlendirilmesi:

Programın genel etkinliği hem niteliksel hem de niceliksel değerlendirme yöntemleri kullanılarak ölçülmüştür.

- **Niteliksel Değerlendirmeler:** Öğretmenlerin derslerdeki katılımı, grup tartışmaları ve geri bildirimleri aracılığıyla yapılmıştır.
- **Niceliksel Değerlendirmeler:** Öğretmenlerin ders öncesi ve sonrası bilgi düzeylerini ölçen anketler ve testler yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Bu iki değerlendirme yöntemi, programın öğretmenlerin bilgi ve beceri düzeylerindeki değişimleri kapsamlı bir şekilde analiz etmeye olanak tanımaktadır. Örneğin haftalık değerlendirme ve geri bildirim süreçleri, öğretmenlerin derslerdeki performanslarını sürekli olarak izlemekte ve programın etkinliğini artırmak için gereken değişiklikleri yapmaktadır.

5.5. Sonuçların Analizi ve Yorumlanması:

Veri toplama ve analiz süreçlerinin sonunda elde edilen bulgular, sürdürülebilir kalkınma amaçlarının eğitim programlarına entegrasyonunun etkisini değerlendirmek için kullanılmıştır. Öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma ve eğitim stratejileri konusundaki bilgi ve beceri düzeylerindeki artış, programın etkinliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, programın öğretmenler üzerindeki uzun vadeli etkilerini izlemek için takip çalışmaları planlanmıştır. Bu bulgular, programın genel hedeflerine ulaşmada başarılı olduğunu göstermektedir.

Bu metodoloji, sürdürülebilir kalkınma amaçlarının eğitim programlarına entegrasyonu konusunda kapsamlı bir değerlendirme sunmakta ve eğitim stratejilerinin sahadaki uygulamalarının etkinliğini ölçmektedir. Eğitim programının tasarımı, uygulaması ve değerlendirilmesi süreçlerinde kullanılan yöntemler programın hedeflerine ulaşmasını sağlayacak şekilde yapılandırılmıştır. Bu çalışma, öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma

ve eğitim stratejileri konusundaki bilgi ve becerilerini artırmayı amaçlayan programların etkinliğini değerlendirmeye yönelik önemli bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

6. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları 4 Çerçeve Ders Planı

Hafta 1: Derse Giriş ve Temel Kavramlar

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Katılımcı öğretmenlere kursun genel yapısını, amaçlarını ve kapsamını tanıtmak; temel kavramlarla ilgili ön bilgi sağlamak.

Öğrenme Hedefleri:

1. Kursun amaçlarını ve beklentilerini anlamak.
2. Sürdürülebilirlik, kalkınma, eğitim, ekonomi gibi anahtar kavramları tanımlayabilmek.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Temel kavramları tanımlayan ön okuma materyalleri
- İnteraktif oyunlar için gereçler

Ders Akışı:

- **Bölüm 1: Kursta Giriş ve Kavramsal Çerçeve Tanıtımı** (45 dakika)
- Sunum ve grup tartışması.
- **Bölüm 2: Temel Kavramların Tanıtımı** (45 dakika)
- Sunum ve kavram eşleştirme oyunu.
- **Bölüm 3: Kavramların Uygulamalı Analizi** (45 dakika)
- Vaka çalışması ve grup etkinliği.
- **Bölüm 4: Değerlendirme ve Geri Bildirim** (45 dakika)
- Grup sunumları ve öğretmenin değerlendirmesi.

Ödev:

- İlgili kavramlarla alakalı makalelerin okunması ve analizi.

Hafta 2: Sürdürülebilir Kalkınma ve Eğitim

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Sürdürülebilir kalkınma teorilerini ve eğitim üzerindeki etkilerini derinlemesine incelemek.

Öğrenme Hedefleri:

1. Sürdürülebilir kalkınma teorilerini anlamak.
2. Eğitimde sürdürülebilirlik uygulamalarını öğrenmek.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Eğitimde sürdürülebilirlik üzerine vaka çalışmaları
- Grup tartışmaları için senaryolar

Ders Akışı:

- **Bölüm 1: Sürdürülebilir Kalkınma Teorileri** (45 dakika)
- Sunum ve tartışma.
- **Bölüm 2: Eğitimde Sürdürülebilir Uygulamalar** (45 dakika)
- Vaka çalışması analizi.
- **Bölüm 3: Strateji Geliştirme Atölyesi** (45 dakika)
- Gruplar halinde stratejiler geliştirme.
- **Bölüm 4: Değerlendirme ve Strateji Sunumu** (45 dakika)
- Grup sunumları ve öğretmenin geri bildirimini.

Ödev:

- Sürdürülebilir eğitim stratejileri üzerine bir proje taslağı hazırlamak.

Hafta 3: Eğitimde Ekonomik Yaklaşımlar

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Eğitim ve ekonomi arasındaki ilişkileri keşfetmek ve ekonomik teorilerin eğitim stratejilerine nasıl uygulanabileceğini öğrenmek.

Öğrenme Hedefleri:

1. Eğitim ve ekonomi arasındaki bağlantıları anlamak.
2. Ekonomik teorileri eğitim stratejilerine uygulama yöntemlerini öğrenmek.

Ders Materyalleri:

- Ekonomi ve eğitim üzerine sunum slaytları
- Ekonomik modeller ve eğitim üzerindeki etkileri üzerine makaleler
- Senaryo tabanlı tartışma materyalleri

Ders Akışı:

- **Bölüm 1: Ekonomi ve Eğitim İlişkisi** (45 dakika)
- Sunum ve grup tartışmaları.
- **Bölüm 2: Ekonomik Teorilerin Eğitimde Uygulanışı** (45 dakika)
- Örnek olay incelemeleri.
- **Bölüm 3: Eğitim için Ekonomik Stratejiler** (45 dakika)
- Grup çalışması: Strateji geliştirme.
- **Bölüm 4: Sunum ve Değerlendirme** (45 dakika)
- Grupların stratejilerini sunumu ve öğretmenin değerlendirmesi.

Ödev:

- Belirlenen ekonomik teorilere dayanarak, eğitim için yenilikçi bir strateji geliştirme.

Hafta 4: Küresel Eğitim Politikaları

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Dünya genelindeki eğitim politikalarını incelemek ve bu politikaların yerel eğitim sistemlerine etkilerini değerlendirmek.

Öğrenme Hedefleri:

1. Çeşitli ülkelerdeki eğitim politikalarını anlamak.
2. Küresel eğitim politikalarının yerel uygulamalar üzerindeki etkilerini değerlendirebilmek.

Ders Materyalleri:

- Dünya genelinde eğitim politikaları üzerine sunum slaytları
- Uluslararası eğitim politikaları üzerine vaka çalışmaları
- Politika analizi için rehberler

Ders Akışı:

- **Bölüm 1: Küresel Eğitim Politikalarına Giriş** (45 dakika)
- Genel sunum ve öğrenci tartışmaları.
- **Bölüm 2: Politika Örnekleri ve Uygulamaları** (45 dakika)
- Vaka çalışması incelemeleri.
- **Bölüm 3: Politikaların Yerel Eğitim Üzerindeki Etkileri** (45 dakika)
- Grup tartışmaları ve analizler.

- **Bölüm 4: Değerlendirme ve Tartışma** (45 dakika)
- Öğrenci sunumları ve öğretmenin değerlendirmesi.

Ödev:

- Öğrencilerin kendi ülkelerindeki eğitim politikalarını analiz etmeleri ve küresel trendlerle karşılaştırmaları.

Hafta 5: Eğitimde Teknoloji ve Yenilik

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Eğitimde teknoloji kullanımının önemini anlamak ve yenilikçi eğitim teknolojilerini keşfetmek.

Öğrenme Hedefleri:

1. Eğitim teknolojilerinin güncel uygulamalarını öğrenmek.
2. Teknolojinin eğitim üzerindeki etkisini değerlendirmek ve gelecekteki potansiyel kullanımlarını keşfetmek.

Ders Materyalleri:

- Eğitimde teknoloji kullanımına dair sunum slaytları
- En yeni eğitim teknolojileri üzerine videolar ve demo uygulamalar
- Teknolojik araçlar ve yazılımlar üzerine bilgi broşürleri

Ders Akışı:

- **Bölüm 1: Eğitimde Teknolojinin Rolü** (45 dakika)
- Teknolojik gelişmelerin sunumu ve öğrenci tartışmaları.
- **Bölüm 2: Yenilikçi Eğitim Teknolojileri** (45 dakika)
- Teknoloji gösterimleri ve uygulamalı öğrenme.
- **Bölüm 3: Teknoloji ve Pedagoji** (45 dakika)
- Teknolojinin pedagojik uygulamalara entegrasyonu üzerine çalışmalar.
- **Bölüm 4: Değerlendirme ve Gelecek Projeksiyonları** (45 dakika)
- Öğrenci sunumları ve teknolojik yeniliklerin eğitimdeki geleceği üzerine tartışma.

Ödev:

- Öğrencilerin, eğitimde kullanılacak bir teknolojik yeniliği tasarlamaları ve bu yeniliğin potansiyel etkilerini değerlendirmeleri.

Hafta 6: SKA 4.1 - İlköğretim ve Ortaöğretimde Kalite ve Eğitimde Fırsat Eşitliği

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar tüm kız ve erkek çocukların ücretsiz, eşit ve kaliteli ilköğretim ve ortaöğretimi tamamlamalarını sağlamak için gerekli politikaları, stratejileri ve uygulamaları anlamalarını ve uygulayabilmelerini sağlamak. Ayrıca cinsiyet ayrımı gözetmeksizin okuma ve matematikte asgari yeterlilik düzeylerine ulaşılmasını teşvik etmek.

Öğrenme Hedefleri:

1. Eğitimde kalite ve eşitliği tanımlama ve bu alanlarda mevcut zorlukları analiz etme.
2. Eğitimde fırsat eşitliğini teşvik eden politikaları ve uygulamaları tanımlama.
3. Eğitimde asgari yeterlilik düzeylerini ölçme ve değerlendirme yöntemlerini kavrama.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Vaka çalışmaları ve gerçek dünya verileri
- Eğitimde fırsat eşitliği ve eğitimde değerlendirme teknikleri üzerine okuma materyalleri
- Etkinlik ve oyun kartları

Ders Akışı:**Bölüm 1: Eğitimde Kalite ve Eşitlik (45 dakika)**

- **Sunum:** Kalite ve eşitlik kavramlarının tanımı, global ve yerel örneklerle etkileri.
- **Grup Tartışması:** Öğretmenler, yerel eğitim sistemlerinde kalite ve eşitliği nasıl iyileştirebileceklerine dair fikirlerini paylaşır.
- **Oyun: Kaliteyi Yakala**
- **Amaç:** Kaliteli eğitim uygulamalarını tanıma ve sınıflandırma.
- **Kurallar:** Her öğretmene veya gruplara, çeşitli eğitim kalitesi özelliklerini içeren kartlar dağıtılır. Öğretmenler, her karttaki özelliği, eğitim sistemlerinde nasıl uygulanabileceğini tartışarak sınıflandırır. Her grup, seçimlerini ve nedenlerini sınıfa açıklar.

Bölüm 2: Eğitimde fırsat eşitliği ve Eğitimdeki Yansımaları (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Eğitimde fırsat eşitliği teorileri ve eğitimdeki uygulamaları.
- **Vaka Çalışması:** Gerçek okul örnekleri üzerinden fırsat eşitliği analizi.
- **Oyun: Eşitlik Labirenti**
- **Amaç:** Eğitimde fırsat eşitliği sağlama sürecinde karşılaşılan engelleri aşma.
- **Kurallar:** Öğretmenlere, eğitimde fırsat eşitliği sağlamak için engeller içeren bir

labirent verilir. Gruplar, her engeli aşmak için stratejik çözümler geliştirir. Her başarılı çözüm için gruplar puan kazanır ve en yüksek puanı alan grup oyunu kazanır.

Bölüm 3: Ölçme ve Değerlendirme Stratejileri (45 dakika)

- **Sunum:** Eğitimsel başarıyı ölçmek için kullanılan yöntemler, asgari yeterlilik düzeylerinin belirlenmesi.
- **Uygulamalı Etkinlik:** Gerçek verileri kullanarak mini değerlendirme oluşturma ve analiz etme.
- **Oyun: Yeterlilik Yolculuğu**
- **Amaç:** Yeterlilik düzeylerini ölçme ve değerlendirme yöntemlerini uygulama.
- **Kurallar:** Öğretmen, yeterlilik düzeylerini temsil eden senaryolar içeren kartlar dağıtır. Öğretmenler, bu senaryolara uygun ölçme ve değerlendirme yöntemleri geliştirir. Her grup, kendi yöntemlerini uygular ve sınıfa sonuçları sunar.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri strateji ve politikaları sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi bölgelerindeki bir okul için eğitim kalitesi ve cinsiyet eğitimi iyileştirme planı hazırlar. Bu plan, önerilen politikalar, hedefler ve ölçme stratejilerini içerir.

Hafta 7: SKA 4.2 - Erken Çocukluk Eğitimine Erişim

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar tüm kız ve erkek çocukların ilköğretime hazır hale getirilmesi için nitelikli erken çocukluk gelişimi ve bakım hizmetleri ile okul öncesi eğitime erişimini sağlamak.

Öğrenme Hedefleri:

1. Erken çocukluk gelişiminin önemini ve okul öncesi eğitimin çocukların gelişimi üzerindeki etkilerini kavrama.
2. Cinsiyet temelli fırsat eşitliğinin erken çocukluk eğitimine erişimdeki rolünü anlama.
3. Erken çocukluk döneminde sağlık, öğrenme ve psikososyal iyi olma durumunun ölçülmesi ve iyileştirilmesi için stratejiler geliştirme.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Erken çocukluk gelişimi ve okul öncesi eğitim üzerine araştırma makaleleri
- Çocuk gelişimi ve erken eğitim üzerine oyunlar ve etkinlikler için malzemeler

Ders Akışı:

Bölüm 1: Erken Çocukluk Gelişimi ve Okul Öncesi Eğitimin Önemi (45 dakika)

- **Sunum:** Erken çocukluk gelişimi teorileri ve okul öncesi eğitimin önemi.
- **Grup Tartışması:** Çocukların gelişiminde okul öncesi eğitimin rolü ve bu eğitime erişimin önündeki engeller.
- **Oyun: Gelişim Yol Haritası**
- **Amaç:** Çocukların yaşlarına göre gelişim aşamalarını ve okul öncesi eğitimin bu aşamalardaki rolünü anlama.
- **Kurallar:** Her grup, çeşitli gelişim aşamalarını ve bu aşamalarda okul öncesi eğitimin nasıl katkı sağlayabileceğini tartışarak bir yol haritası oluşturur.

Bölüm 2: Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Okul Öncesi Eğitime Erişim (45 dakika)

- Sunum ve Tartışma: Okul öncesi eğitime erişimde eğitimde fırsat eşitliğinin önemi.
- **Vaka Çalışması:** Farklı toplumsal ve kültürel bağlamlarda cinsiyete göre okul öncesi eğitime erişim.
- **Oyun: Eşitlik Pusulası**
- **Amaç:** Eğitimde fırsat eşitliğini destekleyen okul öncesi eğitim politikaları ve uygulamaları geliştirme.
- **Kurallar:** Gruplar, erkek ve kız çocuklarının eşit eğitim fırsatlarına erişimini sağlamak için stratejiler geliştirir ve bu stratejilerin uygulanabilirliğini tartışır.

Bölüm 3: Sağlık, Öğrenme ve Psikososyal İyi Olma Durumunu Ölçme (45 dakika)

- **Sunum:** 5 yaş altı çocuklarda gelişimsel açıdan sağlık, öğrenme ve psikososyal iyi olma durumunun önemi ve ölçülmesi.
- **Uygulamalı Etkinlik:** Sağlık, öğrenme ve psikososyal iyi olma durumunu değerlendirmek için kullanılacak ölçüm araçları ve teknikleri.
- **Oyun: Gelişim Dedektifleri**
- **Amaç:** Çocukların gelişimsel sağlığını, öğrenme ve psikososyal iyi olma durumlarını gözlemlene ve değerlendirmek.
- **Kurallar:** Öğretmenler, belirli gelişimsel göstergeleri değerlendirmek için senaryolar içeren kartlar kullanır ve çocukların durumları hakkında hipotezler geliştirir.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri strateji ve politikaları sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi topluluklarındaki okul öncesi eğitim hizmetlerinin geliştirilmesi için bir plan hazırlar. Bu plan, önerilen politikalar, hedefler ve ölçme stratejilerini içerir.

Hafta 8: SKA 4.3 - Mesleki ve Teknik Eğitime Erişim

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar tüm kadın ve erkeklerin karşılanabilir ve kaliteli mesleki ve teknik eğitim ile üniversite eğitimi dâhil yükseköğretime eşit erişimini sağlamak.

Öğrenme Hedefleri:

1. Mesleki ve teknik eğitimin önemini ve toplumdaki rolünü anlama.
2. Eşit yükseköğretime erişim sağlama ve eğitimde fırsat eşitliğini destekleme stratejileri geliştirme.
3. Genç ve yetişkinlerin eğitime katılım oranlarını artırmak için karşılaşılan zorlukları ve çözüm yollarını analiz etme.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Mesleki ve teknik eğitim ile ilgili güncel araştırma makaleleri
- Eğitim katılım istatistikleri ve politika belgeleri
- Rol oynama ve simülasyon oyunları için senaryo kartları

Ders Akışı:

Bölüm 1: Mesleki ve Teknik Eğitimin Toplumdaki Yeri (45 dakika)

- **Sunum:** Mesleki ve teknik eğitimin önemi, global trendler ve geleceğin iş gücüne etkileri.
- **Grup Tartışması:** Mesleki ve teknik eğitimin toplumsal ve ekonomik faydaları ve bu alanlarda eşitliği nasıl sağlayabiliriz.
- **Oyun: Kariyer Yapı Taşları**
- **Amaç:** Mesleki ve teknik eğitimin bireysel kariyer yollarındaki rolünü vurgulama.
- **Kurallar:** Öğretmenler, mesleki ve teknik eğitimin kariyer gelişimine nasıl katkı sağladığını temsil eden kartlarla bir yapı inşa ederler.

Bölüm 2: Yükseköğretime Eşit Erişim (45 dakika)

- Sunum ve Tartışma: Yükseköğretime eşit erişim sağlama politikaları ve eğitimde fırsat eşitliği.
- Vaka Çalışması: Farklı ülkelerden yükseköğretime erişim örnekleri ve eğitimde fırsat eşitliğinin rolü.
- **Oyun: Erişim Labirenti**
- **Amaç:** Yükseköğretime eşit erişim engellerini aşma stratejileri geliştirme.
- **Kurallar:** Gruplar, yükseköğretime erişimde karşılaşılabilecek engelleri ve bu engelleri aşmak için politikalar tasarlar.

Bölüm 3: Eğitime Katılım ve Eğitimde Fırsat Eşitliği (45 dakika)

- **Sunum:** Genç ve yetişkinlerin eğitime katılım istatistikleri ve cinsiyete göre katılım oranları.
- **Uygulamalı Etkinlik:** Öğretmenlere gerçek katılım verileri verilir ve bu verileri analiz etmeleri istenir.
- **Oyun: Eğitim Yolculuğu**
- **Amaç:** Eğitim yolculuğunda karşılaşılabilecek engelleri ve fırsatları tartışma.
- **Kurallar:** Öğretmenler, çeşitli eğitim seviyelerinde karşılaşılan zorlukları ve bu zorlukları aşma yöntemlerini içeren senaryolar oynarlar.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri strateji ve politikaları sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi toplumlarındaki mesleki ve teknik eğitime erişim politikalarını analiz eder ve bu alanlarda iyileştirme önerilerinde bulunan bir rapor hazırlar. Bu rapor, mevcut engelleri ve önerilen çözüm yollarını içermelidir.

Hafta 9: SKA 4.4 - İstihdam İçin Gerekli Becerilerin Geliştirilmesi

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar istihdam, insana yakışır işler ve girişimcilik için teknik ve mesleki beceriler dâhil gerekli becerilere sahip gençlerin ve yetişkinlerin sayısını önemli ölçüde artırmak.

Öğrenme Hedefleri:

1. İstihdam için gerekli teknik ve mesleki becerilerin önemini kavrama.
2. Bilgi ve iletişim teknolojileri becerilerinin iş gücü piyasası üzerindeki etkisini anlama.
3. Gençler ve yetişkinler için beceri gelişim programları tasarlama.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- İstihdam piyasası trendleri ve beceri ihtiyaçları üzerine raporlar
- Beceri geliştirme atölyeleri ve simülasyonlar için gerekli malzemeler
- Bilgi ve iletişim teknolojileri becerileri eğitimi için araçlar ve yazılımlar

Ders Akışı:

Bölüm 1: İstihdam için Gerekli Beceriler (45 dakika)

- **Sunum:** İstihdam için gerekli teknik ve mesleki becerilerin tanımı ve bu becerilerin ekonomideki önemi.
- **Grup Tartışması:** İş piyasasının beceri ihtiyaçlarının nasıl değiştiği ve bu değişikliklere nasıl adapte olunabileceği.
- **Oyun: Beceri Blokları**
- **Amaç:** İstihdam için gerekli becerileri tanıma ve sıralama.
- **Kurallar:** Öğretmenlere, çeşitli beceri setlerini temsil eden kartlar dağıtılır ve gruplar bu becerileri iş piyasasının ihtiyaçlarına göre sıralar.

Bölüm 2: Bilgi ve İletişim Teknolojileri Becerileri (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Teknoloji becerilerinin iş gücü piyasasında nasıl bir dönüşüm yarattığı.
- **Atölye Çalışması:** Temel bilgi ve iletişim teknolojileri becerilerini uygulama.
- **Oyun: Teknoloji Treneği**
- **Amaç:** Bilgi ve iletişim teknolojileri becerilerinin iş gücünde uygulamasını keşfetme.
- **Kurallar:** Öğretmenlere belirli teknoloji görevleri verilir ve bu görevlerin iş süreçlerine nasıl entegre edilebileceğini tartışırlar.

Bölüm 3: Beceri Gelişim Programları Tasarlama (45 dakika)

- **Sunum:** Etkili beceri gelişim programlarının özellikleri ve bileşenleri.
- **Uygulamalı Etkinlik:** Öğretmenlere, bir beceri gelişim programının tasarımı için senaryo bazlı bir görev verilir.
- **Oyun: Beceri Atölyesi**

- **Amaç:** Gerçek dünya senaryolarına dayalı olarak beceri gelişim atölyeleri tasarlama.
- **Kurallar:** Öğretmenler, belirlenen ihtiyaçlara göre beceri gelişim atölyeleri planlar ve bunları sınıf içinde simüle ederler.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri strateji ve politikaları sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır; gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, yerel iş piyasasının beceri ihtiyaçlarını analiz eder ve bu becerilere erişimi artırmak için bir eylem planı hazırlarlar. Bu plan, önerilen beceri gelişim programları ve bu programların uygulanması için gerekli adımları içermelidir.

Hafta 10: SKA 4.5 - Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Kırılgan Kesimlerin Güçlendirilmesi

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar eğitimdeki cinsiyet eşitsizliklerine son vermek ve engelliler, yerliler ve savunmasız çocuklar da dahil olmak üzere tüm kırılgan kesimlerin her seviyede eğitime ve mesleki kurslara eşit erişimini sağlamak.

Öğrenme Hedefleri:

1. Eğitimde fırsat eşitliğinin ve kırılgan kesimlerin güçlendirilmesinin önemini anlama.
2. Eğitimde eşitliği teşvik etmek için stratejiler geliştirme ve uygulama.
3. Eğitim göstergeleri için parite endekslerini anlama ve bu endeksleri değerlendirme.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Eğitimde fırsat eşitliği ve kırılgan kesimlere yönelik politika raporları
- Parite endeksleri ve eğitim istatistikleri üzerine veri setleri
- Rol oynama ve grup tartışmaları için senaryo kartları

Ders Akışı:

Bölüm 1: Eğitimde Fırsat Eşitliği (45 dakika)

- Sunum: Eğitimde fırsat eşitliğinin küresel durumu ve önemi.
- **Grup Tartışması:** Eğitimde fırsat eşitliği sağlamak için mevcut eğitim politikalarının etkinliği.

- **Oyun: Eşitlik Haritası**

- Amaç: Eğitimde fırsat eşitliği sağlamak için somut adımlar atma.
- Kurallar: Öğretmenlere, eğitimde fırsat eşitliği sağlamak amacıyla farklı stratejilerin üzerinde tartışacakları ve bir harita üzerinde uygulama yollarını gösterecekleri kartlar verilir.

Bölüm 2: Kırılgan Kesimlerin Eğitime Erişimi (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Engelliler, yerliler ve savunmasız çocuklar için eğitime erişim engelleri.
- **Vaka Çalışması:** Farklı coğrafyalardan kırılgan kesimlerin eğitime erişim örnekleri ve uygulanan politikalar.
- **Oyun: Erişim Engellerini Aşma**
- **Amaç:** Kırılgan kesimlerin eğitime erişimini iyileştirmek için engelleri tanımlama ve çözümler üretme.
- **Kurallar:** Gruplar, kırılgan kesimlere yönelik eğitime erişim engellerini aşmak için pratik çözümler tasarlar ve bu çözümleri sınıfla paylaşır.

Bölüm 3: Parite Endeksleri ve Eğitim İstatistikleri (45 dakika)

- **Sunum:** Parite endekslerinin eğitim istatistikleri içindeki rolü ve nasıl hesaplandığı.
- **Uygulamalı Etkinlik:** Öğretmenlere veri setleri verilir ve bu verileri kullanarak parite endekslerini hesaplamaları istenir.
- **Oyun: Veri Dedektifleri**
- Amaç: Eğitimdeki eğitimde fırsat eşitliği ve kırılgan kesimlerin durumunu anlamak için veri analizi yapma.
- **Kurallar:** Öğretmenlere farklı eğitim göstergeleri için gerçek veri setleri verilir ve bu verileri analiz ederek parite endekslerini hesaplarlar.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri strateji ve politikaları sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi topluluklarındaki eğitimde fırsat eşitliği ve kırılgan kesimlerin eğitime erişim durumunu analiz eder ve bu alanlarda iyileştirme önerilerinde bulunan bir rapor hazırlarlar. Bu rapor; mevcut durumu, karşılaşılan engelleri ve önerilen çözüm yollarını içermelidir.

Hafta 11: SKA 4.6 - Okuryazarlık ve Sayısal Becerilerin Geliştirilmesi

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar gençlerin tamamının ve kadın ve erkek yetişkinlerin çoğunluğunun okur-yazar olmasını ve sayısal beceriler kazanmasını sağlamak.

Öğrenme Hedefleri:

1. Okuryazarlık ve sayısal becerilerin önemini anlama.
2. Okuryazarlık ve sayısal becerilerin geliştirilmesi için stratejiler geliştirme.
3. Okuryazarlık ve sayısal becerilerin günlük yaşamdaki önemini kavrama.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Okuryazarlık ve sayısal beceri gelişimiyle ilgili raporlar ve istatistikler
- Okuma ve matematik materyalleri: kitaplar, problem setleri, vb.
- Eğitim oyunları ve interaktif materyaller

Ders Akışı:

Bölüm 1: Okuryazarlık ve Sayısal Becerilerin Önemi (45 dakika)

- **Sunum:** Okuryazarlık ve sayısal becerilerin kişisel ve toplumsal önemi.
- **Grup Tartışması:** Okuryazarlık ve sayısal becerilerin günlük yaşamdaki uygulamaları ve faydaları.
- **Oyun: Bilgi Yarışması**
- **Amaç:** Okuryazarlık ve sayısal becerilerle ilgili genel bilgiyi test etme.
- **Kurallar:** Öğretmenler arasında bir bilgi yarışması düzenlenir ve farklı kategorilerde sorular sorulur.

Bölüm 2: Okuryazarlık ve Sayısal Becerilerin Geliştirilmesi (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Okuryazarlık ve sayısal becerilerin nasıl geliştirilebileceği üzerine stratejiler.
- **Etkinlik:** Öğretmenlere okuma ve matematik etkinlikleri verilir ve bu etkinliklerde uygulamaları istenir.
- **Oyun: Kelime Bulmacası ve Matematik Oyunları**
- **Amaç:** Okuma ve matematik becerilerini eğlenceli bir şekilde pekiştirme.
- **Kurallar:** Öğretmenlere kelime bulmacaları ve matematik oyunları oynatılır ve gruplar arasında yarışmalar düzenlenir.

Bölüm 3: Okuryazarlık ve Sayısal Becerilerin Günlük Yaşamdaki Uygulamaları (45 dakika)

- **Sunum:** Okuryazarlık ve sayısal becerilerin günlük yaşamdaki önemi ve uygulamaları.
- **Uygulamalı Etkinlik:** ğretmenler, günlük yaşamlarında okuma ve matematik becerilerini kullanma senaryoları üzerinde çalışır.
- **Oyun: Yaşam Becerileri Yarışması**
- **Amaç:** Okuryazarlık ve sayısal becerilerin günlük yaşamdaki uygulamalarını keşfetme.
- **Kurallar:** ğretmenlere, günlük yaşamlarında karşılaşabilecekleri senaryolar verilir ve bu senaryolara yönelik çözümler üretmeleri istenir.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** ğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri strateji ve politikaları sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** ğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve nerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

dev:

Öğretmenler, kendi okuma ve matematik becerilerini geliştirmek için bir kişisel gelişim planı hazırlarlar. Bu plan, okuma ve matematik alıştırmalarını, kitap okuma hedeflerini ve beceri geliştirme stratejilerini içermelidir.

Hafta 12: SKA 4.7 - Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar, sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir yaşam tarzları, insan hakları, eğitimde fırsat eşitliği, barış ve şiddetsizlik kültürü geliştirme, dünya vatandaşlığı, kültürel çeşitlilik ve kültürün sürdürülebilir kalkınmaya katkısı alanlarında eğitim dhil diğer yöntemler aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi için gereken bilgi ve becerilerin tüm öğrenen kişiler tarafından edinilmesini sağlamak.

ğrenme Hedefleri:

1. Sürdürülebilir kalkınma ve küresel vatandaşlık kavramlarını anlama.
2. İnsan hakları, eğitimde fırsat eşitliği, barış ve şiddetsizlik kültürü gibi temel konuları kavrama.
3. Eğitim sistemi içinde sürdürülebilir kalkınma eğitiminin yaygınlaştırılması için stratejiler geliştirme.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- İnsan hakları bildirgesi ve diğer uluslararası belgeler
- Küresel vatandaşlık ve sürdürülebilir kalkınma kitapları ve makaleler
- Grup tartışmaları ve interaktif etkinlikler için senaryo kartları

Ders Akışı:

Bölüm 1: Sürdürülebilir Kalkınma ve Küresel Vatandaşlık (45 dakika)

- **Sunum:** Sürdürülebilir kalkınma ve küresel vatandaşlık kavramlarının tanıtımı.
- **Grup Tartışması:** Öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma ve küresel sorunlar hakkındaki görüşlerini paylaşması.
- **Oyun: Dünya Haritası Yarışması**
- **Amaç:** Küresel konularda bilgiyi test etmek ve farkındalığı artırmak.
- **Kurallar:** Öğretmenlere farklı ülkeler ve kültürler hakkında sorular sorulur ve doğru cevap veren gruplar ödüllendirilir.

Bölüm 2: İnsan Hakları, Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Barış Kültürü (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** İnsan hakları, eğitimde fırsat eşitliği ve barış kültürünün önemi ve nasıl teşvik edilebileceği.
- **Rol Oynama:** Öğretmenlere farklı insan hakları senaryoları verilir ve bu senaryolarda roller alarak tartışmaları istenir.
- **Oyun: Tolerans ve Empati Egzersizi**
- **Amaç:** Toleransı ve empatiyi güçlendirmek.
- **Kurallar:** Öğretmenler, farklı bakış açılarını anlamak için rol oynarlar ve empati kurma yeteneklerini geliştirirler.

Bölüm 3: Sürdürülebilir Kalkınma Eğitiminin Yaygınlaştırılması (45 dakika)

- **Sunum:** Sürdürülebilir kalkınma eğitiminin önemi ve yaygınlaştırılması için stratejiler.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, eğitim politikaları ve müfredat üzerine öneriler geliştirir ve bu önerileri gruplar halinde tartışır.
- **Oyun: Politika Simülasyonu**
- **Amaç:** Eğitim politikası oluşturma ve sürdürülebilir kalkınma eğitimi yaygınlaştırma becerilerini geliştirmek.
- **Kurallar:** Öğretmenler, belirli bir eğitim politikası oluşturur ve bu politikayı diğer gruplara sunarlar, tartışırlar ve iyileştirmeler yaparlar.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri eğitim politikalarını sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi topluluklarında sürdürülebilir kalkınma ve kültürel çeşitlilik konularında farkındalık oluşturmak için bir etkinlik planı hazırlarlar. Bu plan, etkinliklerin amacını, hedef kitlesini ve nasıl uygulanacağını içermelidir.

Hafta 13: SKA 4.a - Kapsayıcı Eğitim Tesislerinin İnşası ve Niteliklerinin Yükseltilmesi

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Çocuk, engelli ve cinsiyet duyarlı eğitim tesislerinin inşası ve niteliklerinin yükseltilmesini sağlamak; herkes için güvenli, şiddet içermeyen, kapsayıcı ve etkili öğrenme ortamlarının sağlanması.

Öğrenme Hedefleri:

1. Kapsayıcı eğitim tesislerinin önemini anlama.
2. Engelli bireylerin eğitim tesislerine erişimini sağlama yollarını tartışma.
3. Eğitim tesislerinin güvenli ve kapsayıcı olmasını sağlayacak stratejiler geliştirme.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Engelli haklarına ilişkin belgeler ve bilgiler
- Örnek kapsayıcı eğitim tesisleri ve uygulama örnekleri
- Kapsayıcı eğitim materyalleri ve kitaplar
- Engellilere yönelik erişilebilirlik kılavuzları
- Elektrik, internet, bilgisayar gibi teknolojik materyaller
- Temel içme suyu ve sanitasyon imkanlarıyla ilgili bilgiler

Ders Akışı:

Bölüm 1: Kapsayıcı Eğitim Tesislerinin Önemi (45 dakika)

- **Sunum:** Kapsayıcı eğitim tesislerinin tanımı ve önemi.
- **Grup Tartışması:** Öğretmenler, kapsayıcı eğitim tesislerinin avantajları ve faydaları üzerine fikir alışverişi yaparlar.

- **Oyun: Kapsayıcılık ve Farkındalık Egzersizi**
- **Amaç:** Kapsayıcılık ve engelli hakları konusunda farkındalığı artırmak.
- **Kurallar:** Öğretmenlere belirli engel türleri hakkında bilgi verilir ve bu engellerle nasıl başa çıkabileceklerini tartışılır.

Bölüm 2: Engelliler İçin Erişilebilir Eğitim Tesisleri (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Engellilerin eğitim tesislerine erişimini sağlamak için gereken önlemler.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, bir eğitim tesisinin engelliler için erişilebilir olmasını sağlamak için alınabilecek önlemleri listeler ve tartışır.
- **Oyun: Erişilebilirlik Deneyimi**
- **Amaç:** Engellilik deneyimini anlamak ve empati kurmak.
- **Kurallar:** Öğretmenler, engellilik simülasyonlarıyla bir dizi etkinlik gerçekleştirir ve engellilikle ilgili deneyimleri paylaşırlar.

Bölüm 3: Güvenli ve Kapsayıcı Ortamların Oluşturulması (45 dakika)

- **Sunum:** Eğitim tesislerinin güvenli ve kapsayıcı olmasını sağlamak için stratejiler.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, bir eğitim tesisinin güvenli ve kapsayıcı olması için alınabilecek önlemleri tartışır ve listelerek bir rehber oluştururlar.
- **Oyun: Güvenli ve Kapsayıcı Ortam Simülasyonu**
- **Amaç:** Güvenli ve kapsayıcı bir öğrenme ortamını simüle etmek ve uygulamak.
- **Kurallar:** Öğretmenler, bir öğrenme ortamını simüle eder ve güvenli, kapsayıcı ve etkili bir şekilde nasıl yönetileceği konusunda rol oynarlar.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri kapsayıcı eğitim tesisleri için önlemleri sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi topluluklarında kapsayıcı eğitim tesislerinin eksikliklerini belirleyerek, bu eksiklikleri gidermek için bir proje veya kampanya hazırlarlar.

Hafta 14: SKA 4.b - Mesleki Eğitim Burslarının Artırılması

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

Gelişmekte olan ülkelerdeki mesleki eğitim programlarına erişimi artırmak ve burs

olanaklarını genişletmek.

Öğrenme Hedefleri:

1. Mesleki eğitim programlarının önemini anlamak.
2. Gelişmekte olan ülkelerdeki mesleki eğitim programlarına erişimde yaşanan zorlukları ve burs olanaklarının önemini tartışmak.
3. Burs olanaklarını artırmak için stratejiler geliştirmek.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Burs programlarına ilişkin belgeler ve bilgiler
- Gelişmekte olan ülkelerdeki mesleki eğitim programlarına ilişkin veriler
- Mesleki eğitim programlarının önemine dair makaleler ve raporlar

Ders Akışı:

Bölüm 1: Mesleki Eğitim Programlarının Önemi (45 dakika)

- **Sunum:** Mesleki eğitim programlarının tanımı ve önemi.
- **Grup Tartışması:** Öğretmenler, mesleki eğitimin neden önemli olduğunu tartışır ve gelişmekte olan ülkelerdeki mesleki eğitim programlarının zorluklarını belirler.
- **Oyun: Mesleki Beceriler ve Kariyer Simülasyonu**
- **Amaç:** Mesleki becerilerin önemini vurgulamak ve farklı kariyer seçeneklerini keşfetmek.
- **Kurallar:** Öğretmenler, farklı meslek alanlarını simüle eden bir oyun oynarlar ve mesleki becerilerin değerini deneyimlerler.

Bölüm 2: Burs Olanaklarının Önemi (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Gelişmekte olan ülkelerdeki mesleki eğitim programlarına erişimde yaşanan zorluklar ve burs olanaklarının önemi.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, gelişmekte olan ülkelerde mesleki eğitim programlarına erişimi artırmak için burs olanaklarını nasıl genişletebileceklerini tartışır ve stratejiler geliştirir.
- **Oyun: Burs Fırsatları Araştırması**
- **Amaç:** Burs olanaklarını araştırmak ve uygun burs programlarını belirlemek.
- **Kurallar:** Öğretmenlere belirli bir burs programı verilir ve bu program hakkında bilgi toplamaları ve sunmaları istenir.

Bölüm 3: Burs Olanaklarını Artırmak İçin Stratejiler (45 dakika)

- **Sunum:** Burs olanaklarını genişletmek için kullanılacak stratejiler.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, burs olanaklarını artırmak için yerel ve uluslararası

düzeyde hangi adımların atılabileceğini tartışır ve bir strateji planı oluşturur.

- **Oyun: Burs Kaynakları Yarışması**
- **Amaç:** Burs kaynaklarını bulma ve kullanma becerilerini geliştirmek.
- **Kurallar:** Öğretmenlere belirli bir süre içinde çeşitli burs kaynaklarını bulma ve listeleme görevi verilir.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri burs strateji planlarını sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, kendi topluluklarında mesleki eğitim programlarına erişimi artırmak için bir proje veya kampanya hazırlarlar.

Hafta 15: SKA 4.c - Nitelikli Öğretmen Arzının Artırılması

Dersin Süresi: 3 saat

Dersin Amacı:

2030 yılına kadar, gelişmekte olan ülkelerde öğretmen eğitimine yönelik uluslararası iş birliğini içerecek şekilde nitelikli öğretmen arzını önemli miktarda artırmak.

Öğrenme Hedefleri:

1. Nitelikli öğretmen arzının önemini ve gelişmekte olan ülkelerdeki eğitim sistemlerine etkilerini anlama.
2. Öğretmenlerin hizmet öncesi ve hizmet içi eğitiminin önemini kavrama.
3. Uluslararası iş birliğinin nitelikli öğretmen arzını artırmadaki rolünü tartışma.

Ders Materyalleri:

- Sunum slaytları
- Uluslararası öğretmen eğitimi programları hakkında bilgi ve belgeler
- Öğretmenlerin hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim materyalleri
- Gelişmekte olan ülkelerdeki öğretmen eğitimi sistemleri hakkında veriler
- Uluslararası iş birliği projelerine ilişkin örnekler

Ders Akışı:

Bölüm 1: Nitelikli Öğretmen Arzının Önemi (45 dakika)

- **Sunum:** Nitelikli öğretmen arzının tanımı ve önemi.

- **Grup Tartışması:** Öğretmenler, gelişmekte olan ülkelerde nitelikli öğretmenlerin eksikliğinin eğitim sistemine olan etkilerini tartışırlar.
- **Oyun: Öğretmen Eğitimi Simülasyonu**
- **Amaç:** Öğretmenlere öğretmen eğitiminin karmaşıklığını ve önemini vurgulamak.
- **Kurallar:** Öğretmenler belirli bir öğretmen eğitimi programının parçası olarak öğretmen rolünü simgelerler ve farklı eğitim durumlarını canlandırırılar.

Bölüm 2: Hizmet Öncesi ve Hizmet İçi Eğitimin Rolü (45 dakika)

- **Sunum ve Tartışma:** Öğretmenlerin hizmet öncesi ve hizmet içi eğitiminin önemi ve etkileri.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, gelişmekte olan ülkelerdeki öğretmenlerin hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim ihtiyaçlarını belirler ve çözüm önerileri geliştirir.
- **Oyun: Eğitim Modülleri Oluşturma**
- **Amaç:** Öğretmenlere hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim modüllerinin tasarımını anlatmak.
- **Kurallar:** Öğretmenler, belirli bir öğretim seviyesi için hizmet öncesi veya hizmet içi eğitim modülleri tasarlarlar.

Bölüm 3: Uluslararası İşbirliğinin Rolü (45 dakika)

- **Sunum:** Uluslararası iş birliğinin nitelikli öğretmen arzını artırmadaki rolü ve önemi.
- **Etkinlik:** Öğretmenler, farklı uluslararası iş birliği projelerini inceler ve bunların gelişmekte olan ülkelerdeki öğretmen eğitimine etkilerini tartışır.
- **Oyun: İşbirliği Projeleri Simülasyonu**
- **Amaç:** Öğretmenlere uluslararası iş birliği projelerinin etkili tasarımını vurgulamak.
- **Kurallar:** Öğretmenlere belirli bir bütçe ve hedef verilir ve bu bütçeyle uluslararası iş birliği projelerini planlamaları istenir.

Son Değerlendirme ve Tartışma (45 dakika)

- **Grup Sunumları:** Öğretmenler, ders boyunca geliştirdikleri uluslararası iş birliği projelerini sınıfa sunar.
- **Değerlendirme:** Öğretmenlerin ders hakkındaki düşünceleri ve önerileri toplanır, gelecekteki dersler için geri bildirim sağlanır.

Ödev:

Öğretmenler, gelişmekte olan bir ülkede öğretmen eğitimini geliştirmek için uluslararası bir iş birliği projesi tasarlarlar.

7. Sonuç

7.1 Çalışmanın Önemi ve Olası İstendik Durumlar

Bu çalışma, SKA'ların eğitim programlarına entegrasyonunun önemini vurgulamayı hedeflemektedir. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik, sosyal ve çevresel sorunlara bütüncül çözümler sunmayı amaçlayan küresel bir girişimdir. Eğitim, bu sürecin merkezinde yer almakta ve bireylerin sürdürülebilir kalkınma ilkelerini benimsemesi ve uygulaması için kritik bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini eğitim ortamlarına entegre edebilmesi, öğrencilerin bu konudaki farkındalığını ve yetkinliklerini artırması beklenmektedir.

Çalışmanın olası istendik durumları şunlardır:

- **Öğretmen Eğitimi:** Programın öğretmenlere sürdürülebilir kalkınma konularında bilgi ve beceri kazandırması beklenmektedir. Eğitim süresince yapılan değerlendirmelerin, öğretmenlerin bilgi düzeylerinde önemli bir artış göstermesi öngörülmektedir.
- **Eğitim Materyalleri:** Çeşitli öğretim yöntemleri (sunumlar, grup tartışmaları, vaka çalışmaları ve interaktif oyunlar) kullanılarak öğretmenlerin aktif katılımının sağlanması ve öğrenme süreçlerinin desteklenmesi amaçlanmaktadır.
- **Farkındalık ve Uygulama:** Programın, öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma ve eğitim stratejilerini sınıflarına nasıl entegre edebileceklerine dair pratik bilgiler sunması hedeflenmektedir.

7.2 Çalışmanın Eksik Yönleri ve İyileştirilmesi

Her ne kadar çalışma önemli bulgular sunmayı amaçlasa da bazı eksik yönler ve iyileştirme alanları da tespit edilmiştir:

- **Kaynak Kısıtlılıkları:** Eğitim materyalleri ve kaynaklarının sınırlı olması bazı öğretmenlerin programdan tam anlamıyla faydalanamamasına neden olabilmektedir. Bu durum, özellikle kaynak açısından kısıtlı bölgelerde daha belirgin hale gelebilmektedir. Bu sorunun çözülmesi için programın dijital kaynaklarla desteklenmesi ve öğretmenlere ek materyal sağlanması önerilmektedir.
- **Bölgesel Farklılıklar:** Farklı coğrafi ve sosyo-ekonomik koşullara sahip bölgelerde, programın uygulanabilirliği konusunda zorluklar yaşanabilmektedir. Eğitim programının esnek hale getirilmesi ve yerel koşullara uyum sağlayacak şekilde modifiye edilmesi gerekmektedir.
- **Takip ve Değerlendirme:** Programın uzun vadeli etkilerini değerlendirmek için daha kapsamlı takip ve değerlendirme mekanizmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu amaçla programdan mezun olan öğretmenlerin sınıflarında sürdürülebilir kalkınma stratejilerini nasıl uyguladıklarını izlemek için uzun vadeli bir değerlendirme sistemi

oluşturulması önerilmektedir.

7.3 Gelecek Çalışmalara Öneriler

Gelecek çalışmalar için aşağıdaki önerilerin sunulması planlanmaktadır:

- **Dijitalleşme ve Teknoloji Kullanımı:** Eğitim programlarının dijital platformlara taşınması ve teknolojinin daha etkin kullanımı, öğretmenlerin daha geniş bir kaynak havuzuna erişimini sağlayarak programın etkinliğini artırması beklenmektedir.
- **Uluslararası İş Birliği:** Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada uluslararası iş birliğinin önemi büyüktür. Gelecek çalışmalarda, uluslararası iş birliği projeleri ve deneyim paylaşımları yoluyla öğretmen eğitim programlarının zenginleştirilmesi önerilmektedir.
- **Yerel İhtiyaçlara Uyum:** Eğitim programlarının yerel ihtiyaçlara göre esnek hale getirilmesi, programın etkinliğini artırması beklenmektedir. Bu bağlamda, yerel paydaşlarla iş birliği yaparak programların sürekli olarak güncellenmesi ve iyileştirilmesi gerekmektedir.
- **Öğretmenlerin Sürekli Eğitimi:** Öğretmenlerin bilgi ve becerilerini sürekli güncel tutabilmeleri için sürekli eğitim programlarının oluşturulması hedeflenmektedir. Bu programlar, sürdürülebilir kalkınma konusundaki en son gelişmeleri ve yenilikleri içermelidir.
- **Toplum Katılımı:** Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin başarısı için toplumun tüm kesimlerinin katılımı gerekmektedir. Bu nedenle, aileler, öğrenciler ve yerel toplum üyelerinin de eğitim programlarına dahil edilmesi önerilmektedir.

Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınma amaçlarının eğitim programlarına entegrasyonu, geleceğin bilinçli ve duyarlı bireylerinin yetiştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın, öğretmenlerin bu süreçteki rollerini güçlendirmeyi amaçladığı ve gelecekte yapılacak çalışmalara da ışık tutacağı beklenmektedir.

8. Kaynakça

- Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. New York: Crown.
- Basiago, A. D. (1999). Economic, social, and environmental sustainability in development theory and urban planning practice: The environmentalist. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Ben-Eli, M. (2015) Sustainability: Definition and five core principles a new framework the sustainability laboratory New York, NY info@sustainabilitylabs.org | www.sustainabilitylabs.
- Benaim, C. A., & Raftis, L. (2008). The Social Dimension of Sustainable Development: Guidance and Application: Thesis submitted for completion of Master of Strategic Leadership towards Sustainability, Blekinge Institute of Technology, Karlskrona, Sweden
- Brodhag, C., & Taliere, S. (2006). Sustainable development strategies: Tools for policy coherence.

Natural Resources Forum, 30, 136–145. doi:10.1111/narf.2006.30.issue-2

- Brown, A. H., & Green, T. D. (2015). *The essentials of instructional design: Connecting fundamental principles with process and practice*. New York, NY: Routledge.
- Daly, H. E. (1992). U.N. conferences on environment and development: retrospect on Stockholm and prospects for Rio. *Ecological Economics : the Journal of the International Society for Ecological Economics*, 5, 9–14. doi:10.1016/0921-8009(92)90018-N
- DESA-UN. (2018, April 4). *The Sustainable Development Goals Report 2017*. <https://undesa.maps.arcgis.com/apps/MapSeries/index.html>
- Du Pisani, J. A. (2006). Sustainable development – historical roots of the concept. *Environmental Evers*, B. A. (2018) *Why adopt the Sustainable Development Goals? The case of multinationals in the Colombian coffee and extractive sector: Master Thesis Erasmus University Rotterdam*
- Farazmand, A. (2016). *Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance*. Amsterdam: Springer International Publishing.
- Goodland, R., & Daly, H. (1996). Environmental sustainability: Universal and non-negotiable: *Ecological applications*, 6(4), 1002–1017. Wiley.
- Gossling-Goidsmiths, J. (2018). *Sustainable development goals and uncertainty visualization*. Thesis submitted to the Faculty of Geo-Information Science and Earth Observation of the University of Twente in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Cartography.
- Hák, T., Janoušková, S., & Moldan, B. (2016). Sustainable development goals: A need for relevant indicators. *Ecological Indicators*, 60(1), 565–573. doi:10.1016/j.ecolind.2015.08.003
- Hussain, F., Chaudhry, M. N., & Batool, S. A. (2014). Assessment of key parameters in municipal solid waste management: a prerequisite for sustainability. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 21(6), 519–525. doi:10.1080/13504509.2014.971452
- İbn-i Haldun. (2023). *Mukaddime*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Knowles, M. S. (1984). *Andragogy in Action*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Kumar, S., Raizada, A., & Biswas, H. (2014). Prioritising development planning in the Indian semi-arid Deccan using sustainable livelihood security index approach. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 21, 4. Taylor and Francis Group. doi:10.1080/13504509.2014.886309.
- Mensah, J., & Enu-Kwesi, F. (2018). Implication of environmental sanitation management in the catchment area of Benya Lagoon, Ghana. *Journal of Integrative Environmental Sciences*. doi:10.1080/1943815x.2018.1554591
- Meriç, C. (2004). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Miller, R. (2021). Innovative Pedagogical Approaches in Higher Education. *Journal of Modern Education Review*, 11(2), 117-125.
- Milne, M. J., & Gray, R. (2013). W(h)ither ecology? The triple bottom line, the global reporting

- initiative, and corporate sustainability reporting. *Journal of Business Ethics*, 118(1), 13–29.
- Peet, R. (1999). *Theories of development*. New York: Guilford Press.
- Reyes, G. E. (2001). Four main theories of development: modernization, dependency, world-system, and globalization. *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, 4(2), 109–124. University of Pittsburgh, USA.
- Saith, A. (2006). From universal values to millennium development goals: Lost in translation. *Development and Change*, 37(6), 1167–1199. doi:10.1111/j.1467-7660.2006.00518.x *Sciences*, 3(2), 83–96. doi:10.1080/15693430600688831
- Scopelliti, M., Molinario, E., Bonaiuto, F., Bonnes, M., Cicero, L., De Dominicis, S., & Bonaiuto, M. (2018). What makes you a “hero” for nature? Sociopsychological profiling of leaders committed to nature and biodiversity protection across seven EU countries. *Journal of Environmental Planning and Management*, 61, 970–993. doi:10.1080/09640568.2017.1421526
- Sen. (1999). *Development as freedom*. New York: Anchor Books, Random House, Inc.
- Smith, L., & Johnson, B. (2019). *Active Learning Strategies in Higher Education*. *Teaching and Teacher Education*, 48, 44-57
- Stoddart, H., Schneeberger, K., Dodds, F., Shaw, A., Bottero, M., Cornforth, J., & White, R. (2011). *A pocket guide to sustainable development governance*. Stakeholder Forum 2011.
- Thomas, C. F. (2015). *Naturalizing Sustainability Discourse: Paradigm, Practices and Pedagogy of Thoreau, Leopold, Carson and Wilson*. Ph.D Thesis: Arizona State University
- Tippis, D. (1976). *Modernization theory and the comparative study of societies: A critical perspective* (pp. 65–77). New York: Free Press.
- Tjarve, B., & Zemite, I. (2016). *The Role of Cultural Activities in Community Development*. Acta
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2006). *Economic development* (8th ed.). Reading: Addison-Wesley.
- Topçu, N. (1998). *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul: Dergah Yayınları
- TYMM: Millî Eğitim Bakanlığı. (2024). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli*.
- Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 64 (6), 2151–2160. doi:10.11118/actaun201664062151
- UNSD. (2018a). Open SDG data hub. Retrieved from <https://unstats.un.org/indicators/database/>
- UNSD. (2018b). SDG indicators global database. Retrieved from <https://unstats.un.org/sdgs/indicators/database/>
- UNSD. (2018c). SDG indicators metadata repository. Retrieved from <https://unstats.un.org/sdgs/metadata/>
- World Bank. (2017). *Atlas of sustainable development goals 2017*. *World Development Indicators*, doi:10.1596/978-1-4648-10.

Türkçe Ad+Fiil Eşdizimliliklerinin Tarihî Sözlüğüne 16. Yüzyıl Çeviri Yazılı Metinlerinden Derlenen Katkılar

Contributions to a Historical Dictionary of Turkish Nominal-Verbal Collocations, Compiled from 16th Century Transcription Texts.

Marek Stachowski

Kraków/Polonya

stachowski.marek@gmail.com

orcid: 0000-0002-0667-8862

Atıf Citation

Stachowski, Marek (2024). Türkçe Ad+Fiil Eşdizimliliklerinin Tarihî Sözlüğüne 16. Yüzyıl Çeviri Yazılı Metinlerinden Derlenen Katkılar. *BABUR Research*, 3 (1), 43-57.

Gönderim Submitted

25.12.2023

Revizyon Revision

05.01.2024

Kabul Accepted

11.01.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Bu yazıda XVI. yüzyıla ait on transkripsiyonlu metinde geçen ad+fiil yapısındaki eşdizimlilikler; Türkçenin tarihî sözlüğüne katkı olmak üzere derlenmiştir. Daha sonraki yüzyıllara ait malzeme daha boldur. Bununla beraber, az da olsa tespit edilen örneklerden dilin gelişimine dair bazı bilgiler elde edilebilmektedir. Eşdizimlilik daima beraber bileşenlerinden çıkarılabilenler ve mecazi anlama geçmiş olanlar olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Daha ziyade birer kelime türetme eki olarak işletilen *etmek* ve *olmak* fiilleri bu çalışmaya alınmamıştır. Diğer yandan, türetme ile deyim arasında bulunan *boş ol-* yapısı listeye dâhil edilmiştir. Derlenen eşdizimlilikler, bu çalışmada anlamları değiştirilmeden, Türkçeye çevrilmeden, kaynağa bulunduğu şekliyle kaydedilmiştir. Kayıtlar, mümkün olduğunca kaynağına imlaya yakın bir şekilde okunarak, kelimelerin muhtemel telaffuzlarının gösterilmesi amaçlanmıştır. Makalenin sonuna eşdizimliliklerde geçen adların dizini eklenmiştir. Çalışmada 78 eşdizimlilik yapısı kaydedilmiştir; bu sayıya fiillerin edilgen ve ettirgen şekilleri dâhil değildir. Taranan eserlerde en çok isimle eşdizimlilik yapısı oluşturanların, sırasıyla *gel-*, *ver-* ve *vur-* fiilleri olduğu görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: eşdizimlilik, Türk dili, tarihî dilbilim, Türkçe çeviri yazılı metinler, deyimbilim

Abstract

The paper presents nominal-verbal collocations extracted from ten 16th century transcription texts, as a contribution to a historical dictionary of Turkish collocations. Material from later centuries is more abundant; examples discussed here, though few, can nevertheless provide insights into the evolution of the language. The Turkish term *eşdizimlilik* can be ambiguous as it is used to describe both phrases whose meaning can be guessed from the component words, i.e. English *collocations*, and phrases with a new, figurative meaning – English *idioms*. Constructions with the verbs *etmek* and *olmak*, which function more as derivational suffixes than separate words, were excluded from the study. That said, the phrase *boş ol-* has been included here because the verb *ol-* seems to be on the border between derivation and phraseology as a result of the non-intuitive semantic evolution. The analyzed collocations have been adduced as they appear in the sources, without translating their meanings into Turkish. In order to show their possible pronunciations, the original orthography has been followed as closely as possible. An index of names occurring in the collocations has been appended at the end of the article. Overall, the study presents 78 collocations, not counting passive and imperative variants. The most frequently occurring verbs are, in order, *gel-*, *ver-*, and *vur-*.

Key words: collocations, Turkish, historical linguistics, Turkish transcription texts, phraseology

Giriş

Eşdizimlilikler (İng. *collocation*) terimi bilindiği üzere daima beraber kullanılagelen sözlerin öbeği manasına gelmektedir. Bu gibi söz dizileri iki türdür: Bazılarının anlamı, öbeği oluşturan kelimelerin manalarından anlaşılabilirken bazıları anlaşılabilir. Mesela, *balık tutmak* ifadesinin anlamı *balık* ve *tutmak* kelimelerinin ne demek olduğunu bilenler için açıktır. İngilizce *idiom* denilen diğer tip öbeklerin manası ise ortak bir sosyal anlayışa dayalı bir mecaza bağlı olduğundan bu anlayışa yabancı olanlar için anlaşılır değildir. Örneğin, *kafa tutmak* ifadesi *balık tutmak* kadar kolay anlaşılır. Bunu anlamak için sadece *kafa* ve *tutmak* sözcüklerinin ne manaya geldiğini bilmek yetmez.

Bir yabancı dili öğrenenlerle öğretenlerin dikkatini çeken şey de genellikle bu ikinci gruptur. Ancak, birinci gruptaki birlikteliklerin de ilginç bir özelliği vardır: Mecazî öbeklerde olduğu gibi onlarda da kelimeler serbestçe değiştirilemez, msl. *balık tutmak* yerine *balık elde etmek* veya *ele geçirmek* denmez. Bununla beraber bazı değişimler de görülebilir. Bugün hem *balık tutma* hem de *balık avı* demek mümkünse de taradığım XVI. yüzyıl metinlerinde *balık tutmak* deyimini hiç bulunmazken, 1533 yılında *balık avlamak* tabiri kaydedilmiştir.

Bu yazıda incelenen kaynakların sayısı ondur. Ulaşabildiğim bütün kaynakları taradığım hâlde diğer eserlerde eşdizimlilik örnekleri bulamadım. Sonraki yüzyıllara ait malzemeler tabii olarak çok daha zengindir.

Eldeki sınırlı malzemedeki büyük sonuçlar çıkartılamaz, fakat *balık avlamak* ifadesinin, ancak XVI. yüzyıldan sonra ortaya çıkan *balık tutmak* deyiminden eski olduğu varsayılabilir. Bu durumun, balık tutma tekniğinin XVI. yüzyıl sonları veya XVII. yüzyıl başlarında değişmiş olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

On yıl önce yayınlanmış olan bir makalede (Stachowski 2013) farklı yüzyıllardan kalma transkripsiyonlu metinlerden derlenen *vermek* fiilli ifadelerle Türkçe eşdizimliliklerin tarihî sözlüğünün içeriği geliştirilmiştir.

Burada ise çalışmayı fiil açısından değil, süre açısından sınırlandırdım. Bu yazıda tespit edilen tüm fiillerle kurulmuş, ve tamamı XVI. yüzyıla ait eşdizimlilikler ele alınmıştır. Genel kaideler, önceki makalede olduğu gibidir. Yalnız o yazıda sadece *vermek* fiili incelendiğine göre tartışma dışında tutulacak olan konu, *etmek* ve *olmak* fiillerinin durumudur. Kanaatimce, söz konusu fiiller daha ziyade birer kelime türetme eki olarak işletilmektedir, bu sebeple de fiile dayalı eşdizimlilik olarak kabul edilemez. Buna rağmen, *boş olmak* 'boşanmış olmak' istisnaî bir örnek olarak listeye alındı. Burada deyimın manası, her bir bileşenin ve aynı zamanda da bileşenlerin anlamlarının toplamından pek uzaklaştığından dolayı *boş olmak* yapısını, *yorgun olmak*, *sıcak olmak*, *uzun olmak* ve benzerlerinden farklı ve mecazî bir eşdizimlilik saymamız gerektiği fikrindeyim.

Bu makalede eşdizimliliklerin anlamları değiştirilmeden, Türkçeye çevrilmeden, kaynaktaki bulunduğu şekliyle kaydedilmiştir.

Kayıtlar, mümkün olduğunca kaynaktaki imlaya yakın bir şekilde okunmaktadır; msl. ‹chalmas› kelimesi *kalmaz* değil, *kalmas* olarak aktarılmıştır. Bu yöntemin amacı kelimelerin muhtemel telaffuzunu göstermektir.

Ayrıca patlayıcı art damak *g* ünsüzü XVII. yüzyılda sızıcılaşıp (> *γ*) tâ XX. yüzyılın başlarına kadar sızıcı olarak söylenerek (Stachowski 2021: 721, 722) ancak XX. yüzyılda ortadan kaybolduğuna göre ‹souch› ve ‹souk› yazılışını ya *souk* ya da *sovuk* okumamız gerekiyor. Öyle olmasaydı kelimenin *‹soghuk› veya *‹soghuch› imlasiyle yazılmış olması beklenirdi.

Bu makalenin sonuna eşdizimliliklerde geçen adların dizini eklenmiştir.

Kaynaklar

XVI [kesin tarih bilinmiyor] Anonim → Rocchi 2016

1520-27 Lupis → Yağmur 2016a; Schweickard 2019

1525-30 Anonim → Adamović 1975

1533 Argenti → Rocchi 2007; Yağmur 2022

1544 Georgievits → Heffening 1942; Yağmur 2013, 2016

1553 Dernschwam → Kakuk1978

1567 Vocabulario nuovo → Adamović 1976

1575 Postel → Drimba 1966

1584 Palerne → Rocchi 2017

1588 Lubenau → Adamović 1977

Malzeme

al-, aldr-

***can al-**

1533 Argenti: *can alıcı* ‹gian alliggi› ‘Sancto Michele’ (Rocchi 2007: 61 [anlam açıklaması ile])

dolayı al-

1533 Argenti: *dolayı alurum* ‹dolai alurum› ‘circundo’ (Rocchi 2007: 85)

dolayı aldr-

1533 Argenti: *dolayı aldrurum* ‹dolai alderurum› ‘fo circundare’ (Rocchi 2007: 85)

dolayın al-

1533 Argenti: *dolayın alurum* ‹dolain alurum› ‘assedio una terra’ (Rocchi 2007: 85)

dolayın aldr-

1533 Argenti: *dolayın aldrurum* ‹dolain alderurum› ‘fo assediare’ (Rocchi 2007: 85)

ödünç al-

1533 Argenti: ödünç alurum ‹odünci alurum› ‘acchatto in presto’ (Rocchi 2007: 190)

ödünç aldır-

1533 Argenti: ödünç aldırurum ‹odüncsi alderurum› ‘fo acchattare’ (Rocchi 2007: 190)

satın al-

XVI Anonim: *satın al bir keret da(h)a* ‹satın albir [!] cheret daa› ‘cōpra un'altra uolta’ (Rocchi 2016: 1056); *satın al* ‹satinal› ‘acompra’ (Rocchi 2016: 1057); *satın alayın* [!; Rocchi: *alayım*] ‹satın alain› ‘acomprarò’ (ibid.); *ben satın alrın* [!; Rocchi: *alrım*] ‹ben satın alrın› ‘io acompro’ (ibid.); *ben satın aldun* [!; Rocchi: *aldım*] ‹ben satın aldun› (ibid.)

1533 Argenti: *satın alurum* ‹sattin alurum› ‘compero’ (Rocchi 2007: 211)

1567 Vocabulario nuovo: *isterdüm satunalma* (-ā?) ‹isterdum satunalma› ‘io vorria comprare’ (Adamović 1976: 64)

satın aldır-

1533 Argenti: *satın aldırurum* ‹sattin alderurum› (Rocchi 2007: 211)

soğuk al-

1533 Argenti: *so(v)uk alurum* ‹souch [!] alurum› ‘jnfreddisco’ (Rocchi 2007: 221)

soğuk aldır-

1533 Argenti: *so(v)uk aldırurum* ‹souk [!] alderurum› ‘fo infreddare’ (Rocchi 2007: 221)

at-, attır-**yabana at-**

1533 Argenti: *yabana atarum* ‹jabana attarum› ‘getto uia’ (Rocchi 2007: 258)

yabana attır-

1533 Argenti: *yabana attırurum* ‹jabana atterurum› ‘fo gittare uia’ (Rocchi 2007: 258)

avla-, avlattır-**balık avla-**

1533 Argenti: *baluk avlarum* ‹baluch aularum› ‘pesco’ (Rocchi 2007: 46)

balık avlattır-

1533 Argenti: *baluk avlattırurum* ‹baluch aulatterurum› ‘fo pescare’ (Rocchi 2007: 46)

bas-, bastır-**basma bas-**

1533 Argenti: *basma basarum* ‹basma bassarum› ‘stampo libri’ (Rocchi 2007: 47)

basma bastır-

1533 Argenti: *basma bastururum* ‹basma basterurum› ‘fo stampare’ (Rocchi 2007: 47)

bin-, bindir-**ata bin-**

1533 Argenti: *ata binerüm* ‹atta binerum› ‘chualco’ (Rocchi 2007: 38)

ata bindir-

1533 Argenti: *ata bindirürüm* ‹atta binderurum› ‘fo chualcare’ (Rocchi 2007: 38)

boz-, bozdur-**bağı boz-**

1533 Argenti: *bağı bozarum* ‹baghi bosarum› ‘uendemmio’ (Rocchi 2007: 44)

bağı bozdur-

1533 Argenti: *bağı bozdururum* ‹baghi bosdururum› ‘fo uendemmiare’ (Rocchi 2007: 44)

çek-, çektir-**zahmet çek-**

1533 Argenti: *zahmat çekerüm* ‹xachmatt [-tt!] cecchierum› ‘patisco’ (Rocchi 2007: 273)

zahmet çektir-

1533 Argenti: *zahmat çektirürüm* ‹xachmat [-t!] cechterurum› ‘fo patire’ (Rocchi 2007: 273)

çıkır-**bağırsak çıkır-**

1533 Argenti: *bağırsak çıkarurum* ‹baghersach cicarurum› ‘sbudello’ (Rocchi 2007: 44)

çök-**diz çök-**

1533 Argenti: *diz çökerüm* ‹dis ciochierum› ‘jnginochiomj’ (Rocchi 2007: 83)

de-, dedir-**aferin de-**

1533 Argenti: *aferüm derüm* ‹afferum derum› ‘lodo’ (Rocchi 2007: 27)

aferin dedir-

1533 Argenti: *aferüm dedirürüm* ‹afferum dederurum› ‘fo ladare’ (Rocchi 2007: 27)

dur-, durdur-**ayağın dur-**

1533 Argenti: *ayağın durur* ‹aiaghin durur› ‘gli sta in piè’ (Rocchi 2007: 39)

karşı dur-

1533 Argenti: *karşı dururum* ‹charsci dururum› ‘resisto’ (Rocchi 2007: 140)

karşı durdur-

1533 Argenti: *karşı durdururum* ‹charsci durdururum› ‘fo resistere’ (Rocchi 2007: 140)

em-***sik em-**

1533 Argenti: *sik emici* ‹sich emiggi› ‘poppino [un deverbale da *poppare* ‘succhiare’ (in senso osceno)]’ (Rocchi 2007: 217 ve dipnotu 390)

ev-, evdir- (~ iv-)**yavuz ev-**

1533 Argenti: *yavuz everüm* ‹jaus euerum› ‘ho fretta’ (Rocchi 2007: 264)

yavuz evdir-

1533 Argenti: *yavuz evdirürüm* ‹jaus eudererum› ‘fo hauere fretta’ (Rocchi 2007: 264)

gel-, geldir-**beri gel-**

1567 Vocabulario nuovo: *gel beri* ‹ghelberi› ‘vien quà’ (Adamović 1976: 63)

1584 Palerne: *gel beri* ‹guel beri› ‘venez dedäs’ (Rocchi 2017: 553)

dik gel-

1533 Argenti: *dik gelürüm* ‹dich ghielurum› ‘contrasto’ (Rocchi 2007: 81)

dik geldir-

1533 Argenti: *dik geldirürüm* ‹dich ghielderurum› ‘fo contrastare’ (Rocchi 2007: 81)

eksik gel-

1533 Argenti: *eksik gelürüm* ‹echsich ghielurum› ‘mancho’; *eksik gelür* ‹echsich ghielur› ‘è torna mancho’ (Rocchi 2007: 92)

hoş gel-

1533 Argenti: *hoş gelür* ‹chosc ghielur› ‘ho charo’ (Rocchi 2007: 122)

hoş geldir-

1533 Argenti: *hoş geldirürüm* ‹chosc ghielderurum› ‘fo hauere caro’ (Rocchi 2007: 122)

karşı gel-

1533 Argenti: *karşı gelürüm* ‹charsci ghielurum› ‘jncontro’ (Rocchi 2007: 140)

karşı geldir-

1533 Argenti: *karşı geldirürüm* ‹charsci ghielderurum› ‘fo fo ire a incontrare’ (Rocchi 2007: 140)

kef gel-

1533 Argenti: *kef gelürüm* ‹chieff ghielurum› ‘manchomi; uengo meno’; *kef gelür* ‹chieff ghielur› ‘è si viene manco’ (Rocchi 2007: 144)

kef geldir-

1533 Argenti: *kef geldirürüm* ‹chieff ghielderurum› ‘fo uenire meno’ (Rocchi 2007: 144)

safa gel-

XVIAnonim: *safa yeldin* ‹safa ieldin› ‘il ben uenuto’ (Rocchi 2016: 1056)

1584 Palerne: *safa geldi* ‹sapha guieldy› ‘bien venue’ (Rocchi 2017: 561)

***söz gel-**

1533 Argenti: *sös geleci* ‹sos ghieleggi› ‘ragionamento’ (Rocchi 2007: 222)

yakın gel-

1533 Argenti: *yakın gelürüm* ‹jacchen ghielurum› ‘accostomi’ (Rocchi 2007: 259)

yıldırım gel-

1533 Argenti: *ıldırım gelür* ‹jldrim ghielur› ‘fulmina’ (Rocchi 2007: 124)

yıldırım geldir-

1533 Argenti: *ıldırım geldirürüm* ‹jldrim ghielderurum› ‘fo fulminare’ (Rocchi 2007: 124)

getir-, getirttir-

aynına getir-

1533 Argenti: *aynına getirmessin* ‹ainina ghiettermessin› ‘tu non lo metti in fantasia; tu non lo stimi’ (Rocchi 2007: 40: TT *ayn* ‘göz’ < Ar: ‘ayn)

esvabı getir-

XVIAnonim: *geter espapı* ‹gieteres [!] papi› ‘dà qua la roba’ (Rocchi 2016: 1055)

kef getirttir-

1533 Argenti: *kef getirttirürüm* ~ *gettirttirürüm* [?!] ‹chieff ghietterterurum› ‘fo mancharsi’ (Rocchi 2007: 144)

gider-, giderdir-

ucu gider-

1533 Argenti: *ucu giderürüm* ‹uggi ghiderurum› ‘spunto’ (Rocchi 2007: 249)

ucu giderdir-

1533 Argenti: *ucu giderdirürüm* ‹uggi ghiderderurum› ‘fo spuntare’ (Rocchi 2007: 249)

gir-**suret(in)e gir-**

1533 Argenti: *surata* [!] *girürüm* [!] ‹suratta ghirurum› ‘trauestoscomi’ (Rocchi 2007: 224)

git-**seyrana git-**

1588 Lubenau: *seyrana gider* ‹Seiraua [!] ghider› ‘Ehr gehet spaciren’ (Adamović 1977: 18)

giy-**çamaşır giy-**

1533 Argenti: *çaşırgeyerüm* [!] ‹ciascerghieerum› ‘chalzo [!] ‘giyiyorum’] (Rocchi 2007: 68 “çaşırgey-”)

gör-. gördür-**hoş gör-**

1533 Argenti: *hoş görürüm* ‹chosc ghiorurum› ‘degno’ (Rocchi 2007: 122)

hoş gördür-

1533 Argenti: *hoş gördürürüm* ‹chosc ghiordururum› ‘fo degnare’ (Rocchi 2007: 122)

tedarik gör-

1533 Argenti: *tedarik görürüm* ‹tedarich ghiorurum› ‘proueggio; fo prouisione’ (Rocchi 2007: 237); *tedarigi görmek gerek* ‹tedarighi ghiormech ghierech› (Rocchi 2007: 237)

ismarla-**Allaha ismarla-**

XVI Anonim: *yahu Allaka smarladık* (Rocchi: *yahu Allaha ismarladık*) ‹iau alla casmar [!] ladic› ‘me recomãdo’ (Rocchi 2016: 1055)

1520-27 Lupis: *allasmurladı* ‹allasmerladi› ‘sta con dio’ (Yağmur 2016a: 170; Schweickard 2019: 221)

1525-30 Anonim: *alasmurladı* ‹ala smerladi› ‘sta con dio’ (Adamović 1975: 235)

1544 Georgievits: *Allaha ismarladuk seni* ‹Allaha itsmarladoch tseni› ‘Deo commando te’ (Yağmur 2016: 215)

1567 Vocabulario nuovo: *ale* [ala-e?] *smarladuk* ‹alae smarladuch› ‘me raccomando’ ~ *alle* [alla-e?] *smarladuk* ‹allae simarladuch› ‘mi raccomando’ (Adamović 1976: 67)

iç-, içir-, içtir-**ant iç-**

- 1533 Argenti: *ant işti* ‹ant iscti› ‘gl’a preso iuramento’ (Rocchi 2007: 34)
1533 Argenti: *ant içerüm* ‹ant jccerum› ‘giuro’ (Rocchi 2007: 34)

ant içtir-

- 1533 Argenti: *ant içtirürüm* ‹ant jscterurum› ‘fo giurare’ (Rocchi 2007: 34)

indir-**teraziyi indir-**

- XVI Anonim: *enderme tereziyi* ‹ender me [!] terezii› ‘nō appogiar la bilāza’ (Rocchi 2016: 1054)

iv- bak. ev-**kal-****cana (?) kal-**

- 1533 Argenti: *cana (canu ?) kalmas* ‹giana chalmas› ‘spiritello [persona debole, senza più forza e vitalità]’ (Rocchi 2007: 61)

eksikliğimize kal-

- 1588 Lubenau: *eksikliğimize kalma* ‹eksikligumeze kalma› ‘hab mihr es nicht vor ubel [!]’ (Adamović 1977: 16b)

kalk-**yukarı kalk-**

- 1520-27 Lupis: *kalk yokarı* ‹calc iochari› ~ ‹calchiochari› ‘leva su’ (Yağmur 2016a: 176 [‹calc iochari›]; Schweickard 2019: 223 ‹calchiochari›)
1544 Georgievits: *kalk yoharı* ‹kalch iochari› ‘erige te sursum’ (Heffening 26, § 7)
1567 Vocabulario nuovo: *kalka yokarı* ‹chalcha iocchari› (Adamović 1976: 66)
1584 Palerne: *kalka yokarı* ‹cal cayocari› [!] ‘sus leués vous’ (Rocchi 2017: 564)

kazan-***yaban kazan-**

- 1533 Argenti: *yaban kazanmış* ‹jaban chasanmisc› ‘bastardo’ (Rocchi 2007: 258)

kıl-**namaz kıl-**

- 1544 Georgievits: *namaz kılmak* ‹namazkelmak› ‘oratio’ [isim!] (Yağmur 2013:

622, 632)

1575 Postel: *namaz kulmak* ‹namaz kelmak› ‘oraison, orare’ (Drimba 1966: 83)

ko(y)-, koydur-

fikrine koy-

1533 Argenti: *fikirime* [!] *korum* veya *koyarum* ‹ficchirime chorum et choiarum› ‘delibero’ (Rocchi 2007: 101)

fikrine koydur-

1533 Argenti: *fikrine* [!] *kodururum* ‹ficchirine choddururum› ‘fo deliberare’ (Rocchi 2007: 101)

yerine koy-

1533 Argenti: *yerine korum* ‹jerine chorum› ‘commetto insieme una cosa scommessa’ (Rocchi 2007: 267)

ol-

boş ol-

1533 Dernschwam: üç talak [ile] boş olsun ‹vtzschtalak [!] bosch ossoin› ‘dw solst dreymal von mir frey sein’ (Kakuk1978/1: 171: ‘durch dreimalige *talak* soll [meine Frau] frei [von mir] sein’)

pekit-

kapı pekit-

1567 Vocabulario nuovo: *kapı pekita* ‹chiapi pechita› ‘serra la porta’ (Adamović 1976: 66)

saliver-

kapuk saliver-

1533 Argenti: *kapuk saliverürüm* ‹chapuch saliuerurum› ‘lascio ire uia’ (Rocchi 2007: 137)

söyle-, söyledir-

doğru söyle-

1584 Palerne: *dogrı söyle* ‹dogrisoille› ‘dis la verité’ (Rocchi 2017: 555)

iyi söyle-

1533 Argenti: *eyi süylerüm* ‹ei suilerum› ‘lodo’ (Rocchi 2007: 97)

iyi söyledir-

1533 Argenti: *eyi süylettirürüm* ‹ei suilletterurum› ‘fo lodare’ (Rocchi 2007: 97)

yalan söyle-

1533 Argenti: *yalan süylerüm* ‹jalan suilerum› ‘mento’ (Rocchi 2007: 260)

- 1567 Vocabulario nuovo: *yalan süylema* ‹alan suilema› ‘non dir la bugia’ (Adamović 1976: 68)

yalan söylettir-

- 1533 Argenti: *yalan süylettürürüm* ‹jalan suiletterurum› ‘fo mentire’ (Rocchi 2007: 260)

yaramaz söyle-

- 1633 Argenti: *yerasas süylerüm* ‹jerasas suilerim› ‘sparlo’ (Rocchi 2007: 267)

sür-, sürdür-

çift sür-

- 1533 Argenti: *çift sürerüm* ‹cift surerum› ‘aro’ (Rocchi 2007: 71)

çift sürdür-

- 1533 Argenti: *çift sürdürürüm* ‹fo arare’ (Rocchi 2007: 71)

safa sür-

- 1533 Argenti: *safa sürerüm* ‹safa surerum› ‘dilectomi; giouami; godo; recreomi; trionfo’ (Rocchi 2007: 206)

safa sürdür-

- 1533 Argenti: *safa sürdürürüm* ‹safa surdururum› fo dilectare; fo giouare; fo godere; fo recreate’ (Rocchi 2007: 206)

sağrak sür-

- 1533 Argenti: *sagrak sürerüm* ‹sagrach surerum› ‘mescio’ (Rocchi 2007: 207)

sağrak sürdür-

- 1533 Argenti: *sagrak sürdürürüm* ‹sagrach surdururum› ‘fo mescere’ (Rocchi 2007: 207)

tut-

mazur tut-

- XVI Anonim: *mazur tutun* ‹maazur tuntun [!› ‘perdonatime’ (Rocchi 2016: 1056)
1533 Argenti: *mazur tutarum* ‹maxur tutarum› ‘perdono’ (Rocchi 2007: 168)
1588 Lubenau: *mazur tut (de...)* [tutti ?] ‹ma sur tutte› ‘verzeug es mihr [dass]’ (Adamović 1977:18)

var-, vardır-

sağlıkla var-

- XVI Anonim: *var saghigla* ‹uar saghigla/saghlighla› ‘ua alla bon’ora; andate cō Dio’ (Rocchi 2016: 1056)

yukarı var-

- 1533 Argenti: *yokarı varurum* ‹jochari uarurum› ‘saglio’ (Rocchi 2007: 268)

yukarı vardır-

1533 Argenti: *yokarı vardırurum* ‹jochari uarderurum› ‘fo salire’ (Rocchi 2007: 268)

ver-, vardır-**ayrı ver-**

1533 Argenti: *ayrı verürüm* ‹airi uerurum› ‘discosto; saparo [!] una cosa da l’altra; dispartisco; diuido; separo’ (Rocchi 2007: 40 s.v. *ayrı ver-*)

ayrı vardır-

1533 Argenti: *ayrı vardırürüm* ‹airi uerderurum› ‘fo separare; fo dispartire et diuidere’ (Rocchi 2007: 40)

bereket ver-

XVI Anonim: *beriket* [Rocchi: *bereket*] *versin* ‹berichet uersin› ‘grã mercè’ (Rocchi 2016: 1053)

destur ver-

1533 Argenti: *testir verürüm* ‹testir uerurum› ‘licentio; do licentia ad uno’ (Rocchi 2007: 243)

destur vardır-

1533 Argenti: *testir vardırürüm* ‹testir uerderurum› ‘fo licentiare’ (Rocchi 2007: 243)

iyilik ver-

1533 Argenti: *Alla(h) iylik vere* ‹Alla eylik vere› (Yağmur 2022: 120)

ödünç ver-

1533 Argenti: *ödünç verürüm* ‹odünksi uerurum› ‘presto’ (Rocchi 2007: 190)

ödünç vardır-

1533 Argenti: *ödünç vardırürüm* ‹odünksi uerderurum› ‘fo prestare’ (Rocchi 2007: 190)

öğüt ver-

1533 Argenti: *üğüt verürüm* ‹ughutt uerurum› ‘consiglio; dō consiglio’ (Rocchi 2007: 191)

öğüt vardır-

1533 Argenti: *üğüt vardırürüm* ‹ughutt uerderurum› ‘fo consigliare; fo dare consiglio’ (Rocchi 2007: 191)

selam ver-

1533 Argenti: *salam verürüm* ‹salam uerurum› ‘saluto’ (Rocchi 2007: 208)

selam vardır-

1533 Argenti: *salam vardırürüm* ‹salam uerderurum› ‘fo salutare’ (Rocchi 2007: 208)

vaaz ver-

1533 Argenti: *vaz verürüm* ‹uas uerurum› ‘predico’ (Rocchi 2007: 256)

vaaz vardır-

1533 Argenti: *vaz vardırürüm* ‹uas uerderurum› ‘fo predicare’ (Rocchi 2007: 256)

zahmet ver-

- 1533 Argenti: *zahmat verürüm* ‹xachmatt uerurum› ‘affatico uno in qualche negotio’ (Rocchi 2007: 273)

vur-, vurdur-, vurul-

avurtçık vur-

- 1533 Argenti: *avurtçık vuralum* ‹auurtcich uuralum› ‘ragionnereno’ (Rocchi 2007: 39)

çalk vur-

- 1533 Argenti: çalk vururum ‹cialch uururum› ‘meno il chazo’ (Rocchi 2007: 67).

çalk vurdur-

- 1533 Argenti: çalk vurdururum ‹cialch uurdururum› ‘fo menare’ (Rocchi 2007: 67)

çengele vur-

- 1533 Argenti: çengele vururum ‹cenghiele uururum› ‘jngancio’ (Rocchi 2007: 69)

çengele vurdur-

- 1533 Argenti: çengele vurdururum ‹cenghiele uurdururum› ‘fo inganciare’ (Rocchi 2007: 69)

çengele vurul-

- 1533 Argenti: çengele vurulmuş ‹cenghiele uurulmisc› ‘jnganciato’ (Rocchi 2007: 69)

iskence vur-

- 1533 Argenti: *skence vururum* ‹schienge uururum› ‘affliggo; tormento’ (Rocchi 2007: 220)

iskence vurdur-

- 1533 Argenti: *skence vurdururum* ‹schienge/schiengie uurdururum› ‘fo affliggere’ (Rocchi 2007: 220)

kazığa vurul-

- 1533 Argenti: *kazığa vurulmuş* ‹chaxigha uurulmisc› ‘jmpalato’ (Rocchi 2007: 144)

kötek vur-

- 1533 Argenti: *kötek vururum* ‹chiottech uururum› ‘batto; dò delle busse’ (Rocchi 2007: 155)

nişana vur-

- 1533 Argenti: *nişana vururum* ‹nisciana uururum› ‘colpisco’ (Rocchi 2007: 183)

yağ-, yağdır-

dolu yağ-

- 1533 Argenti: *dolı yagarum* ‹doli jagharum› ‘grandino’ (Rocchi 2007: 85)

dolu yağdır-

- 1533 Argenti: *dolı yağdırurum* ‹doli jagderurum› ‘fo grandinare’ (Rocchi 2007: 85)

kar yağ-

1533 Argenti: *kar yagar* <char jaghar> ‘neuca’ (Rocchi 2007: 141)

kar yağdır-

1533 Argenti: *kar yagdirurum* <char jaghderurum> ‘fo neucare’ (Rocchi 2007: 141)

yağmur yağ-

1533 Argenti: *yagmur yagar* <jaghmur jaghar> ‘pious’ (Rocchi 2007: 259)

yağmur yağdır-

1533 Argenti: *yagmur yagdirurum* <jaghmur jaghderurum> ‘fo piouere’ (Rocchi 2007: 259)

Kaynakça

- Adamović M. 1975: Ein italienisch-türkisches Sprachbuch aus den Jahren 1525-1530. – *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 67: 217-247.
- Adamović M. 1976: *Vocabulario nuovo* mit seinem türkischen Teil. – *Rocznik Orientalistyczny* 38: 43-69.
- Adamović M. 1977: *Das osmanisch-türkische Sprachgut bei R. Lubenau*, München.
- Drimba V. 1966: L’“Instruction des mots de la langue turquesque les plus communs” de Guillaume Postel (1575). – *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1966: 77-101.
- Heffening W. 1942: *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544-1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen*, Leipzig.
- Kakuk Zs. 1978: Türkisches aus Hans Dernschwams Tagebuch. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, part 1: 32/2: 127-173; part 2: 32/3: 321-352.
- Rocchi L. 2007: *Ricerche sulla lingua osmanlı del XVI secolo. Il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*, Wiesbaden.
- Rocchi L. 2016: Il glossario italo-turco contenuto in un codice fiorentino del XVI secolo. – *Zeitschrift für romanische Philologie* 132/4: 1049-1064.
- Rocchi L. 2017: *Le Petit dictionnaire* de Jean Palerne (1584) et sa partie turque. – Németh M., Podolak B., Urban M. (ed.): *Essays in the history of languages and linguistics* [Festschrift M. Stachowski], Kraków: 545-567.
- Schweickard W. 2019: *The Opera nova la qual insegna a parlare Turchesco* of Pietro Lupis: a Turkish-Italian glossary from about 1520. – *Lexicographica* 35: 217-233.
- Stachowski M. 2013: On the structure of a historical dictionary of Ottoman Turkish verbal collocations. – Gül B. (ed.): *Bengü Beläk* [Festschrift A. B. Ercilasun], Ankara 2013: 431-437.
- Stachowski M. 2021: Chronology of lenition of *-g(-) in Turkish. – Karaayak T. / Uzunkaya U. (ed.): *Esengü Bitig* [Festschrift Z. Ölmez], İstanbul 2021: 703-717.
- Yağmur Ö. 2013: *De Turcarum ritu et cereamoniis* [I, = caerem-] (1544) içerisinde bulunan çeviri yazılı sözlük üzerine. – *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi – Bildiri kitabı II*, İstanbul: 619-633.

Yağmur Ö. 2016: Mohaç esiri Bartholomeo Georgieviz'in Türklerle ilgili bir kitabı: *De Turcarum moribus epitome* (1553). – *Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu bildirileri*, Ankara 2016: 201-216.

Yağmur Ö. 2016a: Pietro Lupis Valentiano'nun İtalyanca-Türkçe sözlüğü üzerine (1520-1527). – *Gazi Türkiyat* 19: 159-188.

Yağmur Ö. 2022: Çeviri yazılı metinler tanıklığında, Osmanlı Türkçesinde kalıp sözler: Hayır dualar, beddualar. – *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 48: 111-151.

Adlar dizini

Fiillerin edilgen ve ettirgen biçimleri dizinde özel olarak gösterilmedi.

aferin → de-
Allah → ısmarla-
ant → iç-
at → bin-
avurtçık → vur-
ayak → dur-
ayn → getir-
ayrı → ver-
bağ → boz-
bağırsak → çıkar-
balık → avla-
basma → bas-
bereket → ver-
beri → gel-
boş → ol-
can → al-, kal-
çalk → vur-
çamaşır → giy-
çengele → vur-
çift → sür-

destur → ver-
dik → gel-
diz → çök-
doğru → söyle-
dolayı → al-
dolayın → al-
dolu → yağ-
eksik → gel-
eksiklik → kal-
esvap → getir-
fikir → koy-
hoş → gel-, gör-
iskence → vur-
iyi → söyle-
iyilik → ver-
kapı → pekit-
kapuk → salhver-
kar → yağ-
karşı → dur-, gel-
kazık → vur-

kef → gel-, getir-
kötek → vur-
mazur → tut-
namaz → kıl-
nişan → vur-
ödünç → al-, ver-
öğüt → ver-
safa → gel-; sür-
sağlık → var-
sağrak → sür-
satın → al-
selam → ver-
seyran → git-
sik → em-
soğuk → al-
söz → gel-
suret → gir-
talak → ol-
tedarik → gör-
terazi → indir-

uç → gider-
üç → ol-
vaaz → ver-
yaban → at-, kazan-
yağmur → yağ-
yakin → gel-
yalan → söyle-
yaramaz → söyle-
yavuz → ev-
yer → koy-
yıldırım → gel-
yukarı → kalk-; var-
zahmet → çek-, ver-

Türkçenin Akrabaları: Altay Dilleri Teorisi ve Genler

Relatives of Turkish: The Altaic Languages Theory and Genes

Caner Kerimoğlu

İzmir/Türkiye

canerkerimoglu@yahoo.com

orcid: 0000-0002-8514-8578

Atıf Citation

Kerimoğlu, Caner (2024). Türkçenin Akrabaları: Altay Dilleri Teorisi ve Genler. *BABUR Research*, 3 (1), 59-96.

Gönderim Submitted
18.03.2024

Revizyon Revision
21.04.2024

Kabul Accepted
01.05.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

Öz

Charles Darwin dillerin yayılımı ile insanların akrabalıkları arasında bir bağ olabileceğini iddia ettiğinde genetik diye bir bilim yoktu. Genetik araştırmaları bu iddiayı bilimsel olarak inceleme imkânı verdi. Dil ve gen paralellliği ile ilgili araştırmalar dikkat çekici bir hızla ilerlemektedir. Dil ve gen örtüşmesiyle ilgili çalışmalar büyük oranda Darwin'i doğrulamaktadır. Bununla birlikte azımsanmayacak sayıda örtüşme bulunmayan örnekler de vardır. Bu çalışmada Altay dilleri ve özellikle de Türkçe ile ilgili gen araştırmalarını değerlendiriyorum. Son araştırmalar Türk dili konuşurlarının genetik olarak komşularına yakın olduğunu göstermektedir. Altay dilleri teorisi ile ilgili çalışmalarda da komşuluk ilişkisi öne çıkmaktadır. Ancak Altay dillerini konuşanlar arasında genetik bir bağ olduğunu raporlayan araştırmalar bulunmaktadır. Temel sözcükler, çekim ögeleri gibi dil özellikleri üzerinden ilerleyen Altay dilleri teorisi arkeoloji ve genetikten gelen bilgilerle de genişleme eğilimindedir.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, genetik, dil ailesi, Altay dilleri teorisi, diller ve genler.

Abstract

When Charles Darwin claimed that there could be a connection between linguistic dissemination and human kinship, the science of genetics did not exist. Genetic research has provided the opportunity to scientifically examine this claim. Studies on the parallelism between language and genes are progressing rapidly. Research on the overlap between language and genes largely confirms Darwin's assertions. However, there are also examples with a significant lack of overlap. In this study, I evaluate genetic research on Altaic languages, especially Turkish. Recent studies show that speakers of the Turkish language are genetically close to their neighbours. Studies related to the Altaic language theory also highlight a relationship of proximity. Nevertheless, there are studies reporting a genetic connection among speakers of Altaic languages. The Altaic language theory, which progresses based on language features like basic words and inflections, is also expanding with insights from archaeology and genetics.

Key words: Turkish, genetics, language family, Altaic languages theory, languages and genes.

Giriş

Dillerin akrabalıkları tarihsel karşılaştırmalı dil araştırmaları ile önemli ilerlemeler sağlamış bir alandır. Bugün dünyada 7 bine yakın dil vardır ve bu dillerin ait oldukları aileler konusunda zengin bir literatür oluşmuştur (Campbell & Poser, 2008; Eberhard vd., 2023; Pereltsvaig, 2021). Dilleri sınıflandırırken veya ait oldukları aileyi belirlerken pek çok ölçü kullanılır; bu ölçüler genellikle ses denklikleri, temel sözcük ortaklıkları gibi dil özelliklerine dayanır. Bu yazıda başka bir olgu üzerinden akrabalık ilişkisine değineceğim: Genler.

Genetik bugün kalıtım denince akla ilk gelen alandır. Son yıllarda gen ve dil ilişkisi üzerine pek çok şaşırtıcı sonuca ulaşılmış (Kerimoğlu, 2017); gen ve dil ilişkisini konu alan araştırma merkezleri, projeler ve ders kitapları hiç olmadığı kadar görünür olmuştur (Barbieri & Widmer, 2024; Dediu, 2015; A. McMahon & McMahon, 2013; Stoneking, 2017). Hatta Colin Renfrew arkeoloji, dilbilim ve genetiğin birleşiminden oluşan üçlü sacayağına doğal seçilim teorisinin ünlü modern sentezini¹ anımsatacak şekilde “yeni sentez” adını verir (Renfrew, 2000, 2010). Yazılı ürünlerden derlenen sözcük karşılaştırmalarına dayalı yöntemlerle dillerin tarihi hakkında en fazla 8-10 bin yıl öncesine gidebileceğimiz hesaplanırken (Greenhill vd., 2010; Nichols, 1992; Pagel, 2000), dillerin tipolojik özelliklerine dayalı yöntemlerle bu tarihin daha da eskiye gidebileceği yönünde çalışmalar yapılmıştır (Dunn vd., 2005; Gray, 2005) ancak binli ifadeler 4.5 milyar yaşındaki bir gezegende olup biten şeyler hakkında kısmen veri sunabilir. Bu noktada arkeoloji ve genetikten gelen veriler -belki de- milyonlarca yıllık bir serüvenden bugüne ulaşmayı başaran karmaşık bir yeti olan dili anlamamız için çok daha eskiye dayalı katkılar sağlayabilir. Mendel genetiği nasıl Darwin’in doğal seçilim teorisinin bir yerde “sağlama”sını yaptıysa benzer bir katkı dil için de genetikten gelebilir düşüncesi bilim dünyasında tartışılmakta; genetik, dilbilim ve arkeoloji uzmanlarının ortak çalışmalarından elde edilecek verilerin sağlam olması için kullanılacak yöntemler sorgulanmaktadır (Bk. Greenhill, 2021; R. McMahon, 2004).

Bugün genler iki bağlamda dil araştırmalarında kullanılıyor. İlki insan dilinin “üretimi”nde rolü olan genlerin belirlenmesidir. Örneğin sözcüklerin anlamlarını işlememizi sağlayan bir gen var mıdır gibi bir soru için bu türden bir araştırma yapılır. Gen ve dil ilişkisinin ele alındığı ikinci bağlam ise dillerin akrabalığı ile o dilleri konuşanların akrabalığı arasındaki bağlantılardır. Örneğin Hint-Avrupa ailesi dillerini konuşanlar genetik olarak da birbirleriyle akraba mıdır sorusu için o dilleri konuşanların genetik akrabalığını araştırmak gerekir. Bununla ilgili daha ayrıntılı açıklamaları ve güncel tartışmaları başka bir yazımda aktarmıştım (Kerimoğlu, 2023). Ayrıntılı bilgilere oradan ulaşılabilir.

Bu yazıda Türkçenin bir dil olarak akrabalık ilişkileri ile Türkçeyi konuşanların akrabalıkları arasındaki paralellikler konusunda bilim dünyasındaki güncel araştırmaları değerlendirmeye çalışacağım. İlk olarak Türkçenin hangi dillerle akraba olduğu tartışılıyor; onu görelim.

¹ Modern sentez: Doğal seçilim teorisinin Darwin ve Mendel’in büyük buluşlarının birleşimiyle daha da güçlü hâle gelen versiyonuna verilen isim.

Tarihsel Karşılaştırmalı Dil İncelemelerinin Verilerine Göre Türkçenin “Ailesi”

Türkçenin dil ailesi var mıdır sorusu genellikle “Altay dilleri teorisi” ile cevaplanır. Bu teori Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın aynı “ata dil”den türediğini savunmaktadır. Zaman içinde, Korece ve Japonca’nın da aileye dahil edilmesiyle teori genişlemiştir (Tarihçe için bk. Blažek, 2019; de Rachewiltz & Rybatzki, 2010; Demir & Yılmaz, 2002; Janhunen, 2023; Robbeets & Savelyev, 2020; Tekin, 2003; Tuna, 1992). “Altay Dilleri” terimi M. A. Castrén tarafından bilim dünyasına sunulurken, teorinin öncüsü olarak kabul edilen G. Ramstedt tarafından da ses denklikleri belirlenmiştir (Ercilasun, 2004). Castrén, Ural-Altay dilleri için “Altay Dilleri” terimini kullanmış, ancak Ural dillerinin (Fin-Ugor, Samoyed) Türk-Tatar, Moğol, Tunguz dilleriyle akraba olmadığına inanmıştır. S. E. Martin, R. A. Miller, J. Street gibi Amerikalı araştırmacılar Korece ve Japonca’nın teoriye dahil edilmesi konusunda önemli çalışmalar yapmıştır (Martin, 1966; Miller, 1971; Miller & Street, 1975; Street, 1980). Sergei Starostin Altay dilleri teorisinde adı mutlaka anılması gereken bir başka isimdir. Ekibinden A. Dybo ve O. Mudrak ile yayınladıkları sözlük, Altay dillerinin etimolojik sözlüğü olarak öne çıkar ve önemli bir başarıdır (Starostin vd., 2003). Sergei Starostin’in erken ve beklenmedik ölümünden sonra da ekibi (oğlu Georgiy de bu ekipte yer alır) sözcük istatistiklerine dayalı köken araştırmalarını sürdürmüştür (Egorov vd., 2022; Kassian vd., 2021). Türkiye’den de Altayistik incelemelerinde anılması gereken isimlerin başında T. Tekin gelmektedir (Tekin, 2003). Son yıllarda Altay dillerinin akrabalığı konusunu “Transavasya” terimini kullanarak öne çıkaran en önemli isim Martine Robbeets’tir. Tarım kültürü, genetik, arkeoloji gibi farklı alanlardan gelen verileri kullanarak yaptığı çalışmalarda bu dillerin ortak bir kökenden geldiğini savunur (Robbeets, 2005; Robbeets vd., 2021; Robbeets & Bouckaert, 2018; Robbeets & Savelyev, 2020; Savelyev & Robbeets, 2020).

Altay dilleri teorisi, Hint-Avrupa dil ailesinin kuruluşunda izlenen bir yolun benzerini takip etmiştir. Bu dillerin bazı ortak dil bilgisi özellikleri (ünlü uyumları, dil bilgisel cinsiyetin olmaması vb.) F. Wiedemann’ın çalışmasından beri bilinmekteydi (Wiedemann, 1838); ses denklikleri, temel sözcükler ve yapı ortaklıkları teorinin oluşturulmasında temel özellikler olarak kullanılmıştır. W. Schott, Türkçe içinde Genel Türkçe ve Çuvaşça arasındaki /ş:/l/, /z:/r/ denklıklarını ilk bulan kişidir (Schott, 1841); G. Ramstedt daha sonra bu denklikleri diğer Altay dillerine genişleterek teorinin kurucusu olmuştur (Ramstedt, 1922, 1952, 1957, 1966). Bu dillerin akrabalığına dair yoğun bir yayın faaliyeti başlamıştır. Ancak, Altay dilleri teorisi bilim dünyasında genel bir kabul görmemiştir; çünkü G. Clauson, G. Doerfer gibi önemli araştırmacılar, bu dillerin akraba olmadığını ve ortak özelliklerin Türkçenin bu dilleri etkilemesi sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.

Akrabalık ilişkisinin tespitinde en sık kullanılan araçlardan biri, M. Swadesh’in sözcük listeleridir (Swadesh, 1952, 1955; Swadesh vd., 1971). Bu listeler, etkilenmeyi dışarıda bırakacak şekilde en zor ödüncülen sözcüklerin bir listesini oluşturarak, karşılaştırılan dillerin akrabalık derecesini belirlemek amacıyla kullanılır. Sayılar, organ isimleri, temel

fiiller gibi sözcükler bu listelerde yer alır. Ancak Altay dilleri teorisine karşı çıkanlar; sözcük listeleri üzerinden yaptıkları testlerde, iddia edilen dillerin akraba olamayacağı sonucuna varmışlardır. Clauson, Altay dillerinin ortak bir atadan geldiğini gösteren yeterli sayıda “temel sözcük” olmadığını savunur ve ortaklıkların Türkçenin bu dilleri etkilemesi sonucu ortaya çıktığını iddia eder (Clauson, 2004, 2017). Sayılar ve organ isimleri, dil ailesi çalışmalarında sıklıkla kullanılan ve ödünçlenmeye daha az yatkın olduğu varsayılan sözcüklerdir. Altay dilleri arasında, Türkçe ve Moğolca dışında (*dört ve dörben*) ortak bir sayı sözcüğü bulunmamaktadır. G. Doerfer de Gerard Clauson gibi, bu ortak sözcüklerin Türkçeden Moğolcaya geçmiş ödünçlemeler olduğunu savunmaktadır. Doerfer, organ isimlerinden belirlediği 11 ana temel sözcük (*baş, göz, kulak, burun, ağız, dil, diş, saç, yürek, el, ayak*) ve 5 ara temel sözcük (*dudak, parmak, diz, sakal, boyun*) üzerinden diğer dil ailelerini de dikkate alarak bir araştırma yapmıştır. Bu temel sözcüklerin ödünçlenmesinin diğer sözcüklerden daha zor olduğunu ifade eden Doerfer, ortaklıkların yoğun olduğu durumlarda aynı kökenden gelme teorisinin doğru olabileceğini belirtmiştir. Araştırmada Sami dil ailesindeki dillerde 16 sözcüğün tamamının, Hint-Avrupa dillerinde 13, Dravid dillerinde 10, Ural dillerinde 8’inin aynı olduğunu tespit etmiş, ancak Altay dillerinde tek bir ortaklığın bulunmadığını dile getirmiştir. Doerfer, bu sonuçları temel olarak Altay dilleri teorisini “yok edilmiş” bir teori olarak değerlendirmiştir² (Doerfer, 1983). Günümüzde Altay dilleri teorisine eleştirel yaklaşan yayınlarıyla öne çıkan iki önemli isim A. Vovin ve S. Georg’dur (Georg, 2004, 2005, 2011, 2013; Vovin, 2005, 2009, 2011). [Vovin başlarda teori lehine, Georg da -şüpheli kalmakla birlikte- teoriye getirilen bazı eleştirileri sorunlu bulan yayınlar yapmıştır (Georg vd., 1999; Manaster Ramer vd., 1998)].

Altay dillerini genel olarak dil evrimi araştırmaları bağlamında inceleyen, klasik Altayistik tartışmalarının dışında yeni yöntemler deneyen uzmanlar da vardır. Bir örnek olarak N. Hübler’in iki çalışmasına yer vermek istiyorum. N. Hübler, bir makalesinde yapısal özelliklerin evrimsel hız konusunda veri sunup sunamayacağı tartışmasında Altay dillerini örnek grup olarak ele almıştır. Hübler bu çalışmasında 12 Japon, 2 Kore, 14 Moğol, 11 Tunguz ve 21 Türk dili için kodlanmış yapısal özelliğin evrimsel hızını hesaplamak için Saklı Markov Modeli’ni kullanmış, filogenetik sinyal ile evrimsel hız arasında bir korelasyon olduğunu, genel olarak özelliklerin üçte ikisinin yüksek filogenetik sinyale sahip olduğunu

² Organ isimleri üzerinden yapılan bu yoruma karşı, Manaster Ramer ve arkadaşları başka bir araştırma yapmış ve Altay dilleri arasında ortak organ isimleri olduğu sonucuna ulaşmıştır (Manaster Ramer vd., 1998). Organ isimleri akrabalık için kullanılan ölçütlerden biri olarak araştırmacıların hep ilgisini çekmiştir. 1028 dil üzerinden yapılan yeni bir çalışmada organ adlandırmalarında kültürel etkiler ile birlikte bazı evrensel kalıpların da rol aldığı tespit edilmiştir (Tjuka vd., 2024). Kültürel farklılıklar, dil çeşitliliğiyle ilgili sorularda “etkilenme”yi merkeze alan teoriler için veri sağlar ancak evrensellik tespit edildiğinde burada ortak köken soruları ortaya çıkar: Bu evrensellikler insan biyolojisinin, bilişselliğinin bir sonucu mudur, yoksa Avrasyatik ve Nostratik teorilerinin iddia ettiği üzere tek bir ortak ata dilden mi kaynaklanmaktadır? Hiçbir şekilde başka dillerle temas etmemiş bir ada dili ile o adadan binlerce kilometre uzakta olan başka bir dil arasında ortak özellikler tespit edilmesi etkilenmeyle açıklanabilir mi? Chomsky ve takipçileri bu ortaklıkların nedeni olarak “biyoloji”yi görürken karşı gruptaki isimler ortak bir “ata dil”i varsaymaktadır (Berwick & Chomsky, 2016; Johansson, 2005; Ruhlen, 2006).

ve özelliklerin yarısından fazlasının yavaş bir hızda evrimleştiğini tespit etmiştir. Buna göre argüman işaretleme, türetme ve istem en istikrarlı işlevsel kategoriler; zamirler ve isimler en istikrarlı sözcük türleri; fonolojik ve morfolojik düzeyler ise en istikrarlı dil alanları olarak görünmektedir (Hübler, 2022). Bu sonuçlar istikrarlı öğelerin dil akrabalıklarında ölçü olarak kullanılması tartışmaları için bir veri olabilir. Ancak başka araştırmacıların burada istikrarlı olduğu iddia edilen öğeler için de itirazları olduğunu hatırlatmam gerekir. G. Longobardi'nin itirazına aşağıda değineceğim.

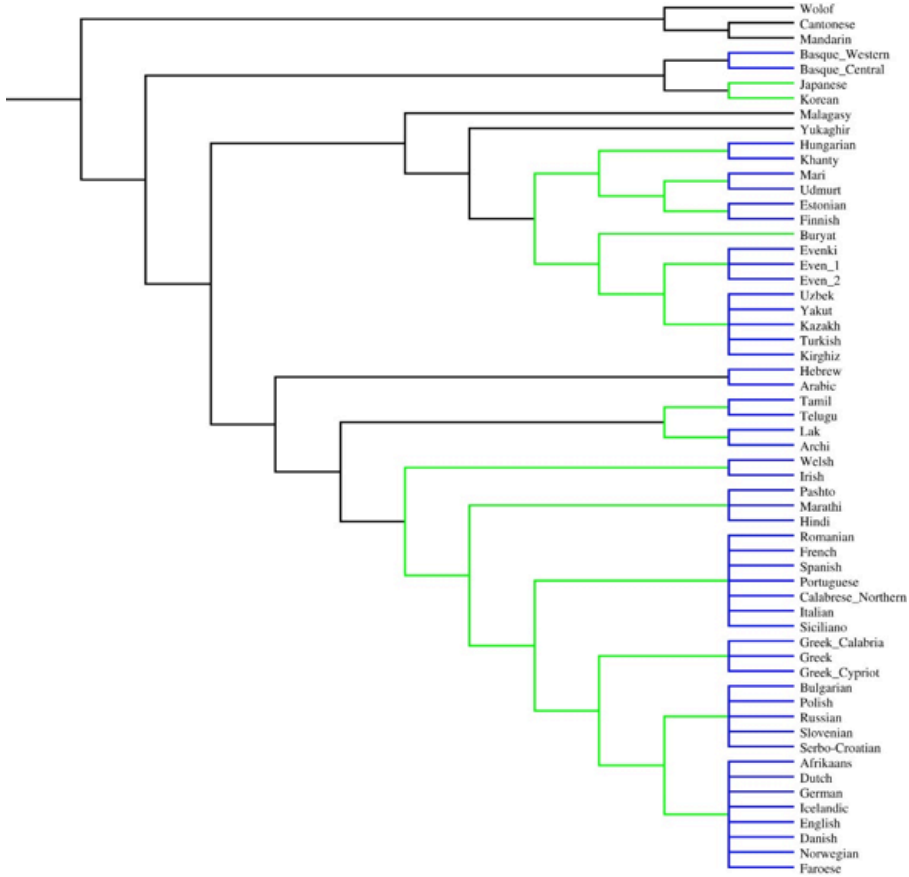
N. Hübler bir başka çalışmasını dil çeşitliliğinin dünyadaki en önemli uzmanlarından biri olan S. Greenhill ile yapmıştır ve Altay dillerini biçimbilgisi ve sözdizimi özellikleri bakımından karşılaştırmıştır (Hübler & Greenhill, 2023). Bu makalede yazarlar Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dil ailelerinden 60 dil belirlemiş; bunlara ait sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözdiziminden 224 dil özelliği kodlamıştır. Çalışmanın Türk dilleriyle ilgili bulguları şu şekildedir:

Türk dilleri, birkaç istisna haricinde, tüm dil seviyelerinde aynı baskın soy kökünden oluşan bir küme olarak öne çıkıyor. Çuvaşça dışında ('Moğolca' ve 'Tunguzca' soyundan sırasıyla %30 ve %18) tüm Türk dilleri, biçimbilgisi alanında en düşük karışım düzeylerini göstermektedir. Sesbilgisinde ise, birkaç Türk dili, tüm Türk dilleri arasında 'Moğolca-Korece' soyuna ait en yüksek oranlara sahiptir (azalan sırayla: Çağatay %51, Kuzey Özbek %43, Çuvaşça %29, Tuvaca %27 vb.). Sözdiziminde, Kuzey Sibirya dilleri Dolganca ve Yakutça ile Güney Sibirya dili Tuvaca, en yüksek karışım düzeylerine sahip dillerdir (%65'ten fazla). Özellikle, Dolganca ve Yakutça yüksek oranda 'Moğolca' (%47 ve %49) ve 'Tunguzca' (%12 ve %24) soyundan gelirken, Tuvaca yüksek oranda 'Moğolca' (%29), 'Tunguzca' (%16) ve 'Japonca-Korece' (%28) soyundan gelir (Hübler & Greenhill, 2023).

Çalışma morfolojik özelliklerin en güçlü soy sinyaline sahip olduğunu ve sözdizimsel özelliklerin en kolay şekilde yayıldığını göstermektedir. "Yalnızca morfolojik yapısal veriler kullanıldığında, model üç dil ailesini doğru bir şekilde tanımlayabilmektedir: Türk, Moğol ve Tunguz ancak Japon ve Kore dilleri arasında onları farklı kökenlere atamak için yeterli yapısal farklılıklar yoktur." Yazarlara göre morfolojik özellikler kesin bir tarihsel sinyale sahiptir; karşılaştırmalı yöntemin zaman sınırlamaları nedeniyle hiçbir akrabası bilinmeyen diğer dil aileleri arasında ilişkiler kurmak için bunlar kullanılabilir. Ancak bu çalışmada ele alınan dillerin aynı kökten geldiği konusunda kesin bir yargıya ulaşamamıştır.

Tartışma büyük ölçüde ortak sözcük ve biçimbilgisi öğelerine odaklanmıştır. Ortaklıklar bulunmasına rağmen, kullanımların neden büyük farklılıklar gösterdiği sorusu hâlâ yanıt beklemektedir (de Rachewiltz & Rybatzki, 2010: 351-353). Janhunen ve arkadaşları Çin'deki Wutun dili üzerinde bir araştırma yapmış ve bu dilin etkilenmeler nedeniyle ailesi tespit edilemeyecek bir yapıya büründüğünü belirlemiştir (Janhunen vd., 2008). Bu bulgu, farklı dillerin (Türkçe, Moğolca, Çin ve Tibet dilleri vb.) birbirlerini kısa sürede eski karakteristiklerini tamamen değiştirebilecek kadar etkileyebileceğini göstererek Altay dilleri teorisine karşı

çıkınların diller arasındaki etkileşime vurgu yapan görüşüne bir destek sağlamıştır. Buna rağmen Altay dilleri teorisinin ana akımını hâlâ ses ve özellikle de sözcük karşılaştırmalarının oluşturduğunu söylemek mümkündür [Yenilerden birkaç örnek için bk. (Ceolin, 2019; Egorov vd., 2022; Kassian vd., 2021; Turchin vd., 2010)]. Diğer yandan ses ve sözcük karşılaştırmalarına dayalı yöntemin yetersizlikleri son yıllarda daha çok sorgulanır olmuştur; bu bağlamda Altay dilleri için de farklı yöntemlerin kullanılması gerektiği söylenebilir. Örneğin sözdiziminin dil akrabalıklarının belirlenmesinde daha belirleyici olabileceği yönünde bir hipotez vardır ve G. Longobardi, ekibiyle bu konuda dikkat çeken çalışmalar yapmıştır (Ceolin vd., 2021; Colonna vd., 2011; Guardiano & Longobardi, 2005; Longobardi, 2003; Longobardi vd., 2013, 2015; Longobardi & Guardiano, 2009, 2017; Santos vd., 2020). Altay dillerinin sözdizimsel özelliklerini filogenetik açıdan inceleyen bir çalışmayı da Longobardi ve ekibi yapmıştır. *At the Boundaries of Syntactic Prehistory* “Sözdizimsel Tarihöncesinin Sınırlarında” adlı makalede sözdizimine dayalı istatistiksel bir yöntem kullanılmıştır.

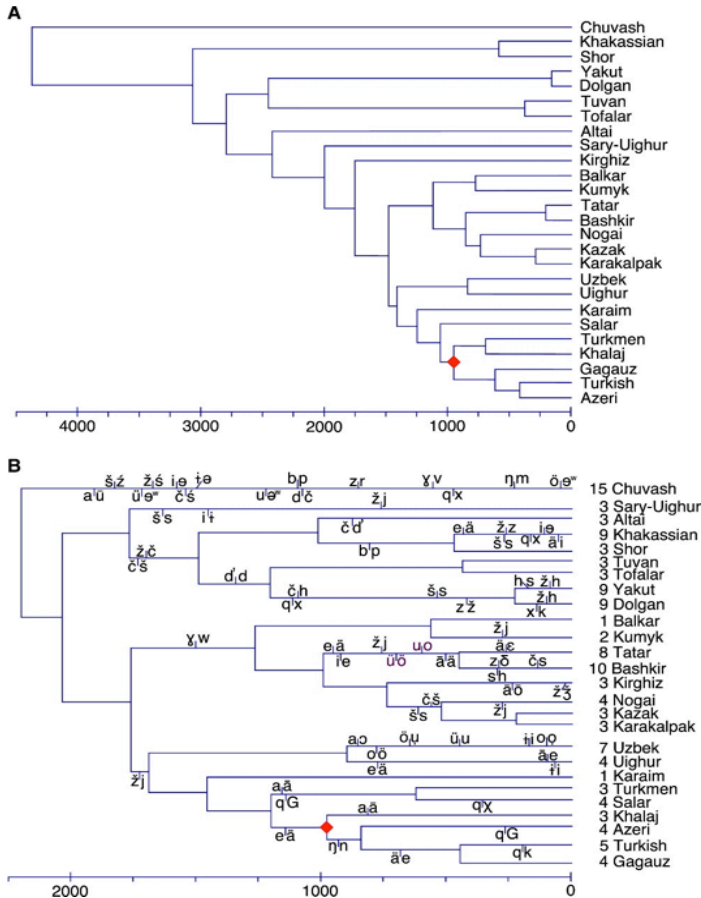

Longobardi ve ekibi sözdizimsel açıdan inceledikleri dil ailelerinin yakınlıklarını bu çizimle gösterir:

(Ceolin vd., 2021)

Buna göre akraba olduğu bilinen (Hint-Avrupa, Ural) veya şüphelenilen (Altay) dillerin sözdiziminin tesadüfen açıklanamayacak bazı benzerlikler sergilediği istatistiksel testlerde ortaya çıkmıştır. Ayrıca literatürde öne sürülen Ural (Fin-Ugor) ve Altay dilleri arasında daha derin bir ilişkiyi de testler desteklemektedir. Bununla birlikte, “şu ana kadar yapılan testler Hint-Avrupa-Ural ya da makro-Altay birimi için herhangi bir destek sağlamamıştır” (Ceolin vd., 2021). Japonca ve Korecenin de yer aldığı makro Altay dil ailesi hipotezine sözdizimsel bir desteğin bulunamaması önemlidir. Yukarıdaki ağaç çiziminde görüleceği üzere Japonca ve Korece, Baskça ile yakın özellikler sergilerken mikro Altay grubu birbirine daha yakındır.

Ele alacağım son inceleme Hruschka ve arkadaşlarının genetikteki evrimsel çeşitlenmeye dayalı bir modeli Türk dillerindeki ses çeşitlenmesine uyarlaması üzerine kuruludur (Hruschka vd., 2015). Buna göre bir dil ailesindeki seslerin dönüşümleri (/p/ > /f/, /d/ > /y/ vb.) genetik çeşitlenmeye benzer ve bu nedenle de istatistiksel genetik modellerle ses değişimleri incelenebilir.

Ses değişimlerinin bu modele göre incelenmesiyle ulaşılan sonuçlar yukarıdaki tablolarla özetlenir. Buna göre Model A, düzensiz ses değişikliklerine müsaade eden bir yapıyı temsil ederken, Model B ise düzenli ses değişikliklerine olanak sağlayan bir yapıyı temsil eder. Düzenli ses değişiklikleri, ağaç dallarının üst ve alt kısımlarında belirginleştirilmiştir: Siyah renkteki olaylar, başlangıçtaki sesin değişim yönüne işaret ederken; mor renkteki olaylar, birbirlerinin yerine geçen iki sesi ifade eder. Model ayrıca her düzenli ses değişikliğinin konumunu da tespit etmektedir. Bu çalışmaya göre Çuvaş ve diğer Türk dillerinin ortak atası yaklaşık 4500 yıl önceye gider: “Düzensizlik modeli (A) için MÖ 2408, %95 güven aralığı MÖ 3993–1279; düzenli model (B) için ise MÖ 204, %95 güven aralığı MÖ 605-81’dir. Kalibrasyon düğümünün son tarihi ise MS 1017 ± 20 olarak belirlenmiştir” (s. 4). Görüldüğü üzere Türk dillerinin ortak atasıyla ilgili tarih tahminleri 4-5 bin yıl öncesine gidiyor, buna benzer tahminleri sonraki başlıkta değerlendireceğim incelemelerde de göreceğiz.

Sonuç olarak bu bölümü şu şekilde özetleyebilirim: Altay dilleri teorisiyle ilgili tartışmalar, ses denklilikleri, biçimbilgisi ve sözcük benzerliklerine odaklanmıştır. Son yıllarda sözdizimi de karşılaştırmalarda kullanılmaya başlamıştır. Dil özelliklerine dayalı bu araştırmalar -büyük ilerlemeler kaydetse de- henüz tartışmaları sonlandırmış gibi görünmüyor. Teoriye karşı çıkanlar, öne sürülen dil özelliklerinin ortak kökenden gelme hipotezini sağlam bir şekilde desteklemediğini iddia etmeye devam ediyorlar. Bu dillerin aynı kökten geldiğini düşünenler ise diller arasında göz ardı edilemeyecek yapı ve sözcük ortaklığı bulunduğunu öne sürüyorlar.

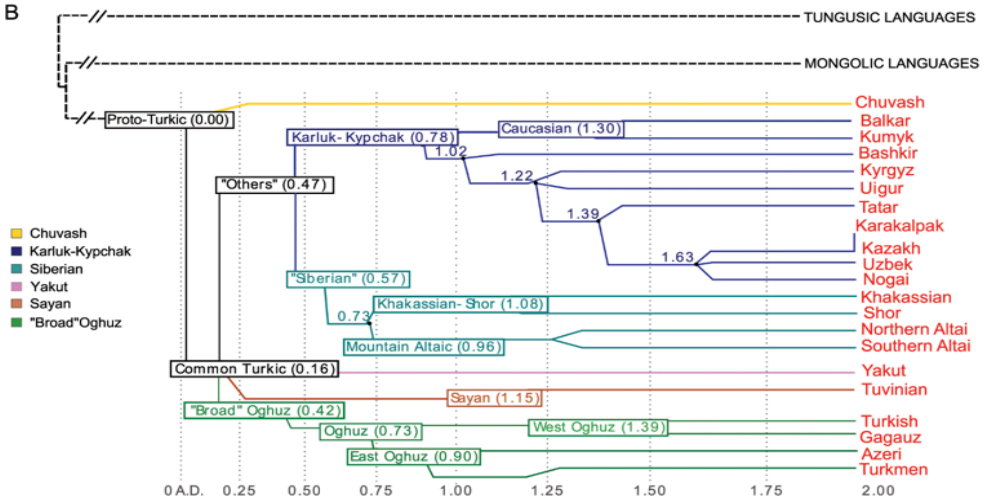
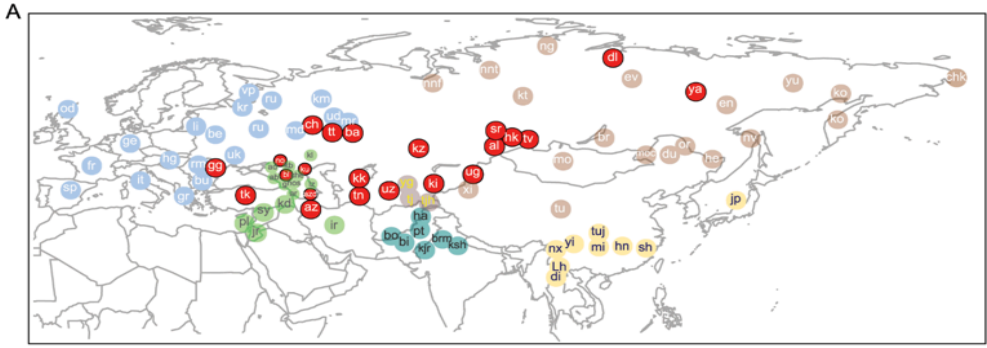
Genetik Araştırmaları Türk Dili Konuşurlarının Akrabahıkları Hakkında Ne Söylüyor?

Türkiye’de genetikçi, arkeolog ve dil araştırmacılarının ortak çalışmasıyla yapılmış bilimsel bir yayın tespit edemedim. Daha çok genetik çalışan isimlerin dilden bağımsız yayınları var. Bu çalışmaların çoğunda da günümüz Türkiye’sindeki gen dağılımı ele alınmıştır, örn. (Arnaiz-Villena vd., 2001; Berkman vd., 2008; Cinnioğlu vd., 2004; Di Benedetto vd., 2001; Gökçümen vd., 2011; Hodoğlugil & Mahley, 2012; Kars vd., 2021). Anadolu’nun ilk yerleşimcilerinin, ilk çiftçilerinin genetiği de çıkarılmıştır [15 bin yıl önceki ilk çiftçilerin genetiği için bk. (Feldman vd., 2019)]. Özellikle Mehmet Somel ve arkadaşlarının katkıları önemlidir (Kılınç vd., 2016, 2017; Yaka vd., 2021). Ancak dil ve gen paralelliği üzerine uzmanlaşmış Türkçe bir yayına rastlamadım³, Türkçeyi bu bakımdan ele alan ve yabancı dillerde yazılan çalışmalar da yeterli sayıda değildir. Bunu alanın yeni ve disiplinler arası olmasına bağlayabiliriz.

Yunusbayev ve arkadaşlarının *The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia* “Türkçe Konuşan Göçbelerin Avrasya’ya

³ Genetik ve Altay dilleri başlıklı bir çalışma Faruk Gökçe’ye aittir: *Genetik Dilbilimine Giriş: Altay Dilleri Sorunu*. Bu ayrıntılı incelemede Gökçe, DNA üzerinden yapılan genetik incelemelerini değil; tarihi-karşılaştırmalı dil incelemelerindeki kültürel çeşitlenme dinamiklerini Altay dilleri üzerinden ele alır (Gökçe, 2015). Ancak bu çalışma konuşurların genetiğine dair bir veri içermemektedir.

Yayımlanmasının Genetik Mirası” adlı makalesi son yıllarda Türkçeyi gen ve dil paralelliği üzerinden inceleyen önemli araştırmalardan biridir. Yunusbayev ve arkadaşları Türkçe konuşan popülasyondan 22 DNA örneği almış ve bu kişilerin akrabalıkları ile konuştukları Türk dillerinin akrabalıkları arasında bir örtüşme olup olmadığını belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışmada kullanılan ve aşağıda yer verdiğim ayrılma şeması A. Dybo’nun sözcük karşılaştırmalarına dayanan tarihsel ayrılma grafiğinden uyarlanmıştır.⁴

A haritasında aynı soydan gelen Türk dilleri aynı renkle sunulmuş ve bu dillerin ayrılma şeması B haritasında yine aynı renklerle sunulmuştur. Dallara ayrılma tarihleri de milattan bugüne harita üzerinde gösterilmiştir. Örneğin 1.63 = 1630, 0.16 = 160.

(Yunusbayev vd., 2015).

⁴ Anna Dybo bu soyuluş çizimini ilk olarak 2004 yılında Moskova’da yayımladığı kitabında kullanmış (Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков, Moskova: Akademiya), sonra aşağıda linkini verdiğim sitede İngilizce biçimini de paylaşmıştır. “Chronology of Türkic languages and linguistic contacts of early Türks” http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/Dybo_2007LingvistContactsOfEarlyTurksEn.htm (erişim 6.12.2023)

Haritadan da anlaşılacağı üzere Anadolu, Balkanlar, Kafkasya gibi daha çok Batı Avrasya'da konuşulan Türk dilleri ile Orta Asya bölgesinde konuşulan Türk dilleri coğrafi uzaklık ve farklı diller konuşan komşuların etkileri bakımından dikkat çekici bir çeşitlilik sergiler. Araştırmacılar Türk dili konuşurlarının genellikle komşularıyla genetik olarak yakınlık sergilediğini tespit etmişler; coğrafi yakınlığın genetik karışımındaki yadırgatıcı olmayan rolünü vurgulamışlardır. Türk dili konuşurlarının bu uzaklığa rağmen genetik bir bağa da sahip olduklarına dair bir bulguya ulaştıklarını dile getirirler:

Yüzyıllar süren göçler, Türk dillerinin Sibiry'a'dan Orta Asya'ya, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya kadar geniş bir alana yayılmasıyla sonuçlandı. Bu göçebe halkların bıraktığı derin kültürel etkiye rağmen, onların tarih öncesi kökenleri hakkında çok az şey biliniyor. Üstelik çağdaş Türkçe konuşanlar genetik olarak coğrafi komşularına benzeme eğiliminde olduklarından, göçebe atalarının tanımlanabilir bir genetik iz bırakıp bırakmadığı açık değildir... Daha önceki genetik araştırmalar; Türk dilinin yayılması için bir model olarak tek bir popülasyona özgü dağılımdan ziyade dil değişimini destekleyen, Türk halkları için net bir birleştirici genetik sinyal tespit etmemişti. Genom çapında yüksek yoğunluklu genotip verilerini analiz ederek, Türkçe konuşan 22 popülasyondan, mevcut coğrafi aralıklarını temsil eden 373 bireyin genetik kökenini ele aldık. Dil yayılımı elit egemenliği modeliyle⁵ uyumludur, buna bağlı olarak da incelenen Türk halklarının çoğu genetik bakımdan coğrafi komşularına benzemektedir. Bununla birlikte, Batı Avrasya'dan örneklenen Batı Türk halkları, tarihçilerin bir dizi erken dönem Türk ve yabancı kökenleri merkeze aldığı günümüz Güney Sibiry ve Moğolistan'daki popülasyonlarla aynı soy ile aynı uzun kromozomal yolları paylaşıyordu... Bu çalışmada, Orta Doğu, Kafkaslar, Doğu Avrupa ve Orta Asya'dan örneklenen Türkçe konuşan halkların, tek bir bölgeden, Güney Sibiry ve Moğolistan'dan gelen değişen oranlarda Asya soyunu paylaştıklarını gösteriyoruz. Bu bölgedeki Moğolca ve Türkçe konuşan popülasyonlar, Batı Avrasya'daki Türk halklarıyla aynı soydan gelen alışılmadık derecede yüksek sayıda uzun kromozomal yollar taşıyor. Bu popülasyonlarda kromozomlar boyunca meydana gelen karışım kaynaklı bağlantı dengesizliği bozulması (linkage disequilibrium decay), karışımın tarihsel olarak kaydedilmiş Türk göçebe hareketleri ve daha sonraki Moğol genişlemesiyle uyumlu olarak 9. - 17. yüzyıl arasında meydana geldiğini göstermektedir. Bu nedenle, bulgularımız yakın zamandaki büyük ölçekli göçlerin genetik izlerini ortaya koyuyor ve bunların kökenlerini daha önce varsayılan Moğolistan ve Güney Sibiry ile eşleştiriyor (Yunusbayev vd., 2015).

⁵ Elit/seçkin egemenliği modeli, belli bir grubun askeri veya başka nedenlerle büyük bir popülasyon içinde etkin olarak bulunmasına dayalıdır. Bu küçük grup, kendi dilini büyük popülasyona kabul ettirdiğinde dil değişimi gerçekleşmiş olur ve bu durumda konuşulan dil ile konuşmacıların akrabalık ilişkisi kesilir. Özellikle imparatorluk ve sömürge deneyimi olan bölgelerde bu modele dayalı dil değiştirme örneklerine sık rastlanır. Renfrew, yaklaşık 10 bin yıl önce Altay dillerinin ilk yayılımının çiftçilik ve tarıma dayalı olduğunu, daha sonra Altay dillerinin yayılımının seçkin egemenliği modeline uygun ilerlediğini ifade eder (Renfrew, 1992, s. 457-459).

Yunusbayev ve arkadaşlarının bu bulgusu bugünkü Türk dili konuşurlarının bağları ve Orta Asya'dan göç etme konularına genetik biliminden gelen bir katkı olarak değerlendirilebilir. Türkçe konuşurlarının coğrafya bakımından yakın olan komşu milletlere genetik olarak benzeme vurgusunu yapmış olmaları tüm komşuluk ilişkilerinin doğal bir sonucu olarak beklenebilir bir şeydir. Bugünkü Moğolistan ve Güney Sibirya bölgelerinin Türk ve Moğol yayılımının başlangıç yeri olduğu da araştırmadan çıkarılacak bir başka sonuçtur.

Karışım analizimize göre, Avrasya'ya dağılmış Türkçe konuşan popülasyonlar çoğunlukla bugünkü Türk olmayan coğrafi komşularıyla aynı genetik ataya paylaşma eğilimindedir. Bu durum özellikle Anadolu, İran, Kafkaslar ve Doğu Avrupa'daki Türk halkları için belirgindir; ancak Türk olmayan referans popülasyonlarının bulunmadığı Kuzeydoğu Sibirya Türkçesi konuşan Yakutlar ve Dolganlar için bunu belirlemek daha zordur. Ayrıca Asya genetik bileşenlerinin daha yüksek bir oranının, Batı Avrasya'nın her yerindeki Türkçe konuşanları, Türk olmayan komşularından ayırdığını da bulduk. Bu sonuçlar, Türk dil ailesinin, varsayılan Doğu Avrasya çekirdek bölgesi dışına yayılmasının, öncelikle dil değişimi yoluyla, belki de elit egemenliği senaryosu yoluyla, yani istilacı Türk göçbelerinin askerî veya sosyal organizasyon avantajları nedeniyle kendi dillerini yerli halklara empoze etmesi yoluyla gerçekleştiği yönündeki modeli desteklemektedir (Yunusbayev vd., 2015).

Araştırmacıların dikkat çeken bir başka vurgusu da Türk ve Moğol genetik karışımına dairdir. Burada özellikle Cengiz Han yayımlılığının etkisi olabileceğini bir ihtimal olarak dile getiren Yunusbayev ve ekibi kendi görüşlerinin ortak bir ata veya ortak bir coğrafyadan göç etme yönünde olduğunu bildirirler. Ortak ata görüşü yönündeki tercihleri, şüphesiz Altay dilleri teorisinin savunucuları lehine bir destek olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmanın bir başka önemli özelliği Türk dili konuşurlarının genetik karışım tarihlerini vermesidir. Örneğin Doğu Asya/Sibirya popülasyonlarıyla Çuvaşların karışım tarihi M.S. 816, Nogayların karışım tarihi de M.S. 1657 olarak tespit edilmiştir. Oğuzlarla ilgili bulgular ise şu şekildedir:

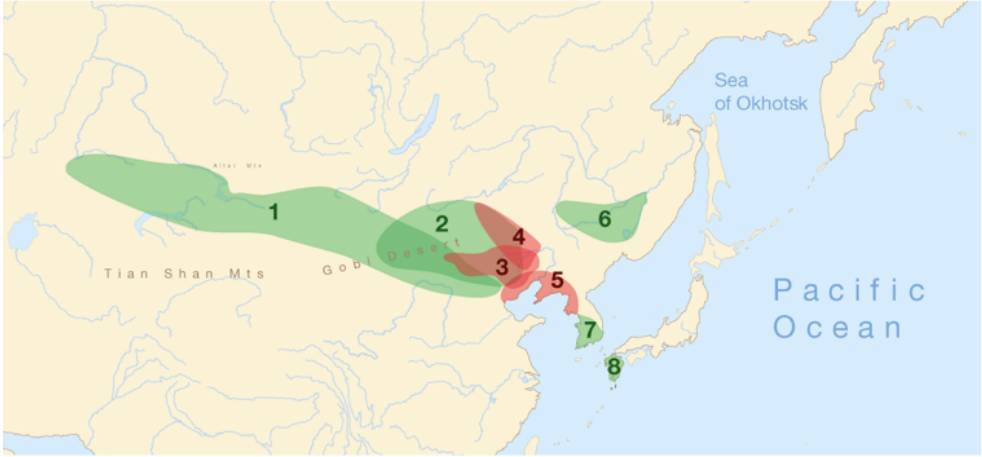
Oğuzca konuşan üç popülasyon arasındaki karışım tarihlerindeki farklar dikkat çekiciydi ve coğrafi konumları, ihtimal dahilinde olan bir açıklamayı öne çıkarmaktadır. Orta Asya kökenli olan ve İran platosunu geçip diğer Türkçe konuşanlarla büyük ölçüde gen akışına kapalı hâle gelen Anadolu Türkleri ve Azeriler; daha eski karışım olaylarına dair kanıtlara sahiptir (sırasıyla 12. ve 9. yüzyıllar). Ancak Türkmenler, Orta Asya'da kalarak, Güney Sibirya ve Moğolistan bölgesinden daha yeni, belki de tekrarlayan göç dalgalarıyla gerçekleşen yeni bir karışımı (14. yüzyıl) sergilemektedir; bu da diğer Orta Asya Türk popülasyonlarıyla uyumludur (Yunusbayev vd., 2015).

Oğuz grubunda Türkmenlerin Orta Asya'ya daha yakın olmasının genetik olarak da bir farklılık yarattığı anlaşılıyor. Oğuz grubunun diğer üyelerinin coğrafi uzaklık nedeniyle Orta Asya ile genetik karışımı zaman içinde yavaşlamış, Türkmenlerde bu ilişki devam etmiştir. Genetikten gelen bu veri dil özellikleri ile de uyumludur. Türkmen Türkçesinin bazı özellikleri diğer Oğuz grubu dillerinden farklı, Kıpçak ve Karluk grubu Türk dillerine daha yakındır. Örneğin diğer Oğuz grubu dillerinde *ol-* fiili kullanılırken Türkmen Türkçesinde *bol-* fiili kullanılır veya Oğuz grubunda Eski Türkçedeki sözcük başı /b-/ sesbiriminin /v-/'ye döndüğü örneklerde (*bar-* > *var-*) Türkmen Türkçesi sözcük başı /b-/ sesbirimini korur: *bar-*. Türkmen Türkçesindeki bu farklılıklar Orta Asya Türk dilleriyle olan bağın devam etmesi ile açıklanabilir.

Martine Robbeets öncülüğünde büyük bir ekip tarafından yazılan ve *Nature* dergisinde yayımlanan *Triangulation Supports Agricultural Spread of the Transeurasian Languages* “Üçgenleme, Transavasya⁶ Dillerinin Tarımsal Yayılımını Destekliyor” başlıklı çalışma son yıllarda en çok ses getiren ve tartışmalara neden olan araştırmadır (Robbeets vd., 2021). Yukarıda genetik, arkeoloji ve dilbilim üçlüsünden gelen verilerin C. Renfrew tarafından “yeni sentez” etiketiyle sunulduğundan bahsetmişim. Robbeets ve ekibi ise yazılarında bu üç alandan gelen verileri içeren yöntem için *triangulation* terimini kullanır. Bunu “üçgenleme” veya “üçgenleme yöntemi” olarak çevirmek mümkün. Çalışmada konuşurların genetik özellikleri ve tarım kültürü gibi farklı veriler dil özellikleriyle harmanlanarak Altay dillerinin ortak bir kökenden geldiği iddiası savunulur. Aşağıdaki haritada ortak kökenden gelen dillerin bugünkü (a) ve geçmişteki (b) yayılımı sunulmaktadır.

⁶ Martine Robbeets; yayınlarında Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japoncadan oluşan beşli grup için Altay terimi yerine *Transavasya* terimini kullanır. Sadece Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzcadan oluşan üçlü grup için *Altay* terimini kullanır (Bu grup için başka araştırmalarda *Çekirdek-Altay* terimi de kullanılır).

b

1 Proto-Turkic	3 Proto-Trans Eurasian	5 Proto-Japano-Koreanic	7 Proto-Koreanic
2 Proto-Mongolic	4 Proto-Mongolo-Tungusic	6 Proto-Tungusic	8 Proto-Japonic

(Robbeets vd., 2021, s. 617)

Araştırmacılar 98 farklı Altay dili ve lehçesinden 254 temel kelime kavramını içeren 3.193 kök kümesinden oluşan bir veri setini Bayesci hesaplama yöntemiyle değerlendirmiştir. Altay dil ailesinin kökünün 9181 yıl öncesine dayandığını hesaplamışlardır.⁷ Dilin mekânsal genişlemesini modellemek için leksikal veri setlerini ve Bayesci filocoğrafya yöntemlerini kullanmışlar, Altay dil ailesinin kökeninin Batı Liaonin Nehri bölgesinde, Altay Dağlarından Sarı Nehir'e kadar uzanan bir alanda olduğunu tespit etmişlerdir. Bu genişleme, Erken Neolitik dönemde başlamış; Geç Neolitik ve Tunç Çağ'ında devam etmiştir. Ayrıca araştırmacılar tarım ve hayvancılıkla ilgili kelimeleri inceleyerek, bu dil ailesinin tarih öncesindeki yaşam tarzını anlamaya çalışmışlardır (s. 617). Buna göre elde edilen bulgular, tarım hipotezini desteklemekte ve hayvancılık hipotezini dışlamaktadır.

Robbeets ve arkadaşları arkeolojide ise yayınlanmış literatürden veri çıkararak 255 Neolitik ve Tunç Çağı alanı için 172 arkeolojik özellik belirlemiş ve Kuzey Çin, Primorye, Kore ve Japonya'dan karbon-14 tarihli erken mahsul kalıntılarını da ekleyerek 169 ögelik bir set oluşturmuşlardır. Bu seti kullanarak darı tarımının yaklaşık 9 bin yıl önce bölgede yapıldığını tespit etmişler, tarım kültürünün (darı ve pirinç) yayılmasıyla Altay topluluklarının yayılması arasında bir uyum olduğu sonucuna ulaşmışlardır (s. 617-618).

⁷ “Sonuçlarımız, ailenin Proto-Transavasya kökü için 9181 (5595–12793 en yüksek olasılık yoğunluğu (95%)); Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin birliği olan Proto-Altayca için 6811 (4404–10166 95%); Moğol-Tunguz için 4491 (2599–6373 95%); ve Japon-Kore dilleri için 5458 (3335–8024 95%) yıllık bir zaman derinliği göstermektedir (Şekil 1b). Bu tarihler, bir dil ailesinin verilen bir temel alt grubuna ayrılmasının ilk aşama derinliğini tahmin etmektedir” (s. 617).

Araştırmanın genetik boyutunda ise Amur, Kore, Kyushu ve Ryukyu bölgelerinden 19 doğrulanmış antik bireyin genom analizleri raporlanmış; bunlar 9500 ila 300 yıl öncesine giden ve Doğu bozkırları, Batı Liao, Amur ve Sarı Nehir bölgeleri, Liaodong, Shandong, Primorye ve Japonya'yı kapsayan yayımlanmış genomlarla birleştirilmiştir. Bu tarihi genetik veri seti de daha sonra günümüz 149 Avrasyalı popülasyonu ve 45 Doğu Asyalı popülasyonu ile birincil bileşen analizine tabi tutulmuştur. Sonuç olarak Amur bölgesinde korunan soyun izleri tüm Altay dili konuşan topluluklarda izlenebildiğinden ortak bir genetik temelden söz edilebilir (s. 618-619). Yani bu araştırmaya göre Altay dili konuşanların genetik bakımdan da akrabalığı vardır.

Araştırmada tespit edilen bulgulardan yola çıkılarak şöyle bir yayılım hipotezi sunulur:

Amur soyu kırmızıyla, Sarı Nehir soyu yeşille ve Jomon soyu maviyle işaretlenmiştir. Kırmızı oklar Neolitik dönemde darı çiftçilerinin doğuya doğru göçünü gösteriyor ve Korece ve Tunguzca dillerini belirtilen bölgelere getiriyor. Yeşil oklar, pirinç tarımının Geç Neolitik ve Bronz Çağ'ındaki entegrasyonunu işaret ediyor ve Japon dilini Kore üzerinden Japonya'ya getiriyor.

(Robbeets vd., 2021, s. 620)

9 bin yıl önce Batı Liao Nehri bölgesinde darı kültürü ile uğraşan bir grup yaklaşık 7 bin yıl önce farklı bölgelere göç etmeye başlamıştır. Yukarıdaki haritada gösterildiği üzere daha kuzey ve batıya (Amur bölgesine) göç eden grup Türk-Moğol-Mançu-Tunguz birliğinin atasını oluşturmuştur. Altay dilleri Geç Tunç Çağında (MÖ. 1600-1200), Avrasya bozkırlarında kapsamlı bir kültürel alışverişe tanık olmuş; Batı Liao bölgesi ve Doğu bozkırlarından gelen popülasyonlar Batı Avrasya genetik soylarıyla karışmıştır. Dilsel

olarak bu etkileşim, Proto-Moğol ve Proto-Türk dilini konuşanlar tarafından, özellikle buğday ve arpa ekimi, hayvancılık, sütçülük ve at ile ilgili tarımsal-pastoral kelime dağarcığının ödünç alınmasına yol açmıştır. Yaklaşık 6500 yıl önce bugünkü Korece ve Japoncanın da atası olan bir dili konuşan başka bir grup ise daha doğuya göç etmiş, darı tarımını pirinç ile çeşitlendirmiştir. Bu koldan daha sonra Korece ve Japonca meydana gelmiştir [Robbeets ve ekibinin Altay dilleri ve tarım kültürü ilişkisini merkeze aldığı şu kitabı da dikkate değerdir bk. (Robbeets & Savelyev, 2017)].

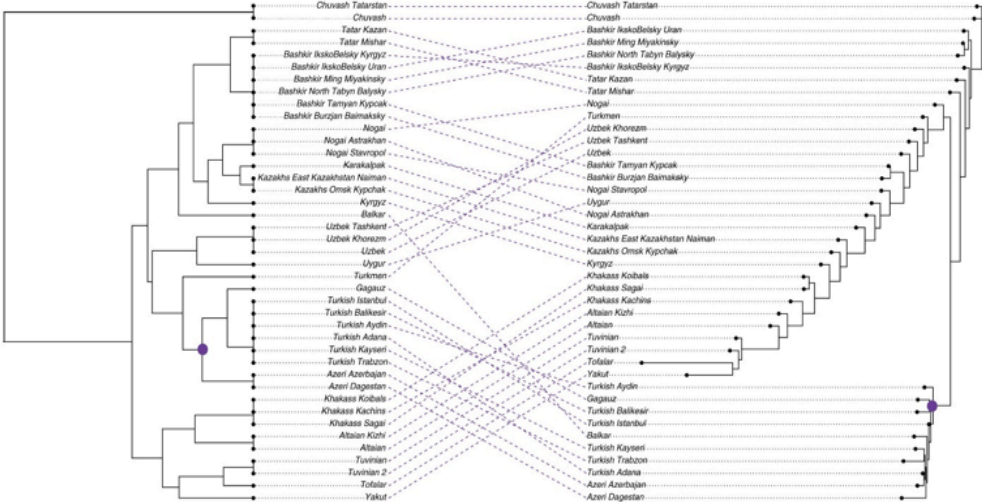
Bu çalışma Türkçe konusunda dilbilim, arkeoloji ve genetik verilerinin birlikte kullanılması bakımından öncü niteliğindedir. Henüz bu derinlikte bir çalışma yapılmamıştır. Ancak bilim dünyasında hemen kabul görmemiş, gerek kullanılan sözcük listeleri, gerekse arkeolojik ve genetik verilerin yorumlanmasına yönelik eleştiriler almıştır [Bir örnek olarak bk. (Tian vd., 2022)].

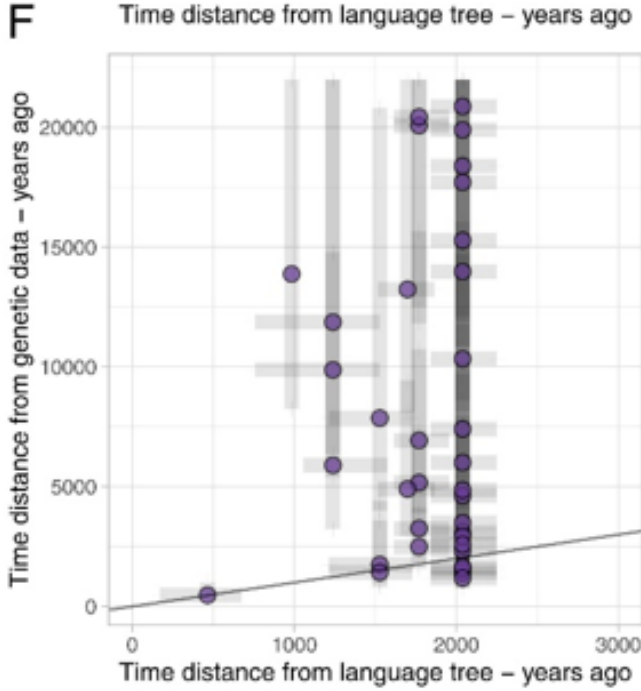
Bir başka önemli çalışma dil çeşitliliği alanının önde gelen isimleri olan S. Greenhill, R. D. Gray ve C. Barbieri gibi araştırmacılardan oluşan bir ekip tarafından 2022 yılında yayımlanmıştır: *A Global Analysis of Matches and Mismatches between Human Genetic and Linguistic Histories* “İnsanın Genetik ve Dilsel Geçmişi Arasındaki Eşleşme ve Uyumsuzlukların Küresel Analizi”. Bu çalışma yalnızca Türkçeyi konu almaz, farklı ailelere ait dilleri ve bu dillerin konuşurlarının genetik mirasını karşılaştırır.

Çalışmada GeLaTo veri seti kullanılmıştır. Bu sette 295 dil konuşan 397 genetik popülasyonu temsil eden 4.000’den fazla kişiye ait genetik ve dilsel bilgi bulunmaktadır. Ulaşılan ilk çarpıcı sonuç “tüm veri setinde çoğu popülasyon için en yakın genetik komşunun aynı dil ailesine ait olduğu”dur. Bununla birlikte, %18 gibi göz ardı edilemeyecek bir oranda uyumsuzluk örneği tespit edilmiştir. Yani dil ve genetik ortaklık büyük oranda örtüşmektedir ancak incelenen dillerin yaklaşık beşte birinde uyumsuzluk vardır. Araştırmacılara göre bu uyumsuzluklar nadir görülen aykırı durumlar değil, dil tarihinin düzenli bir sonucudur. Dil ve gen uyumsuzluğu için Macarlara değinilir ve Kafkaslarda da uyumsuzluk örneklerinin varlığı ifade edilir. Buna göre “muhtemelen uyumsuzluk vakalarının en çok incelenenlerinden biri” olan Macarlar genetik olarak Hint-Avrupa konuşan komşularına benzerler, ancak Ural dil ailesinin bir üyesi olarak ayrı bir dil kimliğini sürdürmektedirler. “Macar popülasyonu, dokuzuncu yüzyılda Karpat Havzası’nu fetheden Macarlar tarafından getirilen dilini korurken, zamanla genetik olarak Hint-Avrupa konuşan komşularına asimile olmuştur. Veri setimizde, onlar dilbilgisel bir enklav örneğidir” (Barbieri vd., 2022). Araştırmaya göre Malta ve Kafkaslardaki durum da uyumsuzluk örnekleridir. Buna göre Maltalılar, Avrupa’daki tek Afro-Asyatik konuşanlardır ve genetik literatür tarafından ele alınmayan bir uyumsuzluk örneğini temsil eder. Malta halkının çoğunluğu, İtalyanca ve İngilizce etkileri taşıyan bir Afro-Asyatik dil konuşmakta olup, bu nedenle Afro-Asyatik dil ailesinde uyumsuz durumdadır. Genetik profilleri, Doğu Sicilya’ya yakın genetik benzerlik gösterirken, Balkanlar’daki Hint-Avrupa konuşanlar ve coğrafi olarak uzak Türk ve Ortadoğu Afro-Asyatik konuşanları ile de genetik benzerlik paylaşmaktadır. Bu durum, Kafkasya’daki

Ermeniler için de geçerlidir. Ermeni (Hint-Avrupa konuşanları) ve Azerbaycan (Türk dilleri konuşanları) mitokondriyal genetik profilleri, çevre Kafkas popülasyonlarına (dilbilgisel olarak ilgisiz) daha yakın bir benzerlik göstermektedir. “Veri setimizde, Azerbaycan Türkçesi konuşan popülasyon diğer Türk dilleri konuşanları ile uyumsuzdur ve bu durum, öne sürülen uyumsuzluğu doğrulamaktadır. Öte yandan, Ermeniler, Anadolu’daki diğer Hint-Avrupa konuşanları ile FST dağılımını paylaşmaktadır; bu da onların dil bağlantılarını değiştirdikleri fikrini sorgulanır kılmaktadır.” (Barbieri vd., 2022).

Bu uyumsuzlukların dil aileleri içinde norm veya istisnai durumları olup olmadığı veya dil ailelerinin genel olarak genetik çeşitlilik gösterip göstermediği konusunun hâlâ belirsiz olduğunu ifade eden araştırmacılar bu soruyu yanıtlamak için, dil aileleri düzeyinde genetik profilleri karşılaştırmıştır. Uyuşmazlıkların farklı nedenlerle ortaya çıkabileceği farklı dil ailesi örnekleri üzerinden vurgulanmıştır. Araştırmada dikkat çeken noktalardan biri genetik ayrılma ile dillerin birbirinden ayrılması ile ilgili araştırmadır. Genetikte tarihsel ayrışmalar yine genetik yöntemlerle belirlenmektedir. Araştırmacılar dilbilimdeki dil tarihlendirmesi yöntemlerinin tartışmalı olduğunu, genellikle iki yöntemin dilbilimcilerce kullanıldığını hatırlatırlar. Bunlardan ilki yukarıda da üzerinde durduğum dilbilimsel, arkeolojik ve tarihsel verilerin sayısal analizine dayalı yöntemdir. İkinci ve araştırmacıların da çalışmalarında kullandığı yöntem ise Bayesci dil tarihleme yöntemidir [Bu yöntem için bk. (Rama & Wichmann, 2020)]. Dilleri konuşanların akrabalarından genetik olarak ayrıldığı tarihler ile dillerin birbirinden ayrılma tarihleri arasındaki uyum ve uyumsuzlukları incelemek üzere üç büyük dil ailesiyle ilgili ayrıntılı bir analize yer verilir: Hint-Avrupa, Avustronezya ve Türk dil aileleri (Barbieri vd., 2022). Bu üç dil ailesinin kendi içindeki gen ve dil örtüşmesi tablolarla sunulur. Türkçe ile ilgili olanı tablo aşağıdaki gibidir:

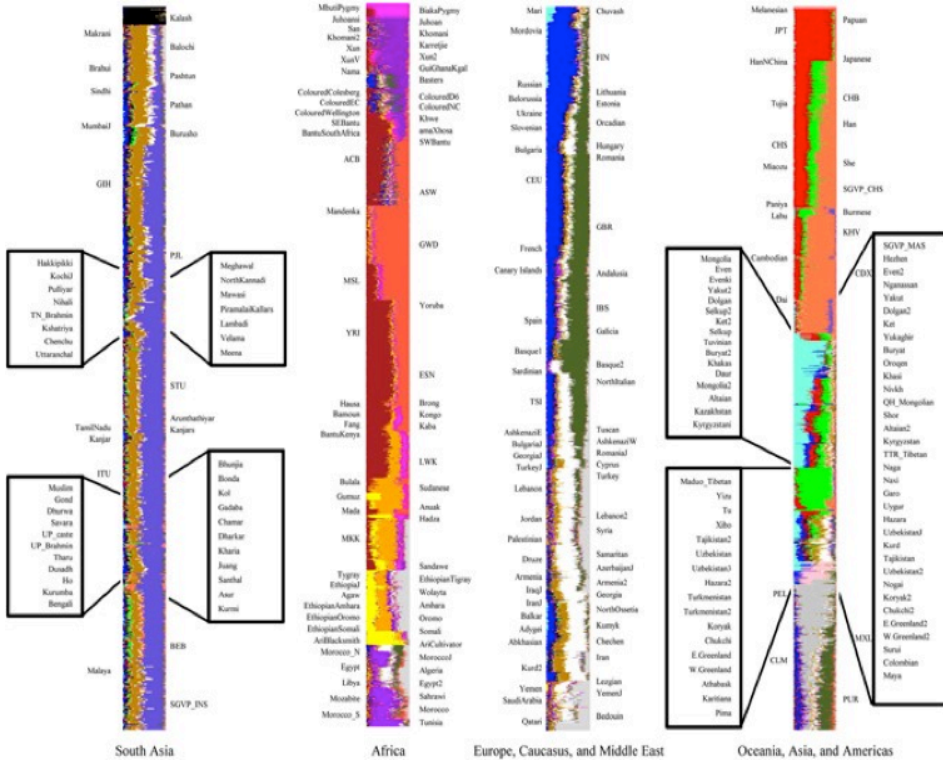

(Barbieri vd., 2022).

Bu üç dil ailesinin kendi içindeki karşılaştırmaları sonucunda “en yüksek benzerlik metriği Hint-Avrupa ağaçları için bulunmuştur (0.68), bunu Avustralya (0.65) ve Türkçe (0.57) ağaçları izlemektedir”. Yani Hint-Avrupalıların genetik olarak birbirinden ayrılmaya başladığı tarihler ile konuştukları dillerin ayrılma tarihleri daha büyük benzerlik göstermektedir. Burada Türkçe için şöyle bir bulguya ulaşılmıştır: “Türk ağacı, genetik farklılık zamanının dilsel farklılık zamanından çok daha eski olması nedeniyle, farklılık zamanlarında ilgili benzerlikleri göstermemektedir.” Bu sonuca göre Türk dillerini konuşanların genetik ayrımı daha eskiden Türk dillerinin ayrılma zamanı daha yenidir.

J. L. Baker ve arkadaşları *Human Ancestry Correlates with Language and Reveals That Race Is Not an Objective Genomic Classifier* “İnsan Soy, Dil ile İlişkilidir ve İrkin Nesnel Bir Genomik Sınıflandırıcı Olmadığını Ortaya Koymaktadır” başlıklı ayrıntılı incelemede büyük bir veri setini kullanarak erken modern insanların genetik farklılaşmasını, insan karışımı ve göç olaylarını, atalar ile dil grupları arasındaki ilişkileri araştırmıştır. 30 ana dil ailesini temsil eden 282 küresel örnekten 5.966 kişiye ilişkin genotip verilerini derledikten sonra şu sonuca ulaşmışlardır: “En iyi kanıt, günümüz insan popülasyonunun genetik yapısını tanımlayan 21 atayı desteklemektedir. Kendi kendine tanımlanan etno-dilsel etiketlerden bağımsız olarak,

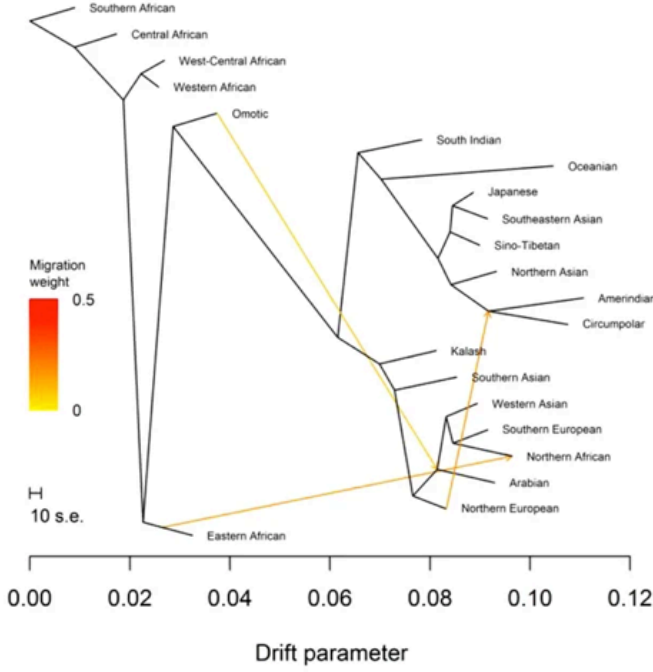
bireylerin büyük çoğunluğu (%97,3) karışık soylara sahiptir; örneklerin %96,8'inde ve tüm kıtalarda birden fazla soy olduğuna dair kanıtlar vardır.” Veriler önemli atalara ait heterojenlik olduğunu göstermektedir. Atalar ve dil aileleri veya dalları arasında 0,522 ile 0,962 arasında değişen korelasyon katsayıları tespit edilmiştir.

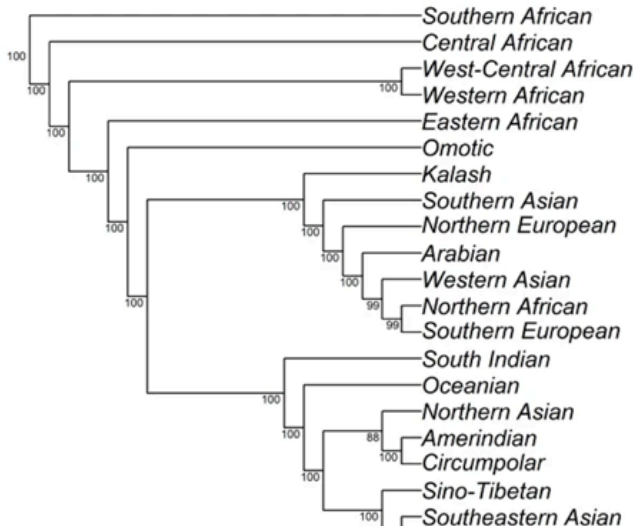
Çalışmada belirlenen 21 ata soy şunlardır: Kalash (siyah), Güney Asyalı (koyu sarı), Güney Hint (arduvaz mavisi), Orta Afrikalı (macenta), Güney Afrikalı (koyu orkide), Batı-Orta Afrikalı (kahverengi), Batı Afrikalı (domates), Doğu Afrikalı (turuncu), Omotic (sarı), Kuzey Afrikalı (mor), Kuzey Avrupalı (mavi), Güney Avrupalı (koyu zeytin yeşili), Batı Asyalı (beyaz), Arap (açık gri), Okyanusal (somon), Japon (kırmızı), Güneydoğu Asyalı (mercan), Kuzey Asyalı (akvaryum mavisi), Çin-Tibet (yeşil), Kutup Çevresi (pembe) ve Amerikan Yerli (gri).

(Baker vd., 2017)

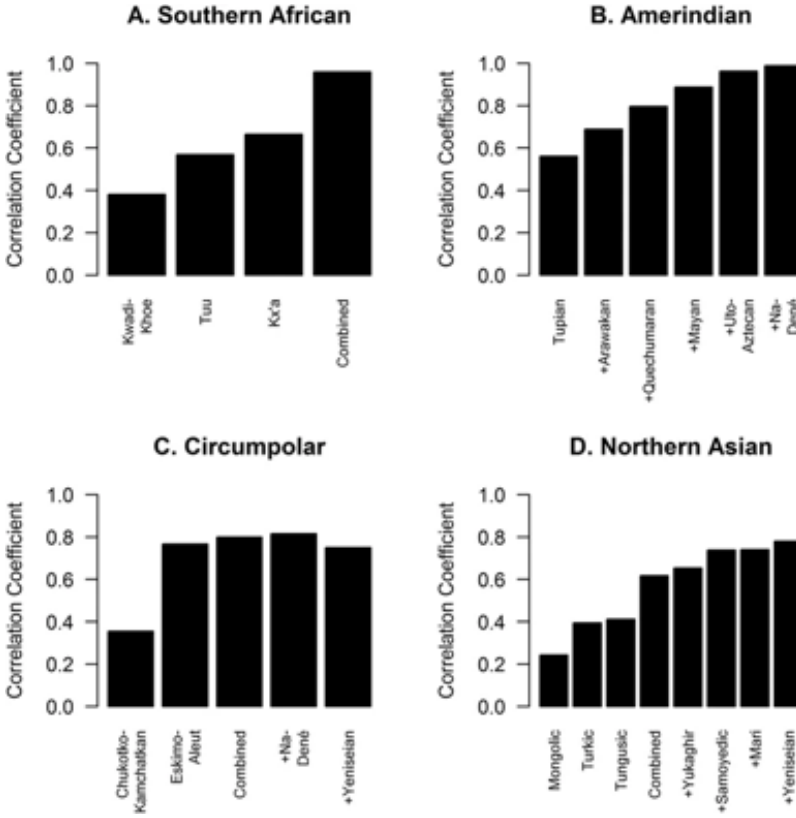
Afrika'dan 150-200 bin yıl önce Homo sapiens türünün başlattığı göçlerin bu 21 ata soyu içeren grafiği şu şekilde sergilenir:

B

(Baker vd., 2017).

(Baker vd., 2017).

Soy ve dil ilişkisi. (D) Altayca olarak anılan Moğolca, Türkçe ve Tunguzca'yı ifade eder.

Makalede Altay dilleri ile ilgili şu sonuç ifade edilir: “Kuzey Asya soyları, Altay dil ailesinde gruplandırılan Moğol, Türk ve Tunguz dilleriyle ($r = 0,617$, $p = 1,53 \times 10^{-27}$) ilişkilidir.” Araştırmacılar Afrika kökenli bir tür olan Homo sapiens'in bugünkü dağılımını genetik bağlar üzerinden geriye doğru yeniden kurmuş ve 21 ataya ulaşmıştır. Avrasyatik ve Nostratik gibi tek kökenli dil teorilerine dair bir yorum çalışmada yer almasa da ortaya çıkan sonuç çok kökenli teorileri destekler niteliktedir. Ancak burada 21 ata soyun da ileri araştırmalarla tek kökenle ilişkilendirilme potansiyeli olduğunu hatırlamak gerekir. Bu çalışmada Türkçe, Kuzey Asya ata soyu ile ilişkili görülmekte; çekirdek Altay olarak da adlandırılan grubun (Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca vb.) ortak kökenliliği lehine bir sonuca ulaşılmaktadır. Araştırmacılara göre soy verileri, dilsel verilerin sağlayabileceğinden daha derin bir geçmişe dair içgörü sağlarken dilsel veriler, soy verilerine açıklık sağlar (Baker vd., 2017).

Altay dilleri ile ilgili dil ve genetik incelemelerini değerlendiren *Transeurasian*

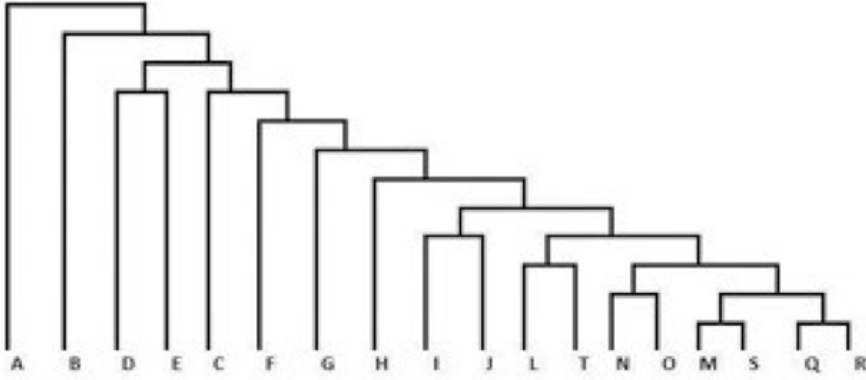
Unity from a Population-Genetic Perspective “Popülasyon Genetiği Perspektifinden Transavasya Birliği” başlıklı bir yazı M. Robbeets ve A. Savalyev editörlüğünde çıkan *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* “Oxford Transavasya Dilleri El Kitabı” adlı eserde yayımlanmıştır (Jeong, Wang, & Ning, 2020). Choongwon Jeong, Chuan-Chao Wang ve Chao Ning bu yazıda literatürü değerlendirdikten sonra Moğol, Türk, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon topluluklarının heterojen bir genetik popülasyon yapısına sahip olduğunu gösteren çalışmaları vurgular. Bununla birlikte Cengiz han etkisi ve göçler nedeniyle farklı zaman dilimlerindeki karışımların da ötesinde bir genetik birliğin varlığını savunan yayınlara dikkat çeker: “Bu çalışmalar, Transavasya popülasyonları arasında altta yatan ortak bir genetik alt tabakayı göstermektedir; bu, en iyi şekilde Kuzeydoğu Çin ve Rusya’nın Uzak Doğu’sundan gelen eski popülasyonların yanı sıra günümüzün Tunguzca konuşan popülasyonları tarafından temsil edilmektedir.” Yazarlar Türkçe konuşan toplulukları en geniş coğrafi yayılımı sahip olmanın getirdiği bir sonuç olarak en yüksek genetik heterojenliğe sahip grup olarak niteler (s. 787-788). Altay dillerini konuşan popülasyonların çoğunlukla çevre toplumlarla genetik olarak karıştığı görüşü tekrarlınsa da bir nokta önemlidir. Buna göre genetik karışımlara rağmen Altay dillerini konuşan toplulukların genetiğinde altta yatan bir ortaklık bulunmaktadır. Bu yorum Altay dilleri teorisini savunanlar için önemli bir değerlendirmedir.

Çin’de konuşulan Türk, Moğol ve Tunguz dilleriyle ilgili de genetik çalışmalar yapılmış (Xu & Li, 2017), burada atasoyu ile diller arasında bir paralellik bulunmuştur. Örneğin Moğolca konuşanların genetiği ile Moğol dil ailesi sınıflandırmasının örtüştüğü dile getirilmiştir. Bununla birlikte bu üç farklı dil ailesinin konuşurlarının karşılaştırmalı gen analizlerinde belirgin farklılıklar tespit edilmiş, Tunguz ve Türkçe konuşurları arasında büyük bir genetik uzaklık olduğu, diğer taraftan Moğolca konuşanlarla Tunguzca konuşanların nispeten daha yakın olduğu kaydedilmiştir (Wen vd., 2017).

İpek Yolu üzerinden yapılan bir başka çalışmada ise diller ve genler arasında paralellik olmadığı tespit edilmiştir. Türk dilleri ve Moğol dillerinin konuşurları İpek Yolu coğrafyası merkeze alınarak genetik olarak karşılaştırılmış. Bunun sonucunda “seçkinlerin baskınlığı modeli”ne uygun şekilde toplumların konuştukları dil ile atasal soylarının farklılaştığı belirlenmiş, bu da İpek Yolu’nun kültürel çeşitliliği yanında baskın grupların dillerini empoze etmesi ile açıklanmıştır (Xu & Wen, 2017).

Türkçeyle ilgili bir başka dikkat çeken araştırma antik DNA analizine dayanmaktadır: *A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples* “Çin Tarihi Kaynaklarının Karşılaştırmalı Bir Analizi ve İlk ve Orta Çağ Türk Halklarına İlişkin Y-DNA Araştırmaları” (Lee & Kuang, 2017). Bu çalışmada J. Y. Lee ve S. Kuang dil akrabalıkları ile ilgili bir yorumda bulunmaz ancak tarihi metinlerdeki Türklerle ilgili betimlemeleri derleyerek bunları günümüz

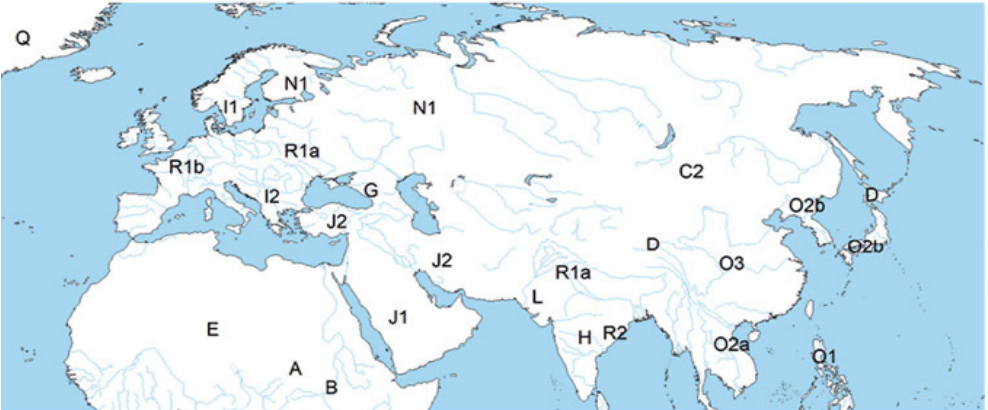
antik Y-DNA incelemeleriyle karşılaştırır. Y kromozomu, erkek cinsiyetini belirleyen kromozomlardan biridir. Babadan oğula geçer ve genellikle mutasyon olmadan nesilden nesile aktarılır. Bir mutasyon olduğunda, bu değişiklik tüm erkek soyuna geçer. Bu mutasyonlar zamanla birikir ve insanların akrabalığını izlememizi sağlar. Belli bir mutasyonu paylaşan erkekler, Y-DNA haplogrubunu oluşturur. Haplogruplar, aynı mutasyona sahip ve bu mutasyonu ortak bir atadan alan bir grup insanı ifade eder. Nüfus genetikçileri insanları 20'den fazla ana gruba ve birçok alt gruba ayırır; 39'u tüm erkeklerin paylaştığı ana gruba aittir. Dünyadaki topluluklar bu bakımdan aşağıdaki gibi sınıflandırılır:

Basitleştirilmiş y-dna haplogrup ağacı

(Lee & Kuang, 2017)

Haplogrupların dünyadaki yayılımı ise şu şekildedir:

(Lee & Kuang, 2017)

Bu haplogrupların Türkçe konuşan topluluklarda çeşitlilik sergilediğini ifade eden Lee ve Kuang, Türkçe konuşan grupların haplogruplarını aşağıdaki haritayla görselleştirir:

(Lee & Kuang, 2017)

Araştırmacılar Türk topluluklarıyla ilgili genetik incelemeler sonucunda -belirli haplogrupları paylaşıyorlar da- Türk topluluklarının farklı Y kromozomu haplogruplarına sahip olduğunu dile getirirler ve şu grup listesini sunarlar:

Sahalar arasında N1c1,

Tuvalılar arasında N (N1b ve N1c1), C2, Q ve R1a1,

Güney Altaylılar arasında R1a1 ve C2,

Kırgızlar arasında R1a1 ve C2,

Hakaslar arasında N ve R1a1,

Sincan Uygurları ve Özbekler arasında R1a1, J, O3 ve C2,

Kazaklar arasında C2, O3 ve G1,

Türkmen grupları arasında Q, J ve R1a1,

Türkler ve Azeriler arasında J, R1b (R1b-M269), E ve G2 haplogrupları yaygındır. Bu çeşitlilik, farklı bölgelerde yaşayan Türk halklarının heterojen baba kökenlerine sahip olduklarını ve dilsel olarak Türkleşmiş yerli unsurları barındırdıklarını ima etmektedir. Bu aynı zamanda Avrasya'nın pek çok bölgesinin Türkleştirilmesinin mutlaka Türk halklarının kitlesel göçünü içermediğini de göstermektedir (Lee & Kuang, 2017).

Çalışmada tarihi Türk topluluklarıyla ilgili DNA analizlerine de yer verilmiş ve orada da bir çeşitlilik olduğu belirtilmiştir:

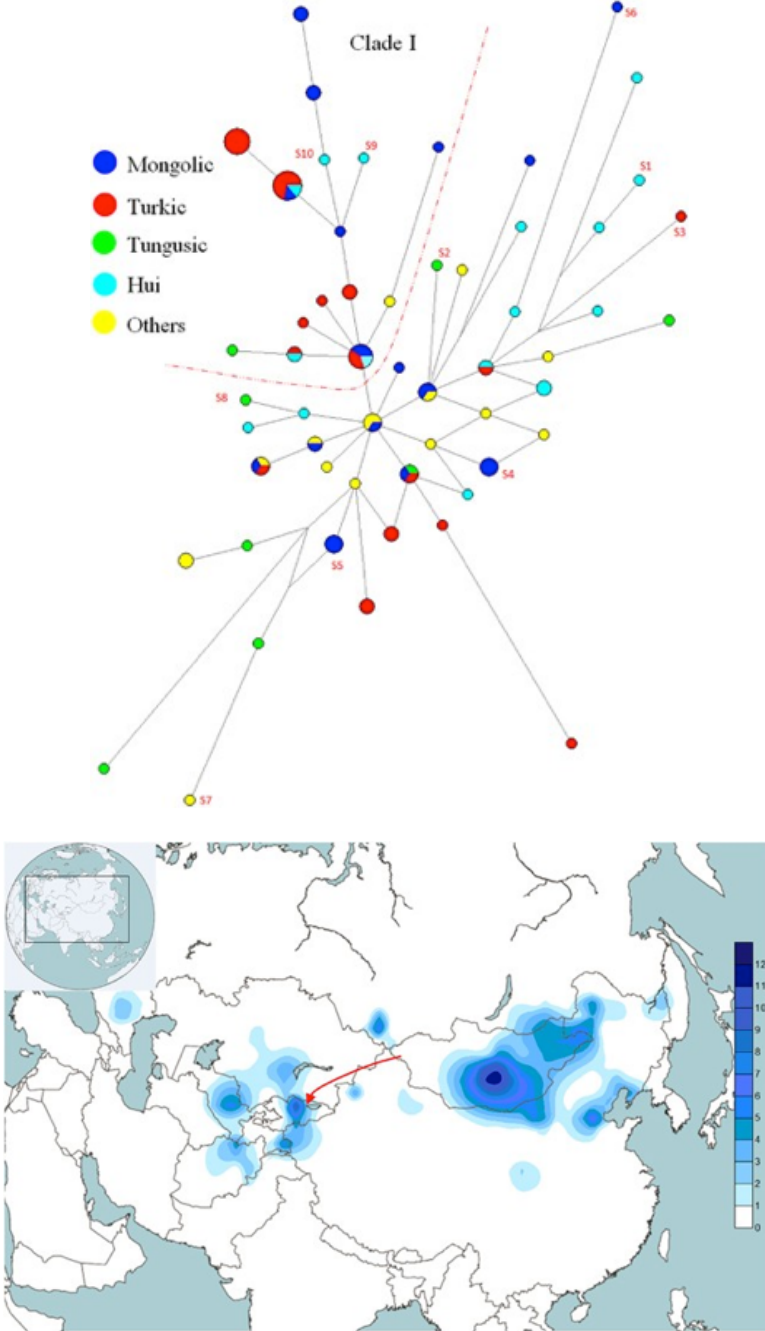
Topluluk	Antik DNA	Günümüzdeki Muhtemel Soy
Hunlar	C2, N, Q, R1a1 (diğerlerinin yanı sıra)	
Saka	N	
Uygurlar		C2, N, O3, Q, diğerlerinin yanı sıra (Eğer modern soyları Batı Uygurlar, Naymanlar, Tuvalılar, Sahalar ve Buryatlar ise)
Kök Türkler		R1a1 (Eğer Yenisey Kırgızları ile ilgiliyse), Q, diğerlerinin yanı sıra (eğer soyları Önggüt ise) N ve C2, diğerlerinin yanı sıra (Eğer soyları Tuvali ise)
Yenisey Kırgızları	R1a1 (Yenisey Hint-Avrupalı göçebeler)	R1a1 (Tien Şan Kırgızları)
Önggüt	Q (diğerlerinin yanı sıra)	
Nayman		C3 ve O3, diğerlerinin yanı sıra
Kıpçaklar		R1b, diğerlerinin yanı sıra (eğer modern soyları Kazak Kıpçak kavmi ise), C2, diğerleri yanı sıra (eğer modern soyları Kazak ise)
Türkmenler		Q, J, R1a1 ve N, diğerlerinin yanı sıra

(Lee & Kuang, 2017).

Araştırmacılara göre, erken ve orta çağ Türk halklarının homojen bir varlık oluşturmuş olması ve köken itibariyle Türk olmayan bazılarının tarihin bir noktasında Türkleşmiş olmaları muhtemeldir. Daha çeşitli haplogrup kompozisyonları sergileyen modern Türkçe konuşan popülasyonların çoğunun, doğrudan ilk Türk halklarının torunları olmadığı da ileri sürülebilir. Lee ve Kuang'a göre bu veri Türkçe konuşan toplulukların tek bir haplogrupla sınırlandırılmayacağını, farklı gruplarla melezleşmeden kaynaklanan bir çeşitlilik sergilediğini ortaya koymaktadır.

Avrasya'da Altay dili konuşan halklar için yapılan ve Y kromozomunu yani baba soyunu merkeze alan güncel araştırmalarda da genetik bağlar tespit edilmiştir (Malyarchuk vd., 2010; Z. Wang vd., 2024; Wei vd., 2017). Örneğin Lan-Hai Wei ve arkadaşlarının yaptığı *Phylogeny of Y-Chromosome Haplogroup C3b-F1756, An Important Paternal Lineage in Altaic-Speaking Populations* "Altay Dili Konuşan Popülasyonlarda Önemli Bir Baba Soyuna Olan Y Kromozom Haplogrubu C3b-F1756'nun

Filogenesi” adlı çalışmada bu genetik yayılım aşağıdaki şekilde görselleştirilmiştir:

Y kromozomu soyunun C3-DYS448del Avrasya genelinde dağılımı
(Wei vd., 2017)*

Yine Z. Wang ve ekibinin yaptığı yeni bir Y kromozomu araştırmasında “Doğu Asya’daki baba soyuna ve genom çapındaki çeşitliliğe ilişkin genetik senaryolar, dil ailesiyle güçlü bir şekilde bağlantılıdır” değerlendirmesi yapılmış; Çin-Tibet, Altay ve Güney Çin çoklu dil aileleri ile insan yayılımı arasında güçlü bir paralellik tespit edilmiştir. Araştırmacılar Kuzey Doğu Asya’nın karmaşık bir demografik tarihe sahip olduğunu, Avrasya bozkırlarındaki göçebe nüfusun genişlemesi ve rejim değişikliklerinin, baba soyunun manzarasını güçlü bir şekilde belirlediğini ifade eder. Altay dili konuşanlarla ilgili genetik bağ konusundaki şu bulguları önemlidir:

Altay dil ailesi genel olarak Tunguz, Moğol ve Türk gruplarına ayrılabilir. Bu dilleri konuşan Doğu Asya popülasyonları, belirgin bir baba soyu bileşimiyle çoğunlukla kuzey bölgelerde dağılmıştır. Birincisi, C2-M231, Altayca konuşan popülasyonlarda baskın haplogruptur, ancak kuzey Doğu Asya’nın farklı bölgelerine dağılmış olan Altayca konuşan popülasyonlar içinde C2-M231’in alt soy bileşiminde bir tabakalaşma vardır. Genel olarak haplogrup C2-M231, C2a-F1396 ve C2b-F1067 olmak üzere iki alt haplogruba bölünebilir ve bu iki alt haplogrubun dağılım modeli bölgeye özgüdür (Z. Wang vd., 2024, s. 7).

Görüldüğü üzere özellikle çekirdek Altay da denilen üç dilin yani Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın konuşurlarıyla ilgili Y kromozomu incelemelerinde göz ardı edilemeyecek bir genetik ilişki tespit edilmiştir.

Bu Çalışmalar Bize Ne Söylüyor?

Önceki bölümlerde Türkçenin akrabaları tartışmasında en öne çıkan açıklama olan Altay dilleri teorisi ile ilgili incelemeleri değerlendirdim. Bu çalışmalardan neler çıkarabiliriz sorusu için de dikkat edilmesi gereken noktalar olduğunu hatırlatmak istiyorum.

İlk olarak dil özelliklerine dayalı incelemelere değinmiştim. Burada tüm diller ile ilgili bir sınırlılığı akılda tutmakta yarar var. Bugün dil özellikleri üzerinden köklere gitmek aslında imkânsıza yakın bir çaba olarak da yorumlanabilir. Çünkü bu dillerle ilgili en eski veriler yazıyla sınırlıdır. Örneğin Türkçenin en eski yazılı ürünleri yaklaşık MS. 8. yüzyıla gider. Milat öncesi “karanlık” dönemlere dair zengin bir dil malzemesine sahip değiliz. Dolayısıyla araştırmacılar tarihî metinlerden derledikleri sınırlı veri ile hareket edebiliyorlar. Bugünkü dillerden derledikleri karşılaştırmalı veriler ile de geçmişe yönelik çıkarımlarda bulunuyorlar. Darwin ve Wallace da doğal seçimle evrim fikrini aynı yöntemle çalışarak ortaya atmamışlar mıydı diye düşünülebilir. Ancak canlıların morfolojisini karşılaştırarak ilerlemek ile dil gibi bilişsel özellikler konusunda ilerlemek farklı yöntemler gerektirir. O ünlü söz bize bir zorluğu hatırlatır: Dil, fosil bırakmaz.

Yukarıdaki yayınlarda yeni yöntemler konusunda farklı girişimler olduğunu da gördük. Darwin'in teorisi daha sonra genetikten gelen destekle bilim dünyasının en sağlam teorilerinden birine dönüştü ve belki de "her şeyin teorisi" tartışmalarına en yakın açıklamalardan biri oldu. Elbette bilimin sınırları her geçen gün genişliyor. Belki de kültürel çeşitlenmeyi merkeze alan ses ve sözcük karşılaştırmalarının sınırlarını aşacak yeni yöntemlerle daha net açıklamalara ulaşacağız. Ancak bugün ses ve sözcük karşılaştırmalarına dayalı verilerin arkeoloji ve genetik gibi farklı alanlardan gelecek verilerle desteklenmesi önemli. Çünkü Wutun örneği de gösteriyor ki temel sözcükler dediğimiz sözcükler bile etkileşim sonucu başka dillere geçebiliyor. Sözdizimi ve diğer yapısal özelliklere dayalı yöntemler ise Altay dillerine yeterince uygulanmış değildir. Kaldı ki "dilin kökeni" dediğimizde aslında öyle tek bir tarih vermemiz de kolay görünmüyor çünkü bugünkü dillerin içinden çıktığı "ata dil"i tespit etmek bile o ata dilin de başka bir dilden çıktığını tahmin etmek çok da zor değildir. Biyolojide ilk türün tespiti nasıl çok zorsa diller konusunda da "ilk"i, "köken"i bulmak bir hayli zordur. İlk Sapiens kimdi veya Sapiens olarak kabul edeceğimiz ilk birey kimdi gibi soruları şimdiki bulgularımızla cevaplayamıyoruz. Fossil kayıtlarına göre Sapiens türünün özelliklerini gösteren ilk bireyler hangi zaman diliminde yoğunlaşıyorsa buna göre bir çıkarımda bulunuyoruz. Bugün bu tarih yaklaşık 300 bin yıl öncesidir (Hublin vd., 2017; Richter vd., 2017) ancak dillerin bu tarihten daha eski olma ihtimali de bulunuyor. Başını Chomsky'nin çektiği bir gruba göre insan dilleri Sapiens ile 200 bin yıl önce ortaya çıkmış olmalıdır, hatta Chomsky yeni yayınlarında bu tarihi son 50 bin yıl diyerek daha da yakına çekti (Tartışmalar için bk. Kerimoğlu, 2021). 50 bin yıl öncesi, bugünkü dil verileriyle ulaşabileceğimiz bir tarih derinliği değildir. Dolayısıyla ses, sözcük veya sözdizimi özellikleriyle ulaşılacak verilerin sınırları olduğunu mutlaka hatırlamak gerekir. Üstelik 50 bin yıl "en yakın" tahmindir. Bugün dilin evrimi incelemelerinin son geldiği nokta, bu tarihin çok daha eskilere gittiğidir. Araştırmacıların çoğunluğu dilin köklerinin milyonlarca yıl öncesine Neandertal, Heidelbergensis, Erectus gibi daha arkaik insan türlerine gittiğini düşünmektedir. Hatta diğer primatlarla ortak geçmişte dile dair temellerin olduğu yönünde her geçen gün artan sayıda kanıt ulaşılmaktadır (Dilin kökeniyle ilgili güncel verileri şu yazı dizisinde ayrıca ele almıştım, bu tartışmalara oradan ulaşılabilir: Kerimoğlu, 2016, 2017, 2018, 2019a, 2019b, 2022). Dilin sözcüklerden önce jest ve mimiklerle başladığı yani dilin köklerini hareketlerde aramak gerektiği de bir başka iddiadır (Arbib & Rizzolatti, 1996; Corballis, 2003). Sonuç olarak bugünkü dillerin köklerini bulmaktan ne anladığımız önemlidir. Muhtemelen bugünkü hiçbir dilin köklerini ses veya sözcük karşılaştırmaları yoluyla bulamayacağız. Çünkü bunlar bize ancak bir önceki "ata dil"i verecek. Oysa ata olarak bulduğumuz dil de başka bir dilden köken almıştı. Dildeki evrimsel ilerleme için genetiğin biyolojide yaptığına benzer bir "filolojik" araca ihtiyaç duyuyoruz. Şu anki araçlar en iyi hesaplarla bizi 8-10 bin yıl öncesine götürüyor ki bu,

yukarıda da belirttiğim üzere dil ağacının köklerinden bir hayli uzak bir tarihtir, bizi en fazla ağacın en tepesindeki birkaç dala götürebilir.

Genetik araçların kullanımında da bazı sorunlar göze çarpıyor. Bunlardan ilki dil değişimini örneklerinin dil ve gen örtüşmesini kırmasıdır. Özellikle yazıyla takip edemediğimiz dönemlerde ve bölgelerde yaşanan “dil değiştirme” olayları bugünkü dil ailesi ve konuşurların akrabalıklarının uyumsuzluklarına en büyük nedendir. Yukarıdaki çalışmalar bize bu uyumsuzluğun tüm dünya dilleri için yaklaşık 1/5 oranında olduğunu söylese de tüm dünya dillerini yani 7 bin dili içine alan bir inceleme henüz yapılmamıştır. Bu oran daha da artabilir. İnsanlar çok farklı nedenlerle dillerini değiştirmişlerdir. Bugün bu olgu bize daha yadırgatıcı gelse de tarih öncesi insanları için çok daha doğaldır:

Tarih boyunca toplumlar elbise değiştirir gibi dil giymişlerdir. Dilsel başkalaşım daima iz bırakmadan yaşanmıştır – ta ki yazı ortaya çıkana kadar (Fischer, 2013, s. 79).

Dilin Tarihi adlı harika kitabında S. R. Fisher bu durumu oldukça çarpıcı bir ifadeyle dile getirir. Genetik bize akrabalıklar konusunda başka hiçbir bilim dalının veremeyeceği kesinlikte bilgiler sunar. Genlerimizde tarihimiz yazılıdır. Tartışma götürmeyecek şekilde bizi ortaya çıkaran komşuluklar, yakınlıklar, birleşmeler genler yoluyla ortaya konabilir. Ancak DNA veya başka biyolojik özelliklerimizin dil için kesin sonuçlar verdiğini bugün için söyleyemeyiz. İnsan toplulukları çoğunlukla yan yana yaşamıştır. Modern dünyanın sınırları yenidir. İnsanlar doğal sınırları aşabildikleri ölçüde başka yerlere, insanlara ulaşmışlar ve biyolojiden kültüre her alanda “melez” bir türe dönüşmüştür. İnsan esasen melezdır. Karışım bir tür olarak Sapiens için inkâr edilemez bir gerçektir. Neandertaller ile ilgili kitabımda da değindiğim üzere bugün hepimizde başka bir tür olan Neandertallerin geni vardır, hatta bugünkü Sapiens dillerinde Neandertal dili veya dillerinden izler olduğu yönünde teoriler vardır (Kerimoğlu, 2020). Altay dillerini konuşan toplulukların da komşu halklarla karıştığı hemen her genetik incelemede vurgulanmaktadır. Geniş bir coğrafyada konuşulan bu dillerin özellikle elit egemenliği yoluyla yayıldığı konusunda bir uzlaş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu dilleri konuşanlar arasında genetik bir bağ olduğu yönünde de çalışmalar vardır. Aslında bu iki görüş de yanlış olmayabilir.

Farklı bölgelere giden Altay dilleri konuşurları o bölgedeki insanlarla genetik olarak karışmıştır. Zaten genetik karışım DNA incelemeleriyle tespit edilmiş durumdadır. Evenkice konuşan biri ile Gagavuzca konuşan biri arasında genetik bir ortaklık bulmak bugün için zor olabilir. Nesiller süren karışım sonucunda ata soyun izleri daha da azalmıştır. Bu melezlenme dile de yansiyarak ortak ata dilden gelen özellikleri hissedilmeyecek şekilde azaltmış olabilir. Bununla birlikte etkileşim, ortak kökenden gelmeyi bütünüyle yok edecek bir olgu olmayabilir. Macarca örneği ilginçtir. Macarlar bugün genetik olarak büyük oranda komşu oldukları Hint-Avrupalılara yakındır. Bu durum genellikle elit egemenliği modeliyle açıklanır. Bu genetik yakınlığa

rağmen Macarcanın dil özellikleri -bazı etkiler olsa da- Hint-Avrupa dillerine değil, Fince gibi Ural dillerine yakındır.⁸ Bir dil ile ilgili akrabalık iddiasında bulunurken etkileşim ve ortak köken açıklamalarını birbirinin alternatifi olarak düşünmemek de gerekebilir. Dillerin komşularıyla karışımı ile insanların komşularıyla karışımı paralel ilerlemeyebilir. Diller ortak kökenden geliyor, o halde genlerde ve dillerde etkileşim olmamıştır yargısının doğru olmadığını gösteren örneklerin olduğunu yukarıda gördük. O nedenle etkileşimi dil ve gen ilişkilerinde hep göz önünde tutmak gerekir. Örneğin bu yazıda üzerinde durduğum Altay dilleri Türkçe ve Moğolcanın aynı kökten gelmediği iddiası için etkileşimi öne sürmek çeşitlenme dinamikleri için doğru değildir. Aynı kökenden gelen komşu diller arasında da etkileşim olabilir veya bir alanda bambaşka bir dilden etkilenen bir dil, başka bir alanda kendi kök özelliklerini koruyabilir. Burada yazı öncesi dönemleri dikkate alarak arkeoloji ile genetikten destek almak bir zorunluluktur.

Aşılması gereken bu zorluklara rağmen genetik araştırmalarının -klasik dil incelemeleriyle ulaşamayacağımız- önemli imkânlar sunduğu da bir gerçektir. Bu bölümü M. Pagel'in dillerin evrimi araştırmalarında Darwinci bakış açılarının bize neler kazandırdığını dile getirdiği şu yorumuyla bitiriyorum:

Biyolojik bedenler genlerin geçici deposuyken, insan zihni sözcüklerin geçici deposudur. Hem genler hem de sözcükler, rakiplerinden daha uygun formları benimseyerek birinin yeni bir bedene, diğerinin yeni bir zihne aktarılma olasılığını artırır. Yaklaşık son 50 yıldır yapılan evrimsel araştırmalar, genlerin adaptasyonunun sayısız örneğini belgelemiştir. Şimdi, son 10 ila 20 yılda, filogenetik-istatistiksel yöntemlerle birlikte evrimsel perspektiflerin artan kullanımı, dillerin, sözcüklerin ve ses sistemlerinin evriminde, dilin konuşmacularının zihinlerine ve alışkanlıklarına uyum sağlamasıyla tutarlı olan evrimsel kalıpları ortaya koyuyor (Christiansen ve Chater, 2008). Bu yeni yöntemler, açık bir hipotez testi titizliği getiriyor ve geleneksel çalışmalarda mümkün olmayan olası çıkarımları, analizleri ve testleri mümkün kılıyor (Pagel, 2017).

Sonuç

İnsan türünün dünya adlı gezegendeki yolculuğu tarihte hiç olmayan bir hız ve genişlikte bugün de devam etmektedir. Sınır tanımayan bu hareketlilik kültürler gibi genlerin karışımını da beraberinde getirmektedir. Moğol istilası, Avrupa sömürgeciliği, Arap köleciliği gibi büyük tarihsel olayların bugünkü gen karışımının büyük etkenlerinden olduğu “insan melezlenme tarihinin genetik atlası” adlı çalışmayla da

⁸ Finliler ve Macarlar arasında genetik bir bağ hiç yok da değildir, hatta sözdizimi ve DNA analizine dayalı yeni bir çalışmada dil ve gen örtüşmesi konusunda Ural dillerinin Darwin'in iddiasını desteklediği sonucuna ulaşılmıştır (Santos vd., 2020).

ortaya konmuştu (Hellenthal vd., 2014). Dillerin de soylarla ilişkili olduğu fikri Darwin tarafından ilk kez ortaya atıldığında ortada henüz genetik diye bir bilim dalı yoktu. Bugün genetik bize bu fikri araştırma imkânı veren çok önemli bir araç olarak öne çıkıyor.

Bu yazıda Türkçenin akrabalığını genetik verileriyle de araştıran yayınları değerlendirmeye çalıştım. Ural⁹, Asya¹⁰, Sibiryâ¹¹ dilleri gibi Türkçeye komşu olan başka dillerle ilgili çalışmaların da yapıldığını belirtmek isterim. Dillerin ve konuşurlarının akrabalıklarının örtüşüp örtüşmediğinin araştırılması yeni bir alandır. Türkçe ile ilgili çalışmaların sayısı da yeterli değildir. İleriki yıllarda konuyla ilgili bilgilerimiz şüphesiz daha da artacaktır. Bugüne kadar yapılan araştırmalardan yola çıkarak birkaç sonuca ulaşmak mümkündür sanıyorum:

a. Diller ve genler büyük oranda paralellik sergilemektedir.

b. Bununla birlikte bu genellemeye uymayan örneklerin sayısı da dikkate değerdir. Dil değiştirme veya genetik karışma nedenli örtüşmeyen örnekler de insan türünün etkileşimi sonucu yaygındır.

c. Türkçe dil özellikleri bakımından Moğolca ve Mançu-Tunguzca gibi dillere yakın olmakla birlikte, henüz bilim dünyasında Altay dilleri ailesi olarak anılan teori üzerinde uzlaşma sağlanamamıştır. Genetik bakımdan da söz konusu topluluklarda benzerlikler tespit edilmiştir. Bu çalışmalar Altay dilleri teorisine genetikten gelen bir destek olarak değerlendirilebilir. Ancak gerek dilsel gerekse de genetik ortaklıkların aynı kökenden gelmekten kaynaklandığını kesin bir dille iddia etmek için daha çok veriye ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü bu dillerin konuşurlarının komşularıyla hem kültürel hem de genetik karışımı yoğundur.

d. Türkiye’de genetik, arkeoloji ve dilbilim araştırmacılarının ortak çalışma eksikliği hissedilmektedir. Bu yönde disiplinler arası çalışmalar planlanmalıdır.

⁹ Ural dili konuşan topluluklarla ilgili öne çıkan gen çalışmaları için bk (Santos vd., 2020; Tambets vd., 2018; Tömöry vd., 2007).

¹⁰ Asya’daki topluluklarla ilgili çalışmalar için bk (Arnaiz-Villena vd., 2003; Chen vd., 2021; Gavashelishvili vd., 2023; He vd., 2022; Jeong vd., 2016, 2019; Jeong, Wang, Wilkin, vd., 2020; Jones vd., 2015; Mallory vd., 2019; Matsumae vd., 2021; Siska vd., 2017; C. C. Wang vd., 2021; H. Zhang vd., 2020; M. Zhang vd., 2019).

¹¹ Sibiryâ bölgesindeki topluluklarla ilgili çalışmalar için bk. (Novgorodov vd., 2015; Pakendorf vd., 2003; Pugach vd., 2016).

Kaynaklar

- Arbib, M. A., & Rizzolatti, G. (1996). Neural expectations: A possible evolutionary path from manual skills to language. *Communication and Cognition*, 29, 393–424.
- Arnaiz-Villena, A., Karin, M., Bendikuzé, N., Gomez-Casado, E., Moscoso, J., Silvera, C., Oguz, F. S., Sarper Diler, A., De Pacho, A., Allende, L., Guillen, J., & Martinez Laso, J. (2001). HLA alleles and haplotypes in the Turkish population: Relatedness to Kurds, Armenians and other Mediterraneans. *Tissue Antigens*, 57(4), 308–317.
- Arnaiz-Villena, A., Martinez-Laso, J., Moscoso, J., Livshits, G., Zamora, J., Gomez-Casado, E., Silvera-Redondo, C., Melvin, K., & Crawford, M. H. (2003). HLA genes in the Chuvashian population from European Russia: Admixture of Central European and Mediterranean populations. *Human Biology*, 75(3), 375–392.
- Baker, J. L., Rotimi, C. N., & Shriner, D. (2017). Human ancestry correlates with language and reveals that race is not an objective genomic classifier. *Scientific Reports 2017 7:1*, 7(1), 1–10.
- Barbieri, C., Blasi, D. E., Arango-Isaza, E., Sotiropoulos, A. G., Hammarström, H., Wichmann, S., Greenhill, S. J., Gray, R. D., Forkel, R., Bickel, B., & Shimizu, K. K. (2022). A global analysis of matches and mismatches between human genetic and linguistic histories. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(47), e2122084119.
- Barbieri, C., & Widmer, P. (2024). Advances in population genetics and language history: How large datasets and ancient DNA changed the picture. İçinde M. Robbeets & M. Hudson (Ed.), *Oxford Handbook of Archaeology and Language*. Oxford University Press.
- Berkman, C. C., Dinc, H., Sekeryapan, C., & Togan, I. (2008). Alu insertion polymorphisms and an assessment of the genetic contribution of Central Asia to Anatolia with respect to the Balkans. *American journal of physical anthropology*, 136(1), 11–18.
- Berwick, R. C., & Chomsky, N. (2016). *Why only us: Language and evolution*. The MIT Press.
- Blažek, V. (2019). *Altaic languages. History of research, survey, classification and a sketch of comparative grammar*. Masaryk University Press.
- Campbell, L., & Poser, W. J. (2008). *Language classification. History and method*. Cambridge University Press.
- Ceolin, A. (2019). Significance testing of the Altaic family. *Diachronica. International Journal for Historical Linguistics*, 36(3), 299–336.
- Ceolin, A., Guardiano, C., Longobardi, G., Irimia, M. A., Bortolussi, L., & Sgarro, A. (2021). At the boundaries of syntactic prehistory. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 376(1824), rstb.2020.0197.
- Chen, J., He, G., Ren, Z., Wang, Q., Liu, Y., Zhang, H., Yang, M., Zhang, H., Ji, J., Zhao, J., Guo, J., Zhu, K., Yang, X., Wang, R., Ma, H., Wang, C. C., & Huang, J. (2021). Genomic insights into the admixture history of Mongolic- and Tungusic-speaking populations from southwestern east Asia. *Frontiers in Genetics*, 12, 685285.
- Cinnioğlu, C., King, R., Kivisild, T., Kalfoğlu, E., Atasoy, S., Cavalleri, G. L., Lillie, A. S., Roseman, C. C., Lin, A. A., Prince, K., Oefner, P. J., Shen, P., Semino, O., Cavalli-Sforza, L. L., & Underhill, P. A. (2004). Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia. *Human genetics*, 114(2), 127–148.

- Clauson, G. (2004). Altay teorisinin leksikoistatistiksel bir değerlendirmesi (çev. İ. Ulutaş). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(10), 153–174.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca çalışmaları* (çev. F. Kömürçü). Türk Dil Kurumu.
- Colonna, V., Boattini, A., Guardiano, C., Dall'Ara, I., Pettener, D., Longobardi, G., & Barbuşani, G. (2011). Long-range comparison between genes and languages based on syntactic distances. *Human Heredity*, 70(4), 245–254.
- Corballis, M. C. (2003). *İşaretten konuşmaya dilin kökeni ve gelişimi* (çev. A. Görey). Kitabevi.
- de Rachewiltz, I., & Rybatzki, V. (2010). *Introduction to Altaic philology: Turkic, Mongolian, Manchu*. Brill.
- Dediu, D. (2015). *An introduction to genetics for language scientists: Current concepts, methods and findings*. Cambridge University Press.
- Demir, N., & Yılmaz, E. (2002). Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi. İçinde *Türkler* (C. 1, ss. 394–402). Yeni Türkiye Yay.
- Di Benedetto, G., Ergüven, A., Stenico, M., Castri, L., Bertorelle, G., Togan, I., & Barbuşani, G. (2001). DNA diversity and population admixture in Anatolia. *American journal of physical anthropology*, 115(2), 144–156.
- Doerfer, G. (1983). Temel sözcükler ve Altay dilleri sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten*, 28–29, 1–16.
- Dunn, M., Terrill, A., Reesink, G., Foley, R. A., & Levinson, S. C. (2005). Structural phylogenetics and the reconstruction of ancient language history. *Science*, 309(5743), 2072–2075.
- Eberhard, D. M., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Ed.). (2023). *Ethnologue: Languages of the world* (26. baskı). SIL International.
- Egorov, I. M., Dybo, A. V. & Kassian, A. S. (2022). Phylogeny of the Turkic languages inferred from basic vocabulary: Limitations of the lexicostatistical methods in an intensive contact situation. *Journal of Language Evolution*, 7(1), 16–39.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Türk dili tarihi*. Akçağ.
- Feldman, M., Fernández-Domínguez, E., Reynolds, L., Baird, D., Pearson, J., Hershkovitz, I., May, H., Goring-Morris, N., Benz, M., Gresky, J., Bianco, R. A., Fairbairn, A., Mustafaoğlu, G., Stockhammer, P. W., Posth, C., Haak, W., Jeong, C., & Krause, J. (2019). Late Pleistocene human genome suggests a local origin for the first farmers of central Anatolia. *Nature Communications* 2019 10:1, 10(1), 1–10.
- Fischer, S. R. (2013). *Dilin tarihi* (çev. M. Güvenç). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gavashelishvili, A., Chukhua, M., Sakhltkhusishvili, K., Koptekin, D., & Somel, M. (2023). The time and place of origin of South Caucasian languages: insights into past human societies, ecosystems and human population genetics. *Scientific Reports* 2023 13:1, 13(1), 1–14.
- Georg, S. (2004). Sergei Starostin, Anna Dybo, and Oleg Mudrak (eds.): Etymological Dictionary of the Altaic Languages (2003). *Diachronica*, 21(2), 445–450.
- Georg, S. (2005). Reply [to Starostin response, 2005]. *Diachronica*, 22(2), 455–457.
- Georg, S. (2011). The poverty of Altaicism. *Altaique ou pas? (organized by Guillaume Jacques and Anton Antonov on 10 Dec 2011 in Paris)*.
- Georg, S. (2013). *Remarks on anonymous remarks on my "Poverty of Altaicism"*. <https://www.academia>.

edu/2560087/Some_remarks_on_anonymous_remarks_on_my_Poverty_of_Altaicism_.

- Georg, S., Michalove, P. A., Ramer, A. M., & Sidwell, P. J. (1999). Telling general linguists about Altaic. *Journal of Linguistics*, 35(1), 65–98.
- Gökçe, F. (2015). *Genetik dilbilime giriş: Altay dilleri sorunu*. Sonçağ Yay.
- Gökçümen, Ö., Gultekin, T., Alakoc, Y. D., Tug, A., Gulec, E., & Schurr, T. G. (2011). Biological ancestries, kinship connections, and projected identities in four Central Anatolian settlements: Insights from culturally contextualized genetic anthropology. *American Anthropologist*, 113(1), 116–131.
- Gray, R. (2005). Pushing the time barrier in the quest for language roots. *Science*, 309(5743), 2007–2008.
- Greenhill, S. J. (2021). Do languages and genes share cultural evolutionary history? *Science Advances*, 7(41).
- Greenhill, S. J., Atkinson, Q. D., Meade, A., & Gray, R. D. (2010). The shape and tempo of language evolution. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 277(1693), 2443–2450.
- Guardiano, C., & Longobardi, G. (2005). Parametric comparison and language taxonomy. İçinde M. vd. Batllori (Ed.), *Grammaticalization and Parametric Variation* (ss. 149–174). Oxford University Press.
- He, G., Wang, M., Zou, X., Yeh, H., Liu, C., Liu, C., Chen, G., & Wang, C. (2022). Extensive ethnolinguistic diversity at the crossroads of North China and South Siberia reflects multiple sources of genetic diversity. *Journal of Systematics and Evolution*.
- Hellenthal, G., Busby, G. B. J., Band, G., Wilson, J. F., Capelli, C., Falush, D., & Myers, S. (2014). A genetic atlas of human admixture history. *Science*, 343(6172), 747–751.
- Hodoğlugil, U., & Mahley, R. W. (2012). Turkish population structure and genetic ancestry reveal relatedness among Eurasian populations. *Annals of Human Genetics*, 76(2), 128–141.
- Hruschka, D. J., Branford, S., Smith, E. D., Wilkins, J., Meade, A., Pagel, M., & Bhattacharya, T. (2015). Detecting regular sound changes in linguistics as events of concerted evolution. *Current Biology*, 25(1), 1–9.
- Hübler, N. (2022). Phylogenetic signal and rate of evolutionary change in language structures. *Royal Society Open Science*, 9(3).
- Hübler, N., & Greenhill, S. J. (2023). Modelling admixture across language levels to evaluate deep history claims. *Journal of Language Evolution*, XX, 1–18.
- Hublin, J. J., Ben-Ncer, A., Bailey, S. E., Freidline, S. E., Neubauer, S., Skinner, M. M., Bergmann, I., Le Cabec, A., Benazzi, S., Harvati, K., & Gunz, P. (2017). New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of Homo sapiens. *Nature* 2017 546:7657, 546(7657), 289–292.
- Janhunen, J. (2023). The unity and diversity of Altaic. <https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-030521-042356>, 9(1), 135–154.
- Janhunen, J., Peltomaa, M., Sandman, E., & Dongzhou, X. (2008). *Wutun (Languages of the World Materials)*. Lincom Europa.
- Jeong, C., Balanovsky, O., Lukianova, E., Kahbatkyzy, N., Flegontov, P., Zaporozhchenko, V., Immel, A., Wang, C.-C., Ixan, O., Khussainova, E., Bekmanov, B., Zaibert, V., Lavryashina, M., Pocheshkhova, E., Yusupov, Y., Agdzhoyan, A., Koshel, S., Bukin, A., Nymadawa, P., ... Krause, J. (2019). The genetic history of admixture across inner Eurasia. *Nature Ecology & Evolution*, 3(6), 966–976.

- Jeong, C., Ozga, A. T., Witonsky, D. B., Malmström, H., Edlund, H., Hofman, C. A., Hagan, R. W., Jakobsson, M., Lewis, C. M., Aldenderfer, M. S., Rienzo, A. Di, & Warinner, C. (2016). Long-term genetic stability and a high-altitude East Asian origin for the peoples of the high valleys of the Himalayan arc. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113(27), 7485–7490.
- Jeong, C., Wang, C. C., & Ning, C. (2020). Transeurasian unity from a population-genetic perspective. İçinde M. Robbeets & A. Saveliev (Ed.), *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* (ss. 784–793). Oxford University Press.
- Jeong, C., Wang, K., Wilkin, S., Taylor, W. T. T., Miller, B. K., Bemmman, J. H., Stahl, R., Chiovelli, C., Knolle, F., Ulziibayar, S., Khatanbaatar, D., Erdenebaatar, D., Erdenebat, U., Ochir, A., Ankhshanaa, G., Vanchigdash, C., Ochir, B., Munkhbayar, C., Tumen, D., ... Warinner, C. (2020). A dynamic 6,000-year genetic history of Eurasia's eastern steppe. *Cell*, 183(4), 890-904.e29.
- Johansson, S. (2005). *Origins of language. Constraints on hypotheses*. John Benjamins Publishing Company.
- Jones, E. R., Gonzalez-Fortes, G., Connell, S., Siska, V., Eriksson, A., Martiniano, R., McLaughlin, R. L., Gallego Llorente, M., Cassidy, L. M., Gamba, C., Meshveliani, T., Bar-Yosef, O., Müller, W., Belfer-Cohen, A., Matskevich, Z., Jakeli, N., Higham, T. F. G., Currat, M., Lordkipanidze, D., ... Bradley, D. G. (2015). Upper Palaeolithic genomes reveal deep roots of modern Eurasians. *Nature Communications*, 6, 8912.
- Kars, M. E., Başak, A. N., Onat, O. E., Bilguvar, K., Choi, J., Itan, Y., Çağlar, C., Palvadeau, R., Casanova, J. L., Cooper, D. N., Stenson, P. D., Yavuz, A., Buluş, H., Günel, M., Friedman, J. M., & Özçelik, T. (2021). The genetic structure of the Turkish population reveals high levels of variation and admixture. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118(36), e2026076118.
- Kassian, A. S., Starostin, G., Egorov, I. M., Logunova, E. S., & Dybo, A. (2021). Permutation test applied to lexical reconstructions partially supports the Altaic linguistic macrofamily. *Evolutionary Human Sciences*, 3.
- Kerimoğlu, C. (2016). Dilin kökeni arayışları I: Dilin kökeniyle ilgili akademik tartışmalar. *Dil Araştırmaları*, 18, 47–84.
- Kerimoğlu, C. (2017). Dilin kökeni arayışları II: FOXP2 geni. *Dil Araştırmaları*, 21, 35–50.
- Kerimoğlu, C. (2018). Dilin kökeni arayışları 3: Hayvan iletişimi-I. *Dil Araştırmaları*, 23, 23–56.
- Kerimoğlu, C. (2019a). Dilin kökeni arayışları 3: Hayvan iletişimi-II. *Dil Araştırmaları*, 24, 43–73.
- Kerimoğlu, C. (2019b). Dilin kökeni arayışları 4: Neandertallerin dili var mıydı? *Dil Araştırmaları*, 25, 7–53.
- Kerimoğlu, C. (2020). *Neandertaller konuşur muydu? İnsanın ve dilin kökenine bir yolculuk*. Varyant Yay.
- Kerimoğlu, C. (2021). *Chomsky Darwin'e karşı: Evrensel dilbilgisi, dilin kökeni ve evrim*. Varyant Yay.
- Kerimoğlu, C. (2022). Dilin kökeni arayışları 5: Beyin ve dil. *Dil Araştırmaları*, 16(30).
- Kerimoğlu, C. (2023). Gen araştırmaları ve dil aileleri. İçinde C. Kerimoğlu, İ. Şahin, & E. Ayan (Ed.), *Prof. Dr. Zeki Kaymaz Armağanı* (ss. 349–364). Pegem Akademi.
- Kılınc, G. M., Koptekin, D., Atakuman, Ç., Sümer, A. P., Dönertas, H. M., Yaka, R., Bilgin, C. C., Büyükkarakaya, A. M., Baird, D., Altinişik, E., Flegontov, P., Götherström, A., Togan, İ., & Somel, M. (2017). Archaeogenomic analysis of the first steps of Neolithization in Anatolia and the Aegean.

Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences, 284(1867).

- Kılınç, G. M., Omrak, A., Özer, F., Günther, T., Büyükkarakaya, A. M., Bıçakçı, E., Baird, D., Dönertaş, H. M., Ghalichi, A., Yaka, R., Koptekin, D., Açı, S. C., Parvizi, P., Krzewińska, M., Daskalaki, E. A., Yüncü, E., Dağtaş, N. D., Fairbairn, A., Pearson, J., ... Götherström, A. (2016). The demographic development of the first farmers in Anatolia. *Current Biology*, 26(19), 2659–2666.
- Lee, J. Y., & Kuang, S. (2017). A comparative analysis of Chinese historical sources and y-dna studies with regard to the early and medieval Turkic peoples. *Inner Asia*, 19(2), 197–239.
- Longobardi, G. (2003). Methods in parametric linguistics and cognitive history. *Linguistic Variation Yearbook*, 3(1), 101–138.
- Longobardi, G., Ghirotto, S., Guardiano, C., Tassi, F., Benazzo, A., Ceolin, A., & Barbujani, G. (2015). Across language families: Genome diversity mirrors linguistic variation within Europe. *American Journal of Physical Anthropology*, 157(4), 630–640.
- Longobardi, G., & Guardiano, C. (2009). Evidence for syntax as a signal of historical relatedness. *Lingua*, 119(11), 1679–1706.
- Longobardi, G., & Guardiano, C. (2017). Phylogenetic reconstruction in syntax: The parametric comparison method. İçinde *The Cambridge Handbook of Historical Syntax* (ss. 241–272). Cambridge University Press.
- Longobardi, G., Guardiano, C., Silvestri, G., Boattini, A., & Ceolin, A. (2013). Toward a syntactic phylogeny of modern Indo-European languages. *Journal of Historical Linguistics*, 3(1), 122–152.
- Mallory, J., Dybo, A., & Balanovsky, O. (2019). The impact of genetics research on archaeology and linguistics in Eurasia. İçinde *Russian Journal of Genetics* (C. 55, Sayı 12, ss. 1472–1487). Pleiades Publishing.
- Malyarchuk, B., Derenko, M., Denisova, G., Wozniak, M., Grzybowski, T., Dambueva, I., & Zakharov, I. (2010). Phylogeography of the Y-chromosome haplogroup C in northern Eurasia. *Annals of Human Genetics*, 74(6), 539–546.
- Manaster Ramer, A., Vovin, A., & Sidwell, P. (1998). On body part terms as evidence in favor of the Altaic hypothesis. *Ural-altaische Jahrbücher (Neue Folge)*, 15, 116–138.
- Martin, S. E. (1966). Lexical evidence relating Korean to Japanese. *Language*, 42(2), 185.
- Matsumae, H., Ranacher, P., Savage, P. E., Blasi, D. E., Currie, T. E., Koganebuchi, K., Nishida, N., Sato, T., Tanabe, H., Tajima, A., Brown, S., Stoneking, M., Shimizu, K. K., Oota, H., & Bickel, B. (2021). Exploring correlations in genetic and cultural variation across language families in northeast Asia. *Science Advances*, 7(34), 9223–9241.
- McMahon, A., & McMahon, R. (2013). *Evolutionary linguistics*. Cambridge University Press.
- McMahon, R. (2004). Genes and languages. *Public Health Genomics*, 7(1), 2–13.
- Miller, R. A. (1971). *Japanese and the other Altaic languages*. The Chicago University Press.
- Miller, R. A., & Street, J. (1975). *Altaic elements in Old Japanese*. [yazarların kendi basımı].
- Nichols, J. (1992). *Linguistic diversity in space and time*. University of Chicago Press.
- Novgorodov, I., Lemskaya, V., Tokmashev, D., & Aktaş, E. (2015). On a multidisciplinary study of South Siberian Turkic varieties (in Comparison with Yakut). Part I. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 206, 114–122.

- Pagel, M. (2000). The history, rate and pattern of world linguistic evolution. İçinde C. Knight, M. Studdert-Kennedy, & J. Hurford (Ed.), *The Evolutionary Emergence of Language* (ss. 391–416). Cambridge University Press.
- Pagel, M. (2017). Darwinian perspectives on the evolution of human languages. *Psychonomic Bulletin and Review*, 24(1), 151–157.
- Pakendorf, B., Wiebe, V., Tarskaia, L. A., Spitsyn, V. A., Soodyall, H., Rodewald, A., & Stoneking, M. (2003). Mitochondrial DNA evidence for admixed origins of central Siberian populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 120(3), 211–224.
- Pereltsvaig, A. (2021). *Languages of the world. An introduction* (3. baskı). Cambridge University Press.
- Pugach, I., Matveev, R., Spitsyn, V., Makarov, S., Novgorodov, I., Osakovsky, V., Stoneking, M., & Pakendorf, B. (2016). The complex admixture history and recent southern origins of Siberian populations. *Molecular Biology and Evolution*, 33(7), 1777–1795.
- Rama, T., & Wichmann, S. (2020). A test of Generalized Bayesian dating: A new linguistic dating method. *PLOS ONE*, 15(8), e0236522.
- Ramstedt, G. J. (1922). Zur frage nach der stellung des tschuwassischen. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 38(3), 3–34.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die Altaische sprachwissenschaft 2: Formenlehre*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft 1: Lautlehre*. Suomalais-ugrilainen seura.
- Ramstedt, G. J. (1966). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft 3: Register*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Renfrew, C. (1992). Archaeology, genetics and linguistic diversity. *Man*, 27(3), 445.
- Renfrew, C. (2000). At the edge of knowability: Towards a prehistory of languages. *Cambridge Archaeological Journal*, 10(1), 7–34.
- Renfrew, C. (2010). Archaeogenetics - Towards a “new synthesis”? *Current Biology*, 20(4), R162–R165.
- Richter, D., Grün, R., Joannes-Boyau, R., Steele, T. E., Amani, F., Rué, M., Fernandes, P., Raynal, J. P., Geraads, D., Ben-Ncer, A., Hublin, J. J., & McPherron, S. P. (2017). The age of the hominin fossils from Jebel Irhoud, Morocco, and the origins of the Middle Stone Age. *Nature* 2017 546:7657, 546(7657), 293–296.
- Robbeets, M. (2005). *Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Harrassowitz Verlag.
- Robbeets, M., & Bouckaert, R. (2018). Bayesian phylolinguistics reveals the internal structure of the Transeurasian family. *Journal of Language Evolution*, 3(2), 145–162.
- Robbeets, M., Bouckaert, R., Conte, M., Savelyev, A., Li, T., An, D.-I., Shinoda, K., Cui, Y., Kawashima, T., Kim, G., Uchiyama, J., Dolińska, J., Oskolskaya, S., Yamano, K.-Y., Seguchi, N., Tomita, H., Takamiya, H., Kanzawa-Kiriyama, H., Oota, H., ... Ning, C. (2021). Triangulation supports agricultural spread of the Transeurasian languages. *Nature* 2021, 1–6.
- Robbeets, M., & Savelyev, A. (Ed.). (2017). *Language dispersal beyond farming*. John Benjamins Publishing.
- Robbeets, M., & Savelyev, A. (Ed.). (2020). *The Oxford guide to the Transeurasian languages*. Oxford University Press.

- Ruhlen, M. (2006). *Dilin kökeni (çev. İsmail Ulutaş)*. Hece Yay.
- Santos, P., González-Fortes, G., Trucchi, E., Ceolin, A., Cordoni, G., Guardiano, C., Longobardi, G., & Barbujani, G. (2020). More rule than exception: Parallel evidence of ancient migrations in grammars and genomes of Finno-Ugric speakers. *Genes* 2020, Vol. 11, Page 1491, 11(12), 1491.
- Savelyev, A., & Robbeets, M. (2020). Bayesian phylolinguistics infers the internal structure and the time-depth of the Turkic language family. *Journal of Language Evolution*, 5(1), 39–53.
- Schott, W. (1841). *De lingua Tschuwaschorum*. Veitii & socii sumpt.
- Siska, V., Jones, E. R., Jeon, S., Bhak, Y., Kim, H. M., Cho, Y. S., Kim, H., Lee, K., Veselovskaya, E., Balueva, T., Gallego-Llorente, M., Hofreiter, M., Bradley, D. G., Eriksson, A., Pinhasi, R., Bhak, J., & Manica, A. (2017). Genome-wide data from two early Neolithic East Asian individuals dating to 7700 years ago. *Science Advances*, 3(2).
- Starostin, S. A., Dybo, A. V. & Mudrak, O. A. (2003). *An etymological dictionary of Altaic languages*. Brill.
- Stoneking, M. (2017). *An introduction to molecular anthropology*. Wiley Blackwell.
- Street, J. (1980). Japanese and the Altaic Languages. *Orientalistische Literaturzeitung*, 75(1–6), 51–53.
- Swadesh, M. (1952). Lexico-statistic dating of prehistoric ethnic contacts: With special reference to North American Indians and Eskimos. *Proceedings of the American Philosophical Society. Studies of Historical Documents in the Library of the American Philosophical Society*, 96(4), 452–463.
- Swadesh, M. (1955). Towards greater accuracy in lexicostatistic dating. *International Journal of American Linguistics*, 21(2), 121–137.
- Swadesh, M., Sherzer, J., & Hymes, D. H. (1971). *The origin and diversification of language*. Aldine Atherton.
- Tambets, K., Yunusbayev, B., Hudjashov, G., Ilumäe, A. M., Rootsi, S., Honkola, T., Vesakoski, O., Atkinson, Q., Skoglund, P., Kushniarevich, A., Litvinov, S., Reidla, M., Metspalu, E., Saag, L., Rantanen, T., Karmin, M., Parik, J., Zhadanov, S. I., Gubina, M., ... Metspalu, M. (2018). Genes reveal traces of common recent demographic history for most of the Uralic-speaking populations. *Genome Biology*, 19(1), 1–20.
- Tekin, T. (2003). *Makaleler 1: Altayistik*. Grafiker Yayıncılık.
- Tian, Z., Tao, Y., Zhu, K., Jacques, G., Ryder, R. J., Fuente, J. A. A. de la, Antonov, A., Xia, Z., Zhang, Y., Ji, X., Ren, X., He, G., Guo, J., Wang, R., Yang, X., Zhao, J., Xu, D., Gray, R. D., Zhang, M., ... Pellard, T. (2022). Triangulation fails when neither linguistic, genetic, nor archaeological data support the Transeurasian narrative. *bioRxiv*, 2022.06.09.495471.
- Tjuka, A., Forkel, R., & List, J.-M. (2024). Universal and cultural factors shape body part vocabularies. *Scientific Reports* 2024 14:1, 14(1), 1–12.
- Tömöry, G., Csányi, B., Bogácsi-Szabó, E., Kalmár, T., Czibula, Á., Csoz, A., Priskin, K., Mende, B., Langó, P., Downes, C. S., & Raskó, I. (2007). Comparison of maternal lineage and biogeographic analyses of ancient and modern Hungarian populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 134(3), 354–368.
- Tuna, O. N. (1992). Altay dilleri teorisi . İçinde *Türk Dünyası El Kitabı* (C. 2). TKAE Yay.
- Turchin, P., Peiros, I. I., & Gell-Mann, M. (2010). Analyzing genetic connections between languages by matching consonant classes. *Journal of Language Relationship*, 3, 117–126.
- Vovin, A. (2005). The end of the Altaic controversy in memory of Gerhard Doerfer. *Source: Central Asiatic*

Journal, 49(1), 71–132.

- Vovin, A. (2009). 'Japanese, Korean, and Other Non-Altaic Languages', a review article of Martine Robbeets. Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic, and Turkic? Wiesbaden: Harrassowitz, 2005. *Central Asiatic Journal*, 53(1), 105–147.
- Vovin, A. (2011). *Why Japonic is not demonstrably related to 'Altaic' or Korean*. Historical Linguistics in the Asia-Pacific region and the position of Japanese, ICHL XX, Osaka.
- Wang, C. C., Yeh, H. Y., Popov, A. N., Zhang, H. Q., Matsumura, H., Sirak, K., Cheronet, O., Kovalev, A., Rohland, N., Kim, A. M., Mallick, S., Bernardos, R., Tumen, D., Zhao, J., Liu, Y. C., Liu, J. Y., Mah, M., Wang, K., Zhang, Z., ... Reich, D. (2021). Genomic insights into the formation of human populations in East Asia. *Nature* 2021 591:7850, 591(7850), 413–419.
- Wang, Z., Wang, M., Hu, L., He, G., & Nie, S. (2024). Evolutionary profiles and complex admixture landscape in East Asia: New insights from modern and ancient Y chromosome variation perspectives. *Heliyon*, 10(9), e30067.
- Wei, L. H., Huang, Y. Z., Yan, S., Wen, S. Q., Wang, L. X., Du, P. X., Yao, D. L., Li, S. L., Yang, Y. J., Jin, L., & Li, H. (2017). Phylogeny of Y-chromosome haplogroup C3b-F1756, an important paternal lineage in Altaic-speaking populations. *Journal of Human Genetics* 2017 62:10, 62(10), 915–918.
- Wen, S., Xie, X., & Xu, D. (2017). Relationship between Altaic speaking populations and their languages viewed from Y chromosomes. *Languages and Genes in Northwestern China and Adjacent Regions*, 79–86.
- Wiedemann, F. (1838). *Ueber die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens: Einladung zur öffentlichen Prüfung im hiesigen Gymnasium am 27sten und*. Gedruckt bei Lindfors Erben.
- Xu, D., & Li, H. (Ed.). (2017). *Languages and genes in Northwestern China and adjacent regions*. Springer Singapore.
- Xu, D., & Wen, S. (2017). The silk road: Language and population admixture and replacement. *Languages and Genes in Northwestern China and Adjacent Regions*, 55–78.
- Yaka, R., Mapelli, I., Kaptan, D., Doğu, A., Chyleński, M., Erdal, Ö. D., Koptekin, D., Vural, K. B., Bayliss, A., Mazzucato, C., Fer, E., Çokoğlu, S. S., Lagerholm, V. K., Krzewińska, M., Karamurat, C., Gemici, H. C., Sevkar, A., Dağtaş, N. D., Kılınç, G. M., ... Somel, M. (2021). Variable kinship patterns in Neolithic Anatolia revealed by ancient genomes. *Current Biology*, 31(11), P2455-2468.E18.
- Yunusbayev, B., Metspalu, M., Metspalu, E., Valeev, A., Litvinov, S., Valiev, R., Akhmetova, V., Balanovska, E., Balanovsky, O., Turdikulova, S., Dalimova, D., Nymadawa, P., Bahmanimehr, A., Sahakyan, H., Tambets, K., Fedorova, S., Barashkov, N., Khidiyatova, I., Mihailov, E., ... Vilems, R. (2015). The genetic legacy of the expansion of Turkic-speaking nomads across Eurasia. *PLoS Genetics*, 11(4).
- Zhang, H., Ji, T., Pagel, M., & Mace, R. (2020). Dated phylogeny suggests early Neolithic origin of Sino-Tibetan languages. *Scientific Reports* 2020 10:1, 10(1), 1–8.
- Zhang, M., Yan, S., Pan, W., & Jin, L. (2019). Phylogenetic evidence for Sino-Tibetan origin in northern China in the Late Neolithic. *Nature* 2019 569:7754, 569(7754), 112–115.

Relatives of Turkish: Altaic Languages Theory and Genes

Türkçenin Akrabaları: Altay Dilleri Teorisi ve Genler

Caner Kerimoğlu

İzmir/Türkiye

canerkerimoğlu@yahoo.com

orcid: 0000-0002-8514-8578

Atıf Citation

Kerimoğlu, Caner (2024).
Relatives of Turkish: Altaic
Languages Theory and Genes.
BABUR Research, 3 (1), 99-137.

Gönderim Submitted
12.03.2024

Revizyon Revision
09.04.2024

Kabul Accepted
15.04.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

Abstract

Genetics as a branch of science did not exist when Charles Darwin claimed that there might be a link between the spread of languages and human kinship. Genetic research has made it possible to examine this claim scientifically. Research on language and gene parallelism is progressing at a remarkable pace. Studies on language and gene overlap largely confirm Darwin. However, there are also a considerable number of cases where there is no overlap. In this paper, gene research on the Altaic languages and Turkish language in particular is reviewed. Recent research shows that speakers of Turkish language are genetically close to their neighbors. Studies on the theory of Altaic languages also emphasize the neighborly relationship. However, there are studies that report a genetic link between speakers of Altaic languages. The theory of Altaic languages, which is based on language features such as basic words and inflections, tends to expand with information obtained from archaeology and genetics.

Key words: Turkish, genetics, language family, Altaic languages theory, languages and genes.

Öz

Charles Darwin dillerin yayılımı ile insanların akrabalıkları arasında bir bağ olabileceğini iddia ettiğinde genetik diye bir bilim yoktu. Genetik araştırmaları bu iddiayı bilimsel olarak inceleme imkânı verdi. Dil ve gen paralelliği ile ilgili araştırmalar dikkat çekici bir hızla ilerlemektedir. Dil ve gen örtüşmesiyle ilgili çalışmalar büyük oranda Darwin'i doğrulamaktadır. Bununla birlikte azımsanmayacak sayıda örtüşme bulunmayan örnekler de vardır. Bu çalışmada Altay dilleri ve özellikle de Türkçe ile ilgili gen araştırmalarını değerlendiriyorum. Son araştırmalar Türk dili konuşurlarının genetik olarak komşularına yakın olduğunu göstermektedir. Altay dilleri teorisi ile ilgili çalışmalarda da komşuluk ilişkisi öne çıkmaktadır. Ancak Altay dillerini konuşanlar arasında genetik bir bağ olduğunu raporlayan araştırmalar bulunmaktadır. Temel sözcükler, çekim öğeleri gibi dil özellikleri üzerinden ilerleyen Altay dilleri teorisi arkeoloji ve genetikten gelen bilgilerle de genişleme eğilimindedir.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, genetik, dil ailesi, Altay dilleri teorisi, diller ve genler.

Introduction

The study of language families is a field that has made significant progress with historical comparative language research. Today, there are nearly 7,000 languages in the world and a rich literature on the families to which these languages belong (Campbell & Poser, 2008; Eberhard et al., 2023; Pereltsvaig, 2021). Many measures are used to classify languages or determine the family to which they belong; these measures are usually based on linguistic features such as sound correspondences and basic lexical similarities. In this article, I will discuss kinship based on another phenomenon: Genes.

Genetics is the first field that comes to mind when we think of heredity today. In recent years, many surprising conclusions have been reached on the relationship between genes and language (Kerimoglu, 2017). Moreover, research centers, projects and textbooks on the relationship between genes and language are more popular than ever (Barbieri & Widmer, 2024; Dediu, 2015; A. McMahon & McMahon, 2013; Stoneking, 2017). Colin Renfrew even calls the tripod of archaeology, linguistics and genetics the “new synthesis”, reminiscent of the renowned modern synthesis of natural selection theory¹ (Renfrew, 2000, 2010). While it is estimated that we can trace back at most 8-10 thousand years about the history of languages based on word comparisons compiled from written products (Greenhill et al., 2010; Nichols, 1992; Pagel, 2000), there have also been studies suggesting that it is possible to trace back even further with methods based on the typological features of languages (Dunn et al., 2005; Gray, 2005) but thousands of expressions can only partially provide data about what is going on a 4.5 billion- year-old planet. At this point, data from archaeology and genetics may make much more ancient contributions to our understanding of language, a complex ability that has survived millions of years. Just as Mendelian genetics “validated” Darwin’s theory of natural selection, the idea that genetics could make a similar contribution to language is being discussed in the scientific world, and the methods to be used to ensure that the data obtained from the collaborative work of genetics, linguistics and archaeology experts are questioned (Greenhill, 2021; R. McMahon, 2004).

Today, genes are used in language research in two contexts. The first is the identification of genes involved in the “production” of human language. For example, a question such as whether there is a gene that allows us to process the meaning of words is the subject of this kind of research. The second context in which the relationship between genes and language is considered is the connection between the relatedness of languages and the relatedness of speakers of those languages. For example, the question of whether speakers of Indo-European family languages are genetically related to each other requires research into the genetic relatedness of speakers of those languages. In a separate article, I have elaborated on this topic and provided more comprehensive information about current discussions (Kerimoglu, 2023).

¹ Modern synthesis: A version of the theory of natural selection made even more powerful by the combination of Darwin and Mendel’s major discoveries.

In this article, I will evaluate the current research in the scientific world on the parallels between the place of Turkish language in terms of its relatedness to other languages in the language family and the Turkish speakers' relatedness to the speakers of languages belonging to the same language family. First, let us see which languages Turkish is related to.

“Family” of Turkish According to the Data of Historical Comparative Language Studies

The question of whether Turkish language has a language family is usually answered by the “Altaic languages theory”. This theory holds that Turkish, Mongolian and Manchu-Tungusic derive from the same “ancestral language”. Over time, the theory has expanded to include Korean and Japanese in the family (For history, see. Blažek, 2019; de Rachewiltz & Rybatzki, 2010; Demir & Yılmaz, 2002; Janhunen, 2023; Robbeets & Savelyev, 2020; Tekin, 2003; Tuna, 1992). While the term “Altaic Languages” was introduced to the world of science by M. A. Castrén, the sound equivalences were determined by G. Ramstedt, who is considered the pioneer of the theory (Ercilasun, 2004). Castrén used the term “Altaic languages” for the Ural-Altaic languages, Castrén used the term “Altaic languages” for the Ural-Altaic languages but believed that the Uralic languages (Finno-Ugoric, Samoyed) were not related to the Turko-Tatar, Mongolian, Tungus languages. American researchers such as S. E. Martin, R. A. Miller, J. Street did important work on the inclusion of Korean and Japanese in the theory (Martin, 1966; Miller, 1971; Miller & Street, 1975; Street, 1980). Sergei Starostin is another name that must be mentioned in the theory of Altaic languages. The dictionary he published with his team A. Dybo and O. Mudrak stands out as an etymological dictionary of the Altaic languages and is a significant accomplishment (Starostin et al., 2003). Even after Sergei Starostin's early and unexpected death, his team (including his son Georgy) continued the research on origins based on lexical statistics (Egorov et al., 2022; Kassian et al., 2021). From Turkey, T. Tekin is one of the names that should be mentioned in Altaic studies (Tekin, 2003). In recent years, Martine Robbeets is the most prominent name who has brought the issue of Altaic languages being related to each other to the forefront by using the term “Trans-Eurasia”. Using data from different fields such as agricultural culture, genetics and archaeology, he argues that these languages have a common origin (Robbeets, 2005; Robbeets et al., 2021; Robbeets & Bouckaert, 2018; Robbeets & Savelyev, 2020; Savelyev & Robbeets, 2020).

The theory of the Altaic languages followed a path similar to the one followed in the foundation of the Indo-European language family. Some common grammatical features of these languages (vowel harmony, lack of grammatical gender, etc.) had been known since the work of F. Wiedemann (Wiedemann, 1838). Phonetic correspondences, basic words and structural similarities were used as the main features in the construction of the theory. W. Schott was the first to find /š:/l/, /z:/r/ correspondences within Turkish between General Turkish and Chuvash (Schott, 1841); G. Ramstedt later extended

these equivalences to other Altaic languages and became the founder of the theory (Ramstedt, 1922, 1952, 1957, 1966). An intensive publication activity on the relatedness of these languages started. However, the theory of Altaic languages was not generally accepted in the scientific world, because important researchers such as G. Clauson and G. Doerfer argued that these languages were not related and that common features emerged as a result of the influence of Turkish on these languages.

One of the most frequently used tools for determining language relatedness is M. Swadesh's word lists (Swadesh, 1952, 1955; Swadesh et al., 1971). These lists are used to determine the degree of relatedness of the languages being compared by compiling a list of the most difficult words to borrow in a way that excludes influence. Words such as numbers, organ names, basic verbs are included in these lists. However, the opponents of the theory of Altaic languages have concluded that the claimed languages cannot be related, based on the tests they conducted on the word lists. Clauson argues that there are not enough "basic words" to show that the Altaic languages share a common ancestor and claims that the commonalities are the result of Turkish influencing these languages (Clauson, 2004, 2017). Numbers and organ names are words that are frequently used in language family studies and are assumed to be less prone to borrowing. There is no common number word among the Altaic languages, except for Turkish and Mongolian (*dört* and *dörben*). G. Doerfer, like Gerard Clauson, argues that these common words are borrowed from Turkish into Mongolian. Doerfer conducted a research on 11 main basic words (*head, eye, ear, nose, mouth, tongue, tooth, hair, heart, hand, foot*) and 5 intermediate basic words (*lip, finger, knee, beard, neck*) he identified from organ names, taking into account other language families. Stating that the borrowing of these basic words is more difficult than the borrowing of other words, Doerfer stated that in cases where the commonalities are intense, the theory of the same origin may be correct. In his research, he found that all 16 words in Semitic languages, 13 in Indo-European languages, 10 in Dravidian languages, 8 in Uralic languages are the same, but there is not a single commonality in Altaic languages. Based on these results, Doerfer considered the theory of Altaic languages as a "destroyed" theory² (Doerfer, 1983). Today, A. Vovin and S. Georg are two prominent scholars whose publications

² Against this interpretation based on organ names, Manaster Ramer et al. conducted another study and concluded that there are common organ names among Altaic languages (Manaster Ramer et al., 1998). Organ names have always attracted the attention of researchers as one of the criteria used for language relatedness. A recent study of 1028 languages found that cultural influences as well as some universal patterns play a role in organ naming (Tjuka et al., 2024). Cultural differences provide data for theories that center on "influence" in questions of linguistic diversity, but when universality is identified, questions of common origin arise: Are these universals the result of human biology and cognition, or do they stem from a single common ancestral language, as Eurasiatic and Nostratic theories claim? Can the identification of common features between an island language that has never come into contact with other languages and another language thousands of kilometers away from that island be explained by influence? Chomsky and his followers see "biology" as the cause of these commonalities, while the opposing camp hypothesizes a common "ancestral language" (Berwick & Chomsky, 2016; Johansson, 2005; Ruhlen, 2006).

are critical of the theory of Altaic languages (Georg, 2004, 2005, 2011, 2013; Vovin, 2005, 2009, 2011). [Vovin initially published in favor of the theory and Georg - while remaining skeptical - found some criticisms of the theory problematic (Georg et al., 1999; Manaster Ramer et al., 1998)].

There are also experts who examine the Altaic languages in the context of language evolution research in general and try new methods outside the classical Altaicist debates. As an example, I would like to mention two studies by N. Hübler. In one of his articles, N. Hübler took the Altaic languages as a sample group in the debate on whether structural features can provide data on evolutionary speed. In this study, Hübler used the Hidden Markov Model to calculate the evolutionary rate of structural features coded for 12 Japanese, 2 Korean, 14 Mongolian, 11 Tungus and 21 Turkic languages, and found that there is a correlation between phylogenetic signal and evolutionary rate, that overall two-thirds of the features have a high phylogenetic signal, and that more than half of the features evolve at a slow rate. Accordingly, argument marking, derivation and valency appear to be the most stable functional categories; pronouns and nouns the most stable lexical types; and phonological and morphological levels the most stable language domains (Hübler, 2022). These results may provide data for the debate on the use of stable items as a measure of language relatedness. However, I should remind you that other researchers have also raised objections to the allegedly stable items. I will address G. Longobardi's objection below.

N. Hübler conducted another study with S. Greenhill, one of the world's foremost experts on linguistic diversity, comparing the Altaic languages in terms of morphological and syntactic features (Hübler & Greenhill, 2023). In this article, the authors identified 60 languages from Turkic, Mongolian, Tungus, Korean and Japanese language families and coded 224 language features from their phonology, morphology and syntax. The findings of the study related to Turkic languages are as follows:

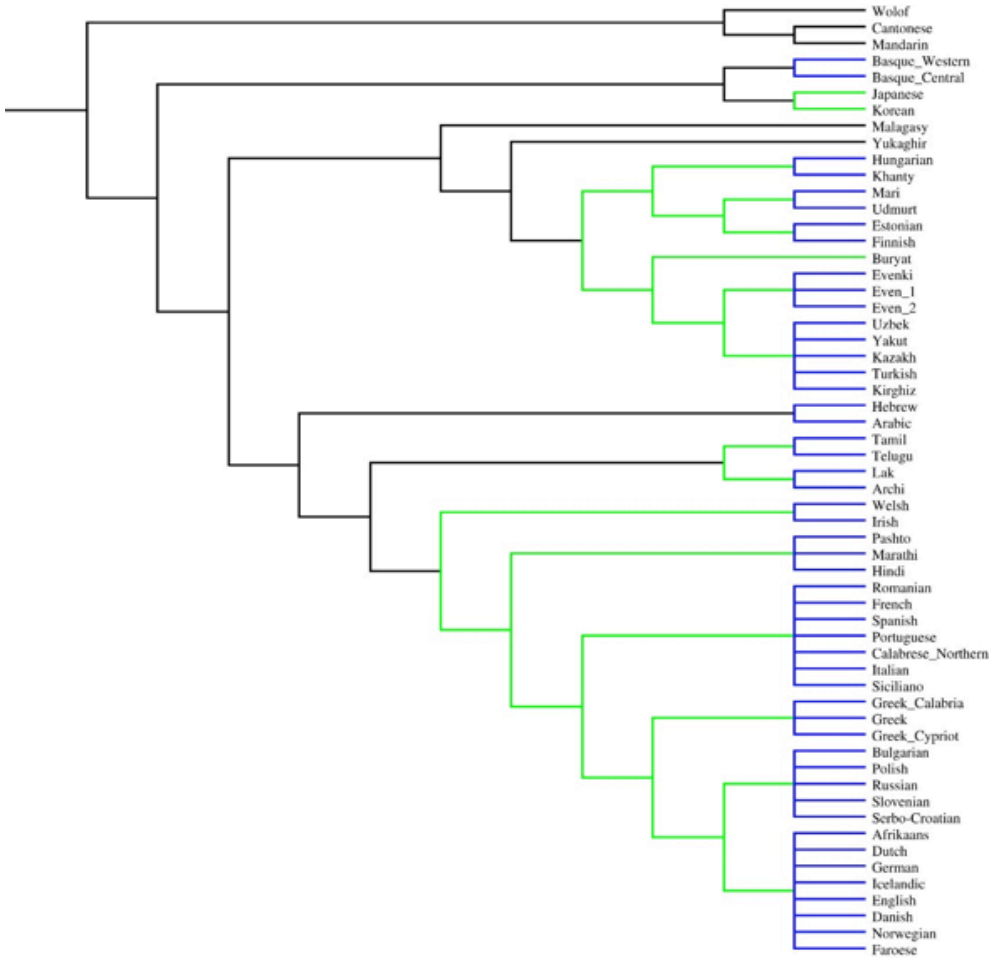
The Turkic languages stand out as a cluster with the same dominant ancestry, apart from several exceptions, on all language levels. All Turkic languages, except for Chuvash (30% of 'Mongolic' and 18% of 'Tungusic' ancestry), show the lowest levels of admixture at the morphological level. At the phonological level, several Turkic languages show the highest proportions of 'Mongolo-Koreanic' ancestry among all Turkic languages (in descending order: Chagatai 51%, Northern Uzbek 43%, Chuvash 29%, Tuvan 27%, etc.). At the syntactic level, Northern Siberian languages, Dolgan and Yakut, and a South Siberian language, Tuvan, are the languages with the highest admixture levels (more than 65%). In particular, Dolgan and Yakut have a high proportion of 'Mongolic' (47% and 49%, respectively) and 'Tungusic' (12% and 24% respectively) ancestries, Tuvan has a high

proportion of 'Mongolic' (29%), 'Tungusic' (16%), and 'Japono-Koreanic' (28%) ancestries (Hübler & Greenhill, 2023).

The study shows that morphological features have the strongest lineage signal and syntactic features propagate most easily. “Our analysis shows that morphological features have the strongest genealogical signal and syntactic features diffuse most easily. When using only morphological structural data, the model is able to correctly identify three language families: Turkic, Mongolic, and Tungusic, whereas there are not enough structural dissimilarities between Japonic and Koreanic languages to assign them to different ancestries.” According to the authors, morphological features have a precise historical signal, which can be used to establish relationships between other language families with no known relatives due to the time limitations of the comparative method. However, no definitive conclusion has been reached that the languages considered in this study have the same origin.

The discussion has largely focused on common lexical and morphological elements. Although there are commonalities, the question remains as to why usage varies widely (de Rachewiltz & Rybatzki, 2010: 351-353). Janhunen et al. conducted a study on the Wutun language in China and found that due to influences, this language has taken on a structure whose family cannot be identified (Janhunen et al., 2008). This finding has shown that different languages (Turkish, Mongolian, Chinese and Tibetan languages, etc.) can influence each other to such an extent that they can completely change their old characteristics in a short period of time, providing support for the view of the opponents of the Altaic languages theory that emphasizes the interaction between languages. Nevertheless, it is possible to say that the mainstream of the theory of Altaic languages is still dominated by phonological and especially lexical comparisons [For a few recent examples, see. (Ceolin, 2019; Egorov et al., 2022; Kassian et al., 2021; Turchin et al., 2010)].

On the other hand, the inadequacies of the method based on sound and lexical comparisons have been questioned more and more in recent years, and it can be argued that different methods should be used for the Altaic languages. For example, there is a hypothesis that syntax may be more decisive in determining language relatedness, and G. Longobardi and his team have done remarkable work on this subject (Ceolin et al., 2021; Colonna et al., 2011; Guardiano & Longobardi, 2005; Longobardi, 2003; Longobardi et al., 2013, 2015; Longobardi & Guardiano, 2009, 2017; Santos et al., 2020). Another study analyzing the syntactic features of Altaic languages from a phylogenetic point of view was conducted by Longobardi et al. *At the Boundaries of Syntactic Prehistory* used a statistical method based on syntax.

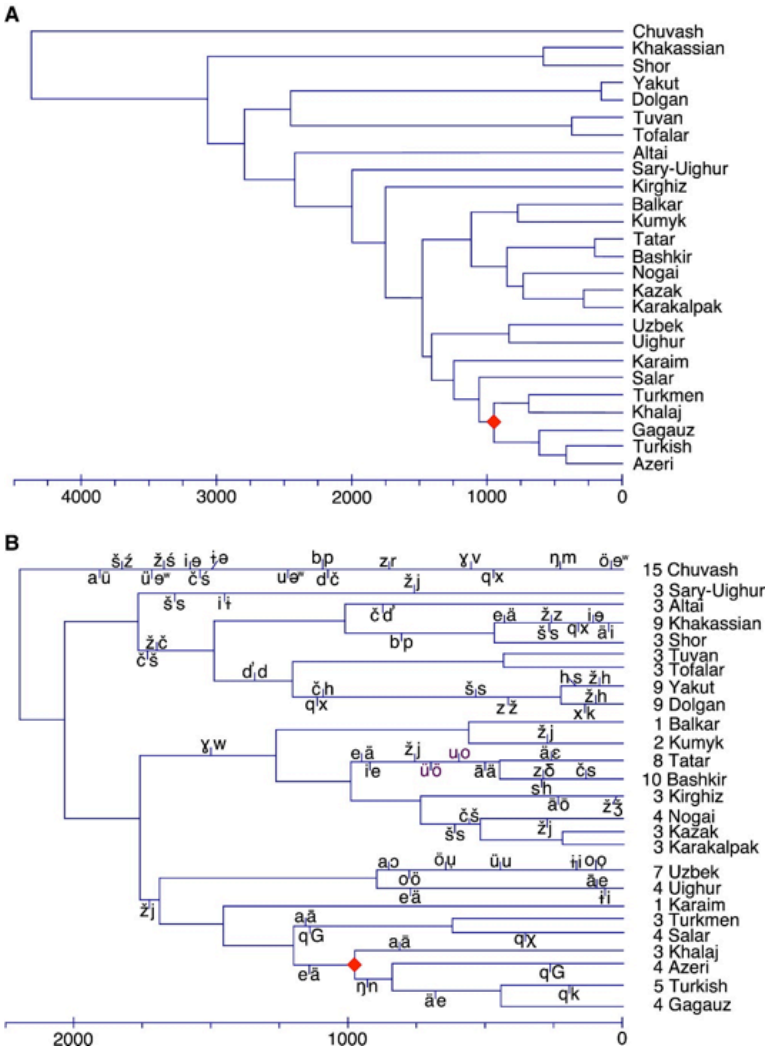

Longobardi et al. show the closeness of the language families they analyzed from a syntactic point of view with this drawing.

(Ceolin et al., 2021).

Accordingly, statistical tests have revealed that the syntax of known (Indo-European, Uralic) or suspected (Altaic) related languages exhibit some similarities that cannot be explained by chance. The tests also support a deeper relationship between the Uralic (Finno-Ugric) and Altaic languages, as suggested in the literature. However, “the tests so far do not provide any support for an Indo-European- Uralic or macro-Altaic unit” (Ceolin et al., 2021). The lack of syntactic support for the hypothesis of a macro-Altaic language family including Japanese and Korean is significant. As can be seen in the tree diagram above, Japanese and Korean are close to Basque, while the micro-Altaic group is closer to each other.

The last review I will discuss is based on Hruschka et al.'s adaptation of a model based on evolutionary variation in genetics to sound variation in Turkic languages (Hruschka et al., 2015). Accordingly, sound transformations in a language family ($/p/ > /f/$, $/d/ > /y/$, etc.) are similar to genetic variation and therefore sound changes can be studied by statistical genetic modeling.

(Hruschka et al., 2015).

The results obtained by analyzing the sound changes according to this model are summarized in the tables above. Accordingly, Model A represents a structure that allows irregular sound changes, while Model B represents a structure that allows regular sound changes. Regular sound changes are highlighted at the top and bottom of the tree branches: Events in black indicate the direction of change of the initial sound, while events in purple indicate two sounds that replace each other. The model also identifies the position of each regular sound change. According to this study, the common ancestor of Chuvash and other Turkic languages dates back about 4500 years: “The model additionally estimates the position of each regular sound change along the branch. Mean estimated age of root between Chuvash and other Turkic languages: sporadic model (A) = 2408 BCE, with 95% credible intervals of 3993–1279 BCE; regular model (B) = 204 BCE, with 95% credible intervals of 605 BCE–81 CE. The posterior date of the calibration node (red dot; [18, 19]) is 1017 ± 20 CE” (p. 4). As can be seen, the date estimates for the common ancestor of Turkic languages go back 4-5 thousand years, and we will see similar estimates in the studies I will discuss in the next section.

In conclusion, I can summarize this chapter as follows: Discussions on the theory of Altaic languages have focused on sound correspondences, morphology and lexical similarities. In recent years, syntax has also been used in comparisons. Although this research based on linguistic features has made great progress, it does not yet seem to have ended the debate. Opponents of the theory continue to argue that the proposed linguistic features do not firmly support the hypothesis of common descent. Those who believe that these languages share a common origin, on the other hand, argue that there is an undeniable commonality of structure and vocabulary between the languages.

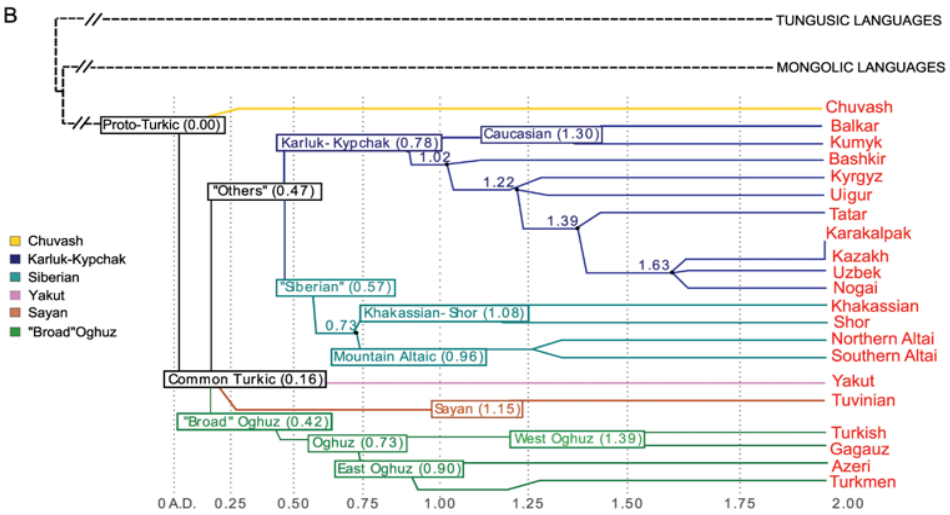
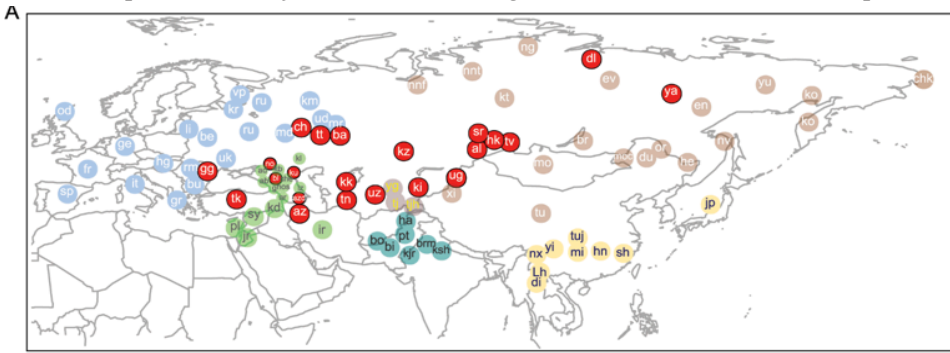
What Does Genetic Research Tell Us About the Kinship of Turkic Speakers?

I have not been able to identify any scientific publications in Turkey that are a collaboration between geneticists, archaeologists and language researchers. There are mostly language-independent publications by geneticists. Most of these studies have dealt with gene distribution in present-day Turkey, e.g. (Arnaiz-Villena et al., 2001; Berkman et al., 2008; Cinnioğlu et al., 2004; Di Benedetto et al., 2001; Gökçümen et al., 2011; Hodoğlugil & Mahley, 2012; Kars et al., 2021). The genetics of Anatolia’s first settlers, the first farmers, have also been revealed [For the genetics of the first farmers 15 thousand years ago, see. (Feldman et al., 2019)]. Especially the contributions of Mehmet Somel and colleagues are important (Kılınç et al., 2016, 2017; Yaka et al., 2021). However, I have not come across a Turkish publication specialized on the parallelism of language and genes³, and there are not enough studies written in foreign languages that deal with Turkish in this respect. We

³ A study titled genetics and Altaic languages belongs to Faruk Gökçe: *Genetik Dilbilime Giriş: Altay Dilleri Sorunu* “Introduction to Genetic Linguistics: The Problem of Altaic Languages”. In this detailed analysis, Gökçe discusses the dynamics of cultural diversification in historical-comparative linguistic studies through the Altaic languages, not genetic studies based on DNA (Gökçe, 2015). However, this study does not include any data on the genetics of speakers.

can attribute this to the new and interdisciplinary nature of the field.

The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia by Yunusbayev et al. is one of the most important studies in recent years that examines the Turkish language through gene and language parallels. Yunusbayev and colleagues took 22 DNA samples from the Turkish-speaking population and aimed to determine whether there is an overlap between the relatedness of these individuals and the relatedness of the Turkic languages they speak. The divergence chart used in the study, which I present below, is adapted from A. Dybo’s historical divergence chart based on lexical comparisons.⁴

On map A, Turkic languages of the same lineage are presented in the same colors and the division scheme of these languages is presented in the same colors on map B. The dates of branching are also shown on the map from BC to today. For example 1.63 = 1630, 0.16 = 160.

(Yunusbayev et al., 2015).

⁴ Anna Dybo first used this genealogical drawing in her book published in Moscow in 2004 (Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков, Moscow: Akademiya), and then posted an English version on the website linked below. “Chronology of Turkic languages and linguistic contacts of early Turks” http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/Dybo_2007LingvistContactsOfEarlyTurksEn.htm (accessed 6.12.2023)

As it can be seen from the map, the Turkic languages spoken mostly in Western Eurasia, such as Anatolia, the Balkans, and the Caucasus, and the Turkic languages spoken in Central Asia exhibit remarkable diversity in terms of geographical distance and the influence of neighbors who speak different languages. Researchers have found that Turkic speakers often exhibit genetic affinity with their neighbors, highlighting the unsurprising role of geographical proximity in genetic admixture. Despite this distance, Turkic speakers have also been found to have a genetic connection:

The Turkic peoples represent a diverse collection of ethnic groups defined by the Turkic languages. These groups have dispersed across a vast area, including Siberia, Northwest China, Central Asia, East Europe, the Caucasus, Anatolia, the Middle East, and Afghanistan. The origin and early dispersal history of the Turkic peoples is disputed, with candidates for their ancient homeland ranging from the Transcaspian steppe to Manchuria in Northeast Asia. Previous genetic studies have not identified a clear-cut unifying genetic signal for the Turkic peoples, which lends support for language replacement rather than demic diffusion as the model for the Turkic language's expansion. We addressed the genetic origin of 373 individuals from 22 Turkic-speaking populations, representing their current geographic range, by analyzing genome-wide high-density genotype data. In agreement with the elite dominance model⁵ of language expansion most of the Turkic peoples studied genetically resemble their geographic neighbors. However, western Turkic peoples sampled across West Eurasia shared an excess of long chromosomal tracts that are identical by descent (IBD) with populations from present-day South Siberia and Mongolia (SSM), an area where historians center a series of early Turkic and non-Turkic steppe polities. While SSM matching IBD tracts (> 1cM) are also observed in non-Turkic populations, Turkic peoples demonstrate a higher percentage of such tracts (p-values 0.01) compared to their non-Turkic neighbors. Finally, we used the ALDER method and inferred admixture dates (~9th–17th centuries) that overlap with the Turkic migrations of the 5th–16th centuries. Thus, our results indicate historical admixture among Turkic peoples, and the recent shared ancestry with modern populations in SSM supports one of the hypothesized homelands for their nomadic Turkic and related Mongolic ancestors. (Yunusbayev et al., 2015).

⁵ The elite dominance model is based on the active presence of a particular group within a larger population for military or other reasons. When this small group imposes its language on the larger population, language shift occurs and the genetic relation between the spoken language and the speakers is severed. Examples of language change based on this model are common, especially in regions with imperial and colonial experience. Renfrew states that the initial spread of the Altaic languages about 10,000 years ago was based on farming and agriculture, and later the spread of the Altaic languages followed the model of elite domination (Renfrew, 1992, pp. 457–459).

This finding of Yunusbayev et al. can be considered as a contribution from the science of genetics to the issues of the ties of today's Turkic speakers and migration from Central Asia. The emphasis on the genetic resemblance of Turkic speakers to geographically close neighboring nations is to be expected as a natural consequence of all neighborly relations. Another conclusion to be drawn from the research is that the regions of present-day Mongolia and Southern Siberia were the starting point of Turkic and Mongolian expansion.

Our admixture analysis revealed that Turkic-speaking populations scattered across Eurasia tend to share most of their genetic ancestry with their current geographic non-Turkic neighbors. This is particularly obvious for Turkic peoples in Anatolia, Iran, the Caucasus, and Eastern Europe, but more difficult to determine for northeastern Siberian Turkic speakers, Yakuts and Dolgans, for which non-Turkic reference populations are absent. We also found that a higher proportion of Asian genetic components distinguishes the Turkic speakers all over West Eurasia from their immediate non-Turkic neighbors. These results support the model that expansion of the Turkic language family outside its presumed East Eurasian core area occurred primarily through language replacement, perhaps by the elite dominance scenario, that is, intrusive Turkic nomads imposed their language on indigenous peoples due to advantages in military and/or social organization (Yunusbayev et al., 2015).

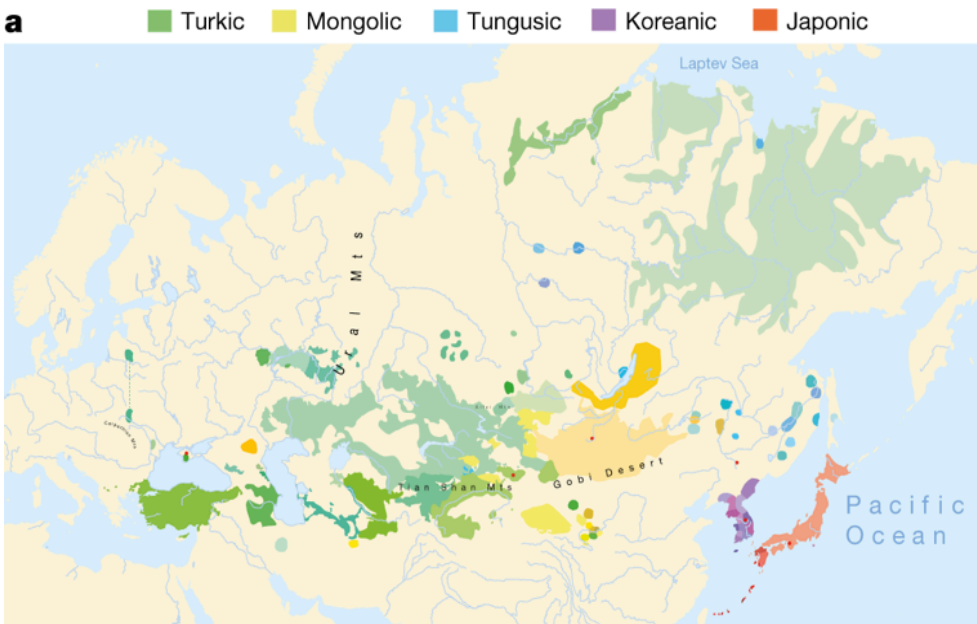
Another noteworthy emphasis of the researchers is on the genetic mixture of Turkic and Mongolian. Yunusbayev and his team, who especially mention the influence of Genghis Khan expansionism as a possibility here, state that their own views are in favor of a common ancestor or migration from a common geography. Their preference for the common ancestor view can undoubtedly be considered as a support in favor of the proponents of the Altaic languages' theory.

Another important feature of this study is the genetic admixture dates of Turkic speakers. For example, the date of admixture of the Chuvash with East Asian/Siberian populations was determined as 816 AD, and the date of admixture of the Nogai as 1657 AD. The findings regarding the Oghuz are as follows:

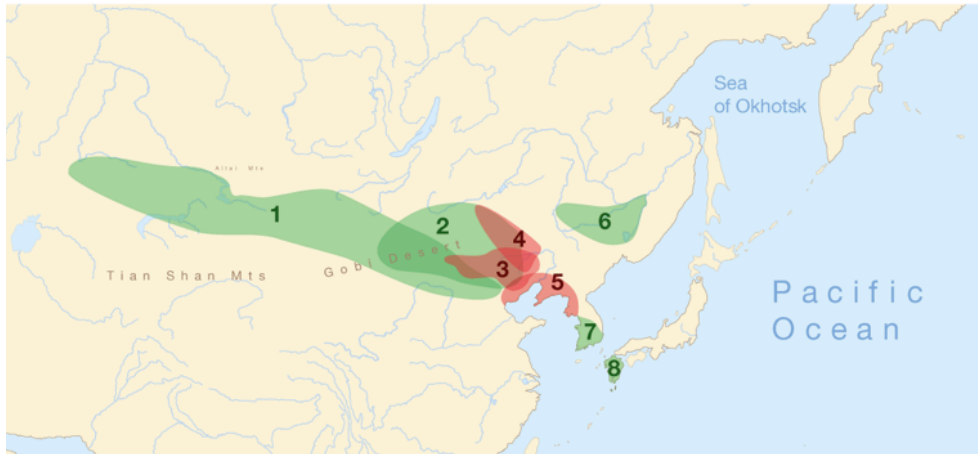
Differences in admixture dates for the three Oghuz speaking populations (Azeris, Turks, and Turkmens) were notable and their geographical locations suggest a possible explanation. Anatolian Turks and Azeris, whose Central Asian ancestors crossed the Iranian plateau and became largely inaccessible to subsequent gene flow with other Turkic speakers, both have evidence of earlier admixture events (12th and 9th centuries, respectively) than Turkmens. Turkmens, remaining in Central Asia, showed considerably more recent admixture dating to the 14th century, consistent with other Central Asian Turkic populations and most likely due to admixture with more recent, perhaps recurrent, waves of migrants in the region from SSM (Yunusbayev et al., 2015).

It seems that the Turkmen being closer to Central Asia in the Oghuz group also created a genetic difference. While the genetic mixing of other members of the Oghuz group with Central Asia slowed down over time due to geographical distance, this relationship continued in Turkmen. This genetic data is also compatible with language features. Some features of Turkmen Turkish are different from other Oghuz group languages and closer to Kipchak and Karluk group Turkic languages. For example, while other Oghuz group languages use the verb *ol-*, Turkmen Turkic uses the verb *bol-*, or in examples where the word-initial /b-/ phoneme in Old Turkic in the Oghuz group turns to /v-/ (*bar-* > *var-*), Turkmen Turkic preserves the word-initial /b-/ phoneme: *bar-*. These differences in Turkmen Turkish can be explained by the continued connection with Central Asian Turkic languages.

Triangulation Supports Agricultural Spread of the Transeurasian⁶ Languages, written by a large team led by Martine Robbeets and published in the journal *Nature*, is one of the most acclaimed and controversial studies in recent years (Robbeets et al., 2021). I mentioned above that data from the triad of genetics, archaeology and linguistics was presented by C. Renfrew under the label of “new synthesis”. Robbeets and his team use the term *triangulation* for the method that incorporates data from these three fields. In the study, different data such as the genetic characteristics of speakers and agricultural culture are blended with linguistic features to argue that Altaic languages have a common origin. The map below shows the current (a) and past (b) distribution of languages of common origin.

⁶ Martine Robbeets uses the term *Transeurasian* instead of *Altaic* for the quintet group consisting of Turkish, Mongolian, Manchu-Tunguz, Korean and Japanese. She uses the term *Altaic* for the group of three consisting only of Turkish, Mongolian, Manchu-Tungusic.

b

1 Proto-Turkic	3 Proto-Transeurasian	5 Proto-Japano-Koreanic	7 Proto-Koreanic
2 Proto-Mongolic	4 Proto-Mongolo-Tungusic	6 Proto-Tungusic	8 Proto-Japonic

(Robbeets et al., 2021, p. 617)

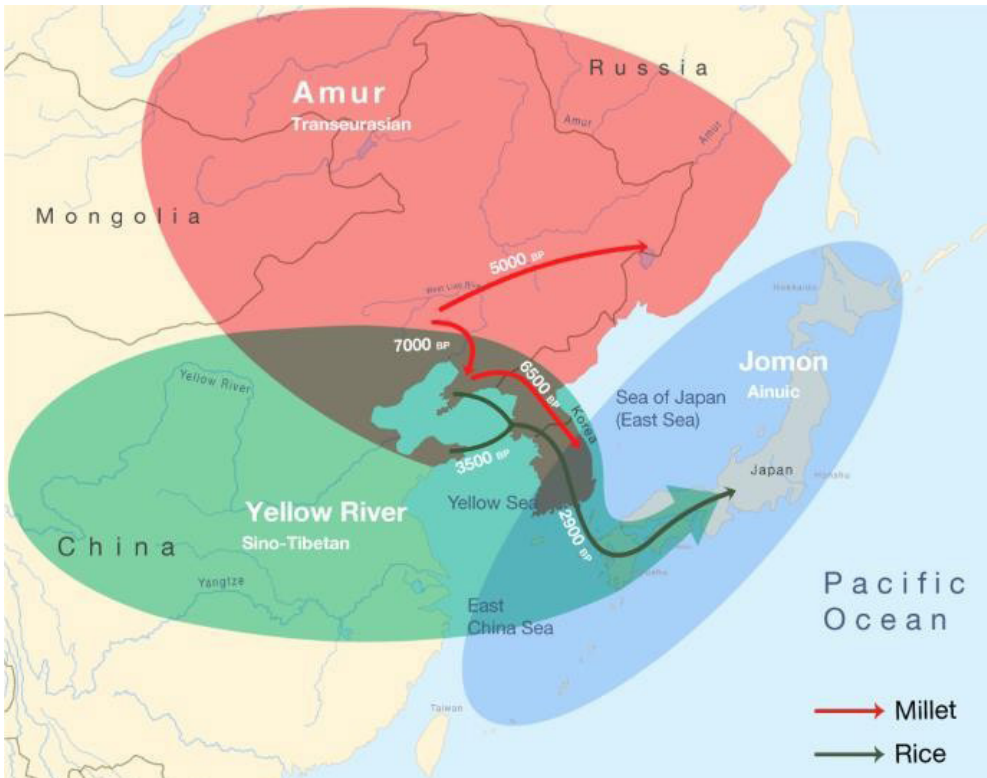
The researchers used Bayesian computation to evaluate a dataset of 3,193 root sets containing 254 basic lexical concepts from 98 different Altaic languages and dialects. They calculated that the root of the Altaic language family dates back 9181 years.⁷ They used lexical data sets and Bayesian phylogeography methods to model the spatial expansion of the language and found that the Altaic language family originated in the Western Liaonin River region, from the Altai Mountains to the Yellow River. This expansion began in the Early Neolithic period and continued into the Late Neolithic and Bronze Age. In addition, the researchers tried to understand the prehistoric lifestyle of this language family by analyzing words related to agriculture and animal husbandry (p. 617). Accordingly, the findings support the agricultural hypothesis and exclude the animal husbandry hypothesis.

In archaeology, Robbeets et al. extracted data from published literature and identified 172 archaeological features for 255 Neolithic and Bronze Age sites and added carbon-14 dated early crop remains from northern China, Primorye, Korea and Japan to create a set of 169 items. Using this set, they found that millet cultivation was practiced in the region about 9,000 years ago and concluded that there was a correspondence between the spread of agricultural culture (millet and rice) and the spread of Altaic communities (pp. 617-618).

⁷ “Our results indicate a time-depth of 9181 BP (5595–12793 95% highest probability density (95% HPD)) for the Proto-Transeurasian root of the family; 6811 BP (4404–10166 95% HPD) for Proto-Altaic, the unity of Turkic, Mongolic and Tungusic languages; 4491 BP (2599–6373 95% HPD) for Mongolo-Tungusic; and 5458 BP (3335–8024 95% HPD) for Japano-Koreanic. These dates estimate the time-depth of the initial break-up of a given language family into more than one foundational subgroup” (p. 617).

In the genetic dimension of the research, genome analyses of 19 confirmed ancient individuals from the Amur, Korea, Kyushu, and Ryukyu regions were reported; these were combined with published genomes going back 9500 to 300 years and covering the Eastern steppes, Western Liao, Amur and Yellow River regions, Liaodong, Shandong, Primorye and Japan. This historical genetic dataset was then subjected to primary component analysis with 149 present-day Eurasian populations and 45 East Asian populations. As a result, traces of lineage preserved in the Amur region can be traced in all Altai-speaking populations, suggesting a common genetic basis (pp. 618-619). In other words, according to this study, Altaic speakers are genetically related.

Based on the findings of the research, the following diffusion hypothesis is presented:

The Amur lineage is marked in red, the Yellow River lineage in green and the Jomon lineage in blue. The red arrows indicate the eastward migration of millet farmers during the Neolithic, bringing Korean and Tungusic languages to the indicated regions. Green arrows mark the integration of rice farming in the Late Neolithic and Bronze Age, bringing the Japanese language to Japan via Korea.

(Robbeets et al., 2021, p. 620)

9 thousand years ago, a group engaged in millet production in the Western Liao River region started to migrate to different regions about 7 thousand years ago. As shown in the map above, the group that migrated further north and west (to the Amur region) formed the ancestor of the Turkic-Mongolian- Manchu-Tungus union. During the Late Bronze Age (1600-1200 BC), Altaic languages witnessed extensive cultural exchange in the Eurasian steppes, with populations from the Western Liao region and the Eastern steppes mixing with Western Eurasian genetic lineages. Linguistically, this interaction led to the borrowing of agro-pastoral vocabulary by Proto-Mongolian and Proto-Turkic speakers, especially related to wheat and barley cultivation, animal husbandry, dairy farming and horses. Around 6500 years ago, another group speaking a language that is the ancestor of today's Korean and Japanese migrated further east, diversifying millet cultivation with rice. This branch gave rise to Korean and Japanese [It is also noteworthy that Robbeets et al. have written a book on the relationship between Altaic languages and agrarian culture (Robbeets & Saveljev, 2017)].

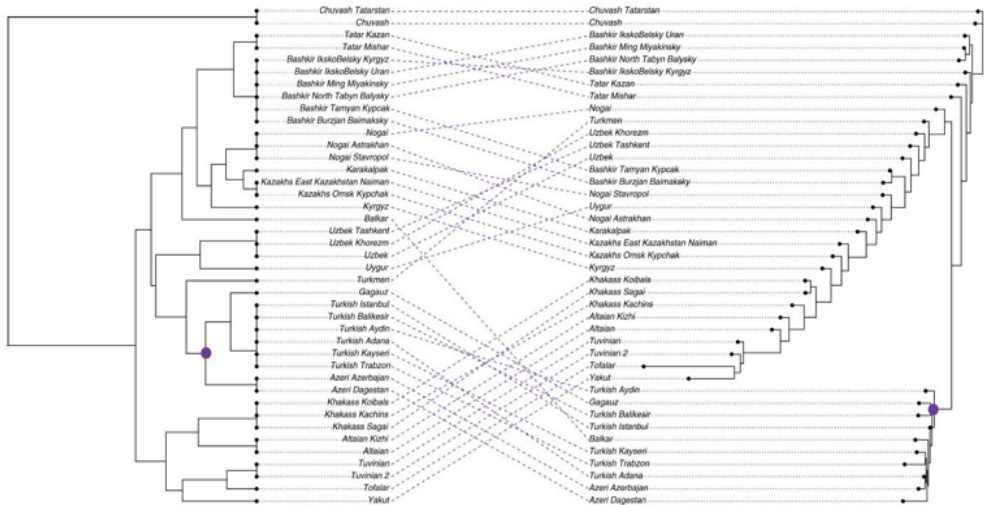
This study is pioneering in terms of using linguistics, archaeology, and genetic data together. No study of this depth has been done yet. However, it was not immediately accepted in the scientific world and received criticism for both the word lists used and the interpretation of archaeological and genetic data [For an example, see. (Tian et al., 2022)].

Another important study was published in 2022 by a team of researchers including S. Greenhill, R. D. Gray and C. Barbieri, who are leading figures in the field of linguistic diversity: *A Global Analysis of Matches and Mismatches between Human Genetic and Linguistic Histories*. This study does not only focus on Turkish but compares the genetic heritage of all languages and their speakers.

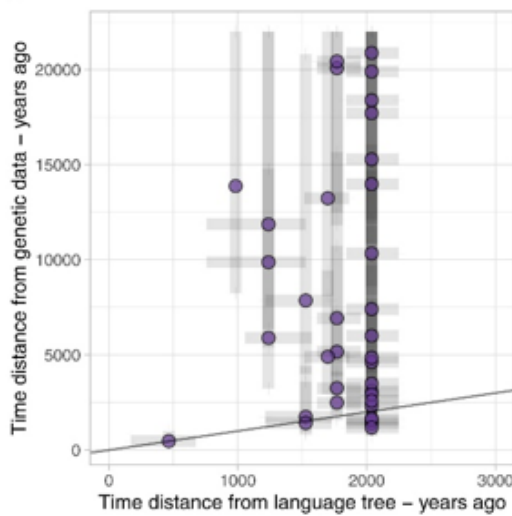
The GeLaTo dataset was used in the study. It contains genetic and linguistic information on more than 4,000 individuals representing 397 genetic populations speaking 295 languages. The first striking result is that “for most populations in the entire dataset, the closest genetic neighbor belongs to the same language family”. However, a non-negligible 18% of discrepancies were found. In other words, language and genetic commonality overlap to a large extent, but there are mismatches in about one-fifth of the languages studied. According to the researchers, these mismatches are not rare outliers, but a regular consequence of language history. The Hungarians are cited for mismatches between their language and genes, and there are also similar cases in the Caucasus. Accordingly, Hungarians, “probably one of the most studied cases of incompatibility”, are genetically similar to their Indo-European-speaking neighbors but maintain a separate linguistic identity as a member of the Uralic language family. “The Hungarian population preserved the language brought by the Magyars, who conquered the Carpathian Basin in the ninth century CE (21–23), while becoming genetically assimilated to their Indo-European-speaking neighbors through time. In our dataset, they are the only case of a linguistic enclave”. (Barbieri et al., 2022). According to the study, the situation in Malta and the

Caucasus are also examples of mismatches. Accordingly, the Maltese are the only Afro-Asiatic speakers in Europe and represent an example of incompatibility not addressed by the genetic literature. The majority of Maltese people speak an Afro-Asiatic language with Italian and English influences and therefore their language does not match with the Afro-Asiatic language family. Their genetic profile shows close genetic similarity to Eastern Sicilian, while sharing genetic similarity with Indo-European speakers in the Balkans and geographically distant Turkish and Middle Eastern Afro-Asiatic speakers. This is also the case for Armenians in the Caucasus. The mitochondrial genetic profiles of Armenian (Indo-European speakers) and Azerbaijani (speakers of Turkic languages) show a closer resemblance to surrounding Caucasian populations (grammatically unrelated). In our dataset, the Azerbaijan-speaking population is indeed misaligned with other Turkic speakers, confirming the proposed mismatch. By contrast, Armenians show an FST distribution aligned with that of other Indo-European speakers of Anatolia, challenging the idea that they shifted their linguistic affiliation.” (Barbieri et al., 2022).

Stating that it is still unclear whether these inconsistencies are the norm or the exception within language families or whether language families in general show genetic diversity, the researchers compared genetic profiles at the level of language families to answer this question. It was emphasized through the examples of different language families that discrepancies may arise for different reasons. One of the striking points in the study is the research on genetic divergence and the divergence of languages. In genetics, historical divergence is also determined by genetic methods. The researchers remind that the methods of language dating in linguistics are controversial and that two methods are generally used by linguists. The first one is the method based on the quantitative analysis of linguistic, archaeological and historical data, which I have discussed above. The second method, which is also used by researchers in their studies, is the Bayesian language dating method [For this method, see. (Rama & Wichmann, 2020)]. A detailed analysis of the three major language families is given in order to examine the congruence and incongruence between the dates of the genetic separation of speakers from their relatives and the dates of the divergence of languages: Indo-European, Austronesian and Turkic. (Barbieri et al., 2022). The gene and language overlap within these three language families is presented in tables. The table for Turkish is as follows:

F Time distance from language tree – years ago

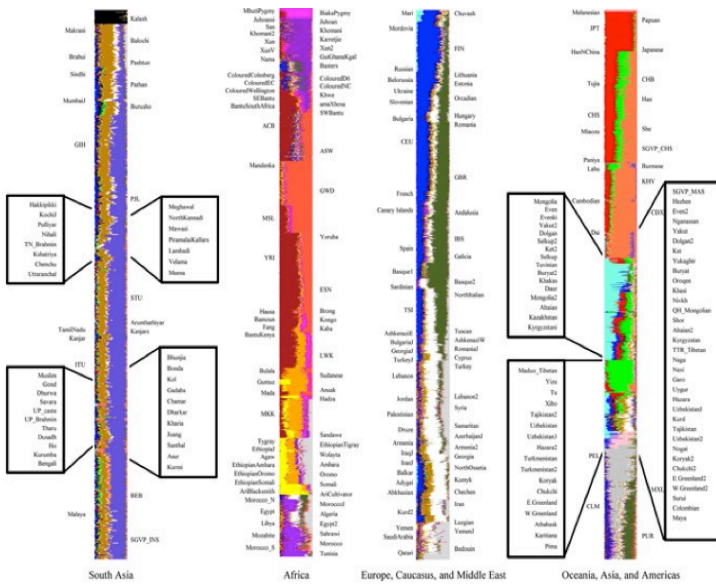

(Barbieri et al., 2022).

Comparisons within these three language families show that “The highest similarity metric is found for the Indo-European trees (0.68), followed by the Austronesian (0.65) and Turkic (0.57) trees”. In other words, the dates of the genetic divergence of Indo-Europeans and the dates of the divergence of the languages they speak are more similar. Here is the following finding for Turkish: “The Turkic tree does not show relevant correspondences in the divergence times, with genetic divergence time much older than the linguistic divergence time”. According to this result, the genetic divergence of speakers of Turkic languages is older, while the divergence time of Turkic languages is more recent.

In a detailed review entitled *Human Ancestry Correlates with Language and Reveals*

That Race Is Not an Objective Genomic Classifier, J. L. Baker et al. used a large dataset to investigate the genetic differentiation of early modern humans, human admixture and migration events, and the relationships between ancestry and language groups. After compiling genotype data on 5,966 individuals from 282 global samples representing 30 major language families, they concluded: “The best evidence supports 21 ancestries that delineate genetic structure of present-day human populations. Independent of self-identified ethno-linguistic labels, the vast majority (97.3%) of individuals have mixed ancestry, with evidence of multiple ancestries in 96.8% of samples and on all continents.”. The data indicate that continents, ethno-linguistic groups, races, ethnicities, and individuals all show substantial ancestral heterogeneity. We estimated correlation coefficients ranging from 0.522 to 0.962 between ancestries and language families or branches. Ancestry data support the grouping of Kwadi-Khoe, Kx’a, and Tuu languages, support the exclusion of Omotic languages from the Afroasiatic language family, and do not support the proposed Dené Yeniseian language family as a genetically valid grouping. Ancestry data yield insight into a deeper past than linguistic data can, while linguistic data provide clarity to ancestry

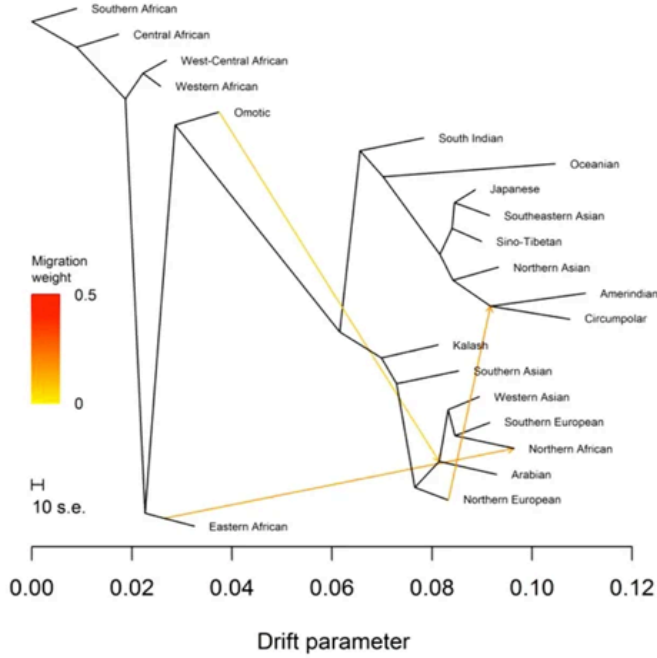

data. The data show significant ancestral heterogeneity. Correlation coefficients ranging from 0.522 to 0.962 were found between ancestry and language families or branches.

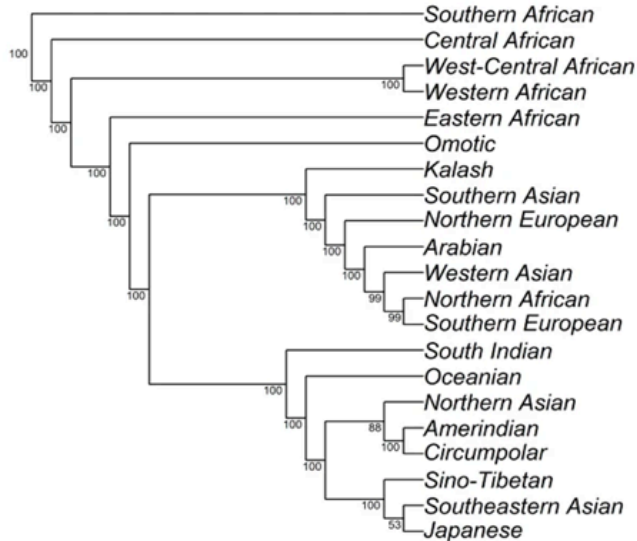
The 21 ancestral lines identified in the study are: Kalash (black), South Asian (ochre), South Indian (slate blue), Central African (magenta), South African (dark orchid), West-Central African (brown), West African (tomato), East African (orange), Omotic (yellow), North African (purple), Northern European (blue), Southern European (dark olive green), West Asian (white), Arabian (light gray), Oceanic (salmon), Japanese (red), Southeast Asian (coral), North Asian (aquarium blue), Sino-Tibetan (green), Circumpolar (pink) and Native American (gray).

(Baker et al., 2017)

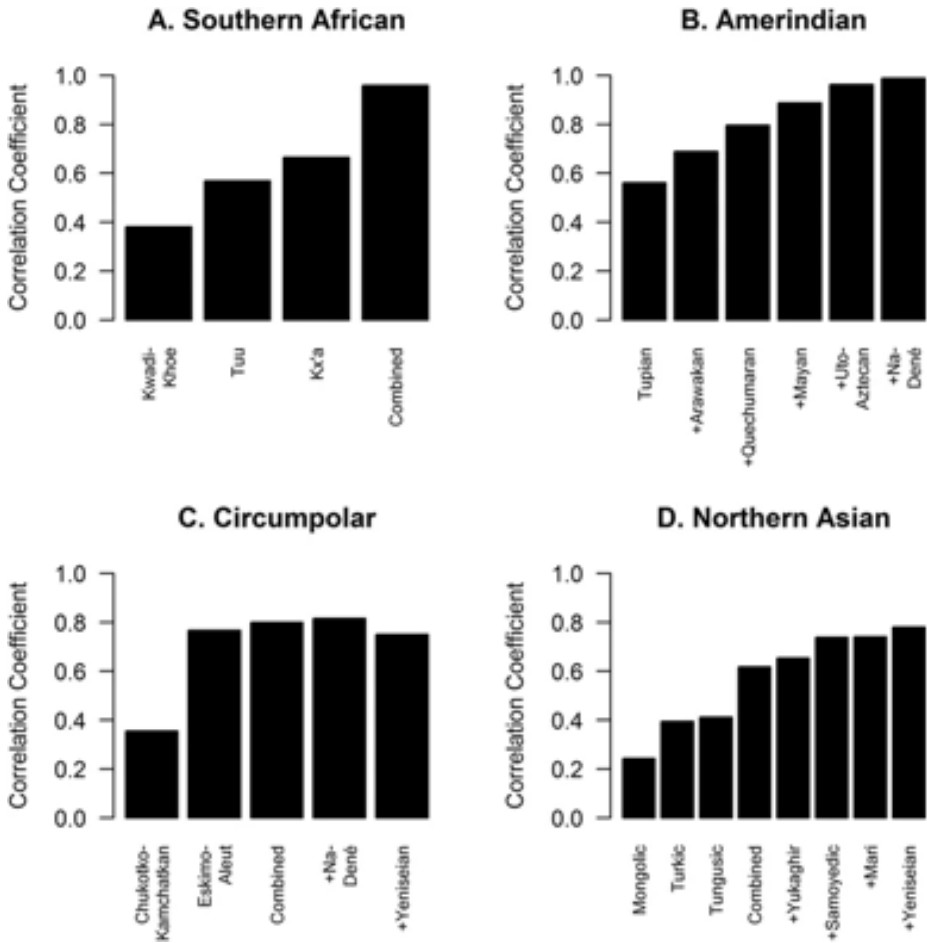
The graph of the migrations started by the Homo sapiens species 150-200 thousand years ago from Africa, including these 21 ancestral lineages, is presented as follows:

B

(Baker et al., 2017).

(Baker et al., 2017).

(D) Mongolian, referred to as Altaic, refers to Turkish and Tungusic.

The article states the following conclusion about the Altaic languages: “Northern Asian ancestry correlates with Mongolic, Turkic, and Tungusic languages ($r = 0.617$, $p = 1.53 \times 10^{-27}$), which have been grouped into the Altaic language family. Additionally, Northern Asian ancestry correlates with the Samoyedic branch of the Uralic family, Yukaghir languages, the Mari language isolate, and Yeniseian languages ($r = 0.781$, $p = 2.53 \times 10^{-52}$ ”. The researchers reconstructed the present distribution of Homo sapiens, a species originating from Africa, backwards through genetic links and reached 21 ancestors. Although the study does not comment on single-ancestry language theories such as Eurasiatic and Nostratic, the result supports multi-ancestry theories. However, it should be remembered that 21 ancestral lineages have the potential to be associated with a single origin with further research. In

this study, Turkish is seen to be related to the North Asian ancestral lineage; a conclusion is reached in favor of the common origin of the so-called core Altaic group (Turkish, Mongolian, Manchu-Tungusic, etc.). According to the researchers, ancestry data provide insights into a deeper past than linguistic data can provide, while linguistic data provide clarity to ancestry data (Baker et al., 2017).

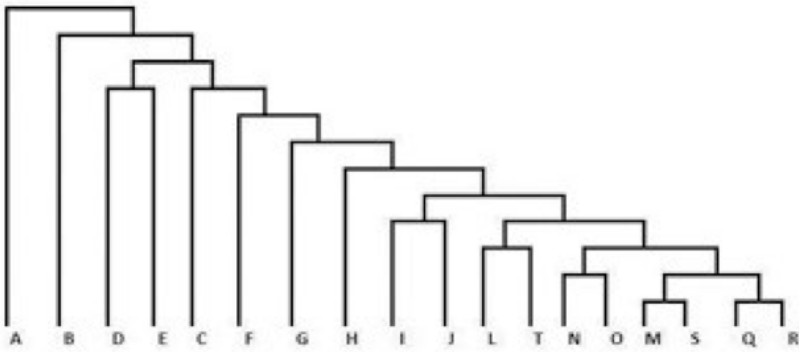
An article entitled *Transeurasian Unity from a Population-Genetic Perspective*, which reviews linguistic and genetic studies of the Altaic languages, was published in *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* edited by M. Robbeets and A. Savalyev (Jeong, Wang, & Ning, 2020). Choongwon Jeong, Chuan-Chao Wang and Chao Ning review the literature and highlight studies showing that Mongolian, Turkic, Manchu-Tungus, Korean and Japanese populations have a heterogeneous genetic population structure. However, they draw attention to publications that argue for the existence of a genetic unity beyond admixture in different time periods due to the influence of Genghis Khan and migrations. According to Jeong, Wang and Ning, these studies show an underlying common genetic substrate among Transeurasian populations, best represented by ancient populations from Northeast China and the Russian Far East, as well as present-day Tungus-speaking populations. The authors characterize Turkish-speaking populations as having the highest genetic heterogeneity as a consequence of having the widest geographical spread (pp. 787-788). Although the view that Altaic-speaking populations are mostly genetically mixed with surrounding populations is repeated, one point is important. Accordingly, despite genetic admixture, there is an underlying commonality in the genetics of the populations speaking Altaic languages. This interpretation is an important consideration for proponents of the Altaic theory.

Genetic studies were also conducted on the Turkic, Mongolian and Tungus languages spoken in China (Xu & Li, 2017). Here, a parallel was found between ancestry and languages. For example, the genetics of Mongolian speakers and the classification of the Mongolian language family overlap. However, comparative gene analysis of the speakers of these three different language families revealed significant differences, with a large genetic distance between Tungusic and Turkish speakers, whereas Mongolian and Tungusic speakers are relatively close (Wen et al., 2017).

In another study conducted on the Silk Road, it was found that there was no parallelism between languages and genes. Speakers of Turkic and Mongolian languages were compared genetically by focusing on the Silk Road geography. As a result, in line with the “dominance of elites model”, it was determined that the language spoken by the societies and their ancestral lineages differed, which was explained by the imposition of languages by dominant groups in addition to the cultural diversity of the Silk Road (Xu & Wen, 2017).

Another notable research on Turkic is based on ancient DNA analysis: *A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and*

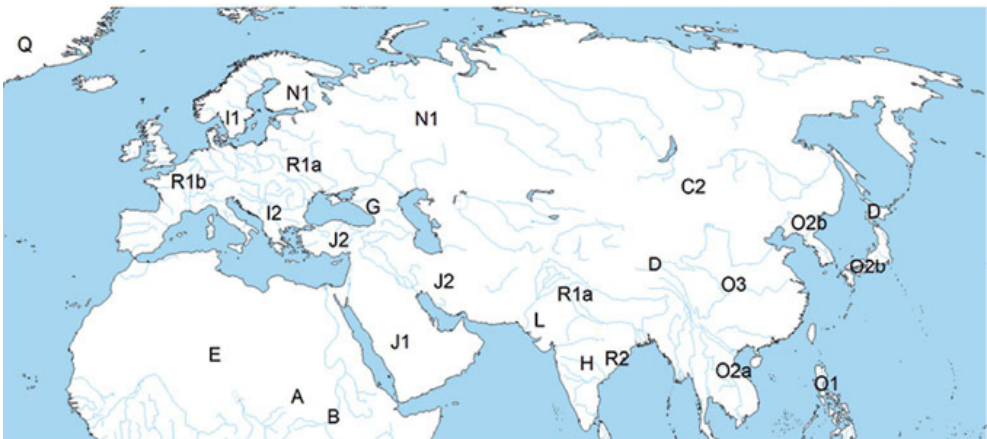
Medieval Turkic Peoples (Lee & Kuang, 2017). In this study, J. Y. Lee and S. Kuang do not comment on linguistic relatedness, but compile descriptions of the Turks in historical texts and compare them with contemporary ancient Y-DNA studies. The Y chromosome is one of the chromosomes that determine male sex. It is passed from father to son and is usually passed down from generation to generation without mutation. When a mutation occurs, this change is passed on to the entire male lineage. These mutations accumulate over time and allow us to trace the relatedness of people. Males who share a certain mutation form a Y-DNA haplogroup. Haplogroups refer to a group of people who have the same mutation and inherited it from a common ancestor. Population geneticists divide humans into more than 20 main groups and many subgroups, 39 of which belong to the main group shared by all males. Communities around the world are classified in this respect as follows:

Simplified y-dna haplogroup tree

(Lee & Kuang, 2017)

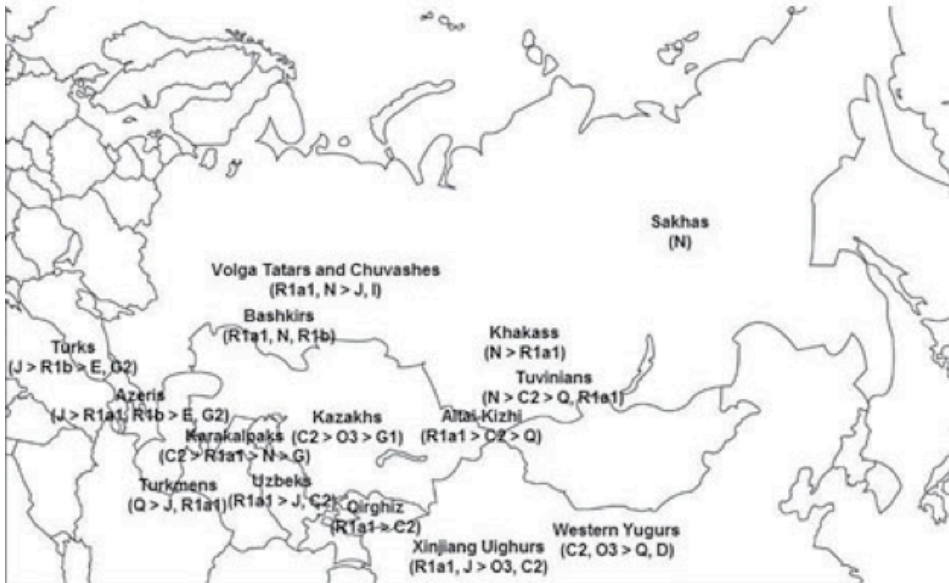
The distribution of haplogroups in the world is as follows:

(Lee & Kuang, 2017)

Stating that these haplogroups exhibit diversity in Turkish-speaking communities, Lee and Kuang visualize the haplogroups of Turkish-speaking groups with the map below:

(Lee & Kuang, 2017)

As a result of genetic studies of Turkic communities, researchers have noted that Turkic communities have different Y chromosome haplogroups - although they share certain haplogroups - and provide the following list of groups:

N1c1 between sites,

N (N1b and N1c1), C2, Q and R1a1 among Tuvans, R1a1 and C2 among the Southern Altaians,

R1a1 and C2 among the Kyrgyz, N and R1a1 among the Khakas,

R1a1, J, O3 and C2 among Xinjiang Uyghurs and Uzbeks,

C2, O3 and G1 among the Kazakhs, Turkmen groups include Q, J and R1a1,

Haplogroups J, R1b (R1b-M269), E and G2 are common among Turks and Azeris. This diversity implies that Turkic peoples living in different regions have heterogeneous paternal origins and harbor linguistically Turkicized indigenous elements. It also suggests that the Turkicization of many parts of Eurasia did not necessarily involve the mass migration of Turkic peoples (Lee & Kuang, 2017).

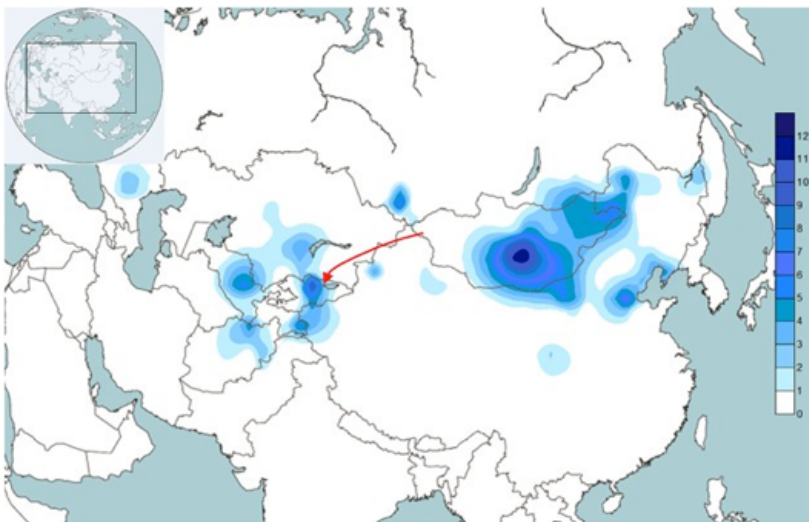
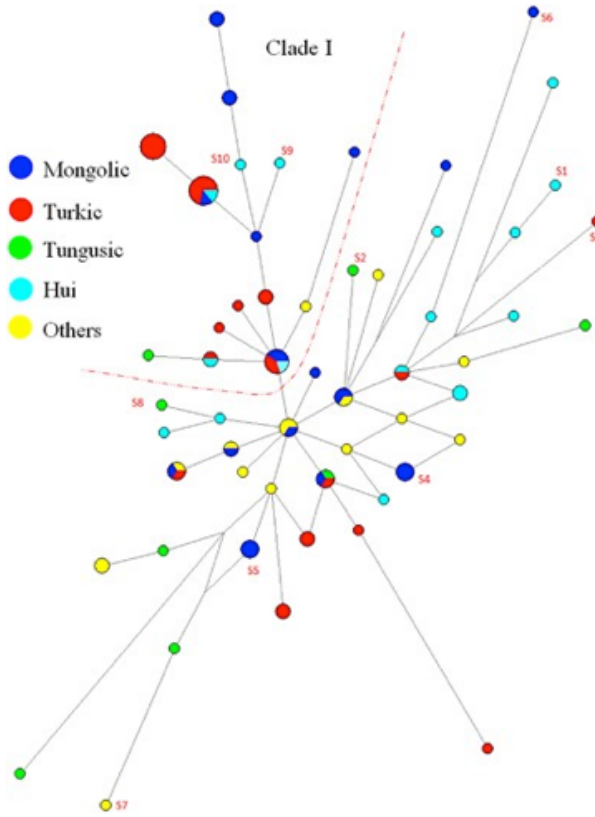
The study also includes DNA analyzes on historical Turkic communities and it is stated that there is a diversity there as well:

Community	Ancient DNA	Possible lineage today
Xiongnu	C2, N, Q, R1a1 (among others)	
Sakha	N	
Dingling (Tiele) Uighurs		C2, N, O3, Q, among others (if modern descendants are Western Uighurs, Naymans, Tuvans, Sahas and Buryats)
Kök Turks		R1a1 (if related to the Yenisei Kyrgyz), Q, inter alia (if their lineage is Önggüt) N and C2, among others (if their ancestry is Tuvan)
Yenisei Kyrgyz	R1a1 (Yenisei Indo-European pastoralists)	R1a1 (Tien Shan Kyrgyz)
Önggüt	Q (among others)	
Naiman		C3 and O3, among others
Kipchaks		R1b, among others (if their modern descendants is Kazakh Kipchak tribe), C2, among others (if their modern descendants is Kazakh)
Turkmen		Q, J, R1a1 and N, among others

(Lee & Kuang, 2017).

According to the researchers, it is possible that the early and medieval Turkic peoples did not form a homogeneous entity and that some of the non-Turkic peoples were Turkicized at some point in history. It could also be argued that many of the modern Turkic-speaking populations, which exhibit more diverse haplogroup compositions, are not direct descendants of early Turkic peoples. According to Lee and Kuang, this data suggests that Turkish-speaking populations cannot be restricted to a single haplogroup but exhibit diversity resulting from hybridization with different groups.

Recent studies focusing on the Y chromosome, i.e., paternal lineage, have also identified genetic connections among Altaic-speaking populations in Eurasia Malyarchuk vd., 2010; Z. Wang vd., 2024; Wei vd., 2017). For example, in the study *Phylogeny of Y-Chromosome Haplogroup C3b-F1756, An Important Paternal Lineage in Altaic-Speaking Populations* conducted by Lan-Hai Wei and colleagues, this genetic distribution is visualized as follows:

Distribution of the Y chromosome lineage C3-DYS448del across Eurasia (Wei vd., 2017)*

A new Y chromosome study by Z. Wang and colleagues also found that genetic scenarios for paternal lineage and genome-wide diversity in East Asia are strongly linked to language family, and that there is a strong parallel between the Sino-Tibetan, Altaic and South Chinese multilingual families and human expansion. The researchers note that North East Asia has a complex demographic history, with the expansion of nomadic populations and regime changes on the Eurasian steppes strongly determining the patrilineal landscape. The following findings on genetic linkage with Altaic speakers are important:

The Altaic language family can generally be divided into Tungusic, Mongolic, and Turkic groups. East Asian populations who speak these languages are mainly distributed in the northern regions with a distinct paternal lineage composition. First, C2-M231 is the dominant haplogroup in Altaic-speaking populations, but there is a stratification of the sublineage composition of C2-M231 within the Altaic-speaking populations distributed in different regions of northern East Asia [44,96]. In general, haplogroup C2-M231 can be divided into two subhaplogroups, C2a-F1396 and C2b-F1067, and the distribution pattern of these two subhaplogroups is region-specific, where C2a-F1396 has a more northern distribution than C2b-F1067 in present-day populations [15,97–99]. Haplogroups C2a-F1396 include three predominant subhaplogroups, C2a1a3-M504, C2a1a1-F3918, and C2a1a2-M48, which are widely distributed in distinct subgroups of Altaic-speaking populations (Z. Wang vd., 2024, s. 7).

As can be seen, a genetic relationship that cannot be ignored has been detected in the Y chromosome examinations of the speakers of the three core Altaic languages, namely Turkish, Mongolian and Manchu-Tungusic.

What Do These Studies Tell Us?

In the previous sections, I have evaluated the studies on the theory of Altaic languages, which is the most prominent explanation in the debate on the cognates of Turkish. I would like to remind you that there are points to be considered for the question of what we can learn from these studies.

First of all, I have already mentioned the analysis based on linguistic features. Here it is useful to keep in mind a limitation concerning all languages. Today, going to the roots through language features can be interpreted as a near-impossible endeavor. Because the oldest data on these languages is limited to writing. For example, the earliest written products of Turkish date back to the 8th century AD. We do not have a rich linguistic material on the “dark” periods before Christ. Therefore, researchers can only act on the limited data they compile from historical texts. They also make inferences about the past with comparative data from today’s languages. One may wonder if Darwin and Wallace did not come up with the idea of evolution by natural selection using the same method. However, comparing

the morphology of living things and cognitive features such as language require different methods. The famous saying reminds us of a difficulty: Language leaves no fossils.

In the above publications we have also seen different attempts at new methods. Darwin's theory later on, with support from genetics, became one of the most robust explanations in the scientific world, and perhaps the closest to the "theory of everything" debate. Of course, the boundaries of science are expanding every day. Perhaps we will reach clearer explanations with new methods that will exceed the limits of sound and word comparisons centered on cultural diversification. However, it is important to support the data based on sound and word comparisons with data from different fields such as archaeology and genetics. Because the Wutun example shows that even the words we call basic words can be transferred to other languages through interaction. Methods based on syntax and other structural features have not been sufficiently applied to Altaic languages. Moreover, when we talk about the "origin of a language", it is not easy to give a single date, because even if we identify the "ancestor language" from which today's languages originated, it is not difficult to guess that this ancestor language originated from another language. Just as it is very difficult to identify the first species in biology, it is also very difficult to find the "first", the "origin" of languages. We cannot answer questions such as who was the first Sapiens or who was the first individual that we would recognize as Sapiens with our current findings. According to the fossil record, we make a conclusion based on the time period in which the first individuals showing the characteristics of the Sapiens species are concentrated. Today, this date is approximately 300 thousand years ago (Hublin et al., 2017; Richter et al., 2017). But there is also the possibility that languages are older than this date. According to a group led by Chomsky, human languages should have emerged between Sapiens and 200,000 years ago, and in his recent publications, Chomsky has even moved this date closer to the last 50,000 years (For discussions, see Kerimoğlu, 2021). 50 thousand years ago is not a depth of history that we can reach with today's linguistic data. Therefore, it must be remembered that there are limits to the data that can be accessed through sound, lexical or syntactic features. Moreover, 50 thousand years is the "closest" estimate. Today, the state of the art in the study of the evolution of language is that this date goes back much further. The majority of researchers believe that the roots of language go back millions of years to more archaic human species such as Neanderthals, Heidelbergensis and Erectus. In fact, there is increasing evidence that there is a common history of language with other primates (I have discussed the current data on the origin of language in the following series of articles, and these discussions can be found there: Kerimoğlu, 2016, 2017, 2018, 2019a, 2019b, 2022). Another claim is that language begins with gestures and facial expressions before words, that is, the roots of language should be sought in gestures. (Arbib & Rizzolatti, 1996; Corballis, 2003). In conclusion, it is important what we mean by finding the roots of today's languages. We will probably never find the roots of any of today's languages through sound or lexical comparisons. Because they will only give us the previous "ancestor language". But the ancestral language we find as an ancestor

also originated from another language. For evolutionary progress in language, we need a “philological” tool similar to what genetics does in biology. Current tools, at best, take us back 8-10 thousand years, which, as I mentioned above, is a long way from the roots of the language tree, and can only take us to a few branches at the top of the tree.

There are also problems with the use of genetic tools. The first of these is that examples of language switching break the overlap between language and genes. “Language switching” events, especially in periods and regions that we cannot trace in writing, are the biggest cause of the mismatches in the relatedness of today’s language families and speakers. Although the above studies tell us that this incompatibility is approximately 1/5 for all world languages, a study covering all world languages, i.e. 7 thousand languages, has not yet been conducted. This rate may increase even more. People have changed their languages for many different reasons. Although this phenomenon seems unusual to us today, it was much more natural for prehistoric people:

Throughout history, human societies have donned new languages like new cloaks. The linguistic metamorphosis always went unnoticed – until there was writing (Fischer, 2013, p. 79).

In his wonderful book *The History of Language*, S. R. Fisher expresses this in a very striking way. Genetics gives us information about kinship that no other science can give us. Our history is written in our genes. Unquestionably, the neighborhoods, affinities, and unions that gave rise to us can be revealed through genes. However, we cannot say today that our DNA or other biological characteristics provide definitive results for language. Human societies have mostly lived side by side. The borders of the modern world are new. To the extent that humans have been able to overcome natural boundaries, they have reached other places, other people, and have become a “hybrid” species in every field from biology to culture. Human beings are essentially hybrids. This is an undeniable fact for Sapiens as a mixed species. As I mentioned in my book on Neanderthals, today we all have the genes of another species, Neanderthals, and there are even theories that today’s Sapiens languages have traces of Neanderthal language or languages (Kerimoglu, 2020). It is emphasized in almost every genetic study that the communities speaking Altaic languages mixed with neighboring peoples. We can say that there is a consensus that these languages, which are spoken over a wide geography, spread especially through elite domination. However, there are also studies suggesting that there is a genetic link between the speakers of these languages. In fact, both of these views may not be wrong.

Speakers of Altaic languages who traveled to different regions mixed genetically with the people of that region. Genetic mixing has already been identified through DNA examinations. Today, it may be difficult to find a genetic commonality between an Evenki speaker and a Gagauz speaker. As a result of generations of mixing, the traces of the ancestral lineage have diminished even more. This hybridization may have been reflected in the language, reducing the features of the common ancestral language to an

imperceptible degree. However, interaction may not be a phenomenon that completely eliminates common ancestry. The Hungarian example is interesting. Hungarians today are largely genetically close to their Indo-European neighbors. This is often explained by the model of elite dominance. Despite this genetic closeness, the linguistic features of Hungarian - albeit with some influences - are not close to Indo-European languages, but to Uralic languages such as Finnish.⁸ When claiming kinship for a language, interaction and common origin explanations should not be considered as alternatives to each other. The mixing of languages with their neighbors and the mixing of humans with their neighbors may not go hand in hand. We have seen above that there are examples that show that the assertion that languages have a common origin, therefore there has been no interaction in genes and languages is not true. Therefore, interaction should always be taken into account in language and gene relationships. For example, the claim that the Altaic languages Turkish and Mongolian do not come from the same root is not true for the dynamics of diversification. There may be interaction between neighboring languages with the same root, or a language influenced by a completely different language in one area may preserve its root features in another area. Here, it is imperative to take pre-writing periods into account and get support from archaeology and genetics.

In spite of these difficulties, it is also true that genetic research offers important possibilities that we cannot reach through classical language studies. I conclude this section with M. Pagel's commentary on what Darwinian perspectives can bring to the study of the evolution of languages:

Where biological bodies are the temporary repositories of genes, human minds are the temporary repositories of words. Both genes and words increase their probability of being transmitted—one into a new body, the other into a new mind—by adopting forms that are fitter than their competitors. The last 50 years or so of evolutionary studies has documented countless instances of the adaptation of genes. Now, in the last 10 to 20 years, the increasing use of evolutionary perspectives in combination with phylogenetic-statistical methods is documenting patterns in the evolution of languages, words and sound systems that are consistent with language adapting to the minds and habits of its speakers (Christiansen & Chater, 2008). These new methods bring an explicit hypothesis testing rigor and make possible inferences, analyses, and tests not available to traditional studies (Pagel, 2017).

⁸ A new study based on syntax and DNA analysis has identified a genetic link between Finns and Hungarians, concluding that Uralic languages support Darwin's claim of language and gene overlap (Santos et al., 2020).

Conclusion

The journey of the human species on the planet Earth continues today at a speed and breadth never before seen in history. This borderless mobility brings with it the mixing of genes as well as cultures. The study *A Genetic Atlas of Human Admixture History* revealed that major historical events such as the Mongol invasion, European colonialism and Arab slavery were major factors in today's gene mixing (Hellenthal et al., 2014). When Darwin first proposed the idea that languages are related to lineages, there was not yet a science called genetics. Today, genetics stands out as a very important tool that allows us to investigate this idea.

In this article, I tried to evaluate the publications that investigate the relatedness of Turkish with genetic data. I would like to point out that there are also studies on other languages neighboring Turkish, such as Ural⁹, Asian¹⁰, Siberian¹¹ languages. Investigating whether relatedness of languages and their speakers overlap is a new field. The number of studies on Turkish is also not sufficient. Our knowledge on the subject will undoubtedly increase in the coming years. I think it is possible to reach a few conclusions based on the research conducted so far:

- a. Languages and genes show parallelism to a great extent.
- b. However, the number of examples that do not fit this generalization is also considerable. Mismatched examples due to language change or genetic admixture are also common as a result of human species interaction.
- c. Although Turkish is close to languages such as Mongolian and Manchu-Tungus in terms of linguistic features, no consensus has yet been reached on the theory called the Altaic language family in the scientific world. Genetic similarities have also been identified in these communities. These studies can be considered as a genetic support for the Altaic theory. However, more data is needed to claim with certainty that both linguistic and genetic commonalities stem from the same origin. Because the speakers of these languages have both cultural and genetic intermingling with their neighbors.
- d. There is a lack of collaboration between genetics, archaeology and linguistics researchers in Turkey. Interdisciplinary studies should be planned in this direction.

⁹ For prominent gene studies on Uralic-speaking communities, see (Santos et al., 2020; Tambets et al., 2018; Tömöry et al., 2007).

¹⁰ For studies on communities in Asia, see. (Arnaiz-Villena et al., 2003; Chen et al., 2021; Gavashelishvili et al., 2023; He et al., 2022; Jeong et al., 2016, 2019; Jeong, Wang, Wilkin, et al., 2020; Jones et al., 2015; Mallory et al., 2019; Matsumae et al., 2021; Siska et al., 2017; Wang et al., 2021; H. Zhang et al., 2020; M. Zhang et al., 2019).

¹¹ For studies on the communities in the Siberian region, see. (Novgorodov et al., 2015; Pakendorf et al., 2003; Pugach et al., 2016).

References

- Arbib, M. A., & Rizzolatti, G. (1996). Neural expectations: A possible evolutionary path from manual skills to language. *Communication and Cognition*, 29, 393–424.
- Arnaiz-Villena, A., Karin, M., Bendikuzė, N., Gomez-Casado, E., Moscoso, J., Silvera, C., Oguz, F. S., Sarper Diler, A., De Pacho, A., Allende, L., Guillen, J., & Martinez Laso, J. (2001). HLA alleles and haplotypes in the Turkish population: Relatedness to Kurds, Armenians and other Mediterraneans. *Tissue Antigens*, 57(4), 308–317.
- Arnaiz-Villena, A., Martinez-Laso, J., Moscoso, J., Livshits, G., Zamora, J., Gomez-Casado, E., Silvera-Redondo, C., Melvin, K., & Crawford, M. H. (2003). HLA genes in the Chuvashian population from European Russia: Admixture of Central European and Mediterranean populations. *Human Biology*, 75(3), 375–392.
- Baker, J. L., Rotimi, C. N., & Shriner, D. (2017). Human ancestry correlates with language and reveals that race is not an objective genomic classifier. *Scientific Reports* 2017 7:1, 7(1), 1–10.
- Barbieri, C., Blasi, D. E., Arango-Isaza, E., Sotiropoulos, A. G., Hammarström, H., Wichmann, S., Greenhill, S. J., Gray, R. D., Forkel, R., Bickel, B., & Shimizu, K. K. (2022). A global analysis of matches and mismatches between human genetic and linguistic histories. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(47), e2122084119.
- Barbieri, C., & Widmer, P. (2024). Advances in population genetics and language history: How large datasets and ancient DNA changed the picture. İçinde M. Robbeets & M. Hudson (Ed.), *Oxford Handbook of Archaeology and Language*. Oxford University Press.
- Berkman, C. C., Dinc, H., Sekeryapan, C., & Togan, I. (2008). Alu insertion polymorphisms and an assessment of the genetic contribution of Central Asia to Anatolia with respect to the Balkans. *American journal of physical anthropology*, 136(1), 11–18.
- Berwick, R. C., & Chomsky, N. (2016). *Why only us: Language and evolution*. The MIT Press.
- Blažek, V. (2019). *Altaic languages. History of research, survey, classification and a sketch of comparative grammar*. Masaryk University Press.
- Campbell, L., & Poser, W. J. (2008). *Language classification. History and method*. Cambridge University Press.
- Ceolin, A. (2019). Significance testing of the Altaic family. *Diachronica. International Journal for Historical Linguistics*, 36(3), 299–336.
- Ceolin, A., Guardiano, C., Longobardi, G., Irimia, M. A., Bortolussi, L., & Sgarro, A. (2021). At the boundaries of syntactic prehistory. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 376(1824), rsth.2020.0197.
- Chen, J., He, G., Ren, Z., Wang, Q., Liu, Y., Zhang, H., Yang, M., Zhang, H., Ji, J., Zhao, J., Guo, J., Zhu, K., Yang, X., Wang, R., Ma, H., Wang, C. C., & Huang, J. (2021). Genomic insights into the admixture history of Mongolic- and Tungusic-speaking populations from southwestern east Asia. *Frontiers in Genetics*, 12, 685285.
- Cinniöglu, C., King, R., Kivisild, T., Kalfioğlu, E., Atasoy, S., Cavalleri, G. L., Lillie, A. S., Roseman, C. C., Lin, A. A., Prince, K., Oefner, P. J., Shen, P., Semino, O., Cavalli-Sforza, L. L., & Underhill, P. A. (2004). Excavating

- Y-chromosome haplotype strata in Anatolia. *Human genetics*, 114(2), 127–148.
- Clauson, G. (2004). Altay teorisinin leksikoistatistiksel bir değerlendirmesi (çev. İ. Ulutaş). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(10), 153–174.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca çalışmaları* (çev. F. Kömürcü). Türk Dil Kurumu.
- Colonna, V., Boattini, A., Guardiano, C., Dall'Ara, I., Pettener, D., Longobardi, G., & Barbujani, G. (2011). Long-range comparison between genes and languages based on syntactic distances. *Human Heredity*, 70(4), 245–254.
- Corballis, M. C. (2003). *İşaretten konuşmaya dilin kökeni ve gelişimi* (çev. A. Görey). Kitabevi.
- de Rachewiltz, I., & Rybatzki, V. (2010). *Introduction to Altaic philology: Turkic, Mongolian, Manchu*. Brill.
- Dediu, D. (2015). *An introduction to genetics for language scientists: Current concepts, methods and findings*. Cambridge University Press.
- Demir, N., & Yılmaz, E. (2002). Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi. İçinde *Türkler* (C. 1, ss. 394–402). Yeni Türkiye Yay.
- Di Benedetto, G., Ergüven, A., Stenico, M., Castri, L., Bertorelle, G., Togan, I., & Barbujani, G. (2001). DNA diversity and population admixture in Anatolia. *American journal of physical anthropology*, 115(2), 144–156.
- Doerfer, G. (1983). Temel sözcükler ve Altay dilleri sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 28–29, 1–16.
- Dunn, M., Terrill, A., Reesink, G., Foley, R. A., & Levinson, S. C. (2005). Structural phylogenetics and the reconstruction of ancient language history. *Science*, 309(5743), 2072–2075.
- Eberhard, D. M., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Ed.). (2023). *Ethnologue: Languages of the world* (26. baskı). SIL International.
- Egorov, I. M., Dybo, A. V., & Kassian, A. S. (2022). Phylogeny of the Turkic languages inferred from basic vocabulary: Limitations of the lexicostatistical methods in an intensive contact situation. *Journal of Language Evolution*, 7(1), 16–39.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Türk dili tarihi*. Akçağ.
- Feldman, M., Fernández-Domínguez, E., Reynolds, L., Baird, D., Pearson, J., Hershkovitz, I., May, H., Goring-Morris, N., Benz, M., Gresky, J., Bianco, R. A., Fairbairn, A., Mustafaoğlu, G., Stockhammer, P. W., Posth, C., Haak, W., Jeong, C., & Krause, J. (2019). Late Pleistocene human genome suggests a local origin for the first farmers of central Anatolia. *Nature Communications* 2019 10:1, 10(1), 1–10.
- Fischer, S. R. (2013). *Dilin tarihi* (çev. M. Güvenç). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gavashelishvili, A., Chukhua, M., Sakhltkhutsishvili, K., Koptekin, D., & Somel, M. (2023). The time and place of origin of South Caucasian languages: insights into past human societies, ecosystems and human population genetics. *Scientific Reports* 2023 13:1, 13(1), 1–14.
- Georg, S. (2004). Sergei Starostin, Anna Dybo, and Oleg Mudrak (eds.): Etymological Dictionary of the Altaic Languages (2003). *Diachronica*, 21(2), 445–450.
- Georg, S. (2005). Reply [to Starostin response, 2005]. *Diachronica*, 22(2), 455–457.
- Georg, S. (2011). The poverty of Altaicism. *Altaique ou pas? (organized by Guillaume Jacques and Anton Antonov on 10 Dec 2011 in Paris)*.

- Georg, S. (2013). *Remarks on anonymous remarks on my "Poverty of Altaicism"*. https://www.academia.edu/2560087/Some_remarks_on_anonymous_remarks_on_my_Poverty_of_Altaicism.
- Georg, S., Michalove, P. A., Ramer, A. M., & Sidwell, P. J. (1999). Telling general linguists about Altaic. *Journal of Linguistics*, 35(1), 65–98.
- Gökçe, F. (2015). *Genetik dilbilime giriş: Altay dilleri sorunu*. Sonçağ Yay.
- Gökçümen, Ö., Gultekin, T., Alakoc, Y. D., Tug, A., Gulec, E., & Schurr, T. G. (2011). Biological ancestries, kinship connections, and projected identities in four Central Anatolian settlements: Insights from culturally contextualized genetic anthropology. *American Anthropologist*, 113(1), 116–131.
- Gray, R. (2005). Pushing the time barrier in the quest for language roots. *Science*, 309(5743), 2007–2008.
- Greenhill, S. J. (2021). Do languages and genes share cultural evolutionary history? *Science Advances*, 7(41).
- Greenhill, S. J., Atkinson, Q. D., Meade, A., & Gray, R. D. (2010). The shape and tempo of language evolution. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 277(1693), 2443–2450.
- Guardiano, C., & Longobardi, G. (2005). Parametric comparison and language taxonomy. İçinde M. vd. Batlori (Ed.), *Grammaticalization and Parametric Variation* (ss. 149–174). Oxford University Press.
- He, G., Wang, M., Zou, X., Yeh, H., Liu, C., Liu, C., Chen, G., & Wang, C. (2022). Extensive ethnolinguistic diversity at the crossroads of North China and South Siberia reflects multiple sources of genetic diversity. *Journal of Systematics and Evolution*.
- Hellenthal, G., Busby, G. B. J., Band, G., Wilson, J. F., Capelli, C., Falush, D., & Myers, S. (2014). A genetic atlas of human admixture history. *Science*, 343(6172), 747–751.
- Hodoğlugil, U., & Mahley, R. W. (2012). Turkish population structure and genetic ancestry reveal relatedness among Eurasian populations. *Annals of Human Genetics*, 76(2), 128–141.
- Hruschka, D. J., Branford, S., Smith, E. D., Wilkins, J., Meade, A., Pagel, M., & Bhattacharya, T. (2015). Detecting regular sound changes in linguistics as events of concerted evolution. *Current Biology*, 25(1), 1–9.
- Hübler, N. (2022). Phylogenetic signal and rate of evolutionary change in language structures. *Royal Society Open Science*, 9(3).
- Hübler, N., & Greenhill, S. J. (2023). Modelling admixture across language levels to evaluate deep history claims. *Journal of Language Evolution*, XX, 1–18.
- Hublin, J. J., Ben-Ncer, A., Bailey, S. E., Freidline, S. E., Neubauer, S., Skinner, M. M., Bergmann, I., Le Cabec, A., Benazzi, S., Harvati, K., & Gunz, P. (2017). New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of *Homo sapiens*. *Nature* 2017 546:7657, 546(7657), 289–292.
- Janhunen, J. (2023). The unity and diversity of Altaic. <https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-030521-042356>, 9(1), 135–154.
- Janhunen, J., Peltomaa, M., Sandman, E., & Dongzhou, X. (2008). *Wutun (Languages of the World Materials)*. Lincom Europa.
- Jeong, C., Balanovsky, O., Lukianova, E., Kahbatkyzy, N., Flegontov, P., Zaporozhchenko, V., Immel, A., Wang, C.-C., Ixan, O., Khussainova, E., Bekmanov, B., ZaiBERT, V., Lavryashina, M., Pocheshkhova, E., Yusupov, Y., Agdzhoyan, A., Koshel, S., Bukin, A., Nymadawa, P., ... Krause, J. (2019). The genetic history of admixture across inner Eurasia. *Nature Ecology & Evolution*, 3(6), 966–976.

- Jeong, C., Ozga, A. T., Witonsky, D. B., Malmström, H., Edlund, H., Hofman, C. A., Hagan, R. W., Jakobsson, M., Lewis, C. M., Aldenderfer, M. S., Rienzo, A. Di, & Warinner, C. (2016). Long-term genetic stability and a high-altitude East Asian origin for the peoples of the high valleys of the Himalayan arc. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 113(27), 7485–7490.
- Jeong, C., Wang, C. C., & Ning, C. (2020). Transeurasian unity from a population-genetic perspective. İçinde M. Robbeets & A. Saveliev (Ed.), *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* (ss. 784–793). Oxford University Press.
- Jeong, C., Wang, K., Wilkin, S., Taylor, W. T. T., Miller, B. K., Bemmman, J. H., Stahl, R., Chiovelli, C., Knolle, F., Ulziibayar, S., Khatanbaatar, D., Erdenebaatar, D., Erdenebat, U., Ochir, A., Ankhsanaa, G., Vanchigdash, C., Ochir, B., Munkhbayar, C., Tumen, D., ... Warinner, C. (2020). A dynamic 6,000-year genetic history of Eurasia's eastern steppe. *Cell*, 183(4), 890-904.e29.
- Johansson, S. (2005). *Origins of language. Constraints on hypotheses*. John Benjamins Publishing Company.
- Jones, E. R., Gonzalez-Forbes, G., Connell, S., Siska, V., Eriksson, A., Martiniano, R., McLaughlin, R. L., Gallego Llorente, M., Cassidy, L. M., Gamba, C., Meshveliani, T., Bar-Yosef, O., Müller, W., Belfer-Cohen, A., Matskevich, Z., Jakeli, N., Higham, T. F. G., Currat, M., Lordkipanidze, D., ... Bradley, D. G. (2015). Upper Palaeolithic genomes reveal deep roots of modern Eurasians. *Nature Communications*, 6, 8912.
- Kars, M. E., Başak, A. N., Onat, O. E., Bilguvar, K., Choi, J., Itan, Y., Çağlar, C., Palvadeau, R., Casanova, J. L., Cooper, D. N., Stenson, P. D., Yavuz, A., Buluş, H., Günel, M., Friedman, J. M., & Özçelik, T. (2021). The genetic structure of the Turkish population reveals high levels of variation and admixture. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118(36), e2026076118.
- Kassian, A. S., Starostin, G., Egorov, I. M., Logunova, E. S., & Dybo, A. (2021). Permutation test applied to lexical reconstructions partially supports the Altaic linguistic macrofamily. *Evolutionary Human Sciences*, 3.
- Kerimoğlu, C. (2016). Dilin kökeni arayışları I: Dilin kökeniyle ilgili akademik tartışmalar. *Dil Araştırmaları*, 18, 47–84.
- Kerimoğlu, C. (2017). Dilin kökeni arayışları II: FOXP2 geni. *Dil Araştırmaları*, 21, 35–50.
- Kerimoğlu, C. (2018). Dilin kökeni arayışları 3: Hayvan iletişimi-I. *Dil Araştırmaları*, 23, 23–56.
- Kerimoğlu, C. (2019a). Dilin kökeni arayışları 3: Hayvan iletişimi-II. *Dil Araştırmaları*, 24, 43–73.
- Kerimoğlu, C. (2019b). Dilin kökeni arayışları 4: Neandertallerin dili var mıydı? *Dil Araştırmaları*, 25, 7–53.
- Kerimoğlu, C. (2020). *Neandertaller konuşur muydu? İnsanın ve dilin kökenine bir yolculuk*. Varyant Yay.
- Kerimoğlu, C. (2021). *Chomsky Darwin'e karşı: Evrensel dilbilgisi, dilin kökeni ve evrim*. Varyant Yay.
- Kerimoğlu, C. (2022). Dilin kökeni arayışları 5: Beyin ve dil. *Dil Araştırmaları*, 16(30).
- Kerimoğlu, C. (2023). Gen araştırmaları ve dil aileleri. İçinde C. Kerimoğlu, İ. Şahin, & E. Ayan (Ed.), *Prof. Dr. Zeki Kaymaz Armağanı* (ss. 349–364). Pegem Akademi.
- Kılınç, G. M., Koptekin, D., Atakuman, Ç., Sümer, A. P., Dönertas, H. M., Yaka, R., Bilgin, C. C., Büyükkarakaya, A. M., Baird, D., Altınışik, E., Flegontov, P., Götherström, A., Togan, İ., & Somel, M. (2017). Archaeogenomic analysis of the first steps of Neolithization in Anatolia and the Aegean. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 284(1867).
- Kılınç, G. M., Omrak, A., Özer, F., Günther, T., Büyükkarakaya, A. M., Bıçakçı, E., Baird, D., Dönertaş, H. M.,

- Ghalichi, A., Yaka, R., Koptekin, D., Aan, S. C., Parvizi, P., Krzewińska, M., Daskalaki, E. A., Yüncü, E., Dağtaş, N. D., Fairbairn, A., Pearson, J., ... Götherström, A. (2016). The demographic development of the first farmers in Anatolia. *Current Biology*, 26(19), 2659–2666.
- Lee, J. Y., & Kuang, S. (2017). A comparative analysis of Chinese historical sources and y-dna studies with regard to the early and medieval Turkic peoples. *Inner Asia*, 19(2), 197–239.
- Longobardi, G. (2003). Methods in parametric linguistics and cognitive history. *Linguistic Variation Yearbook*, 3(1), 101–138.
- Longobardi, G., Ghirotto, S., Guardiano, C., Tassi, F., Benazzo, A., Ceolin, A., & Barbujani, G. (2015). Across language families: Genome diversity mirrors linguistic variation within Europe. *American Journal of Physical Anthropology*, 157(4), 630–640.
- Longobardi, G., & Guardiano, C. (2009). Evidence for syntax as a signal of historical relatedness. *Lingua*, 119(11), 1679–1706.
- Longobardi, G., & Guardiano, C. (2017). Phylogenetic reconstruction in syntax: The parametric comparison method. İçinde *The Cambridge Handbook of Historical Syntax* (ss. 241–272). Cambridge University Press.
- Longobardi, G., Guardiano, C., Silvestri, G., Boattini, A., & Ceolin, A. (2013). Toward a syntactic phylogeny of modern Indo-European languages. *Journal of Historical Linguistics*, 3(1), 122–152.
- Mallory, J., Dybo, A., & Balanovsky, O. (2019). The impact of genetics research on archaeology and linguistics in Eurasia. İçinde *Russian Journal of Genetics* (C. 55, Sayı 12, ss. 1472–1487). Pleiades Publishing.
- Malyarchuk, B., Derenko, M., Denisova, G., Wozniak, M., Grzybowski, T., Dambueva, I., & Zakharov, I. (2010). Phylogeography of the Y-chromosome haplogroup C in northern Eurasia. *Annals of Human Genetics*, 74(6), 539–546.
- Manaster Ramer, A., Vovin, A., & Sidwell, P. (1998). On body part terms as evidence in favor of the Altaic hypothesis. *Ural-altaische Jahrbücher (Neue Folge)*, 15, 116–138.
- Martin, S. E. (1966). Lexical evidence relating Korean to Japanese. *Language*, 42(2), 185.
- Matsumae, H., Ranacher, P., Savage, P. E., Blasi, D. E., Currie, T. E., Koganebuchi, K., Nishida, N., Sato, T., Tanabe, H., Tajima, A., Brown, S., Stoneking, M., Shimizu, K. K., Oota, H., & Bickel, B. (2021). Exploring correlations in genetic and cultural variation across language families in northeast Asia. *Science Advances*, 7(34), 9223–9241.
- McMahon, A., & McMahon, R. (2013). *Evolutionary linguistics*. Cambridge University Press.
- McMahon, R. (2004). Genes and languages. *Public Health Genomics*, 7(1), 2–13.
- Miller, R. A. (1971). *Japanese and the other Altaic languages*. The Chicago University Press.
- Miller, R. A., & Street, J. (1975). *Altaic elements in Old Japanese*. [yazarların kendi basımı].
- Nichols, J. (1992). *Linguistic diversity in space and time*. University of Chicago Press.
- Novgorodov, I., Lemskaya, V., Tokmashev, D., & Aktaş, E. (2015). On a multidisciplinary study of South Siberian Turkic varieties (in Comparison with Yakut). Part I. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 206, 114–122.

- Pagel, M. (2000). The history, rate and pattern of world linguistic evolution. İçinde C. Knight, M. Studdert-Kennedy, & J. Hurford (Ed.), *The Evolutionary Emergence of Language* (ss. 391–416). Cambridge University Press.
- Pagel, M. (2017). Darwinian perspectives on the evolution of human languages. *Psychonomic Bulletin and Review*, 24(1), 151–157.
- Pakendorf, B., Wiebe, V., Tarskaia, L. A., Spitsyn, V. A., Soodyall, H., Rodewald, A., & Stoneking, M. (2003). Mitochondrial DNA evidence for admixed origins of central Siberian populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 120(3), 211–224.
- Pereltsvaig, A. (2021). *Languages of the world. An introduction* (3. baskı). Cambridge University Press.
- Pugach, I., Matveev, R., Spitsyn, V., Makarov, S., Novgorodov, I., Osakovsky, V., Stoneking, M., & Pakendorf, B. (2016). The complex admixture history and recent southern origins of Siberian populations. *Molecular Biology and Evolution*, 33(7), 1777–1795.
- Rama, T., & Wichmann, S. (2020). A test of Generalized Bayesian dating: A new linguistic dating method. *PLOS ONE*, 15(8), e0236522.
- Ramstedt, G. J. (1922). Zur frage nach der stellung des tschuwassischen. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 38(3), 3–34.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die Altaische sprachwissenschaft 2: Formenlehre*. Suomalais Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft 1: Lautlehre*. Suomalais-ugrilainen seura.
- Ramstedt, G. J. (1966). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft 3: Register*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Renfrew, C. (1992). Archaeology, genetics and linguistic diversity. *Man*, 27(3), 445.
- Renfrew, C. (2000). At the edge of knowability: Towards a prehistory of languages. *Cambridge Archaeological Journal*, 10(1), 7–34.
- Renfrew, C. (2010). Archaeogenetics - Towards a “new synthesis”? *Current Biology*, 20(4), R162–R165.
- Richter, D., Grün, R., Joannes-Boyau, R., Steele, T. E., Amani, F., Rué, M., Fernandes, P., Raynal, J. P., Geraads, D., Ben-Ncer, A., Hublin, J. J., & McPherron, S. P. (2017). The age of the hominin fossils from Jebel Irhoud, Morocco, and the origins of the Middle Stone Age. *Nature* 2017 546:7657, 546(7657), 293–296.
- Robbeets, M. (2005). *Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Harrassowitz Verlag.
- Robbeets, M., & Bouckaert, R. (2018). Bayesian phylolinguistics reveals the internal structure of the Transeurasian family. *Journal of Language Evolution*, 3(2), 145–162.
- Robbeets, M., Bouckaert, R., Conte, M., Savelyev, A., Li, T., An, D.-I., Shinoda, K., Cui, Y., Kawashima, T., Kim, G., Uchiyama, J., Dolińska, J., Oskolskaya, S., Yamano, K.-Y., Seguchi, N., Tomita, H., Takamiya, H., Kanzawa-Kiriyama, H., Oota, H., ... Ning, C. (2021). Triangulation supports agricultural spread of the Transeurasian languages. *Nature* 2021, 1–6.
- Robbeets, M., & Savelyev, A. (Ed.). (2017). *Language dispersal beyond farming*. John Benjamins Publishing.

- Robbeets, M., & Savel'ev, A. (Ed.). (2020). *The Oxford guide to the Transeurasian languages*. Oxford University Press.
- Ruhlen, M. (2006). *Dilin kökeni (çev. İsmail Ulutaş)*. Hece Yay.
- Santos, P., González-Fortes, G., Trucchi, E., Ceolin, A., Cordini, G., Guardiano, C., Longobardi, G., & Barbujani, G. (2020). More rule than exception: Parallel evidence of ancient migrations in grammars and genomes of Finno-Ugric speakers. *Genes* 2020, Vol. 11, Page 1491, 11(12), 1491.
- Savel'ev, A., & Robbeets, M. (2020). Bayesian phylolinguistics infers the internal structure and the time-depth of the Turkic language family. *Journal of Language Evolution*, 5(1), 39–53.
- Schott, W. (1841). *De lingua Tschuwaschorum*. Veitii & socii sumpt.
- Siska, V., Jones, E. R., Jeon, S., Bhak, Y., Kim, H. M., Cho, Y. S., Kim, H., Lee, K., Veselovskaya, E., Balueva, T., Gallego-Llorente, M., Hofreiter, M., Bradley, D. G., Eriksson, A., Pinhasi, R., Bhak, J., & Manica, A. (2017). Genome-wide data from two early Neolithic East Asian individuals dating to 7700 years ago. *Science Advances*, 3(2).
- Starostin, S. A., Dybo, A. V. & Mudrak, O. A. (2003). *An etymological dictionary of Altaic languages*. Brill.
- Stoneking, M. (2017). *An introduction to molecular anthropology*. Wiley Blackwell.
- Street, J. (1980). Japanese and the Altaic Languages. *Orientalistische Literaturzeitung*, 75(1–6), 51–53.
- Swadesh, M. (1952). Lexico-statistic dating of prehistoric ethnic contacts: With special reference to North American Indians and Eskimos. *Proceedings of the American Philosophical Society. Studies of Historical Documents in the Library of the American Philosophical Society*, 96(4), 452–463.
- Swadesh, M. (1955). Towards greater accuracy in lexicostatistic dating. *International Journal of American Linguistics*, 21(2), 121–137.
- Swadesh, M., Sherzer, J., & Hymes, D. H. (1971). *The origin and diversification of language*. Aldine Atherton.
- Tambets, K., Yunusbayev, B., Hudjashov, G., Ilumäe, A. M., Rootsi, S., Honkola, T., Vesakoski, O., Atkinson, Q., Skoglund, P., Kushniarevich, A., Litvinov, S., Reidla, M., Metspalu, E., Saag, L., Rantananen, T., Karmin, M., Parik, J., Zhadanov, S. I., Gubina, M., ... Metspalu, M. (2018). Genes reveal traces of common recent demographic history for most of the Uralic-speaking populations. *Genome Biology*, 19(1), 1–20.
- Tekin, T. (2003). *Makaleler 1: Altayistik*. Grafiker Yayıncılık.
- Tian, Z., Tao, Y., Zhu, K., Jacques, G., Ryder, R. J., Fuente, J. A. A. de la, Antonov, A., Xia, Z., Zhang, Y., Ji, X., Ren, X., He, G., Guo, J., Wang, R., Yang, X., Zhao, J., Xu, D., Gray, R. D., Zhang, M., ... Pellard, T. (2022). Triangulation fails when neither linguistic, genetic, nor archaeological data support the Transeurasian narrative. *bioRxiv*, 2022.06.09.495471.
- Tjuka, A., Forkel, R., & List, J.-M. (2024). Universal and cultural factors shape body part vocabularies. *Scientific Reports* 2024 14:1, 14(1), 1–12.
- Tömöry, G., Csányi, B., Bogácsi-Szabó, E., Kalmár, T., Czibula, Á., Csoz, A., Priskin, K., Mende, B., Langó, P., Downes, C. S., & Raskó, I. (2007). Comparison of maternal lineage and biogeographic analyses of ancient and modern Hungarian populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 134(3), 354–368.
- Tuna, O. N. (1992). Altay dilleri teorisi . İçinde *Türk Dünyası El Kitabı* (C. 2). TKAE Yay.

- Turchin, P., Peiros, I. I., & Gell-Mann, M. (2010). Analyzing genetic connections between languages by matching consonant classes. *Journal of Language Relationship*, 3, 117–126.
- Vovin, A. (2005). The end of the Altaic controversy in memory of Gerhard Doerfer. *Source: Central Asiatic Journal*, 49(1), 71–132.
- Vovin, A. (2009). ‘Japanese, Korean, and Other Non-Altaic Languages’, a review article of Martine Robbeets. Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic, and Turkic? Wiesbaden: Harrassowitz, 2005. *Central Asiatic Journal*, 53(1), 105–147.
- Vovin, A. (2011). *Why Japonic is not demonstrably related to ‘Altaic’ or Korean*. Historical Linguistics in the Asia-Pacific region and the position of Japanese, ICHL XX, Osaka.
- Wang, C. C., Yeh, H. Y., Popov, A. N., Zhang, H. Q., Matsumura, H., Sirak, K., Cheronet, O., Kovalev, A., Rohland, N., Kim, A. M., Mallick, S., Bernardos, R., Tumen, D., Zhao, J., Liu, Y. C., Liu, J. Y., Mah, M., Wang, K., Zhang, Z., ... Reich, D. (2021). Genomic insights into the formation of human populations in East Asia. *Nature* 2021 591:7850, 591(7850), 413–419.
- Wang, Z., Wang, M., Hu, L., He, G., & Nie, S. (2024). Evolutionary profiles and complex admixture landscape in East Asia: New insights from modern and ancient Y chromosome variation perspectives. *Heliyon*, 10(9), e30067.
- Wei, L. H., Huang, Y. Z., Yan, S., Wen, S. Q., Wang, L. X., Du, P. X., Yao, D. L., Li, S. L., Yang, Y. J., Jin, L., & Li, H. (2017). Phylogeny of Y-chromosome haplogroup C3b-F1756, an important paternal lineage in Altaic-speaking populations. *Journal of Human Genetics* 2017 62:10, 62(10), 915–918.
- Wen, S., Xie, X., & Xu, D. (2017). Relationship between Altaic speaking populations and their languages viewed from Y chromosomes. *Languages and Genes in Northwestern China and Adjacent Regions*, 79–86.
- Wiedemann, F. (1838). *Ueber die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens: Einladung zur öffentlichen Prüfung im hiesigen Gymnasium am 27sten und*. Gedruckt bei Lindfors Erben.
- Xu, D., & Li, H. (Ed.). (2017). *Languages and genes in Northwestern China and adjacent regions*. Springer Singapore.
- Xu, D., & Wen, S. (2017). The silk road: Language and population admixture and replacement. *Languages and Genes in Northwestern China and Adjacent Regions*, 55–78.
- Yaka, R., Mapelli, I., Kaptan, D., Doğu, A., Chyleński, M., Erdal, Ö. D., Koptekin, D., Vural, K. B., Bayliss, A., Mazzucato, C., Fer, E., Çokoğlu, S. S., Lagerholm, V. K., Krzewińska, M., Karamurat, C., Gemici, H. C., Sevkar, A., Dağtaş, N. D., Kılınç, G. M., ... Somel, M. (2021). Variable kinship patterns in Neolithic Anatolia revealed by ancient genomes. *Current Biology*, 31(11), P2455-2468.E18.
- Yunusbayev, B., Metspalu, M., Metspalu, E., Valeev, A., Litvinov, S., Valiev, R., Akhmetova, V., Balanovska, E., Balanovsky, O., Turdikulova, S., Dalimova, D., Nymadawa, P., Bahmanimehr, A., Sahakyan, H., Tambets, K., Fedorova, S., Barashkov, N., Khidiyatova, I., Mihailov, E., ... Villems, R. (2015). The genetic legacy of the expansion of Turkic-speaking nomads across Eurasia. *PLoS Genetics*, 11(4).
- Zhang, H., Ji, T., Pagel, M., & Mace, R. (2020). Dated phylogeny suggests early Neolithic origin of Sino-Tibetan languages. *Scientific Reports* 2020 10:1, 10(1), 1–8.
- Zhang, M., Yan, S., Pan, W., & Jin, L. (2019). Phylogenetic evidence for Sino-Tibetan origin in northern China in the Late Neolithic. *Nature* 2019 569:7754, 569(7754), 112–115.

Kutadgu Bilig ve Divân-ı Hikmet'teki *Adalet*, *Akıllık* ve *İlim* Kavramlarının Karşılaştırılması

Comparison of the Concepts of *Justice*, *Reason*, and *Knowledge* in Kutadgu Bilig and Divan-ı Hikmet

Ünal Zal

Uppsala/İsveç

unalzal@gmail.com

orcid: 0000-0002-8358-4085

Atıf Citation

Zal, Ünal (2024).
Kutadgu Bilig ve Divân-ı
Hikmet'teki *Adalet*, *Akıllık*
ve *İlim* Kavramlarının
Karşılaştırılması.
BABUR Research, 3 (1), 139-151.

Gönderim Submitted

18.01.2024

Revizyon Revision

21.02.2024

Kabul Accepted

01.03.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Bir milleti meydana getiren maddi ve manevi değerlerin tümüne kültür denir. Milletleri payidar kılabacak unsurların başında kendi kültürünü yaşama, koruma ve gelecek nesillere aktarma gelir. Kültür dediğimiz maddi ve manevi değerlerin gelecek nesillere aktarımını mümkün kılan birçok vasıtanın olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Kanaatimize göre bu vasitalardan biri de milletlerin yetiştirmiş olduğu zirve şahsiyetlerdir.

Hiç şüphesiz, tarih boyunca büyük düşünür ve devlet adamları yetiştiren milletler varlıklarını devam ettirmiş, bunu başaramayanlar ise tarih sahnesinden silinmişlerdir. Meseleye bu yönüyle bakıldığında Türk milleti olarak abide şahsiyetler yetiştirme bakımından tarihimizin oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz. Bilge Kağan'dan Yusuf Has Hacib'e, Yunus Emre'den Mevlana'ya, Ahmed Yesevî'den Mahtum Kulu'ya kadar adını burada saymadığımız nice büyük düşünürler Türk Milletinin ilim ve irfan bağında yetiştirmiş ve kültürel kodlarımızın günümüze kadarki taşıyıcıları olmuşlardır.

Bu çalışmada, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ile Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet adlı eserlerinde geçen *adalet/doğruluk*, *akıl* ve *bilgi/ilim* kavramlarını, anlam yönünden karşılaştırıp Anadolu coğrafyası üzerindeki yansımaları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, adalet, akıl, ilim.

Abstract

Culture refers to all the material and spiritual values that constitute a nation. Among the elements that will empower nations, living, preserving, and transmitting their own culture to future generations come foremost. It is an indisputable fact that there are many means that enable the transmission of these material and spiritual values to future generations. In our opinion, one of these means is the exceptional personalities that nations produce.

Undoubtedly, nations that have produced great thinkers and statesmen throughout history have sustained their existence, while those who failed to do so have disappeared from the stage of history. Looking at the matter from this perspective, we can say that as the Turkish nation, our history is quite rich in terms of producing monumental figures. From Bilge Kağan to Yusuf Has Hacib, from Yunus Emre to Mevlana, from Ahmed Yesevî to Mahtum Kulu, many great thinkers, whose names we cannot mention here, have been raised within the Turkish nation in terms of knowledge and wisdom and have been the carriers of our cultural codes up to the present day.

In this study, the concepts of justice/truth, reason, and knowledge/science mentioned in Yusuf Has Hacib's Kutadgu Bilig and Ahmed Yesevî's Divan-ı Hikmet are compared in terms of meaning, and emphasis is placed on their reflections on the Anatolian geography.

Keywords: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, justice, reason, knowledge.

¹ Bu yazı, 10-15 Haziran 2011 yılında Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta düzenlenen *The international exhibition and scientific conference "Science, technology and innovative technologies in the prosperous epoch of the powerful state"* isimli uluslararası kongrede sunulan bildirinin makale hâline getirilmiş şeklidir.

Bir millete kendi şahsiyetini veren ve diğer milletlerle arasındaki farkı tespit etmeye yarayan, tarihi seyir içerisinde teşekkül etmiş, kendine has milli, manevi ve maddi varlık ve değerlerin tümüne *kültür* denir. Milletleri tarih sahnesinde var edecek en önemli unsurların başında ise kendi kültürel değerlerini koruma, yaşama, yaşatma ve gelecek nesillere aktarma gelir.

İnsanoğlu, hayata atalarının bırakmış olduğu mirası devralarak başlar. Bu miras alma süreci ancak öğrenme yoluyla mümkündür. Tecrübelerin bir sonraki nesle aktarılma işi de yine öğrenme ile gerçekleşir (Cangızbay, 1998: 128). Öğrenme ise ancak kültürel mirasın asıl kaynaklarına gitmek ve onlardan azami oranda faydalanmakla elde edilir.

Millî kültürün gelecek nesillere aktarımını mümkün kılan birçok vasıtanın olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Kanaatimize göre bu vasıtalarından biri de milletlerin yetiştirmiş olduğu zirve şahsiyetlerdir. Bu zirve şahsiyetler, temel malzemesi dil olan ve dille üretilmiş edebî eserleri vücuda getirerek kültürel değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında birer köprü olmuşlardır.

Meseleye bu yönüyle bakıldığında Türk kültür ve medeniyet merkezlerinde yetişmiş Bilge Kağan, Yusuf Has Hacib, Yunus Emre, Mevlana, Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş-ı Veli, Mahtum Kulu vb. gibi çok sayıda düşünür ve devlet adamı kültürel kodlarımızın günümüze kadarki taşıyıcıları olmuşlardır.

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de geçen *adalet/doğruluk, akıl ve bilgi/ilim* kavramlarını Divan-ı Hikmet'teki kullanım şekliyle kıyaslayıp Anadolu'daki yansıması üzerinde durulmuştur.

KÜLTÜREL KODLARIN AKTARIMINDA İKİ ÖNCÜ:

YUSUF HAS HACİB ve AHMED YESEVÎ

1. Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig

Milletleri millet yapan onların ürettikleri millî, manevi ve maddi değerler ve bunların gelecek kuşaklara taşınmasıdır. Bu yönüyle baktığımızda Yusuf Has Hacib ve Ahmed Yesevî, Türk kültür tarihinde iki önemli şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı tarihlerde yaşasalar da birçok yönden aynı şeyleri düşünmüşler, yaşamışlar ve yazdıklarıyla geleceğe ışık tutmuşlardır. Yaptığımız bu karşılaştırmalı çalışmada üzerinde duracağımız şahıs ve eserlerin ilki Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig'dir.

Yusuf Has Hacib, 11. yüzyılın başlarında (d.1017-ö.1077) Balasagun'da dünyaya gelmiştir. Balasagun'da yazmaya başladığı Kutadgu Bilig isimli eserini 1069'da tamamlayarak Karahanlı hakanlarından Ebû Ali Hasan ibn Süleyman Arslan Hakan'a takdim etmiştir. Yusuf Has Hacib'in yazdığı bu eser temelde önemli bir siyasetname örneğidir.

Kutadgu Bilig, kelime anlamı olarak “*Mutluluk Veren Bilgi*” demektir ve insanlara hem bu dünyada hem ahirette mutlu olmanın yollarını göstermektedir. Eser, temelde dört ana karakter üzerine kurulmuş ve bunların arasında geçen karşılıklı konuşmalardan oluşmuştur. Eserdeki bu dört ana karakterin her biri belirli bir sosyal görev ve değeri temsil etmektedir. Bunlardan ilki *hükümdar Küntogdı*'dır ve *hukuku* temsil eder. İkincisi *vezir Aytoldı*'dır ve *saadeti* temsil eder. Üçüncü kişi *vezirin oğlu Ögdülmüş*'tir ve *aklı* temsil eder. Son olarak *vezirin kardeşi* olan *Odgurmuş* ise *akubeti* temsil eder.

Eserin içeriğini kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Devlet hizmetine girmeyi çok arzulayan Aytoldı, bir yakınının aracılık etmesi sonucu dönemin has hacibi ile tanışır ve hacip kendisini hükümdarın huzuruna çıkarır. Aytoldı ile tanışan ve bir süre onunla sohbet eden hükümdar, Aytoldı'nın derin bilgisinden hoşlanır ve devlet işlerinde yardımcı olması için onu kendisine vezir yapar. Vezir Aytoldı bir süre devlet hizmetinde bulunduktan sonra vefat eder. Geriye tek oğlu Ögdülmüş kalır. Babasının hizmetlerini unutmayan hükümdar bir müddet sonra Aytoldı'nın oğlu olan Ögdülmüş'i huzuruna çağırır ve kendisiyle bir süre konuşur. Hükümdar, babası kadar zeki ve akıllı olan Ögdülmüş'i de himayesine alır ve onun iyi bir şekilde yetişmesine yardımcı olur.

Akıl ve bilgi sahibi olan Ögdülmüş, çok kısa bir sürede hükümdarın gözüne girmeyi başarır ve veziri olur. Devlet yönetimindeki üstün ve başarılı hizmetlerinden dolayı Ögdülmüş'i çok seven ve onu kaybetmeyi göze alamayan hükümdar, ona yardım edebilecek ve gerekirse onun yerini alacak akıllı ve bilgili bir kişi daha arar. Bunun sonucunda Ögdülmüş akrabası olan Odgurmuş'u hükümdara tavsiye eder. Hükümdar bu kişiyi kendi hizmetine almayı çok arzulamasına rağmen başarılı olamaz. Odgurmuş, insanlardan uzak bir yerde yaşamayı ve ibadet etmeyi tercih eder. Karşılıklı konuşmalardan sonra Odgurmuş'tan çok etkilenen Ögdülmüş de devlet hizmetinden çekilip kendini tamamen ibadete vermek istediğini belirtir. Fakat Odgurmuş, Ögdülmüş'in bu isteğine şiddetle karşı çıkar ve topluma en iyi hizmeti hükümdarın yanında kalarak verebileceğini ona anlatır. Bir süre sonra, Odgurmuş da ölür ve geride müridi Kumaru'yu bırakır. Seçmiş olduğu akıllı ve bilgili vezirleri ve onların tavsiyeleri yanında Odgurmuş'ın da öğütleri sayesinde hükümdar, iyi kanunlar yaparak memleketi düzene koymuş ve ülke refaha kavuşarak halk mutlu bir yaşam sürmüştür.

Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olan *Kutadgu Bilig* kavram yönüyle oldukça zengin bir eserdir. Kitap her ne kadar dört temel kavram üzerine kurulmuş olsa da eserin tamamı dikkate alındığında *akıl, bilgi, ilim, öfke, sabır, doğruluk, adalet, iyilik, sebat, şükür, yalanın kötülüğü, zulüm yapmama, sözünde durma, arkadaş seçme, dil, söz, ölüm, çocuk terbiyesi, sır saklamanın önemi, cömertlik, anne baba hakkı, devletin hizmetinde bulunacak olan hizmetli, elçi, kâtip, hazinedar, aşçibaşı vb. nasıl olması gerektiği; istişare etmenin önemi, kibirden kaçınma, vefalı olma ve hayır dua* gibi hayâten

birçok alanıyla ilgili temel bilgiler ve bunlarla ilgili de zengin bir kavram dünyasıyla karşılaşmak mümkündür. Bu çalışmada sadece *adalet (doğruluk)*, *akıl* ve *bilgi (ilim)* kavramları üzerinde durulacaktır.

1. 1. Adalet / Doğruluk

Eserin temel kavramlarından biri olan ve hükümdar tarafından temsil edilen *adalet*, bir toplumu ayakta tutan en büyük değerdir. Onun olmadığı yerde zulüm vardır. Kutadgu Bilig’de *adalet* kavramı üzerinde önemle durulmuş ve temsili olarak şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bir gün hükümdarın canı çok sıkılır ve yalnız başına kalır. Vezir Ay-Toldı’yı huzuruna çağırır. Ay-Toldı yavaş ve sükûnetle hükümdarın huzuruna gelir ve bir müddet sonra oturur. Göz ucuyla gizlice hükümdara bakar. Hükümdar kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuştur. Hükümdar birbirine bağlanmamış üç ayağı bulunan gümüş bir taht üzerine oturmuş; elinde büyük bir bıçak tutuyor; solunda ise bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu. Bu durum karşısında Ay-Toldı gerçekten çok korkar ve konuşmaya cesareti olmadığını belirtir. Hükümdar, neden bu kadar korkup şaşırıldığını sorduğunda ise Ay-Toldı, ilk olarak hükümdarın oturduğu gümüş tahtın neden üçayaklı olduğunu anlayamadığını ve merak ettiğini söyler. İkincisi, elindeki bu bıçağın anlamını; üçüncüsü niçin sağında şeker, solunda ise acı ot olduğunu sorar.

Hükümdarın öfkeli olduğunu gördüğünde ne diyeceğini şaşırان vezir Ay Toldı korkudan, ağzını açıp bir söz dahi söyleyemez. Hükümdar ise bu sorular karşısında şunları söyler: “Ne demek istediğini anladım; bunların ne demek olduğunu sana anlatayım. Bugün de ben sana kendi doğamı ve bütün erdemlerimi gösteriyorum. İşte bak, ben de *doğruluk (adalet)* ve kanunum; kanunun nitelikleri bunlardır, dikkat et. Bak, üzerine oturduğum bu tahtın üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez; her üçü de düz durdukça taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır. Hangi şey yana yatarsa, eğri olur; her eğrilikte bir kötülüğün tohumu bulunur. Düz olan yana yatarsa, duramaz düşer; hangi şey doğru ise düşmez, yerinde durur. Bak, benim doğam da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru olan eğrilirse, kıyamet kopar. Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam.

Elimde tuttuğum bu bıçak, biçen ve kesen bir alettir, ey becerikli. Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayan kişinin işini uzatmam. Unutma ki, geç kalmış adalet, adalet değildir. Şekere gelince, o zulme uğrayarak kapıma gelen ve adaleti bende bulan kişi içindir. O kişi benden şeker

gibi tatlı tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hind otunuyrsa, zorbalara ve doğruluktan kaçan kişiler içer. Bunlar kavga edip bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler. Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı, bu asık suratım bana gelen zalimler içindir. Gerek oğlum, yakınım veya hısmım olsun; gerek yolcu, geçici veya konuk olsun; kanun karşısında benim için hepsi birdir; hüküm verirken hiçbir beni farklı bulmaz. Bu beyliğin temeli doğrudur / adalettir; beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur. Adalet dayanan kanun bu göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz (Arat, 1994: 69-70).

1. 2. Akıl

Kutadgu Bilig'de hükümdarın yardımcısı vezirin oğlu Ögdülmiş'tir ve *akıl* temsil eder. Eserde insanın değerinin akıl, bilgi ve anlayıştan kaynaklandığı üzerinde durularak Tanrı'nın insanı yarattığı, seçerek yükselttiği; ona erdem, bilgi, akıl ve anlayış verdiği anlatılır. Akıl, anlayış ve bilgi sahibi kimselerin pek çok iyiliğe elini uzattığı belirtilir. Dünyayı elde tutmak için insanda anlayış; halka hâkim olmak içinse hem akıl hem de yürek gerektiği vurgulanır.

Eserde ayrıca akılla ilgili şu değerlendirmeler yapılmaktadır:

“Akıl bir meşaledir. Kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür. Akıl, doğruluk ve dürüstlüğü'nün sembolüdür. Akılın tavır ve hareketi ihtiyaçlarınkine benzemesine rağmen, hiçbir zaman ihtiyaç değildir. O, her zaman gençtir. Ele aldığı meselelere soğukkanlı bir şekilde yaklaşır, hissin ve heyecanın esiri olmaz. El attığı her işi insanın lehine sonuçlandırdığı için akıl nerede ise gidip ona yapışmak (dayanmak) gerekir. İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl onu aydınlatan bir meşaledir. Akıl, yerinde kullanılırsa faydası çoktur. İnsan için akıl ne iyi şeydir; akıllı insanlara müşavir gözü ile bakılmalıdır. Akılsız insan meyvesiz ağaca benzer, aç kimse meyvesiz ağacı ne yapsın. Her iki dünyayı elde edecek olan akıllı kimsedir; asil vasfını alacak olan da ancak akıllı insandır. Akıllı insan için dünya dikenlerle doludur, yere basınca ayağına batar, dikkat etmek gerekir. Akıllının sözü tamamen bir inciye benzer. Hangi insanda akıl ve anlayış varsa, ona insan demek gerekir. İşte böyle bir insan ne kadar övülürse övülsün, övülmek onun hakkıdır. Bütün itibar ve saygı akıl içindir; akılsız adam bir avuç balçık gibidir [Arat, 1994: 69].

Eserin devamında akıl kavramı ile ilgili şu bilgilere rastlıyoruz:

“İnsan bilgi ve akıl ile memleketi düzenler; bu üç akılsız ve bilgisiz insan ne kadar uğraşırsa uğraşsın, kendisini yükseltemez.” böyle insan dünyayı

duru bir hâle getirir. Bey, memleket ve kanunları bilgiyle ele alır; bütün işleri akıl ile görür. Kılıç memleketi zapt eder; zafer kazanır; kalem de memleketi düzenler; hazine toplar. Akıl olmazsa insan kendini tutamaz; bilgi olmazsa insan işini yapamaz.” (Arat, 1994: 97).

1. 3. Bilgi / ilim

Kutadgu Bilig’de genellikle akıl ile birlikte ele alınan bilginin küçümsenmemesi gerektiği özellikle vurgulanır. Eserde, bu kavramların insanı yücelten en değerli şeylerden biri olduğu üzerinde durulur. Bilgi kavramını kimyaya benzeten Yusuf Has Hacib, eşyanın ise onun etrafında dolandığını, aklın bilginin sarayı olduğunu ve içinde de eşyanın yığılı bulunduğunu söyler. Ona göre misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz. Misk gizlenirse kokusundan belli olur. Bilgi saklanırsa dili ayarlamasından (düzenli bir şekilde kullanmasından) belli olur. Bu sebeple bilgi, bir zenginliktir; asla fakirliğe düşmez.

Eserin bir başka yerinde ise bilgi sahibi olan insan hakkında şu değerlendirmelerde bulunulur: “Bilginin sözü toprak için su gibidir, su verilince yerden nimet çıkar. Bilgili insanın sözü eksilmez, akan duru pınarın suyu kesilmez. Âlimler, sulak yerlere benzerler; nereye ayak vururlarsa oradan su çıkar. Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir, nehir aksa dolmaz, orada ot ve yem bitmez. Bilginin kıymetini ancak bilgili bilir, akla hürmet ise bilgiden dolaydır.” (Akgün, 1996: 81-98).

Yukarıda üzerinde durmaya çalıştığımız birkaç kavramla ilgili bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kutadgu Bilig, derin bir bilgi hazinesidir. Buradaki bilgilerin toplumun bireylerinin hafızasına kazandırılması hâlinde bugün bile önemli birçok sorunun halledilebileceğini görmek mümkündür.

Şimdi ise, Kutadgu Bilig’de geçen bu kavramların Ahmed Yesevî tarafından Divan-ı Hikmet’te nasıl anlatıldığı üzerinde duracağız.

2. Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet

Ahmed Yesevî, 1093 yılında Batı Türkistan’ın Sayram kasabasında tasavvuf düşüncesinin egemen olduğu bir ortamda doğmuş ve büyümüştür. Onun yetişmesinde Arslan Baba’nın çok büyük emeği geçmiştir. Arslan Baba’nın vefatından sonra zamanın önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara’ya gitmiş, Yusuf Hemedanî ile tanışarak ona intisap etmiştir. Burada kısa zamanda Yusuf Hemedanî’nin en gözde müritleri arasına girmeyi başarır ve onun üçüncü halifesi olarak irşat ve terbiye faaliyetlerine başlar. Ancak bir süre sonra buradaki görevini Abdulhalik Gücdüvanî’ye bırakarak Yesi’ye döner ve H. 562 (M.1166) tarihinde orada vefat eder (Köprülü, 1991: 61).

Ahmed Yesevî’den bize intikal eden en önemli miras, onun *Hikmetler*’idir. Hikmet, veciz bir şekilde “dinî tasavvufî özlü söz” olarak tanımlanabilir (Eraslan, 1991: 33). Divan-ı Hikmet, onun sözlerinin, ona ait olduğuna inanılan manzumelerin toplandığı

bir divandır. Hikmetlerin tamamı göz önüne alındığında üzerinde yoğunlaşılana konuların Allah ve Peygamber sevgisi, Allah'ın birliği ve sıfatları, öldükten sonra dirilme ve kıyamet, Peygamberin sünneti, zühd ve takva, Allah'ı anma, Yesevî tarikatının adap ve erkânı gibi hususların teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Hikmetler, kısaca söyleyecek olursak, İslam'ın yüksek ahlakının damıtılarak insan idrakine sunulmuş hâlidir. Ahmed Yesevî, ahlak merkezli bir din anlayışının toplumda makes bulabilmesi için çalışmış, konuşmuş ve hikmetler söylemiştir (Onat, 2010: 216).

Divan-ı Hikmet dikkatle incelendiğinde temel kavramlar düzeyinde Kutadgu Bilig'le birçok yönden ortak özellikler taşıdığı görülecektir. Yaptığımız incelemede Divan-ı Hikmet'te şu kavramlarla karşılaştık: *Adalet*, *akıl*, *aşk*, *bilgi*, *cömertlik*, *cimrilik*, *doğruluk*, *dua*, *dil*, *edep*, *gybet*, *haset*, *ilim*, *iman*, *iyilik*, *kâmil insan*, *kendini bilmek*, *kanaat*, *kibir*, *kin*, *korku* ve *ümit*, *marifet* ve *gönül sahibi olmak*, *öfke*, *ölüm*, *sabretmek*, *şükür*, *tevazu*, *utanmak*, *yalan söylememek* ve *zulüm yapmamak*.

Görüleceği üzere bu kavramların birçoğu Kutadgu Bilig'de de geçmektedir. Ahmed Yesevî, geçmişten devraldığı bu kültürel miras kodlarını akıl ve kalp dünyasının süzgecinden geçirmiş ve etrafındaki insanlara anlatmıştır.

Küreselleşen dünyamızda sevgi, saygı, diyalog ve hoşgörüyeye dayalı yeni bir uygarlık inşa etmek isteyenler, Ahmet Yesevî ve onun talebelerinin taşıdığı en önemli mesajlardan biri olan “İlimden gidilmeyen yolun sonu karanlıktır” düşüncesini rehber edinmek zorundadırlar. Yolumuzu aydınlatacak şey ise, akıl ve gönül ilimlerinin bir araya getirilerek hakikatin tecelli edeceği doğru bilgiye ulaşmaktır (Onat, 2010: 215).

Şimdi ise Divan-ı Hikmet'te geçen *adalet/doğruluk*, *akıl* ve *bilgi/ilim* kavramları üzerinde duracağız.

2. 1. *Adalet / Doğruluk*

Bir siyasetname örneği olan Kutadgu Bilig'de *adalet* kavramı, daha çok devlet yönetimindeki kişilerin bir vasfı olarak karşımıza çıkarken, Divan-ı Hikmet'te buna ek olarak toplumu oluşturan her bireyin taşıması gereken bir özellik olarak anlatılır. Böylece, *adalet* sadece idarecide değil, toplumun her ferdinde olması gereken bir davranış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkincisi dost olan *adaletli* Ömer'dir;
Müminlikte dost olan *adaletli* Ömer'dir.”
(43. hikmet)

“Dünya ehli halkımızda cömertlik yok,
Padişahlarda vezirlerde *adalet* yok,

Dervişlerin duasında kabul edilme yok,
Türlü bela halk üstüne yağdı dostlar.”
(89. hikmet)

Kutadgu Bilig’de: “Cahil insanlardan uzak dur, uzak” şeklindeki tavsiye Divan-ı Hikmet’te de karşımıza çıkar ve Ahmed Yesevî, cahil insanların doğru olanları yoldan çıkardığından şikâyet eder; onlara yakın olunmaması gerektiğini tavsiye eder. Eğer cahil insanlara yakın olunursa insanın canının yanacağını bildirir, kendisinin de bundan çok çektiğini belirtir:

“Ey dostlar cahil ile yakın olup,
Bağrım yanıp candan doyup öldüm ben işte.
Doğru söylesem eğri yola boynumu çeker,
Kanlar yutup gam zehrine doydum ben işte.”
(14. hikmet)

Hikmetlerin başka bir yerinde ise Ahmed Yesevî, insanların doğru yola ancak bir yol gösterici, mürşit sayesinde ulaşabileceğini belirttikten sonra, sevgiliye ulaşmanın ilk şartının da onu çokça zikretmekten geçtiğini vurgular:

“El kaldırıp pirden dua alsam derim,
Belin bağlayıp hizmetinde dursam derim.
Himmat kılıp *doğru yoluna* girsem derim,
Gönül varıp orada nişan olur mu ki?”
(181. hikmet)

“Zâkirleri her nefeste zikrini söyler,
Tövbe eyleyip eğri yoldan doğruya döner,
Zikrini söylese yavaş yavaş şevki artar,
Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim.”
(60. hikmet)

Ahmed Yesevî, ‘*insan unutmakla yükümlüdür*’ ifadesinden hareketle beşer olanın her zaman hata yapabileceğini, fakat tövbe kapısının da her daim açık olduğunu

söyler. Bundan dolayı insanların hatalarından dolayı ümitsizliğe kapılmamasını ister.

“Günahım çok yere sığmaz kime söyleyeyim,
Tövbe eyleyip eğri yoldan *doğruya döneyim*.”
(51. hikmet)

“Allahümme Ya Malik er-rikab” okuyup,
Özgürlük beratını arayıp bulup,
Tövbe diyerek eğri yoldan doğruya dönüp,
Tövbe kılan kullar orada konuk oldu.”
(214. hikmet)

Yine Ahmed Yesevî, eserinin bir başka hikmetinde ise akıllı insanların doğru yolda olması gerektiğini tarihi olaylardan örnek vererek anlatmaya çalışır.

“Akıllı isen, *doğru yola* kadem vur,
Merdanların sohbetinden behre al.
Ashab-ı Kehf köpeğini görüp, ibret al,
İbret alan has kulları canan olur.”
(163. hikmet)

2. 2. Akıl

Divan-ı Hikmet'te geçen *akıl* kavramının, Kutadgu Bilig'de olduğundan farklı bir anlamda ele alındığını görüyoruz. Buradaki akıl kavramının gerçek aşk karşısında aciz kaldığı ve ona ulaşmak isteyenlerin akılla bunu başaramayacakları şöyle anlatılmaktadır:

“Hakk önünde en üstün *akıl* bile duramaz,
Aşk şiddeti coşsa bir an (bile) duramaz,
Kelebek gibi kor hâline gelip kendin bilemez,
Bu sırları Sevgili'den duydum işte.”
(12. hikmet)

Bu tür bir anlayışı, Anadolu'da gelişen Türk edebiyatının birçok eserinde görmek mümkündür. Örneğin Kadı Burhaneddin divanında şöyle der:

“Aşk evine *akl* ile girmez kişi
Sevdiğinin ayıbını görmez kişi.”

Ahmed Yesevî'ye göre Allah'a kavuşmanın yolu, ancak tasavvuf halkası içinde yanıp tutuşmak, akıl ve şuurunu kaybetmekle mümkündür.

“Âşıkları oynasa, bu halkanın içinde,
Hu-Hu diye can verse, bu halkanın içinde.
Aşk ateşinde kaynasa, *akıl* ve şuru kaybetse,
Allah diye can verse, bu halkanın içinde.”

(160. hikmet)

İnsanın bu aşk kapısına gaflet ile gelemeyeceğini “...Gaflet ile tutuşup yanmış ol(a)maz akıl” dizesinde ifade eden Ahmed Yesevî, kendisinin yaşadığı bu aşk sırrının ancak akıllı insanlar tarafından anlaşılacağını, akılsız insanların bunları anlayamayacağını özellikle vurgular:

“Ölse, şaşkın nefsi ölür, ruhu ölmez,
Sır sözünü nadanlara söylese olmaz.
Sır sözünü nadan, cahil kabul kılmaz,
Olsa mahal *akıl* kabul kılmadı mı?”

(183. hikmet)

Eserin bir başka yerinde ise *akıl* ve şuurun bilge olarak kabul edilmesi ve onlara uyulması gerektiği üzerinde durulur.

“Canı ayrı ateşte yanar teni özge,
Kimi görse, izin alıp sürer göze.
Hikmet okuyup, talib olup, yetse söze,
Akıl ve şuurun bilge kılıp yürür olur.”

(198. hikmet)

2. 3. Bilgi/İlim

Ahmed Yesevî eserinde, *bilgi* ve *ilim* kavramını *âlim* ve *amel* kavramları ile bir arada değerlendirmiştir. Ona göre âlim kişi sadece bilgileri bilmekle yetinmemeli ve *ilmiyle amel* etmelidir. Ahmed Yesevî'ye göre böyle bir âlime her şey feda edilir:

“İnci, cevher sözüm âleme saçsa,
Okuyup anlasa, Kur'an'ı açsa.
O âlime canım kurban kılarım,
Bütün ev barkımı ihsan kılarım.
Hani *alim*, hani *amil* yaranlar?
Hüda'dan söylese siz can veriniz”. (Eraslan, 1991: 273-275).

Ahmed Yesevî, cahil insanların rehber olamayacağını özellikle vurgular ve son zamanlarda bilgi sahibi olmayanların ortaya çıkıp insanları kandırdıklarından şikâyet eder. Bu tür insanların büyük bir günah işlediklerini ve yaptıkları bu hatanın karşılıksız kalmayacağı uyarısında bulunur:

“Ahir zaman şeyhlerinden söz edeyim,
İman-İslam bilmeden şeyhlik kılar imiş,
İlim öğrenmez, *amel* eylemez, mana anlamaz,
Ahrette kara yüzlü olur imiş.”

(147. hikmet)

Kendisinin de ilmiyle amel eden bir insan olduğunu belirten Ahmed Yesevî, daima ilmin peşinden gidilmesi gerektiğini; ilmin, kadın erkek ayrımı yapılmaksızın herkese farz olduğunu söyler. Ona göre insanoğlu ölünceye kadar ilmin peşinde koşmalıdır. Ancak ilim ve hikmet sayesinde âşıklar meydanına girilir ve sır kapısı aralanır.

“Durmadan yürüyüp âlimlerden *ilim* öğrendik,
Her ne bildiğimiz *ilmimizle amel* kıldık,
Ya Kadir, ulu zatını anlayıp bildik...
Ağlayıp yürü, gözyaşının riyası yok.”

(157. hikmet)

“Erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz dedi,
 “Taleb ül-ilmi farizatun” deyip Resul söyledi,
 “Ma yecüzu bihis-salat” ilim zaruri,
 “Diri varsınız, ta ölene dek okuyun, dostlar.”
 (169. hikmet)

“Aşıklar meydanında *ilim* ve hikmet bilindir,
 Erenlerin tuzağına doğan, şahin tutulur,
 Bin nefesi bir nefes, kılssa himmet kılssa şevk,
 Sır kapısı açılıp, cümle ruhlar görünür.”
 (212. hikmet)

3. *Adalet, akıl ve ilim kavramlarının Anadolu’ya yansıması*

Rivayet olunur ki Yunus Emre, Hz. Mevlana’ya: “Üstadım Mesnevi’yi okudum. Çok güzel şeyler söylemişsiniz, lakin biraz uzun olmuş. Kısaca: “Ete kemiğe büründüm, Yunus diye göründüm” deseydiniz yeterdi. Bu rivayet ne kadar doğrudur bilinmez, ama bu cümle ne Mesnevi’nin değerini düşürür, ne de Yunus Emre’nin sözünün kıymetini azaltır. Yunus Emre’nin bu sözü âdeta Mesnevi’nin ana fikri gibidir (Zal, 2009: 415). Bu noktadan hareketle, Kutadgu Bilig ve Divan-ı Hikmet’te geçen *adalet/doğruluk, akıl ve bilgi/ilim* kavramlarının da Anadolu’da Ahmed Yesevî’nin talebelerinden olduğu söylenen Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makalat adlı eserinde tıpkı Yunus Emre’nin sözü gibi özetlendiğini görürüz gibiyiz.

“... Ondan sonra Âdem (a.s.) sağ yanına baktı; üç güzel şahıs gördü ve sordu: -Adınız nedir ve makamınız nerededir? Birincisi cevap verdi: -Adım akıldır ve yerim başta, beyindedir. İkincisi şöyle cevap verdi: -Adım utanma ve hayâdır; yerim yüzedir. Üçüncüsü ise şöyle cevap verdi: -Adım, ilimdir ve makamım göğüs içindedir. Bunun üzerine Âdem (a.s.) şöyle dedi: - Gelin şimdi, yerli yerinize girin. O saat üçü de yerli yerlerine girdiler. Âdem rahatladı. Sonra sol tarafına baktı. Orda da üç şahıs gördü; ürktü ve sordu: -Adınız nedir ve yeriniz nerededir? Ne uğursuz taifesiniz. Onlardan birisi şöyle cevap verdi: -Adım öfkedir; yerim başta, beyindedir. Âdem karşılık verdi: -Baş, akıl yeridir; senin başta yerin yoktur. O şahıs bunun üzerine şöyle dedi: -Ben gelince, akıl gider. İkinci şahıs da şöyle konuştu: -Benim adım, tamah (açgözlülük)dür; yerim yüzedir. Âdem karşılık verdi: -Yüz, tamamıyla utanma ve hayâ yeridir; senin yüzde yerin yoktur. O şahıs buna şöyle karşılık verdi: -Ben gelince utanma ve hayâ gider. Üçüncü şahıs da şöyle karşılık verdi: -Benim adım haset

(kıskançlık)dır; yerim, göğüs (gönül) dedir. Buna karşı Âdem (a.s): -Göğüs, ilim yeridir; senin göğüste yerin yoktur. Bunun üzerine o şahıs şöyle konuştu: -Ben gelince ilim gider.” (Coşan, 1996: 47).

4. Sonuç

Yaptığımız inceleme sonucunda her iki eserde geçen *adalet/doğruluk*, *akıl* ve *bilgi/ilim* kavramların ortak olduğu görülmektedir. *Bu kavramlar; bir siyasetname örneği olan Kutadgu Bilig’de daha çok devlet yönetiminde bulunacak kişilerin sahip olması gereken birer özellik olarak vurgulanırken, Divan-ı Hikmet’te buna ek olarak, toplumu oluşturan tüm bireylerin taşıması gereken birer özellik olarak tasavvufi manasıyla karşımıza çıkıyor. Aynı kavramların Anadolu’daki yansımalarının ise hem devlet yönetiminde hem toplumda tasavvufi olarak işlendiğini görmekteyiz.*

Bu nedenle Yusuf Has Hacib gibi Ahmed Yesevî de kültürel kodların geleceğe taşınmasında önemli rol oynamış bir düşünürdür. Anadolu’ya yansımaları açısından bakıldığında ise her iki düşünür; Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli vb. gibi fikir insanlarının yetişmesinde birer esin kaynağı olmuşlardır.

Kaynaklar

- Akgün, M. (1996), Türklük Dünyası’nın XI. Asırdaki Abide Eseri Kutadgu Bilig’de Akıl ve Bilgi, Felsefe Dünyası Sayı 19, s. 81-98.
- Cangızbay, K. (1998), *Sosyolojik Praksis*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Coşan, E. (1996), *Makalat* (Sadeleştiren: Hüseyin Özbay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1991), *Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler*, Ankara.
- Köprülü, F. (1991), *Türk Edebiyatından İlk Mutasavvıflar*, Ankara.
- Onat, H. (2010), *Ahmed Yesevî’nin Din Anlayışı ve Bektaşilikteki Bazı Yansımaları*, Ankara.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 69-70.
- Zal, Ü. (2009), Kutadgu Bilig ve Makalat’taki Bazı Ortak Temel Kavramlar Üzerine, Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş-ı Veli Sempozyumu (Nevşehir 17-18 Ağustos), Nevşehir.

Kutb'un Husrav u Şîrîn'indeki Tartışmalı
Kelimeler Üzerine¹

In Qutb's Husrav u Shirin on Controversial Words

Ümit Özgür Demirci

Düzce/Türkiye

umitdemirci@duzce.edu.tr

orcid: 0000-0003-4384-8194

Serhat Küçük

Sakarya/Türkiye

serhatkucuk19@gmail.com

orcid: 0000-0003-3290-5827

Aysun Soyer

Düzce/Türkiye

aysunsoyer.as@gmail.com

orcid: 0000-0002-9638-8315

Atıf Citation

Demirci, Ümit Özgür vd. (2024). Kutb'un Husrav u Şîrîn'indeki Tartışmalı Kelimeler Üzerine. *BABUR Research*, 3 (1), 153-159.

Gönderim Submitted
03.03.2024

Revizyon Revision
29.03.2024

Kabul Accepted
02.04.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

Öz

İran edebiyatının Türk şairi Nizâmî Gencevî'nin 12. yüzyılda yazdığı *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevisi, 14. yüzyılın ilk yarısında Kutb tarafından Farsçadan Harezmi Altın Ordu Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu eser, Türk edebiyatındaki ilk Husrav u Şîrîn mesnevisi olması ve Harezmi Altın Ordu Türkçesi olarak adlandırılan bir lehçeyle tercüme edilmiş olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. 14. yüzyılın ilk yarısında Kutb tarafından Farsça aslından Harezmi Altın Ordu Türkçesine çevrilen bu eser, Türk edebiyat tarihindeki dönemlerin kültürel etkileşimini yansıtan önemli bir örnektir. Bu çalışma, Kutb'un Husrav u Şîrîn'i adlı eserinde yer alan tartışmalı kelimelerin incelenmesine odaklanmaktadır. Bu kelimeler; Ümit Özgür Demirci tarafından hazırlanan *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i* adlı eserden seçilmiştir. İncelenen kelimeler şunlardır: 2r/18 *hukmatı*, 2r/28 *öt*, 2r/28 *nürge*, 2r/32 *érmez*, 2v/42 *yér*, 2v/42 *guhár*. Çalışmada, belirtilen kelimelerin çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunduğu görülmüştür. Her bir kelimenin farklı okumaları ve bunların kaynakları, metinlerin orijinal halleriyle karşılaştırılarak belirtilmiştir. Bu, doğru okumanın ve anlamın tespitinde sağlam bir temel oluşturmuştur. Çalışma, Kutb'un Husrav u Şîrîn'i üzerine yapılan araştırmalara yeni bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır. Tartışmalı kelimelerin farklı okumalarının incelenmesi, eserin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu sayede, Türk edebiyatı ve dilinin gelişimine dair önemli ipuçları elde edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türk dili, Harezmi Altın Ordu Türkçesi, Husrav u Şîrîn, okuma farklılıkları.

Abstract

In the first half of the 14th century, Kutb translated *Hüsrev u Shirin* from Persian to Khwarezm-Golden Horde Turkish. This work was written by the Turkish poet Nizami Gencevi in the 12th century and is part of Iranian literature. This work is significant because it is the first *Hüsrev-Shirin* mosaic in Turkish literature and has been translated into a proverb known as the Khwarezm-Golden Horde Turkish. Translated from the Persian original to Khwarezm-Golden Horde Turkish in the first half of the 14th century, this work is a significant example of cultural interaction across different periods in the history of Turkish literature. This study focuses on analyzing the controversial words in Kutb's work *Husrav u Shirin*. These words were chosen from Kutb's work *Husrav u Shirin*, prepared by Ümit Özgür Demirci. The words examined are: 2r/18 *hukmatı*, 2r/28 *öt*, 2r/28 *nürge*, 2r/32 *érmez*, 2v/42 *yér*, 2v/42 *guhár*. The study showed that researchers read the words in different ways. The different readings of each word and their sources were determined by comparing them with the original texts. This has established a strong foundation for detecting accurate reading and understanding. The study aims to provide a new perspective on Kutb's research on *Husrav u Shirin*. Studying the various interpretations of controversial words helps to gain a deeper understanding of the work. In this way, important clues are obtained on the development of Turkish literature and language.

Keywords: Turkish language, Khwarezm-Golden Horde Turkish, *Husrav u Shirin*, reading differences.

¹ Bu çalışma, 1-3 Mart 2024 tarihinde Balıkesir'de düzenlenen 9. Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kongresi'nde sözlü olarak sunulan ve özet metni basılan aynı başlıklı bildirin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş makale hâlidir.

0. Giriş

Hüsrev ü Şîrîn, İran edebiyatının klasiklerinden biridir ve İran'ın Türk asıllı şairi Nizâmî Gencevî'nin kaleme aldığı ünlü bir eserdir. Eserde, Hüsrev ile Şîrîn'in aşkı anlatılmaktadır. Nizâmî Gencevî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinin ilk Türkçe tercümesi Altın Orda şairlerinden Kutb tarafından yapılmıştır. Kutb, eserini Altın Orda Hükümdarı Özbek Han'ın Gök Orda'nın başkenti Sıgnak'ta hüküm süren şehzadesi Tini Beg ile eşi Cemile Han Melek Hatun adına Türkçeye çevirmiştir (Ercilasun, 2015: 173).

Kutb'un Husrav ve Şîrîn'i, Nizâmî'nin eserinin birebir tercümesi değildir. Kutb, eserin bazı bölümlerinde tarihsel ve toplumsal unsurların yanı sıra Türkçe deyim ve atasözlerini de kullanmıştır. Eserin baş kısmında tevhid ve münâcâtlar, Hz. Peygamber ve çehâryâr için na'atlar, Tini Beg Han ve eşi adına methiyelerle "sebeb-i te'lif-i kitâb" yer almaktadır. Nizâmî'nin eseri yaklaşık 5700 beyitten oluşurken, Kutb'a ait olan eldeki metin ise 4733 beyittir. Bu durumda, eserin orijinali ile çevirisi arasında yaklaşık 1000 beyte kadar bir fark bulunmaktadır. Bu fark, ya Nizâmî'nin bazı uzun ve edebî sanatlarla dolu tasvirlerinin Kutb tarafından kısaltıldığını ya da metnin yazılış sırasında eksik bırakıldığını düşündürmektedir. Ancak, Nizâmî'nin eserinde bulunan bölüm başlıklarının Kutb'un eserinde de aynen yer aldığı göz önüne alındığında, mevcut eksikliklerin hikâyenin bütünlüğünü bozacak düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır (İslam Ansiklopedisi, 19. Cilt, s. 56).

Husrav ve Şîrîn üzerine yapılan akademik çalışmalar, genellikle eserin dilbilimsel, kültürel, tarihsel ve edebi yönlerini incelemektedir. Bu çalışmalar, Nizâmî Gencevî'nin diğer eserleriyle karşılaştırmalar yaparak eserin Türk edebiyatı ve İslam kültürü içindeki konumunu da değerlendirmektedir. Bu akademik çalışmalar, eserin farklı yönlerini ve derinliklerini anlamak için önemlidir. Dilbilimsel analizler, metnin yapısını ve dönemin dil özelliklerini incelerken, kültürel ve tarihsel bağlamlar, eserin içeriğini ve temasını daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Edebi değerlendirmeler ise eserin diğer eserlerle ilişkisini ve edebi niteliklerini belirleyerek eserin önemini ortaya koymaktadır.

Amaç

Çalışma, Kutb'un Husrav u Şîrîn'i üzerine yapılan araştırmalara yeni bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır. Tartışmalı beş kelimenin farklı okumalarının incelenmesi, eserin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu sayede, Türk edebiyatı ve dilinin gelişimine dair önemli ipuçları elde edilmektedir.

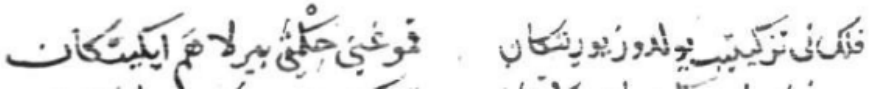
Yöntem

Araştırma, nitel alan araştırmasıdır. Bu çalışma, Kutb'un Husrav u Şîrîn'i adlı eserinde yer alan tartışmalı kelimelerin incelenmesine odaklanmaktadır. Bu kelimeler,

Ümit Özgür Demirci tarafından hazırlanan Kutb'un Husrav u Şîrîn'i adlı eserden seçilmiştir. Seçilen kelimeler, metni şimdiye kadar neşreden araştırmacıların yayınları ile karşılaştırılmış, tespit edilen okuma farklılıkları fişlenmiş, fişlenen sözcükler eserin tıpkıbasımı, Nizâmî Gencevî'nin eserinin Sabri Sevsevil tarafından yapılan tercümesi ile karşılaştırılmış, ilgili sözcüklerin daha doğru okunuşlarını tespit edebilmek için ilgili beyitler Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra, sözcüklerin okunması ile ilgili son karar verilmiştir. Yine bu çalışmada daha önceki tüm okumalar verilerek tartışılmıştır.

2. Metin ve Bulgular

Resim 1. Tıpkıbasım 2r/18

felekni tezigitip yulduz yöritgen

ķamuĝnu ĥıkmatı birle ham égitgen

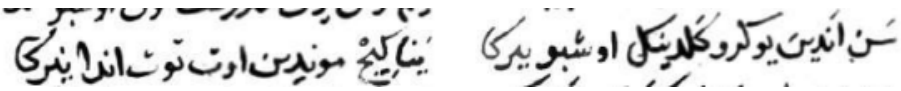
“Gökkubbeyi döndürüp yıldızları yürüten her şeyi hikmeti ile doyuran”

Metni ilk neşreden Zajączkowski sözcüğü *ĥükmi* biçiminde okumuş sonraki yayınlarda da onun bu okuyuşu aynı şekilde kabul edilmiştir (bkz. Zajączkowski 1958, 18/5'te *ĥükmi*, Hacıeminoĝlu 2000, 182/3'te *ĥükmi*, Sulak, 2011, 32/17'de *ĥükmi*, Usmanov, 1969, 8/5'te *ĥükmi*, Demirci, 2021, s. 46 *ĥıkmatı*).²

İlgili sözcük Ümit Ö. Demirci tarafından sözcüğün harekelenişi dikkate alınarak *hikmeti* olarak okunmuştur. Eserin Nizâmî Gencevî tarafından yazılan ve Sabri Sevsevil tarafından yapılan tercümede “yıldızları kudretiyle vazifelendirir, hilkatleri sanatı ile süsler” biçimindedir (Sevsevil, 2012, s. 22).

Bu beyitte *hikmeti* kelimesi tıpkıbasımda da görüldüğü gibi açık bir şekilde *hikmeti* biçiminde harekenlenmiştir ve bu okuyuş tercih edilmiştir.

Resim 2. Tıpkıbasım 2r/28

sén andın yügrü keldiñ uşbu yerge

yana kéc mundın öt tut anda nirge

² Daha geniş bilgi için bkz. Demirci, 2021: 46.

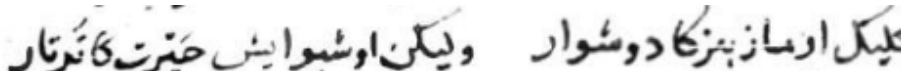
“Sen oradan koşarak geldin işbu yere yine buradan vazgeç ki ulaşasın o yere”

Bu sözcük ile ilgili eseri neşreden araştırmacılarımızın okuma önerileri şöyledir: Zajaczkowski 1958, 18/15'te *ot*; Hacıeminoğlu 2000, 182/28'de *öt*; Sertkaya 2000, 583'te *öt*; Sulak, 2011, 33/28'de *öt*; Usmanov, 1969, 9/3'te *ot ~ öt*³, Demirci, 2021, s. 47'de *öt*. Eserin Farsça aslını dikkate aldığımızda bu sözcük *öt- “geçmek”* biçiminde okunup anlamlandırılmalıdır. Sözcük imla olarak hem *ot* hem de *öt* okuyuşlarına müsaittir. Sözcüğün doğru okunabilmesi için Nizâmî Gencevî'nin eserinden faydalanılabilir. “sen oradan, koşmak için buraya geldin, buradan vazgeç ki oraya geçesin” (Sevsevil, 2012, s. 24).

Yine bu beyitte yer alan *nirge* sözcüğünü Zajaczkowski 1958, 18/15'te *jergä*; Hacıeminoğlu 2000, 182/28'de *yirge*; Sertkaya 2000, 583'te *yirge* biçiminde okumuştur. Hacıeminoğlu dipnotta *n'irge* okunması da mümkündür (bk. Hacıeminoğlu 2000, 182). Sulak 2011, 28'de *yérge* (dipnotta Sulak *n'irge* okunmak da mümkündür), Usmanov, 1969, 9/3'te *n'irge*, Demirci, 2021, s. 47'de *nirge*.⁴

Aynı beyitte geçen ve araştırmacılar tarafından *yir ~ yér* ve *nir* biçiminde okunan sözcüğün doğru okunabilmesi için Nizâmî Gencevî'nin eserinden faydalanılabilir. “sen oradan, koşmak için buraya geldin, buradan vazgeç ki oraya geçesin” (Sevsevil, 2012, s. 24). Nizami'nin eserinde “ora, orası” anlamındaki sözcük bize ilgili sözcüğü *nir* “ora, orası” biçiminde okunması gerektiğini göstermektedir.

Resim 3. Tıpkıbasım 2r/32

anı bilmeklik érmez bizge duşvâr

valıkn uşbu iş hayretke tartar

“Onu bilmek bize olamaz düşvâr: amma ve lâkin bu işte hayretimiz artar”

Ele alınan érmez sözcüğünü Zajaczkowski 1958, 19/3'te *umaz*; Hacıeminoğlu 2000, 182/32'de *irmez*; Sertkaya 2000, 583'te *irmez*, Usmanov, 1969, 9/7'de érmez, Demirci, 2021, s. 47'de érmez⁵ şeklinde okumuştur.

Sözcüğün tıpkıbasımında yazımına dikkat edilirse sözcük esre ile harekelenmiştir. Bu yazım da bize sözcüğün érmez biçiminde okunması gerektiğini göstermektedir. İlgili beyit Nizami'nin eserinde yoktur. Bu beyit Kutb tarafından adaptasyon sırasında eklenmiştir.

³ Usmanov eseri Arap harfleri ile neşrettiği için ilgili sözcüğün *ot* mu *öt* mü olduğu belli değildir. Daha geniş bilgi için bkz. Demirci, 2021: 46.

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Demirci, 2021: 46.

Resim 4. Tıpkıbasım 2v/42

کَا اَلَّتِي كَوْنُكَلَاك اَوَّل كَلْدُوْرْدِيْكَ يَنَّا يِرَاوْرَا تُوْرْت كُوْصَرَاوْدُوْر

cihete altı köşlek ol keğürdi

yana yér üzre tört guhar üdürdi

“Cihete altı yönü o verdi Yeryüzüne de dört cevheri⁶ verdi”

Yér sözcüğü Zajączkowski 1958, 13'te *jana bir* üzrâ; Hacıeminoğlu 2000, 183/42'de *yana bir öze*. Sertkaya 2000, 583'te *yene yir* üzre, Demirci, 2021, s. 48'de *yér* üzre⁷ biçimindedir.

Tıpkıbasımda sözcük açıkça *bir* olarak yazılmıştır. Bu yazım da metni neşredenleri yanıltmıştır. Sözcüğün doğru tespiti için yine Nizâmî Gencevî'nin eserinden faydalanılabilir. İlgili yerde “cihete altı yön tayin etti, yeryüzünde dört cevher bıraktı” (Sevsevil, 2012, s. 25). Burada açıkça görülmektedir ki ilgili sözcük *yana yér* üzre biçiminde okunmalıdır. Burada tıpkıbasımdaki *BYR* yazımı müstensihthen kaynaklı yazım yanlış olmalıdır.

Aynı beyitte okunmasında farklılıklar olan başka bir kelime de *gevher* ~ *güher* sözcüğüdür. Zajączkowski 1958, 19/13'te *gävähär*; Hacıeminoğlu 2000, 183/42'de *gevher*. Hacıeminoğlu dipnotta metinde kelimenin *güher* biçiminde harekelendiğini; ancak vezin gereği *gevher* okunduğunu belirtmektedir (bk. Hacıeminoğlu 2000, s. 183). Usmanov, 1969, 10/5'te *güher*; Demirci, 2021, s. 48'de *guhar*. Metni *gevher* okuyanlar vezni dikkate alarak bu okumayı tercih etmiştir. Yalnız eserin çoğu yerinde vezin bozukluğu mevcuttur bu nedenle *gevher* olarak okumak zorlama olur. Zaten müstensih ilgili biçimin vezni bozduğunu fark etmiş olmalı ki sözcüğü harekelemiştir.

Sonuç

Bu çalışmada incelenen beş kelime; 2r/18 *hıkmati*, 2r/28 ötü, 2r/28 *nirge*, 2r/32 *érmez*, 2v/42 *yér*, 2v/42 *guhar*'dır.

Çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunan ve metinlerin orijinal halleriyle karşılaştırılarak belirlenen kelimeler ele alınmıştır. Bu durum, belirli metinlerin doğru anlamının ve okumasının tespitinde bazı zorluklar yaşandığını göstermektedir.

Metindeki bazı kelimelerin okunuşu ve anlamıyla ilgili araştırmacılar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, *hikmeti* kelimesi ilk neşreden Zajączkowski tarafından *hükmi* olarak okunmuş olsa da, sonraki çalışmalarda *hikmeti* olarak kabul

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Demirci, 2021: 46.

⁶ dört cevher: Anâsır-ı erbaa olarak da bilinen ateş, su, hava ve topraktır.

⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Demirci, 2021: 47.

edilmiştir. Benzer şekilde, öt kelimesi farklı araştırmacılar tarafından *ot* veya *öt* olarak okunmuştur.

Yine, *nirge* kelimesi farklı okuyuşlarla karşımıza çıkmaktadır. Bazıları tarafından *jergä*, *yirge* veya *n'irge* olarak okunmuştur. Ancak, Nizâmî Gencevî'nin eserinden yola çıkarak *nir* olarak okunması gerektiği belirtilmiştir.

Benzer şekilde, *érmez* kelimesi farklı okunuşlara sahiptir. Bazı araştırmacılar tarafından *umaz* veya *irmez* olarak okunmuştur. Ancak, tıpkıbasım incelendiğinde *érmez* şeklinde okunması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Ayrıca, *yér* kelimesinin tıpkıbasımında *bir* olarak yazıldığı ancak *yana yér* üzere olarak okunması gerektiği vurgulanmıştır. *Güher* kelimesi ise bazı kaynaklarda *vezin gereği gevher* olarak okunmuş olsa da, *güher* olarak okunması önerilmiştir.

Araştırmacıların farklı kültürel ve dilbilimsel arka planlara sahip olmaları veya metinlerin farklı biçimlerinin bulunması gibi nedenlerle bu çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Ancak, bu çeşitli okumaların incelenmesi ve orijinal metinlerle karşılaştırılması ve ilgili beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarımı ile doğru okumanın ve anlamının sağlam bir temelinin oluşturmuştur.

Bu çalışma, ilgili kelimelerin anlamının daha iyi anlaşılmasına ve bu metinlerin daha doğru bir şekilde yorumlanmasına yardımcı olmak ve daha sonra eser üzerine yapılacak çalışmalara katkı sunmak amacıyla yapılmıştır.

Kaynakça

- Demirci Ü. Ö. ve Karşlı S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i -Dizin-*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i* (Giriş, metin, tıpkıbasım). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ehmetyenov, R. G. (2003). *Kutb Husrev ve Şirin*, Kazan Mağarif Neşriyatı, Kazan.
- Fazılov, E. I. (1973). "Kutb'un Hüsrev ü Şirin Yazmasında Bulunan Kayıtlar" (trc. Nazif Hoca), a.e., XXI, s. 89-96.
- Hacıeminoğlu, N. (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Husrev ü Şîrîn, Supp. Turc. 312. Bibliothèque Nationale.
- İnan, A. (1951). "Kutub'un Hüsrev ü Şirin'inden Örnekler" *Türk Dili Belleten* III No: 14-15, Ankara 1951.⁸
- Sulak, S. (2011). *Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma, Kutb'un Husrev Şîrîn'inin Metin, Çeviri ve Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul,

⁸ Abdülkadir İnan tarafından hazırlanan "Kutub'un Husrev ve Şirin'inden Örnekler" adlı makale, 1950 Belleten'indedir; ancak 1950 Belleten'i, Türk Tarih Kurumu tarafından 1951 yılında neşredildiği için, kaynakça ve dipnotlarda bu makalenin tarihi 1951 olarak gösterilmiştir.

- TDV İslâm Ansiklopedisi <https://islamansiklopedisi.org.tr/husrev-u-sirin--kutb> [Erişim tarihi: 28.02.2024]
- Uludağ, H.(2018). *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inde İsimler*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi), Aydın.
- Usmanov, H. U. (1969). *Kutb Hüsrev ü Şîrîn Hikayeti*, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, Kazan.
- Yıldız, M. (2018) *Kutb'un Farsçadan Türkçeye Çevirdiği Hüsrev ü Şîrîn Adlı Mesnevisinde Füller*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi), Konya.
- Zajaçkowski, A. (1958). *Najstarsza Wersja Turecka Ĥusräv u Şîrîn Quşba* (metin, tıpkıbasım), Warszawa.
- Zajaçkowski, A. (1961). *Najstarsza Wersja Turecka Ĥusräv u Şîrîn Quşba* (sözlük), Warszawa.
- Zarif, H. (1986). *Kutb Horezmiy Husrav ve Şîrîn*, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve San'at Neşriyatı, Taşkent.

Ürün Sözcüğüne Altayistik Bir Bakış

An Altayistic Analysis of the Word Ürün

Mehmet Hazar

Düzcce/Türkiye

mhazar.nev@gmail.com

orcid: 0000-0002-3158-3785

Atıf Citation

Hazar, Mehmet (2024). Ürün Sözcüğüne Altayistik Bir Bakış. *BABUR Research*, 3 (1), 161-169.Gönderim Submitted
15.01.2024Revizyon Revision
11.02.2024Kabul Accepted
16.02.2024Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

Öz

Ana dil ile ana dili iki ayrı kavramdır. Ana dildeki *ürün* “ak, beyaz; parlaklık” sözcüğünden ana dildeki *şiro* “suyu köpüklü ve beyaz çakılların üzerinde akan ırmak” sözcüğüne eski tabirle iştikak tahlili yaparak sözün kökenine ulaşıldı. Özellikle eskicil lehçeler olan sırasıyla Çuvaş, Saha/Yakut ve yeni Arguca olan Halaççadan tanımlamalar ve Altay dilleriyle karşılaştırmalar yapılarak mukayeseli yöntemle art ve eş zamanlı irdeleme yapıldı. Altayistik esaslara göre çıkarılan sıralı kural kaidesine eski bir Türk boyuna ithafen “Hazar Tamgası” diye ad konuldu. Önce İlk Türkçeden sonra gelen Ana Türkçeye ve Köktürk işaretleriyle yazılmış olan Çöyr yazıtına değinildi. Yazıtta geçen bazı sözcüklerin Ana Türkçedeki şekillerinden yola çıkılarak konu ile bağlantı sağlandı. Sonra ön veri sağlayan *ylan* sözcüğünün karşılıkları tanımlanarak aynı kökenden gelen *ürün* = *şiro* sözcüğünün fonetik irdelemesi yapıldı.

Anahtar Sözcükler: Ana dili, Ana dil, Ana Türkçe, lehçe, ağız.

Abstract

Proto-language and my dialect are two separate concepts. The product in the proto-language is “white; The origin of the word was reached by analyzing the old expression from the word *ürün* “white” to the proto-language word *shiro* “a river whose water flows over foamy and white pebbles”. Particularly, testimonies from the ancient dialects Chuvash, Sakha/Yakut and the new Arguish Khalach language were made, respectively, and comparisons were made with the Altaic languages, and an archaic and simultaneous analysis was made with a comparative method. The archaic rule base, issued according to altaistic principles, was named “Hazar Tamga”, in honor of an ancient Turkish tribe. First, Proto-Turkish, which came after Pre-Turkish, and the Çöyr inscription written with Köktürk (Old Turkic) signs were mentioned. A connection with the subject was established based on the proto-Turkish forms of some of the words in the inscription. Then, the equivalents of the word *ylan* “snake”, which provided preliminary data, were witnessed and the phonetic analysis of the word *ürün* = *şiro*, which comes from the same root, was made.

Key words: Proto-language, Turkish, Proto-Turkic, Turkic languages, dialect.

0. Giriş

Ana Türk dili (proto-Turkic) -ön Türkçe değil- yani ana dil ile ana dili (diyalekt/ağız) farklıdır. Ana dil tahminen MÖ 300'lü yıllar (Vaissière, 2015: 180) ile şimdilik ilk/en eski 4 satırlık Köktürk işaretli Tun Bilgä ve Tun Yägän Ārkin adına yazılmış (Barutçu Özönder, 2006: 110) Türk yazıtı MS Çöyr¹ (en erken MS 680 tarihli) dikkate alınırsa yazı dili olmayan karanlık dönemdeki Hun (Xiong-nu) Türkçesidir. Atilla'nın komutasında 435 yılında birleşen Türkler 35 senelik bir konfederasyon kurmuşlardı. Türk dili LIR (EBT) ve ŞAZ (EDT) iki dil koluna ayrılmadan önce önceki varsayımına dayanan bir ana dildir. Argu boyundan olan -Doerfer'in Türkoloji'ye [#hV:'d/] olarak kazandırdığı- Halaçça MS 400'lü yıllarda Eski Doğu Türkçesi ŞAZ dilinden ayrılarak bugünkü İran'ın Kum kenti yakınlarını Hindistan üzerinden gelerek vatan edinmiş ve yok olma tehlikesi içerisinde kabul edilen bir Türk dili kolu olmuştur. Bu arkaik olan uzak lehçeye (Halaççaya) iki lehçe daha eklenir. Halaççadan önce Sahaca/Yakutça eski kuzey-doğu Sibir Türk dilini kenarda Dolhanca ile beraber yaşatır. İlk Türkçeden Ana Türkçeye geçer geçmez ayrılan Eski Batı Türkçesinin (Eski Bulgar LIR Türkçesinin) devamı olarak Eski Türkçe döneminde Tuna Bulgarcası, Orta Türkçe döneminde Volga Bulgarcasının günümüzdeki biricik ahfadı olan ve yavaş/sakin anlamı taşıyan Çuvaşların dili, kök vokalinden sonraki d/'lerin y/ olduğu genel Türkçe #y = #s denkliği bakımından Yakutça ile beraber "s grubu" diye adlandırılır. Dilin bu kısa dış tarihinden aşağıda dilin fonetik açıdan iç tarihine geçilerek *ürün* "ak, beyaz" kelimesi Altayistik yöntemle irdelenecektir.

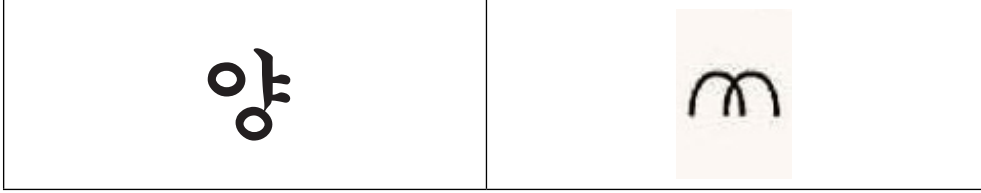
Birçok fonetik çalışmada daha çok uzak lehçelerde (sırasıyla Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça) Köktürkçe kelime hazinesinde bulunan *ürün* "beyaz" renk adı atıf yapma yoluyla *öürün* > *yürün* #y- ünsüz türemesi (sandide) denilerek verilmesi bir gelenek hâline gelmiştir. Ancak bilimde kelimeler bu şekilde tabulaştırılamaz. Nasılsa referans verdim. Ben mesul değilim denilemez. Yanlışın neresinden dönülürse kârdır.

2. Ürün ve Yılan Sözcüğü

Konuya daha önce dikkat çekildi (Gülsevin, 1987: 173 ve Ceylan, 1994: 145). Bu malumattan yola çıkarak her dar ünlünün önünde de #y ünsüz türemesi vardır denilemediği gibi *ürün* > *yürün* [Halç. *hürün* "ak, beyaz; güzel, parlak" ve *hirin* "beyaz" << AT **ṣā-l'* > **ṣār* <**ṣā-d* > *d^hūd* > Kor. *huida*, (#h > #k ünsüz değişmesi ve gerilmeyele) ET *kuğu*, (yine gerilmeyele) Yak. *kuba*, Mac. *hattyu* "kuğu", Moğ. *hu(n)*, Tung.-Orok

¹ Hocam O. N. Tuna'nın derslerde söylediği imlâ geleneğine göre fonetik sebepten dolayı başta geniş-düz ünlü yazılırsa uzun vokaldir: AT **ūç* > Halç *ūç* , **āy*, -alçalan diftong, eğer uzun ünlü olmasa idi *ö* < *öö* -ikincil diftong- olurdu. Halç. *ög*- "dua etmek" - Yak. *öy* < AT **ōg* >. Çuv. *ūk* "ögüt". Normal ünlü ise söz başında yazılırdı. Bunun dışında sonantlardan, b, p, v; t, ç, ş, s, h ünsüzlerinden önce özellikle yabancı kelimelerde geniş-düz ünlüler yazılmadı (Tuna, 1957: 52). Çöyr satırları: (E)lt(ä)riş K(a)g(a)nka (iç(i)k(i)ñ) ög(ü)ni s(ä)b(i)ni b(a)r(i)ñ üç(ü)ñç [a]y y(e)tika (a)t t(a)b(a)rda (a)d(i)r(i)ldim(i)z (Barutçu Özönder, 2006: 113).

kükku, Tung.-Negidal *hüksı*, Tung.-Nanya *hoşa*, Tung.-Evenki *gäre* “ak kuğu”, Fü-yu Krg. *huu*, Krg. *kü*, ET *yürün*, *yaru-* “parlamak” > *yarın*, buradaki #y ünsüzü asli sestir, türeme değildir. Kor. *huida* Jap. *şiroi* “ak”, Malatya-Pütüğe *Şiro* “beyaz köpüklü, ak çakılların üzerinden Fırat’a akan çay, ırmak”; diğer bir tanıklama: Hlç. *hırgentir-* “ağartmak” ve *-ŋ* > *m dudaksullaşması- Ürün+çi* “Doğu Türkistan’da bir şehir adı” < -ikileme- T **yürün* “beyaz, açık renk”+ Moğ. **çağan* “beyaz, ak” (Matsu, 2014: 149)] olduğu söylenemez. Çünkü *yılan* < *ilan* sözcüğünden gelemeceği Tuna Blg. *dilom* “yılan” örneğinden dolayı bilinmektedir. Her ne kadar *yıl-gan* biçimine dayandırılrsa da izah eksik kalmaktadır (Aydemir, 2015: 49). Türkistan’daki kuzey-batı Kıpçak grubu lehçeleri Kzk. *julan*, Krg. *cilan*; ve Sibirya’daki Kuzey-doğu Kıpçak lehçeleri Tuv.-Şor.’da ve Füyü-Kırg. *çılan*; Hak. *nilan*; LIR Türkçesi Çuv. *silen* (Ceylan, 1994: 149) *çәлән [şēlen]*, Alt. *d’ılan*; geçtiği verintiler Çin. *shé* -sonra Türkçede Çince’den alınan *lan* < *lân* < < *lân* ~ *lon* < *loon* şekliyle eklenen ikincil sözcükle birleşmiş ve *arslan* = Tuv. *arzılan* = Kklp. *alasan* = Krh. (DLT) *ajlan* ~ *ujlan* “bukalemun, kertenkele” < Fars.-Çin. *aj* “yılan” + *lan* “sürünge” , *bulan* “avlanan büyükçe bir yaban hayvanı” < *burslan*, *kaplan* = Trkm. *gaplan*, *kulan*, *sırtlan*, *soyugalan* “süt dişi çağındaki evcil hayvan” < *soyuga* “süt dişi” ve *şidülen* “diş çıkarma çağındaki evcil hayvan” < *şidün* “diş” gibi yırtıcı hayvan adlarını türetmiş- (Güner, 2015: 43); *sırtlan* (Demirci, 2014: 681) < *sırt* “hayvanın yelesi; tepe”, Rus. -dişil olarak- *ulit+ka*, Gürc. *g’eli*; Tung.-Evenki -k < t aykırılışması- *kulün* < **tulün*, Kor. *jang-eo* “yılan balığı”; söz başında ünsüz düşmesi olan dört lehçede ise Saha/Yak. *erien (kul) әриән кыыл* yılan”, Tat. *élan*, Azr. *ilan*, Özb. *ilon [ilân]*. *#n > #y İT *#n > AT *#y (Ceylan, 1997: 41) > ET #y: *yar-* ‘yarmak’ (IB 40) < **dar-* ‘Alm. splaten, yarmak’ (Tuna, 1990, s. 260) ve akabinde dokuz tanık daha var. *Yılan* ‘yılan’ IB 8 (Tekin, 2003: 259) < **nil-* “kaymak, sürünme” + *lon* (< Çin. *loon*), İT *#*nilom* > EBT *#*dilom* (Dilaçar, 1953: 74) > AT *#*yılan*/**yılân* > ET #*yılan* [bk. ve krş. *yıla:n* yılı ‘Türklerde 12 yıldan birinin adı’] (Biray, 2014, s. 30) ve (Alibekiroğlu, 2013: 689). Ayrıca *yıg-* ‘bir araya getirmek’ (Tekin, 2003, s. 259) < *nigin* “yığın” [altı tanık daha var.] (Tuna, 1990: 260). Bütün bu tanıklamalardan sözün özü olarak sözcüğün kökeni şöyle olur: İlk önce y > c olamayacağı ancak y = c denkliği olabileceğini belirtelim. T.-Çin. **di:l²-lōn* > Yak. *erien*. Söz başında ø, s, ş, j, c, ç, t, d’ < **δ* > *n’*, *n*, *y*, ø şeklinde ünsüz yarılmasından sonra ses denklikleri ve ünsüz değişimleri olur. Yani Kor. *ng* (oŋ²*yang*) Mani diyalekti (*kon*) *n* < E. Uyg. *n’* (*kon’*) > (*koy*) Buda diyalekti *y* olması gibi dilin karanlık döneminde bir ünsüz yarılması olurken Kor. *n’y* ↔ T. *yXn* metatezli şekli de görülür: İT’nin I. döneminden ödünçlemeyle (Ceylan , 1994: 148) Mac. *nyar*, Çuv. *s’ur* < İT *n’äl²* “yaz” > Yak. *sās*, Kor. *n’yerim* veya *yang*; diğer bir tanık *koyun* (Halç. *gū’n* < E Uyg. *kon’* < AT. *kōn’* > Yak. *xoy*) kelimesidir. İlginçtir ki pigdoramik olarak değerlendirildiğinde Hocam O. N. Tuna’nın derslerinde anlattığı gibi “Köktürk işaretindeki başlarını birbirlerine sokuşturmuş koyun sürüsü görünümü ligatürel şekilde” örtüşmektedir:

Şekil 1. Koyu sözcüğünün ligatürü.

Tabloda Korece işaretin ayakları da var. Köktürkçede ilk işaret /n/ ünsüzü, ikincisi yiplik “iplik, hayvanın boynuna atılan kement” olan /y/ ünsüzüdür. Jap. 羊 *yáng* “koyun” ise görüldüğü gibi koç/keçi boynuzunun dualitesidir.

Diğer taraftan s < c > j olurken bir taraftan da -yukarıda- 2 lehçede ve -aşağıda- 2 dilde ünsüz düşmesi \emptyset (Azr. *ilan* ve Azr. *ulduz*, Yak. *erien*; Mançuca *usihat* “yıldız” ve Tung.-Evenki *osikta* “yıldız”) olur.

Yukarıdaki örneklemeden yola çıkarak aşağıda *ürünj* tanıklamasına geçildi.

3. #s > #h ve #h < #p' ünsüz değişmesiyle #h ünsüzünde ikileme sözcükte örtüşme

Mukayeseli Türk lehçeleri çalışmasıyla “yıldız” tanıklamamız kolaylaşmış ve eklentilerimiz aza indirgenmiştir (LI, 2014: 128).

Yak. *cylyc* [*sulus*], Çuv. *siltar* -E. Nors (Viking) dili *stjarna*, İng. *star*, Far. *sitâre* - < **dziltar* < **điltar* < **ḍāl²tār* > Kklp. *žuldiz*, Başk. *yöndöz*, Azr. *ulduz*, B. Yugır *yültis* ~ *yoltis*, Tat. *yöldiz*, Ur. *yunduz*, Y. Uyg. *yultus*, Özb. *yulduz*, Kar. *yulduz*, Sal. *yultus*; Kzk. *julduz* ~ Kırg. *jıldız* < CC *cilduz* > Kar.-Balk. *culduz*; ~ Kar.-Balk. *dzulduz*, Alt. *d'ildis* < **ḍāl²* + *dār* < **ḍāl²* > **pḥāl²* + *ḍāl²* > T. *par* “ışığın parlaması”, Dolg. *hulus*, -Soğd kökenli E. Uyg. yazısını kullanan Moğol alfabesiyle- Manç. ᠰᠢᠰᠢᠰᠢᠰᠢ [*øsihat*] (< Proto-Tung. **xōsikta*) ~ Tung.-Evenki *øosikta*, Tung.-Oroken *oşıkta* [*oşıkta*], (p > f ses değişimi tipolojik olarak o kadar yaygındır ki bu sadece Mançuda -*fatan* < **padak* “ayak” > Halç. *hadaq*, Çuv. *ura*; Manç. *furu* - < **pür(ü)* - > T. *üz*- (örnek: *üzengi*) “üzmek, uzatmak, koparmak”- değil Japoncada da görülür. Viking dilinde *fótr* “ayak” *tr* / < d / > Yak. *atak*, Kak.-Balk *azak*) E. Jap. *fosi* “ayak”; Akad. *Gerra* “ateş tanrısı”, muzaaf fiil Ar. *ḥarra* “kızdı” < *ḥarr* “yanma” kadim Türk dili eskicil şekli **pḥāl²* “parlama” olan sözcükten gelir. Ünsüzün şeddeli olması bir nevi ünsüz uzunluğudur. Vokal kısılırken ses değeri dengeyi sağlamak için ünsüzü ikizleştirir.

İslam öncesi (pre-Islamic era) Proto-Semitic denen Ana Arapça batı ve doğu olarak ikiye ayrıldıktan sonra East-Semitic de Eblatite ve Akkadian diye ikiye ayrılır. İşte bu dönemde [s] ünsüzü üç ayrı ünsüze ayrılır. Diş kökü (alveoler) ve yarı kapantılı (affricate) [ts] ünsüzü de /s/'den gelmiştir (Al-Jallad, 2018: 17). Metatezle /st/ de olabilir. Bu daha sonra İngilizcedeki peltek /th/ gibi telaffuz edilecektir. Sonra

th > h olacaktır. O zaman *har* “ateş, ısı” ile *par* sözcüğünün gökteki gibi uzak da olsa yıldıza ne kadar yakın olduğu fonetik olarak Altayistik yöntemde rahatlıkla görülebilecektir. İşte bu dönemde *s > h* ünsüz değişmesiyle bu sözcüğü Arapça, Sümerlere Kuzey Mezopotamya’da “Mavera’ün-nehr/ iki nehrin arasında” iken komşu olan Türklerden almış olmalıdır.

Yukarıdaki malumattan sonra aşağıdaki mesele şimdi çözülebilir:

Türkiye Türkçesi açısından bakıldığında Köktürkçe bazı renk adlarını süreç içerisinde yerlerini Türkçe veya kaynak dildeki alınma bir kelimeye bırakarak kaybolmuştur. Bunlardan biri de günümüze ulaşmayan *ürün/örün/yörün* “ak (AT **āk*), beyaz (< Ar. *b^uyād ~ b^uyāz*)” sözcüğüdür. Eski Uygurcada *ürüg/yürün/yörüng* (açık renkli, ak, süt ya da gümüş rengi) varyantları da görülerek sayı ikiye katlanır ancak Karahanlı Türkçesinde *ürün/örün* olarak (Küçük, 2010, s. 557, 560) görülürken Halaççada ise *hirin* olur (Gülsevin, 1987, s. 176, 191). Yak. *γpγH* [*ürün*] ve *γpγH apygy* = beyaz rakı “votka”, Çuv. *uypā* [*šurā*] tanıklarını da biz ekleyelim. Türkçedeki beyazlığından dolayı süt ürünü ayran da buradan gelir (Otyzbay, 2016: 90).

4. Şiro Sözcüğü

Şiro sözcüğünün tahliline geçilmeden önce aşağıda Şiro adına kısaca değinildi.

Sultan II. Mahmud 1831 senesinde . Müslümanlara ve Gayr-i Müslimlere ait nüfus sayımını yayınlayan *tahrir* (Şen, 2015: 240 s.)- < Ar. *h^urr* “salınmış” > (N. Kemal’in türettiği) *hürriyet-* kitabında Pütürge (< Ar. *putur* “putlar” + *gâh* “yer adı yapar”, yerlerini tehirden önceki Ermenilere bırakan Süryanilerin putların/heykellerin çok olduğu tapınağı ve ilçe sınırı içerisindeki heykelleriyle meşhur Nemrut Dağı) yerine Osmanlı döneminde kenarında köhne Kerer derbendi de olan Şiro adlı çaydan dolayı nahiye bu isimle bölgesel olarak anılmış ve 300 sene önce Mirun “geçit yeri” < İmrın adıyla bilinen köy Pütürge adıyla bucak olarak Adıyaman ili Kâhta ilçesine bağlanmış ve 1870 senesinde Elâzığ’a bağlanarak kaza (< Ar. *kaḏā/kaḏā’*) olmuştur. Kütahya’dan gelen Samanoğullularından bir Erzurum ağzına benzer *g > c* karakteristik ünsüz değişmesiyle Türkçe konuşan küçük topluluğun yaşadığı bu beldeye kaymakam ikamet ettirilmiştir.

İşte tahrir defterlerinde adı geçen Şiro “beyaz, ak” demektir. Bahar mevsimlerinde apak köpükleriyle beyaz çakılların üzerinden akmasından dolayı Püt. ağz. *şiro* < **ḡül²+ün* > Çuv. *šurā* sonra Başkurtça gibi *s > h* ünsüz değişmesiyle Halç. *hürün ~ hirin* “beyaz” < AT **ürün* “parlak” (Doerfer, 1971, s. 167) < İT **p^hal²*, E. Uyg. varyantta damak n’sinin gerilek benzeşmesiyle ünsüz ünlü etkileşimi sayesinde *yörün* yine bu damak n’sinin erimesi sebebiyle ve diş ünsüzünün yanındaki ünlüyü iyice daraltıp düzleştirilmesiyle *şiro* < *şirov* < *şüroğ* = Çuv. *šurā*-damak n’si nedeniyle sıra değiştirme- < *şüron* < İT **ḡül²+on* > AT **yürün* > *ürün* bir taraftan da Halç. *hürün* < **hürün* “beyaz,

parlak”< -ön damak ünsüzü etkisiyle sıra değiştirmeyle- **hülün* < -dudak ünsüzünün tesiriyle ünlü yuvarlaklaşması- **pulun* < **p^hal²+a η* . O zaman kökte **đül²* >> *şir* ~ *sur* = *hür* << **p^hal²* örtüşmesi gerçekteşir. Sözcük Farsçanın yerel ağzı olan Kürtçeye de *sıs* diye geçmiş ve gerilmeli şekli *sipi* olmuş. Eğer yerel Kürtçe ağzı olsaydı *şiro* yerine *siso(η)* olmalıydı.

{+(X) η } > +{(A) η } eki ise pekiştirmedir. Yukarıdaki *arşlan* benzerliği olsa da alakası yoktur. Önce +{LA} benzeme eki idi sonra pekiştirme oldu: *aşakla* “eşek gibi” vb. İkinci unsur da tek başına kullanılır: *düzen* “düz aalan”, *kıra η* “kıyı, kenar” vb. İki pekiştirme eki +{LA+(A) η } birleşerek +{LA η } > +{LA η } olmuştur (Güzel, 2018: 193): *bozla η* “buzumsu”, *çaylan* “kumsal”, *kalyan* “kayalı yer”, *tayla η* “taya benzeyen”, *söble η* “söbeye benzeyen”< *söbe* “yumurta şekli gibi kavisli olan”, DLT *suwla η* “su gibi”, **töş* > *döş* > *tüşle η* “önlük” > Tel. *döşdik* “at göğüslüğü”, η > *m* dudaklılaşması ve ileri seviye dudak uyumuyla Kırg. *köktöm* “ilk bahar” veya η > *k* ile *bozla η* “boz toprak” vb.

Son olarak Halaççada söz başındaki #h ünsüz türemesini de unutmamak gerekir: Halç. *hāy* “ay”, Yak. *uy*, Çuv. *uyā+h* -gerilme- < **āy* > Trkm. *aay*, Özb. *oy* [ā]. Aşırı uzunluk üstüne bir de ünsüz türetilmiş. şimdi Kor. *dal* “ay” < **đāl²* > Moğ. *sar* “kamer”, T *yaş* “taze, parlak, yaşıl > yeşil” olduğundan semantik olarak örtüşür. Her zaman fonetik örtüşme söz konusu olamaz. Dil bir bütündür.

Sonuç ve tartişma

Çıkan sonuçlar sırasıyla geçmişten günümüze söz başından sonuna doğru şöyledir:

1- “Ana dil” ile “ana dili” iki ayrı terimdir. İlki Hun Türklerinin dili olan Pro-Turkic (Ana Türkçe), ikincisi ise çocuğun annesinin karnında iken duyarak edindiği anasının dili yani bir Türkiye Türkçesi ağzıdır veya ölçünlü Türkçedir.

2- Benim de ana dilimdeki şiro, Ana Türk dilindeki *yürün* sözcüğüdür.

3- Önce **p^hal²+a η* > *p* > *h* > *hürün* < *h* < *s* < sonra *đül²+o η* şeklinde bir örtüşme olsa da bence *hürün* önceki oluşumdan gelir.

4. Hazar Türkleri hatırasına Hazar Tamgası adını verdiğim sıralı kural kaidesince, Sonra *h* > *k* ötümsüzlüğü de düşünölmeli.

4.1. \emptyset , *f*, *v*, *b*, *p* < **#p'* > *p^h* > *h*, \emptyset olabilir.

4.2. \emptyset , *s*, *j*, *ç*, *c*, *g^c*, *z*, *d*, < **#đ* > *n'*, *n*, *y*, \emptyset . **#đ* > *g*: CC *gillan* = Halç. *gilan* < *đilom* “yılan” > Çuv. *s'əlan*.

4.3. Önce \emptyset , *v*, *v* < *ğ* > *k* > *h*, \emptyset ; Tung.-Evenki *il+an* “3” ve -çokluk eki +(i)t- Evenki *il+it+yn* [*ili:tin*] “üçüncü”, Çuv. *viřše* < ET *üç* [bk. Çöyr *üç(ü)nç* = *ühüs* (*üh* < *üs* << *üç*)] -söz başında ünlü yazılırsa uzun vokaldir- < AT **il²* < İT **ğil²* “üç” > Mac. *hár+om* “3”,

gur+ban “3” ve *har+minç* (mimç = miş “10”) *har+minç* “otuz”, -gerilmeyle- Halç. *hotuz* “otuz”, Çuv. *vatar* “otuz”, -fono semantik başkalaşmayla- Moğ. *guç* “30” **gulç* < *ğil*² olur.

4.3. *ø, s, ş, lç, l, < l²> r², r, z, s, ø* olabilir.

4.4. #A, #kV, < V:/ > VV, V:ː, KK ve ötümlüleşme, genişleme veya ön seste türeme gibi başka ses olayları da olabilir. Tanıklama: Halç *hagaç* < *i “orman” + *gaç* “küçültme eki” > Özb. *yoğoch* “kereste”, Çuv. *yiváč* “tahta”, Dolg. *us* “odun”.

4.5. *y < d/ > d, z, t, r* olabilir.

4.6. *n < n' > y*, sonra ağızlarda /*ğ*/ olabilir.

4.7. *ø, VV, w, <ğ> k*: T. *dağ* [da:], Kıpç. *tow* ~ *too*, Karl. *tagli(k)* olur.

4.8. *n < η > ng > m* olur veya *η > ng > g > k* olur.

4.9. Halç. ilk önce söz başında *p > h*, ikinci olarak *ğ < h, hv:ː < V:/ ~ hv < V/ ~ h < ø*, Başk., Yak. (*h < s < ç < ç*; bk. 4.3. Yak. *ühüs*) ve Halç. sonra *s > h* ve EDT #*δ > #y = h* (Halç. *hıgul-* “yığılmak”, Çuv. *ana* “delik” = DLT *yin* “in” = Halç. *hi:n* “mağara”; Halç. *hay-* “söylemek” = GT *ay-*); Kzk. önce *ş > s*, sonra *ç > ş* olur.

Alçalan diftong ve gerilmeyle Yak. *ıyt-* “istemek”, Kırg. *ıyt-* “dua etmek”, -sporatif #*h*- Halç. *his+tä-* “istemek”, -gerilmeyle- Çuv. *ıvat-* “göndermek” < **id-* “tanrıya kurban adamak”, Çuv. *ıarah* “mukaddes” = Halç. *hidik* “mukaddes” = ıstık “kutsal” < ET *ıd-duk* buradan da İstikköl “kutsal göl” olur. Halç. *hāy* “ay” = Çuv. *ıyāh-* gerilme ile iki ünlü arasına *y* ünsüzü girmiş, sonra kakafoniden kaçınmakla *y# > h#* aykırılışması olmuş- < **āy*. Çuv. *vil-* = Halç. *hil-* “ölmek”. Örnekler çoğaltılabilir. Makalenin hacmini aşmamak ve konuyu dağıtmamak için tanıklama yeterli görüldü.

Halaçça sporatif olmayan #*h* kanıtı için *y = h* denkliği ile aslında *h < p* olmasına son bir tanıklama: Karç.-Balk. *žüzüm* -gerilek benzeşme *ž < z < y-* < Tat. *yözem/ yözem* Başk. < Rumeli *ağz. yüzüm* < *üz-üm* < **üđ-* “koparmak” > Halç. *hüdüm* “üzüm”, Çuv. *isēm* [*irem* olmalıydı -Kurân’da geçen (*İr*)*r(e)m* halkı “üzüm bağ-bahçelerinde yaşayanlar” sözcüğündeki *irem* < LIR Türkçesi olan işte bu *irem* sözcüğüdür.] Üzüm: Moğ. *üdzem*, Kalm. *uzm*, Kor. *podo*, Jap. *budou*. Lehçeler arası alınma kelime olduğundan *ś < s* olmuş. < Halç. *hüdüm* < AA **pʰudum* >> *üzüm* > *yüzüm* > *žüzüm*. Karç.-Balk.’da uzak metatez ve aykırılışmayla- *dugum* < **gudum* < **kudum* < **hudum* < AA **pʰudum*. O zaman *yotasizm* değildir (Mollava, 1974 : 371).

Kısacası dürbün kadrajı içerisindeki çerçeveye + şeklinde bu sıralı kural yerleştirilerek hedefe bakar gibi kelime semantik ihlali yapılmadan tahlil olunursa hatasız olarak etimolojik ürün elde edilir. Bu yazıda *ürün* sözcüğü ile *şiro* arasındaki mesafeye yeterli tanıklama yapılarak boşluklar dolduruldu. Yani *ürün*, *ürün* oldu. Zorlaştırmayın, kolaylaştırın düsturu gereğince gerilme ses olayını da unutmamak şartıyla şöyle formüle edilir:

$K^3V:/(L^2\#+)d/G/+s > h; \xi > s, \zeta > \xi$
--

Şekil 2.: Hazar Tamgası

İşaretler

+: İsim, ekleşme ve kelime birleşmesini gösterir.

-: Fiil.

/: Kök vokalini gösterir.

#...: Söz başını gösterir.

...#: Söz sonunu gösterir:

//: Ses birimini veya söz içindeki sesi gösterir.

*: Tasavvuri (reconstruction) dil birimini gösterir.

=: Denklığı gösterir.

() : İhtiyari durumu kapsar ve harekelemeyi gösterir

{ } : İçindeki formüle şekil dal şekilleri kapsayan morfemi gösterir.

[] : Telaffuzu ve ilave açıklamaları gösterir.

“ ” : İtalik yazılan tanık sözcükten sonra Türkçe anlamını verir.

X: Ünlülerin bütünü temsil eder.

>: İşaretin açık tarafı kaynağa göre gelen birimi gösterirken sivri tarafı hedefteki yeni birimi gösterir.

Kaynakça

- Alibekiroğlu, S. (2013). Türkçede Ön Ses y. *Turkish Studies*, 8 (1): 685-710.
- Al-Jallad, A. (2018). The Earliest Stages of Arabic and its Linguistic Classification. (Eds.: E. Benmamoun, & R. Bassiouney), *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, Routledge, pp. 315-331.
- Aydemir, H. (2015). “Yılan” sözcüğünün etimolojisi üzerine bir not. *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mir Sultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*, (Editörler: Aysima Mirsultan, Mihriban Tursun Aydın, Erhan Aydın), Konya: Kömen Yayınları, 43-52.
- Barutçu Özönder, S. (2014). *Çöyr Yazıtı. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi MTAD*, 3 (3): 108-14.
- Baray, N. (2014). “Söz Varlığımızda Yılan”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2/1: 25-49.

- Ceylan, E. (1994). Türkçe y- ~ ø-, Halaçça h-, Çuvaşça s-, y-, v- Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (4): 145-158.
- Ceylan, E. Y.(1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). Tarihi Lehçelerinde Yılan. *Turkish Studies*, 9(5): 679-687.
- Dilaçar, A. (1953). Batı Türkçesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1953: 73- 92.
- Doerfer, G. (1971). Khalaj Materials. *Indiana University Puplications Uralic and Altaic Series*, (115): 1-341.
- Gülsevin, G. (1987). Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 35: 173-200.
- Güner, G. (2015). Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen *ajlañ* Kelimesinin Dahhâk İle Ne İlgisi Var? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi TEKE*, 4 (1): 39-44.
- Güzel, F. (2018). Türkçenin Az Bilinen Bir Eki +lAñ. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi TAED*, (61): 191-202.
- Küçük, S. (2010). Tarihi Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5 (1): 556-577.
- LI, Y. S. (2014). Some Star Names in Modern Turkic Languages-I. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 62 (1): 121-156.
- Matsu, D. (2014). Ürünçi ve qedimki Uyğur tilidiki yürüñçin heqqide “Urumçi ve eski Uyğur dilindeki “yürüñçin” üzerine. *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, (3): 147-152.
- Mollava, M. (1974). Balkanlarda Türk e- ağızları. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2 (3): 357-413.
- Otyzbay, Z. (2016). *Türk Kavram Sisteminde Renkler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Tekin, T. (2003). Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul: Kitap Matbaası.
- Tuna, O. N. (1957). Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 5: 41-81.
- Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Vaissière, É. de la (2015). “The Steppe World and the Rise of the Huns. (Ed.: Maas, Michael). *The Cambridge Companion to the Age of Attila.*, Cambridge University Press. pp. 175-192.

Attila's Language-I

Scottas (Σκόττας), Adamis (Αδάμις), Edecōn (Ἐδέκων),
Ērecan (Ἠρέκαν), Ēsla (Ἔσλα), and Onēgēsius (Ὀνηγήσιος)

Attila'nın Dili-I

Alexis Manaster Ramer

Venice, California/
Amerika Birleşik Devletleri
manasterramer@gmail.com

orcid: 0009-0009-4174-1335

Atif Citation

Ramer, Alexis Manaster
(2024). Attila's Language-I.
BABUR Research, 3 (1), 171-179.

Gönderim Submitted
30.12.2023

Revizyon Revision
08.02.2024

Kabul Accepted
11.02.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

Das Problem der Sprache der Hiung-nu - Hunnen gehört zu den meisten umstrittenen Problemen der Sprachwissenschaft [Poucha 1955: 287]

Es ist diesem Dialekt sonderbar mitgespielt worden von den Sprachgelehrten [Engels 1935 (written 1881/1882)].

Abstract

The language of Attila and his people yielded its first mystery when first Munkácsi and much later Pritsak identified the word “var” for ‘river’. This already made it clear that this was one of the Lir Turkic languages (closely related to Chuvash, Bulgar, Avar, and Khazar). Still later Pritsak had the brilliant idea that the names of Attila's Huns, or at least many of them, were really titles or nicknames describing (sometimes humorously) either the position or some distinctive personality traits of each person. Only a few of his etymologies were close to correct (including three of those studied here) and few are fully correct. However, even though I refine some of his etymologies and replace most of the others totally, this only serves to show that his basic approach was correct. Also, his original conclusion that the language is Lir Turkic was right (even though later he wavered about this and looked for random connections to Mongolic). The present article is part one of a series.

Keywords: Lir Turkic Languages, Attila, Etymology, Munkácsi, Pritsak

Öz

Attila'nın ve halkının dilinin gizemi, ilk olarak Munkácsi tarafından daha sonra Pritsak'ın “nehir” anlamına gelen “var” kelimesini tanımlamasıyla ortaya koyulmuştur. Bu, sözcüğün Lir Türkçesinden (Çuvaşça, Bulgarca, Avarca ve Hazarca ile yakından ilişkili) biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Daha sonra Pritsak, Attila'nın Hunlarına ait isimlerin birçoğunun her bir kişinin konumunu ya da bazı ayırt edici kişilik özelliklerini (bazen mizahi bir şekilde) tanımlayan unvanlar veya lakaplar olduğuna dair parlak bir fikre sahipti. Burada incelenen üç etimolojinin de dahil olduğu bu etimolojilerin çok azı doğrudu. Bununla birlikte bu etimolojilerin bazılarını geliştirmek ve çoğunu tamamen değiştirmek bile bu yalnızca onun temel yaklaşımının doğru olduğunu göstermeye hizmet edecektir. Ayrıca Pritsak'ın bu dilin Lir Türkçesi olduğu yönündeki orijinal sonucu doğrudu, ancak daha sonra bu konuda tereddüt etti ve Moğolca ile rastgele bağlantılar aradı. Bu makale serinin birinci bölümüdür.

Anahtar Sözcükler: Lir Türk Dilleri, Attila, Etimoloji, Munkácsi, Pritsak

Introduction

On a first reading I was bowled over (unlike some other scholars, who will now be very upset with me AGAIN) by MOST of what Pritsak (1954, 1982), in contrast to Doerfer (1973) and indeed practically to all other scholarship, was able to tease out of the scanty and poorly recorded corpus of (European)¹ Hunnish,² one word (**var** ‘river’)³ and some 30 personal “names”. There are, unsurprisingly, many details and a few rather more basic things that I feel need to be corrected. But this will only mean (if the basic theory is on the right track) that the results will actually be refined, or if you will, tightened and cleaned up—thus paving the way for a rather more robust next version of the theory. Which is just how we can (ever) know that any given theory in any field was on the right track to begin with. And this is what I propose to show here, by way of just beginning a complete reappraisal and revision of this theory.

¹ European Hunn(ish or -ic) is not necessarily the same language as the the Asian Xiongnu. At the present time I say nothing about it—since I know nothing definite TO say. About the name of the European people and hence their language though we can say this: the sources we have for these are in Greek and Latin, and it is bizarre that Modern scholars glibly cut off the last syllable (Hunnoi Hunni) and even the second -n- to arrive at the familiar **Hun**. Obviously, it should be **Hunno** or the like. But it is of course difficult to fight with established usage.

² It seems to me that we cannot use the term Hunnic because that should be used for a language group. Of course, usage is king, and my suggestion may well be in vain.

³ A part of this was anticipated by Munkácsi (1897), whose work Pritsak says he could not get a hold of. In any case, Pritsak’s analysis is much superior. One other lexical item (which I believe I have figured out) is **stravam** or **strava**, so written in a Latin source in a context demanding the accusative case, so we cannot be sure whether the -m is the Latin accusative or perhaps part of the (uninflected) word. This has been endlessly misanalyzed by generations of scholars who followed the familiar scholarly procedure of 1868 and Miklosich 1886) and then asserting without any discussion that this is the word and that it meant what those Germanic or Slavic words actually do NOT mean—a perfect case of academic mythopoeisis, repeated by generations of scholars despite many protests. To make the long story short, the only genuine (Jordanes *Getica* 69.258) source says, concluding his detailed description of the funeral rites for Attila (and before getting to the actual burial), that “stravam super tumulum ejus, quam appellat, ipsi ingenti comissatione concelebrant (over his tomb they celebrated, with great revelling, what they call *strava* [or *stravam*]).” The word thus either meant ‘wake’ (which has long been evident) or possibly (which may be my idea) even more simply the “great revelling” itself (i.e., the drinking that goes without saying, the loud singing that Jordanes explicitly mentions, and the like). Moreover, he even tells us what they sang, a song about Attila’s unique achievements in life, ending in his even more unusual death (he died on his wedding night supposedly after himself passing out drunk and drowning in his own blood from a nose bleed—all of which was significant because as the song said that, since he was not killed by an enemy either in battle or casting an evil spell or the like, there was no need for his followers to avenge his death. Given all this, it seems to me that the word represents a noun derived either from **äsingä**—“to regret”, whence (1) ‘to be sorry for (someone)’, (2) to regret to part with (something), to grudge” (Clauson 1972: 252) or **äsür-** ‘to be drunk’ (p. 251) or indeed both ambiguously. The details of the derivation of course we cannot be sure about, but one can envisage purely hypothetically something like ***äsingä-m** ≈ ***äsür-gän** (though this is difficult since in the later languages it is only agentive, so maybe easier ***äsür-gä**), depending on what happened in their speech to final nasals (which of course at least for now we cannot tell). Still, some of the sound changes required to get **strava(m)** are partly clearly established (notably the loss of vowels leading to those striking initial consonant clusters shared with Danube Bulgar and the change of **ä** to **a**) or are at least plausible (**sr-** > **str-** and, under some conditions, **-g-** > **-w-**). Of course, entirely unlike the existing approaches, I do not mean this to be an isolated etymology connected to nothing. It will stand or fall on whether these derivational suffixes and these sound changes can be shown to be consistent with the rest of the meager corpus and/or with the other Lir Turkic languages. I would hope that anyone the least bit familiar with language evolution will recognize that this approach is far sounder notably than the obsessive repetition by generations of than scholars (despite the protest of many of their own colleagues) of the completely absurd claim that this word is Germanic (where no such word exists anyway) or Slavic (there were no Slavs in Europe at the time, the Slavic word **strava** means ‘food’ and has no connection with wakes or revels, the one occurrence claimed to refer to a wake being a blatant falsehood, and anyway would have at the time if it existed at all, somewhere in Asia, something like ***yüzütrawa**).

Permit me to illustrate, while at the same time raising my first general point of order: It was Pritsak's analysis of **Σκόρταξ** that particularly struck me on a first reading—and I begin here. This is one of the most IMMEDIATELY compelling of the FITTING-NAME (Aristotle's term that is constantly mistranslated by the sneering smattering classes as “speaking” or “talking name”, which makes no sense and is anyway plainly not what Aristotle wrote in Greek—but who actually EVER bothers to check such things besides me?) analyses that Pritsak came up with. These are crucial because this is one of the few ways of getting over the most common problem one faces in analyzing proper names in poorly known languages, namely, that otherwise one could take them to mean anything (which typically renders such analyses, as in the case of almost all existing work on Scythian, worse than worthless). If, however, a substantial percentage of names in a given text or corpus are titles, epithets, or nicknames—and we have enough information about the bearers of these names to have some idea what someone might want to call them (and what not)—then things can become quite doable. I for example have always refused to believe that the **Dioscuri** named **Castor** and **Polydeuces** were really intended to be ‘Beaver’ and ‘One with Much Sweet (*sc.* Wine)’, and always will unless and until someone shows me some relevance of beavers and of quantities of sweet wine to the stories told about the heavenly horse twins. And on the other hand if these names happened to mean something ‘(First-)Born’ and ‘Last-Appearing’ in a language that I discovered (an Anatolian language I call SCAMANDRIAN), then one immediately thinks of the morning and the evening star—and one can be practically certain that this all MUST be so (and of course that it should be ignored because it would upend the Applectart of Error that has been rolling for three thousand years or more and giving a very decent living to uncounted scholars considered experts on something they literally cannot know anything about, yes, the Homeric epics and the histories behind them).

In our case, Pritsak says that the man Scottas is “depicted as a hotspur and a blusterer” by the Eastern Roman diplomat who met him. This is perhaps too strong a formulation, but it is true that in one of the scenes where we encounter this Hunnish notable, what happens is that the Eastern Roman ambassador defies the instructions of the Hunnish party who come to meet him, and it is specifically Skottas who explodes in anger in response, Scottas and NOT the head of that party (Carolla 2008, excerpt 8.23-25, p. 20 lines 14-20), which might point to just such an emotional character.⁴ In the second scene Scottas, to be sure not entirely unprovoked, claims to be equal in influence at Attila's court to his brother (exc. 8.36-38, p. 22 lines 24-25, p. 23 lines 1-12), which is obviously not true given that the brother is repeatedly portrayed as Attila's right-hand man (both in the

⁴ But we should not be too sure: it is possible that in this culture it was beneath the dignity of the head man (who was Skottas' brother incidentally) to yell at the Romans, so that this could have been a cultural and not an individual psychological issue. The next story is the more telling one.

proverbial and the literal sense of the term)⁵, and storms off to go to demonstrate it. So, it would seem that Pritsak may well have been exactly right to take Scottas' (nick)name as reflecting SOME SUCH aspect of the man's character as hot-headedness.

As with many (not all it seems) names in this corpus, then, this would not have been an actual name (as we conceive of names in our cultures anyway) but a description such as title or epithet or nickname, describing the person, what Aristotle called a "fitting name" (constantly mistranslated for the last three centuries as "talking/speaking name")—which is basically what has made any sort of analysis of this language possible. Indeed, this seems to me largely the key factor that allows us to be at least somewhat able to crack the secrets of this language. And so, Pritsak is surely right to base this "name" on the root **sök-**, which notably underlies the noun **sökmen** 'one who BREAKS the ranks of the (enemy) army' (Clauson 1972: 821). Please note that if the Hunnish names had had some arbitrary meanings (like 'Beaver' and 'One with Much Sweet' or even like those of our names like John, Michael, Thomas), the task would be hopeless.

However, the details of Pritsak's analysis need not be exactly correct and may be capable of improvement. In particular, while I grant his contention that this nickname is a noun is based on the CAUSATIVE stem **sök-it-**, I see no basis for his off-hand assumption that we are to take this as "apparently having the same meaning as [the] *verbum simplex*". There is no warrant for ignoring the specifically CAUSATIVE sense. And, if the "name" **Skottas** is really based on this CAUSATIVE stem (as it seems to be), then surely this also has to mean 'to CAUSE (s.o. else) to break (sc. the ranks, the line)'. This then turns out to be really very good for Pritsak's general point, even if it involves a small disagreement with him on this detail. Let me explain.

I propose that this was a SARCASTIC nickname, the causative being used to suggest that man does not walk the talk, that he boasts of things that someone else actually does, much as he did about his alleged rank at court, and so is humorously said to send others to do the charging while taking credit for it. This is why he is called 'one who causes (OTHERS) to break ranks', who sends OTHERS to perform heroic deeds. This would fit his recorded character so well that it makes me anyway (I do not know about the Gentle Reader) marvel at the robustness of the analysis we end up with.

Thus, as I said, this is the first example of where the details may have to be refined, but when fixed, only serve to STRENGTHEN the basic analysis. The next two "names" I turn to involve this same kind of issue as well (and probably most will) but they are also the first examples of another sort of issue. Etymology after all involves semantics and pragmatics (responses to realia, i.e., aspects of the world) but obviously also those aspects of language that are the joy of most linguists and the despair of historians, anthropologists, archeologists, and others who depend on the same philological material:

⁵ In the next scene, where Scottas simply is sent by Attila to summon the Romans to him as well as in the remaining scene, where Scottas is Attila's ambassador to Constantinople, no hot-headed or blustering behavior is recorded.

sounds (phonetics and phonology), word structure (morphology), and so on. I once met, at a party at the University of Michigan a girl who turned out to be a graduate student of the Ancient Near Eastern who literally started crying when she learned I taught linguistics. She was being forced to study this strange subject, and just could not hack it.

The specific technical issue here is the long-standing squabbles in Turcology (begun by Benzing 1940 so far as I can see and never settled since then, even though the answer is as plain to me in 2024 as it was to Clauson in 1972 and before) about the date of the change of postvocalic **-d-* to *-r-* in the Lir languages. Pritsak claims to have shown that this had NOT occurred in the attested Hunnish, but I do not believe that the data support him. For, the two etymologies that Pritsak offers that seem to show such a retained **-d-* in Hunnish names in fact are not probative. They do show an intervocalic *-d-* sound: **Adamis** and **Edecōn**, but why should we ASSUME that this MUST be from **-d-*? By the way, this kind of fallacious reasoning is a very frequent conceptual error in many different fields of historical linguistics—and other fields (and of course when this happens in the courts or hospitals, the consequences can be literally deadly, no less so than when historians and linguists prostitute science, as has so often happened, in the service of some ideology).

Adamis (**Ἀδάμις**) was the name of “the steward in charge of the queen’s affairs”, and Pritsak is surely right to guess that he would have to have been, therefore, a eunuch. The idea that his name is yet another title or epithet or nickname rather than an actual name—in short another fitting name—is good too. So too is the core of the etymology, relating the stem **Adam-** to such words as medieval Turkic **atan** or **at(a)ğān** ‘gelded camel’ and Yakut **attā-** to castrate, geld’ (Pekarskii 1907: 195).⁶ This does mean that **Adamis** is derived from the (hypothetical) root **ad-* (**at-* in ÈSTIa I: 220),⁷ but the question is HOW it is derived.

The very forms cited as cognates (**atan** or **at(a)ğān** and **attā**) show that the etymon did not have a mere intervocalic **-d-*. First, if the root was really **at-*, then the Hunnish “name” would be derived from **at-am-* rather than **ad-am-*, and the voicing we see would be some minor secondary development. Second, even if the root was **ad-*, our word could be derived not directly from the root itself but rather from the stem that Pritsak himself takes as **ad-da-* (but **at-ta-* in ÈSTIa).⁸ In short, either a root **at-* instead

⁶ Though when dealing with Yakut one has to be extra careful about the possibility of influence from Mongolic.

⁷ It has long seemed to me that this is not a separate root but a specialized sense of a root that I was delighted to discover had already been anticipated (notably by Starostin et al. 2003: 1128 when they write: “This all seems to indicate a primary root **at-* meaning both ‘to cling, hitch on to smth., grasp’ and ‘a grasp, handful’”). A rare point of agreement! In the case of words referring to castration this verb (and its derivatives) would, I submit, have referred to the CRUSHING BY HAND of a (part of) male animal’s external genitalia. There are, incidentally, at least two other, hitherto-unnoticed derivatives of this root, including not only the obvious Turkic **adut** ‘handful’ but also the neglected Danube Bulgar **τῆλυ-ἄτ(ος) = члп-от(ъ)** ‘sword-BEARER’ and the Khazar title (usually read quite differently and hence not analyzed at all) **uvš-AD** lit. ‘one HOLDING IN HIS HAND crumbling (sc. firewood)’.

⁸ Presumably it is not **att*⁹ because it seems to me that that must be what the “name” **Attila** begins with, though of course that too we should not prejudge. Maybe it could be from **ad-ga-*

of ***ad-** and/or a stem with a cluster such as ***-d-d-** would mean that this is not an example of a medial, intervocalic ***-d-**. And none of those alternative reconstructions, whether with ***-t-** or a cluster, would, of course, be expected to undergo Lir rhotacism.

Somewhat more complex is the case of **Edecōn (Ἐδέκων)**, who was “one of Attila’s most powerful lieutenants and served as ambassador to the Roman emperor in 449”. More intricate but not prohibitively so. Here I again accept much of Pritsak’s analysis but not all. According to him, this is a deverbal noun from **edār-** ‘to pursue, follow’ ending in **-gUn**. This analysis involves two well-known sound changes, one apparently pan-Turkic (**rg > rk** as part of a more general devoicing rule after various sonorants), the other well documented in Lir, though perhaps not regularly (the frequent loss of **r** before a consonant).

Where I am less happy is when Pritsak says that this ***edār-gun-** could have meant ‘follower, hence (Attila’s) retainer’. This seems just a bit thin. Were they not all Attila’s followers? Perhaps, though Pritsak ignored this possibility, the word could have meant ***‘pursu-er’** instead, which is how I am guessing the related Chuvash **yerkēn** comes to mean ‘lover’ < ***‘suitor’** (here the root is not inherited but borrowed from another Turkic language, but I am only citing this for the semantics, so the fact that it is borrowed does not matter). And if so, then why not a different kind of pursuer, namely, ***‘plaintiff, claimant’** or the like? The latter meaning would fit the facts quite well, describing the man’s known role at the Eastern Roman court, where he was sent not just for fun or (as in modern times) to attend diplomatic functions but rather to press, to pursue (so the sources very clearly indicate) specific claims and demands that Attila sent him to present, moreover quite imperiously, to the *Basileus*.¹⁰ To be sure, there were other embassies, and it was not always Edecōn who was sent on these (in fact we see Scottas on one of these missions too), so we cannot be totally sure.

In either case, though, the retention of the ***-d-** in this “name” would AGAIN not be a deviation from the rules of Lir Turkic, though this time for a different reason than above. Specifically, as discovered a century ago by Ramstedt (1922-1923) and rediscovered a half century later by Clark (1978), in Chuvash **d**-rhotacism did not happen before an **r** immediately OR EVEN INTERMEDIATELY following, and there is thus no expectation that it would in Hunnish—if this is really a closely related language (as seems obvious to me that it was). Of course, attested Chuvash has **y** from ***-d-** before such a following **-r-**, but this can be a much later (and more local) sound change. In Hunnish it may be that the **-d-** simply did not change at all (or changed too subtly for the Greek, or any other known, sources to reflect it).¹¹

¹⁰ Béla Kempf (p.c.) points out that Chinggis Khan’s ambassador’s “name” **Itürgen** would be precisely this word too. And this would of course serve to confirm my interpretation of the meaning over Pritsak’s.

¹¹ There may even be another possibility too. The man was as we said sent on an embassy to the Roman emperor. What if he was not named either as Attila’s follower or as claimant, but rather as *chargé d’affaires*, the man appointed to get things done, and in particular to make others (namely, the Romans) do them. Then the verb underlying his name could have been **ettür-**, which has just the last meaning. Here the phonology would fit the Mongol ambassador’s “name” better, too—and of course it would have not been an original ***-d-** sound in it at all. Of course, this would demand that we explain why Attila’s name is consistently written with **-tt-**, whereas Edecōn’s has **-d-**. I do not know at this moment whether this can be done, and that is why I put this suggestion in a footnote.

In short, neither of these two “names” shows the retention of *-d- in this language. And so far everything supports both the basic approach to these “names” followed (brilliantly in my opinion) by Pritsak (much of whose other work I do not find nearly as inspiring) and the close connection of Hunnish to Lir Turkic.

Of course, almost all the “names” need re-examination, and at least some of them will need re-analysis. There are also a few other words besides these “names”. And then there is the Asian Hunnish. There is much to be done. Some of it I believe I have already gotten done but not always painlessly (the “name” of Attila’s chief wife took me months).¹² So this will take some time. Not a century or a century and a half though. I do not plan to live that long, and I do not see anyone volunteering to take my place.

To go back to my most basic point: some Readers may think that such suggested revisions to Pritsak’s proposals invalidate his proposal and even that they show that nothing can be known. This would be a tragic misapprehension. Some revision almost always happens when a new theory is proposed in any science, and on the other hand, it is not necessary (and again this is true even in physics) that everything be knowable and known. It may very well be that at the end of the day certain etymologies and certain sound laws remain uncertain. That is as it should be and not in any way shape or form an objection to the approach or the particular theory.

The same pattern repeats itself as I look at other “names” in the corpus. The next one I would like to consider is **Onēgēsius (Οννηήσιος)**, described as Attila’s chief minister “who held power second only to Attila”. Pritsak’s analysis smacks of desperation: Mongolic (why not Zulu?) ***üne-** ‘to believe’ (or the like) is said to combine with the Turkic suffix **-gās** supposed to be that of a *nomen futuri (necessitatis)*, which just happens to occur here in the form **-gāsi**. And this then is taken to mean ‘honest, faithful, truthful, loyal’. This is not compelling pragmatically. Worse, the initial **ü-** should obviously correspond to **vi-** in a Lir language—exactly the way **ö-** corresponds to **va-**.¹³ In contrast, I would propose that this is a complex of the two highest ministerial titles we have available to us in Old Turkic **inäg**

¹² Perhaps it will do no harm (anyway, who is reading this?) to say that I am rather sure that this is ἠρέκαν <ērēkan> [irekan] < ***urī—irk-(g)an**, from **urī** “male child, son’ [...] exclusively masculine” and an agent participle (**-ān** or **-gān**) from the verb **irk-** ‘to collect or assemble (things [...])’ [...] ‘to heap up’” (Clauson 1972: 197, 221), referring to her role as the mother of Attila’s heirs. Apart from the well-known loss of r before a consonant (Pritsak 1954 and passim), this agrees, beyond my wildest dreams, with the fact of her being the mother of the three sons that got to inherit his empire (and lose it). And why am I sure? It is because I tried so hard for so many months in so many ways and found that there seems to be no other possibility given the lexicon and word-formation rules of Turkic (not to mention, which is also methodologically important even crucial, that I had no knowledge of the particular words in advance, and so—quite different from much existing scholarship—I could not have “cooked” this result up). In short, the odds (and yes this is all about odds) of my getting this result if it were not valid, as mere noise in the data or worse as a result of cherry picking the data seem poor. I am also rather confident that the “name” of his Talleyrand (as I call him), **Isla**, is Turkic **uslug** “discriminating, of sound judgement’ (Clauson 1972: 247). Note the loss of -g in the latter; and the fronting of Turkic **u** in both “names”. Ok, that is all you get for now. Who am I kidding? Surely, I am as usual talking to myself again. Pritsak’s etymologies in contrast assume wrong forms of the names (**Krekan**, which is merely an old corruption, and **Esla**) and semantics that are totally unrevealing, not to mention for the queen’s name he assumes a bizarrely Mongolic etymon.

¹³ This defeats some other etymologies of Pritsak’s too, to be discussed in the future.

‘[...] someone desired and trusted; a friend with whom one does not stand on ceremony; a royal representative or senior minister’ (Clauson 1972: 182) and *agiċi* ‘treasurer’ (p. 80). To be sure I cannot as yet fully explain the vowels: where we find an apparent *i* sound (written as Greek *ēta*) for Shaz Turkic *a*, I am guessing (and time will tell whether I am right) that these are among the cases of the well-known correspondence Lir *i*: Shaz *a*. I am even less sure the first vowel ends up as *o* I cannot say at present. One thing I CAN is that the loss of how the word-final (here, prepound-final) *-g* in *ināg-* > *onē-* is exactly right. This is the same as in *Ēsla* < *uslug* and perhaps, as I hope to discuss eventually, *Attila* < SOMETHING-*lig*. For now though it seems a far better analysis than has been available till now—and once again the KIND of result that (despite the disagreement with Pritsak’s own analysis) first of all supports his overall theory and second could hardly be just noise in the data.

Speaking of which, this is 2024 and we are still at the beginning of the beginning. Some of the rest of the material is clear to me, but there has not been the time to write it up, and much is still far from done. But this is, Virginia, how it does get done. And then you do not get taken out to dinner. You get ignored instead. Because that is the way of scholarship, where *Ira scholastica* and *Odium philologicum* take the place of the Golden Rule. It is my sole unfulfilled ambition in life to help tear this evil system down brick by brick and replace it with a better one.

References

- Benzing, Johannes. 1940. Tschuwaschische Forschungen (II): Tschuwaschisch *r* || alttürkisch *ḏ*. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 94: 391-398.
- Carolla, Pia. 2008. *Priscvs Panita Excerpta et fragmenta*. Berlin – NY: de Gruyter.
- Clark, Larry V. 1978. On a Chuvash development of **-d-*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 371-376.
- Clauson, Sir Gerald. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon.
- Doerfer, Gerhard. 1973. Zur Sprache der Hunnen. *CAJ* 17, 1: 1-50.
- Engels | Энгельс, Фридрих. 1935. *Франкский диалект. Текст статьи на немецком и русском языках*. Москва. Партиздат
- ĖСТIaI = Севортян, Э. В. 1974. *Этимологический словарь тюркских языков, [I:] (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)*. Москва: Наука.
- Grimm, Jacob. 1845. *Über Diphthongen nach weggefallenen Consonanten*. Berlin: Akademie der Wiss.
- Landi, Carlo. 1929. *Strava. Bulletin Du Cange Archivum Latinitatis Medii Aevi* 5, 1950, 50-51.¹⁴
- Lindenbrog, Friedrich. 1611. *Diversarum gentium historiae antiquae scriptores tres*. Hamburg:

¹⁴ Given as “R. Landi” and dated to 1950 by Maenchen-Helfen (1973: 425 n. 452)

Hering.

- Kotliarevskii | Котляревский А. А. 1868. *О погребальных обычаях языческих славян*. Москва: [n.n.].
- Maenchen-Helfen, Otto. 1973. *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*. Berkeley [et al.]: Univ. of Calif. Press.
- Miklosich, Franz. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Braumüller.
- Mommsen, Theodor. 1882. *Jordanis Romana et Getica*. Berlin: Weidmann.
- Munkácsi, Bernát. 1897. A Dnjeper folyónak huszu "Var" neve. *Ethnographia* 8: 233-236.
- Pekarskii = Пекарский Э. К. 1907. Словарь якутского языка, 1.1 (а-ä). Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Poucha, Pavel. 1955. Mongolische Miszellen. *Central Asiatic Journal* 1.4: 284-291.
- Pritsak, Omeljan. 1954. Ein hunnisches Wort. *ZDMG* 104: 124-135.
- Pritsak, Omeljan. 1982. The Hunnic language of the Attila clan. *Harvard Ukrainian Studies* vi, 4: 428–476.
- Schenker, Alexander M. 1995/2014. *The Dawn of Slavic: An Introduction to Slavic Philology*. New Haven & London: Yale Univ. Press.
- Starostin, Sergei et al. 2003. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Šafárik, Pavel Jozef. 1828. Über die Abkunft der Slawen. Ofen (Pest): Kön. Ung. Universität.
- Šafárik, Pavel Jozef. 1837. *Slovanské starožitnosti*. Prague: Spurnýř.
- Van de Woestijne, Paul. 1950. Les scolies à la Thébaïde de Stace. *L'Antiquité Classique* 19: 149-169.

Türkmen Edebiyatında Oğuz Alfabetiyle İlgili Anlatımlar Üzerine¹

The Concept of The Oghuz Alphabet in Turkmen Literature

Yusuf Azmun

Arizona/Amerika Birleşik Devletleri

yusufguzin@gmail.com

orcid: 0000-0001-5207-9046

Atıf Citation

Azmun, Yusuf (2024). Türkmen Edebiyatında Oğuz Alfabetiyle İlgili Anlatımlar Üzerine.

BABUR Research, 3 (1), 181-190.

Gönderim Submitted
15.01.2024

Revizyon Revision
11.02.2024

Kabul Accepted
12.02.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

Öz

Oğuzların kendi yazıları olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak üç Türkmen klasik şairi, yerini Arap alfabesine bırakan “üç bin yıllık” alfabeleri üzerine ikisi ağıt şeklinde olan şiir yazmışlardır. XVIII. yüzyıl Türkmen klasik şairi Şeydayî *güzel yigrim baş* redifli şiirinde yirmi beş harfli Türkmen ya da Oğuz alfabesinden söz eder. Şiirde *Yedisinden avaz çıkar / On sekizini tartar çekip* diyerek alfabenin ünlü ve ünsüzlerinin sayısını belirtir. Göktürk alfabesinden bazı harfler, Türkmen halılarının motiflerinde mevcuttur. Göktürk alfabesinin T, B ve R harfleri yaygın halı desenleridir. İran’da Türkmen Sahra bölgesinde Gökçe Dağ eteğinde Halid Nebi mezarı civarında karpuz biçimli, üzerinde damgalar bulunan mezar taşları vardı. Bu damgalar alfabeği andırmaktadır. Taşlar üzerinde birer yazıtı oluşturan bu damgaların bazıları Türkmen halılarında da vardır. Benzer şekilde karpuz biçimli mezar taşları eskiden Oğuzların yaşadığı Mangışlak’ta da bulunmuş, ancak taşların üzerlerindeki yazılar silinmiştir.

Anahtar Sözcükler: Alfabe, şiir, üç bin yıl, damga.

Abstract

There is no information about the Oghuz people having their own script. However, three Turkmen classical poets have written poems, two of them in the form of elegies about their three-thousand-year-old alphabet, which was replaced by the Arabic alphabet. The XVIII century Turkmen classical poet Şeydayî (Sheydayi), in a poem with the refrain *gözel yigrimbâş* meaning ‘the beautiful twenty-five,’ talks about twenty-five Turkmen or Oghuz letters. In one line, he says *Seven of them create voice (vowels), and eighteen of them are controlled by the seven*. Turkmen carpets give us an idea about Old Turkic scripts. Old Turkish Runic letters T, B, and the letter R are preserved in Turkmen carpets. In the Turkmen Sahra region of northern Iran, at the foot of the mountain called Gökçe Dağ, near the historic graveyard of Halid Nabi, there were watermelon-shaped tombstones with symbols on them. They seem to be inscriptions. These symbols are similar to some of the patterns seen on the Turkmen carpets. Similar tombstones were found in Mangyşlak in Kazakhstan, where once the Oghuz people and later their descendants, the Turkmens, lived, but the signs on the stones were erased.

Key words: *Alphabet, poem, three thousand years, pattern.*

¹ Bu makale, Azemoun, Y. (2023). The Concept Of The Oghuz Alphabet in Turkmen Literature. *JOMAD (Islamic History And Literature)* (Vol.1, No.3, pp.158-165 künyeli makalenin geliştirilmiş çevirisidir.

1. Giriş

Adları sonradan Türkmen olan ve Gazneli ile Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuzların Müslüman olmalarından önce kendilerine ait bir yazı sistemi kullandıkları bilinir. Oğuzlar, Müslüman olduktan sonra kendi yazılarını unutmuş olmalıdır. Orta Asya'yı fetheden Araplar, kendi yazılarının kullanılması konusunda ciddi tedbirler aldılar ve Arap dilinde eğitim veren okullar açtılar. Merv şehri civarına yerleştirilen binlerce Arap, bölgede Arap dilinin ve kültürünün yerleşmesini sağlamıştır. Bölgede 1960'lara kadar Arapça konuşanlar olduğu bilinmektedir. Özbekistan'da da hâlâ Arapça konuşanların var olduğu bilinmektedir. Arapların Arap dilini Türkmenistan'da yaygınlaştırmak ve Türkmenleri Araplaştırmak için uyguladıkları yoğun eğitim çabaları istenen sonucu vermemiştir. Tersine, zamanla Merv civarına yerleştirilen Araplar Türkmenleşmiş ve Ata, Hoca, Seyit, Şeyh gibi yeni Türkmen boyları oluşturmuşlardır.

Türkmenler daima halıları ve atlarıyla anılırlar. Göçebe ya da yarı göçebe Türkmen boylarının dokudukları halılar yüzyıllar boyu Orta Doğu halıları arasında en çok beğenilen, incelenen ve koleksiyonlarda korunan halılardır. Türkmen halılarına olan olağanüstü ilgiye rağmen dil engelleri yüzünden son zamanlara kadar onlar hakkında fazla bilgi bulunmuyordu. Halıyla ilgili araştırmaların çoğu halının sanatsal ve teknik yönüyle ilgiliydi. Bu yazıda halıların alfabe taşıyıcı özelliğine dikkat çekmek hedeflenmektedir.

Binlerce yıllık geçmişi olan Türkmen halılarının Budist ve Şamanistlerle ilgili özellikleri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Türkmenler yüzyıllar boyu kendi duygularını, dünya görüşünü ve çevrelerini halılarının güzelliğinde yansıtmışlar ve kendilerine özgü desen, motif ve teknik geliştirmişlerdir. Sıkı kurallara dayanan Türkmen halılarının kompozisyonunda Türkmenlerin şiiresel çevre perspektifi anlaşılabilir. Kırmızı rengi Türkmenlerin sanatsal bilincinde önemli yer tutmuştur. Türkmen halılarının en yaygın rengi de kırmızıdır. Bu renk en eski Türkmen halılarında turuncu rengine yakındır. Bu rengin Zerdüş dininin güneş kültüyle ilgili olduğuna inanılır. Bugün belli bir gereksinimi karşılayan ve belli boyutlarda belli törenler için dokunan Türkmen halıları Türkmenler için ayırt edici motiflere sahiptir.

Türkmen halısının en önemli deseninin adı *göldür*. Her Türkmen boyunun ayrı bir göl deseni vardır. Göl, Türkmen boylarının arması gibi görülür. Eskiden iki Türkmen boyunun savaşında yenen yenilene kendi boyunun gölünü dokutturmuştur (Bu konuda bk. Azmun, 2018: 36-73).

Yüzyıllar boyu idari ve hukukî belgeler Arap yazısıyla yazılmıştır. Mezar taşları Arap harfleriyle hatta Arap dilinde yazılmıştır. Medreselerde Türkmenlerin ve diğer Orta Asya halklarının eğitimi Arap dilinde yapılmıştır. Günümüzde de molla

mekteplerinde Arap dilinde eğitim devam etmektedir. Edebi alanda da Arapça ve Farsça revaçta olmuştur. Buna rağmen Arap harfleri Türkmen halılarında yer bulmuş değildir. Türkmenler halılarında çok değer verdikleri Gök Türk harflerini desen olarak kullandılar. Türkmen halılarında en yaygın desen olarak kullanılan **ϕ** ve **Υ** harfleridir.

2. Türkmen Klasik Şairlerinin Arap Yazısına Karşı Çıkışı

Türkmenler XVII. yüzyıldan sonra kendi dillerinde edebi eserler vermeye başladılar. Zira daha önce Türk hükümdarları hep Arapça ve Farsçaya önem vermişlerdi. Özellikle Selçuklu hükümdarları Farsça yazılan edebiyatın zirveye çıkmasını sağladılar. Bu şartlar altında Mahmud Kaşgarî Türk dilleriyle ilgili yazdığı kitapları Selçuklu hükümdarlarına değil, bir Arap hükümdarına sunmayı tercih etmiştir. Türkmen dili ve edebiyatının en verimli dönemi XVII. ve XVIII. yüzyıllar olmuştur. Bu dönemde Türkmen şairleri Arapça ve Farsçadan uzak durmaya çalıştıkları gibi, milli dili halka yakın bir duruma getirmeye çaba gösterdiler. XVII. yüzyılda yaşadığı düşünülen ve günümüze dört şiiri ulaşan Türkmen şairi Şakendî, Arap harflerinin kutsal olduğuna inanan fanatik Müslümanların gazabına uğramamak için Arapça hakkında yazdığı şiirleri “çîstân” (bulmaca) şeklinde yazmıştır. Arap dilinin yapı bakımından Türkmenceye uymadığını düşünen şair, *yılan* redifli bir şiirinde Arap dilinin sesini yılanın çıkardığı sese benzeterek öfkesini dile getirmiştir. Günümüz Türkmencesinin imlasıyla yazılmış olan şiir şu şekildedir:

*Bir agyzdan yigrim sekiz ses çykar
Örân tutuk birbirinden pes çykar
Gözi kördür ýene jahana bakar
Sözläbilmän was was etdi ol ýylan.*

“Bir ağızdan yirmi sekiz ses çıkar
Aşırı tutuktur, (sesler) birbirinden kötü çıkar
(Yılanın) Gözü kördür, yine dünyaya bakar
Konuşmadan *vas vas* etti ol **yılan**.”

Bu şiirde geçen *yirmi sekiz*, Arapçanın yirmi sekiz harfini ve bu seslerin karmakarışık çıktığını anlatır (Bekmyradov, 1987: 57).

Bu şairin zamanındaki mollalar, Arap harflerinin gökten indiğine inanıyor olmalıdır. Şair başka bir şiirinde bu durum karşısındaki şaşkınlığını şu şekilde dile getiriyor:

Bu görneti:n bize asmandan indi

*Diyşip jedel edýär **millet** biz bilen* (Bekmyradov, 1987: 57).

“(Toplu halde) *Bu bize açıkça gökten indi*

Diyerek *millet* bizimle münakaşa ediyor.

Burada *millet* sözü, şairin adlarını söyleyemediği mollalara karşılık gelir.

Tanınmış Türkmen dilcisi Hıdırov, Araplar yüzünden artık kullanılamayan eski alfabe hakkında bazı şairlerin sitem ettiğini belirtir. Bu şairlerden biri de Andelip’tir. XVIII. yüzyıl Türkmen klasik şairi Andalip, *Oğuz-name* adlı eserinde Arapların Orta Asya’yı fethetmesinden sonra yok olan ya da artık kullanılmaz olan alfabeyi anmakta ve üzüntüsünü dile getirmektedir:

Bir asmany bela inip nehandan

Yuwutdy ol dürli gymmat bahany

Tiriklikde zerir ol bizge jandan

Oguz owladyň ruh-y rowany.

Ýaşyň üç müňden aşyp dörtge mindi

Bu yaşda çekmediň renji, yzany

Oguz owladydan aýryldyň indi

Ki bizlerge goýup matem, gazany

Seni asman ajdarhasy yuwutdy

Sen anyň garnyda tuduň mekany

Jemalyňdan jahan köňlün sowutdy

Men oldum Andalyp waspyň ýazany (Hıdırov, 1962: 16)

“Bir gök yüzü belası gizlice inip

Yüksek bir değeri yuttu.

Yaşarken o bize altın gibi değerli idi

Zira o Oğuz soyunun ruhunu yansıtıyordu.

Yaşın üç bini aşyp dört bine girdi

Bu yaşta hiçbir eziyet ve sıkıntı çekmedin
Artık Oğuz soyundan ayrıldın
Bize de matem ve üzüntü bıraktın.

Seni gök yüzü ejderhası yuttu
Sen onun karnında buldun mekânı.
Cemalinden dünya gönlünü soğuttun,
Ben oldum Andalip vasfının yazanı.”

Şakendî'nin bilmece şeklinde yazdığı ve halk türküsüne dönüşen başka bir şiirinin birinci bendi şöyledir:

*Atası akyl, enesi nakyl
Bir gyz dogulmuş yigrim dört şekil
Şu ýañlyg gözel, milletiň ýary
Bul bizden owal bolsa da zary.*

“Babası akıl, anası atasözü
Bir kız doğmuş yirmi dört şekilli
O kadar güzel ki halkın sevgilisi olmuş
Bizden önce acıklı durumda olsa da.”

Bu şiirde, yirmi dört şekilli kız, yirmi dört harfi temsil etmektedir.² XVIII. yüzyıl Türkmen klasik şairi Arap dili ve harflerini protesto etmekle kalmamış, kaybolan alfabe için *gözel yigrim baş* redifli bir ağıt yazmıştır. Şiirdeki bu redifin yok olan yirmi beş harfi anlattığı açıktır. Şakendî gibi Şeydayî de bu şiiri bilmece biçimli yazmıştır. Zira, yukarıda anlatıldığı gibi Arap alfabeti o dönemin Türkmen toplumunda bazı fanatik çevrelerde kutsal sayılıyordu. Aşağıda şiirin açıklayıcı özelliği olan bölümleri sunuyoruz:

*Şeyle gulaga yakymly
Sözledim Gözel Ýigrim Baş
Niçe owazy çekimli
Yzladym Gözel Ýigrim Baş.*

² Aslında sonra anlatılacağı gibi yirmi beş olması gerekir. Harflerin birinin Oğuz Han için ayrılmış olduğu düşünülüyor.

³ *bozla-* fiili devenin çıkardığı sesi anlatır. Bozlak türküsünün adı da bu fiilden alınmıştır.

.....

*Ýedisinden owaz çykar,
on sekizin tartar çekip,
Üç mün ýaşda ömrün ýakyp,
Bozladym³ Gözel Ýigrim Baş.*

*Matam, mersiýe Şakendî
Ýazyp geçmiş niçe bendi,
Okyp ýad ederler şindi,
Özledim Gözel Yigrim Baş*

“Öyle kulağa hoş geliyor ki
(Zevkle) sözünü ettim senin ey Güzel Yirmi Beş.
Ne kadar hoş sesli(sin)
Yakındım Güzel Yirmi Beş.

.....

Yedisinden avaz çıkar,
On sekizini peşine takar.
Üç bin yaşında ömrün sona erince,
Deve gibi böğürdüm ey Güzel Yirmi Beş.

Şakendî matem ve mersiye
Yazıp geçmiş birkaç bentte
Şimdi (herkes onları) okur ve seni yad eder
Özledim seni Güzel Yirmi Beş.” (Aşypur Meredov, 1978: 12)

“Yedisinden avaz çıkar/On sekizini peşine takar” sözüyle alfabenin yedi ünlüsü ve on sekiz ünsüzü olduğu kast edilmiştir.

Başka bir şiirinde Şakendî, *Arap dili boldy sözler güýesi* (güvesi) diyerek Arap dilini, dilleri kemirip yiyen güveye benzetmiştir.

Bu şiirlerden Türkmenlerin (Oğuzların) Arapların Orta Asya’yı ele geçirmelerinden önce bir alfabelerinin var olduğu, bu alfabenin yedi ünlüsü ve on sekiz ünsüzden oluştuğu bilgisini çıkarmak mümkündür. Şeydayî de Andalip de bu alfabenin üç bin yıldan fazla yaşadığını yazmış, her iki şair bu alfabenin yok olmasını Arapçaya bağlamıştır. Şairlerin sözünü ettiği alfabenin yirmi dört Oğuz boyunun damgalarıyla

ilgili olabileceği düşünülebilir. Türkmen şairlerinin belirttiği bu alfabede yazılı bir metin elimize geçmemiştir. Orta Asya’da, İran’ın kuzeyinde bulunan İslam öncesi dönemlere ait Türkmen mezar taşları bu açıdan önemli ipuçları taşımaktadır. Mezar taşlarında bulunan ve bazıları Gök Türk alfabesindeki harfleri andıran sembollerin, ölen kişinin mensubu olduğu boy hakkında bilgi verdiği düşünülmektedir. Bu mezar taşlarının ilginç yanı onların üzerindeki şekillerin Türkmen halısında bulunmasıdır.

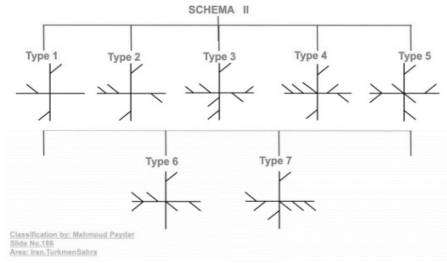
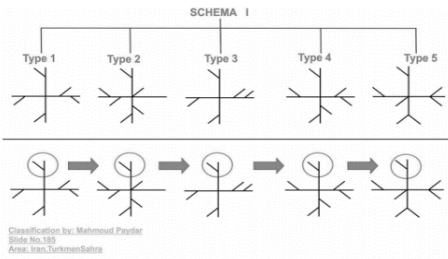
Tablo 1: Taşlara kazınmış Köktürk harfleri.

İran’ın Türkmen Sahra bölgesinde Gökçe Dağ eteğinde Halid Nebî mezarının yanında eskiden üzerinde damgalar ya da semboller olan karpuz biçimli mezar taşları bulunurdu. Bu taşlar bir kısmı fanatik mümin vatandaşlar tarafından tahrip edilerek yok olmuştur. İranlı Türkmen Mahmud Paydar bu mezar taşları üzerinde İran’da ve başka yerlerde geniş araştırmalar yapmıştır. Araştırmalarının sonucu İran’da Türkmen Sahra’da çıkan *Yaprak* adlı dergide yayımlanmıştır (2001: 11-16). Paydar, Kazakistan’da, eski Oğuzların mekânı olan Mangistau’da yer alan Gökçe Dağ’daki karpuz biçimli mezar taşlarının benzerlerini bulmuştur. Yalnız bu yuvarlak mezar taşlarının üzerinde damga ya da sembol bulunmamıştır; muhtemelen silinmiştir. Paydar, incelediği mezar taşlarının üzerindeki damgaları gruplara ayırarak tasnif etmiş, her grupta birbirinden az farklı damgalar tespit etmiştir. İkinci grupta birbirinden farklı yedi damga ortaya çıkarmıştır. Şeydayî’nin “Yedisinden avaz çıkar” dizesini akla getiren bu kombinasyonun, yedi ünlü sesi karşılayan harflere karşılık olduğu düşünülebilir.

Elbette düzgün bir metin bulamadan bu damgalara alfabe diyemeyiz. Ne yazık ki yüzlerce yuvarlak mezar taşı tahrip edilmiştir. Kazakistan’da benzer mezar taşları bulunmuş; onların da yazıları silinmiştir. Mangistau’nun eski adı Mangışlak’tır ve Oğuzların yaşadığı bölgedir. Daha sonra bölgeyi Kazaklar işgal etmiştir. Eğer daha

çok sayıda bu tür mezar taşları bulunsaydı ya da biri daha erken bir zamanda onları inceleyeydi bu taşlar hakkında daha çok bilgi toplanabilirdi. İran’da ve Oğuzların yaşadığı başka yerlerde mezar taşlarıyla ilgili araştırma yapan Paydar, Halid Nebî mezarlığından alınmış karpuz biçimli bir mezar taşı olduğuna dair haber almıştır. Taşı ele geçiren kişi, içinde hazine olduğunu sanıp taşı ikiye bölmüş, hazine bulamayınca da geri yapıştırmıştır. Yapıştırmanın doğru yapılp yapılmadığı da belli değildir.⁴

Paydar, daha önce belirtildiği gibi yuvarlak mezar taşındaki sembolleri benzerliklerine göre tasnif etmiştir. Bu tasnifte altı grup vardır. Aşağıda birinci ve ikinci grup ayrı ayrı gösterilmiştir. İkinci gruptaki sembol tipleri daha önce anlatıldığı gibi Şeydayî’nin «üç bin yıllık» alfabenin yok oluşuyla ilgili yazdığı şiirinde “yedisinden avaz çıkar” dediği ünlü sesleri karşılayan harfler olabilir.

Tablo 2: Paydar’ın tasnifi

Merv civarında dört bin yıllık bir medeniyetin kalıntısını bulan Rus arkeolog Viktor Sarianidis 2008’de Aşkabat’ta düzenlenen uluslararası bir halı konferansında söz konusu medeniyette kullanılan bazı sembollerin Türkmen halısında var olduğunu söylemiş ve onları Türkmen halısının desenleriyle karşılaştırarak ekranda göstermiştir. Türkmen bilgini Begymrat Gerey, Türkmenistan’da Oğuzname hakkında düzenlenen konferansa sunduğu bildirisinde yazının ideogram (damgalar) ile başladığını bildirdikten sonra Rus bilgini Vadim Masson’un 1987’de Almanca basılan bir kitabından aktararak, Türkmenistan’da bulunan altı ideogramın Elam hükümdarlığının, Sümerlerin, Hindistan’da bulunan Harappa medeniyetinin diyagramlarının tekrarı olduğunu söylemiştir (Masson, 1987).

⁴ 2005 yılında tarafıma Merv (Mary) şehrinde, bir metre boyunda geyik derisine Runik alfabeyle yazılan bir alfabeyle yazılmış bir kitaptan bahsedildi. Ancak kitabı görmem mümkün olmadı, daha sonra kitabın yok olduğu söylendi.

Gruppe	I	II	III	IV	V	VI
1 Zeichen in Südturkmenien						
2 vorelamische Schriftzeichen						
3 frühsumerische Schriftzeichen						
4 Zeichen in Harappa/Indien						

Tablo 3: Masson'un sembol tasnifi (1972:38)

Masson sembolleri şu şekilde tasnif etmiştir: 1. Türkmenistan'ın güneyinde bulunan semboller, 2. Elam'da bulunanlar, 3. Erken Sümer döneminde kullanılan damgalar, 4. Harappa medeniyetinde bulunanlar (Masson, 1972:38).

Yukarıda gösterilen semboller, karpuz biçimli mezar taşlarının üzerinde bulunan semboller gibi Türkmen halılarında desen olarak kullanılmıştır. Bir bakımdan Türkmen halıları Türklerin en eski dönemlerde kullandıkları harfler ya da sembollerinin mekânı olmuştur. Desenlerin mi harflerden alındığı yoksa harflerin mi desenden alındığını tespit etmek zordur. Her durumda halıların Türkmen kültürünün aydınlatılması konusunda ne kadar değerli olduğu anlaşılmaktadır.

Türkmen klasik şairi Şeydayî'nin “yedisinden avaz çıkan ve on sekizi peşine takan” olarak sözünü ettiği “yirmi beş harf” günümüzde gizemini korumaktadır. XVII. yüzyıl şairi Şakendî ve XVIII şairi Andalip de Oğuz alfabesinin yok oluşuna üzüntülerini belirtmişlerdir. Bu şairler Arapçanın Türkmen diline verdiği zararları ve bu konudaki üzüntülerini dile getirmişlerdir. Türkmen halısı üzerindeki çalışmaların yeni çalışmalara ilham olacağını ve Oğuz alfabesine dair bazı sorulara cevap olacağını umuyorum. Türk dünyasındaki araştırmacıların da konuya ilgi duyması temennimizdir.

Kaynakça

- Amîd H. (1343 HŞ), *Ferheng-e Amîd*, Elmî, Tahran.
- Azemoun, Y. (1998), "Unraveling the Knot- An Etymology of Ghereh," No. 15. Torino.
- Azmun, Y. (2017), *Söz Kökümüz, Öz Kökümüz*, Gün, Stokholm.
- Azmun, Y. (2018), "What We Learn from Turkmen Carpets," ÇÜTAD, 3 (2), 36-73.
- Bekmyradov, A. (1987), *Andalyp Hem Oguznamaçylyk*, Ylym, Aşgabat.
- Clauson, G. (1972), *Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Derleme Sözlüğü* (1991), TDK, Ankara.
- Hamzayeve, M. Y. (ed.), *Türkmen Diliniň sözlügiş* TSSR Ylymlar Akademiýasy, Aşgabat.
- Hydyrov, M. N., (1962), *Türkmen Diliniň Taryhyndan Materiallar*, Okuwped, Aşgabat.
- Lessing, F. D. *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çeviren: G. Karaağaç), TDK, Ankara.
- Masson V. M. *Das Land dertausend Stäte: Ausgrabungen in d. südl.Sowjetunion*, Bauverlag-GmbH, Wiesbaden, Berlin.
- Masson, V.M. & V.I. Sarianidi. (1972) *Central Asia: Turkmenia before Achaemenides*. London.
- Meredov, N. A. (1978), *Şeydayî*, Ylym, Aşgabat.
- Moin, M. (1381 HŞ), *Ferheng-e Farsî*, Emîr Kebîr, Tahran.
- Paydar, M. (2001), "Korehâ-ye Sengî ve Tamgâhâ-ye Bâstânî-ye Türkmen Sahra, Yaprak Dergisi, İran.
- Sarianidi, V. I. (2008) *Zoroastrianism: a New Motherland for an Old Religion*, Thessaloniki.

Bartholyoshka's Law: *sǵ^h > Indic h (or Indo-Iranian *j^h)¹ and A Few Indo-European, Indic, Iranian, Greek, Albanian, etc. Etymologies

Bartholyoshka Kanunu: *sǵ^h > Hintçe h (veya Hintçe-Farsça *j^h) ve Birkaç Hint-Avrupa Dili ile Hintçe-Farsça-Yunanca-Arnautça vb. Etimolojiler

Es entspringt [...] der mir recht nüchtern erscheinenden Überzeugung, daß Wörter nicht fertig vom Himmel fallen
[Thieme 1985: 539 n. 17].

Alexis Manaster Ramer

Venice, California/USA

manasterramer@gmail.com

orcid: 0009-0009-4174-1335

Atf Citation

Ramer, Alexis Manaster (2024). Bartholyoshka's Law: *sǵ^h > Indic h (or Indo-Iranian *j^h) and A Few Indo-European, Indic, Iranian, Greek, Albanian, etc. Etymologies. *BABUR Research*, 3 (1), 193-204.

Gönderim Submitted

16.01.2024

Revizyon Revision

10.02.2024

Kabul Accepted

12.02.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Abstract

More than a century ago Bartholomae proposed a sound change of Indo-European *sǵ^h between vowels to Indic h (presumably via Indo-Iranian *j^h) based on just two examples (one uncertain, the other almost certainly wrong). A generation later Scheffelowitz insisted on a different reflex of *sǵ^h in Indic, namely **jjh**, and he provided not even one example. At the same time there were and are numerous examples of words with **h** between vowels in Indic (at least one of them with a cognate in Iranian that show **z** < *j < *j^h) and without etymologies. I provide seven etymologies that seem practically certain and one less so. In the process I also provide for the first time etymologies of one Greek and two Albanian words that also come from etyma with the *sǵ^h cluster. And, as usual, I argue that the story of the misanalysis of all these Indic, Iranian, Greek, and Albanian data by earlier scholars demonstrate serious methodological defects in historical linguistics (and in science generally) that should be acknowledged and then repaired. The repair should involve a revolution leading to what I call Indo-European Linguistics with a Human Face.

Keywords: Indo-European languages, sound change, etymology, historical linguistics

Öz

Yüzyıldan fazla bir zaman önce Bartholomae, biri belirsiz diğeri ise neredeyse tamamen yanlış olan iki örneğe dayanarak Hint-Avrupa dillerindeki *sǵ^h sesinin, ünlüler arasında Hintçe h'ye (muhtemelen Hintçe-Farsça *j^h aracılığıyla) dönüştüğünü öne sürdü. Bir nesil sonra gelen Scheffelowitz, Hintçede *sǵ^h'nin farklı bir refleksi olan "**jjh**" üzerinde ısrar etti ancak tek bir örnek vermedi. Aynı zamanda, Hintçe'de ünlüler arasında "**h**" bulunan (en azından bir tanesi İran dillerinde **z** < *j < *j^h gösteren bir soydaşı olan) ve etimolojisi olmayan çok sayıda örnek kelime vardı. Pratikte kesin olarak gördüğüm yedi etimoloji ve kesinliğini daha az gördüğüm bir etimoloji çalışması yaptım. Bu çalışmada, *sǵ^h kümesiyle kökten gelen bir Yunanca ve iki Arnautça kelimenin etimolojilerini de ilk kez sunuyorum. Her zaman olduğu gibi, sunduğum bütün Hintçe, **Farsça**, Yunanca ve Arnautça verilerin daha önceki akademisyenler tarafından yanlış analiz edilme öyküsünün, tarihsel dilbilimde (ve genel olarak bilimde) kabul edilmesi ve onarılması gereken ciddi metodolojik kusurları gösterdiğini savunuyorum. Bu onarım, benim İnsan Yüzlü Hint-Avrupa Dilbilimi olarak adlandırdığım bir devrimi içermektedir.

Anahtar Sözcükler: Hint-Avrupa dilleri, ses değişimi, etimoloji, tarihsel dilbilim

¹ If it were not for the need to have a Turkish as well as an English title, I would have called this article "More Judeo-Christian than Bartholomae?", but I see no way of rendering this pun in Turkish. Also, many thanks to Alexander Nikolaev and Michael Weiss for bibliographic assistance.

It was Hyllested & Joseph (2022: 17 n. 25) that made me remember—and laugh out loud when I saw the bit about “formations containing isolated roots such as **uisǵh-i(i)o-* > Alb. *vithe* ‘haunch, especially of a horse’ ~ Gk. *ισχίον* ‘hip-joint; loins, haunch’ (Mann 1952: 39)”². This is what in Polish we would call *kpić czy o drogę pytać*. This is a ROOT!?! It is not TOTALLY obvious to Those Who Must Copy and Recopy (and Occasionally Lily-gild) that this is a COMPOUND!?! It is not known to ANYONE in this ENTIRE field that I solved this one years ago!?! Obviously, those scholars I share my discoveries with do not think much of them and so do not share with them with others. And please do not start with your oh-so-helpful recommendations that I publish more because I have published more than most (moreover, despite a two-decade break), and all that I publish is consistently IGNORED, too—just the way this will be when I do publish it in the next few months (I am writing this on 3 May 2024). For, aside from a moment of pure unadulterated hilarity, Hyllested & Joseph have given me an additional reason to publish what follows. Because I see now that there is a whole new audience of scholars eager to ignore it, so I want to make it easier for them to do so.

A sound law whereby PIE *-*sǵh-* > **-h-** in Indic was first proposed by BARTHOLOMAE (1891: 40), though this is hardly remembered.³ However, while he had at best one maybe-valid (and maybe not) example (namely, some forms of the root √*sah*, which keep getting rediscovered, e.g., Klingenschmitt 1982: 129), there are quite a number of words with medial or final **h** that have no etymologies at all but would like to—and would if I were ever permitted to be heard stating both them and the sound law they now make certain. Of course, in a field in which the *coryphei* are not just allowed but loudly applauded when heard imperiously rejecting proven results while themselves promulgating sound laws that, in the worst case I have documented so far (Manaster Ramer 2022) have zero definite examples and one definite COUNTEREXAMPLE (for which of course a second sound law is promulgated that is no less loudly approved), one cannot have very much hope. But at least more than zero.

Now before I give the examples, let me point out that, in his critique of Bartholomae, Scheftelowitz (1927) writes something that would be absolutely astounding if it were not for the fact that NOTHING academics to get up can surprise me anymore. First, he asserts that **jh-** is the (sole) reflex of word-initial **sǵh-* based on **jhara-** ‘water fall’ (apparently only lex. but of course found in later Indic) and **jharant-** ‘flowing

² And yes, I have read very little else of that article, having started at the end, as I often do—to make sure that the authors did not omit to (do their duty to) omit any mention of my work on Albanian and of any work of Eric Hamp’s that is “daring” (even if Hyllested used to cite some of both, but that was a different time and a different Hyllested).

³ I myself had forgotten after so many years where I had read this and found it very difficult to find any mention of it by Googling for it. The prevalent custom of *damnatio theoriae* in this field is not as funny anymore as it must once have seemed to those who started it.

or falling down', forgetting the much more common forms of these words with **kṣ-** (EWA I 428f.) that point to a rather different initial consonantism than *sg^h-. But anyway I am not concerned with word-initial reflexes here. So what about the medial position? "Im Inlaut haben wir", opines Scheftelowitz entirely *a priori*, "für idg. *zgh* dem *cch*⁴ entsprechend *jjh* zu erwarten", so one might then *erwart* him to provide at least one or two examples of this. One would be foolish. He does in fact cite two words with **-jjh-**. But not from ***-sg^h-**. Now, imagine if I did that, not that I ever would. But serious scholars are allowed what humorous ones are not. One of the two examples is **jajh-** (according to Scheftelowitz, the tradition also preserves the form **jajhjh-**), where, even if we were to accept (though we absolutely should not!) his reading of the hapax occurrence of this as 'flying' (it surely is 'laughing' [Benfey] or something like that, in a simile for of the Maruts' thunder and lightning)⁵, the etymology would be, as Scheftelowitz himself gives it:

jajjh- = idg. *ǵngh-sk-* : ai. *Jamhas* „Flügel“, lit. *žengüü* „schreite“ [...], got. *gaggan*

I can find no ***-sg^h-** here anywhere. The other example Scheftelowitz cites is **ujjh-** 'to leave, abandon, quit', which he gives no explicit etymology for but which he himself relates to "*ūhati* „wegschaffen“, *apa-ūhati* „aufgeben“, Pt. Pass. *ūḍha*, *vāhate* „drängt“". This is the standard theory (EWA III 30), too (and it is not very convincing)⁶, but in any case there is again no trace ***-sg^h-** that I can detect. In short, Scheftelowitz leaves us with no examples of ***-sg^h-** at all! So this is yet another case (Nussbaum 1999 much later provided another one, as discussed in Manaster Ramer 2022) of a sound law being asserted without any definite (or actually any at all) examples.

The following list of examples of Bartholyoshka's Law is not exhaustive, and is preserved in descending order of obviousness:

1. **viha-** 'sky' (in: **vihan̄ga-** etc.) < *(**h₂**)**ui-sg^h-o-** 'held/holding asunder' is an allusion to the familiar myth according to which the sky and the earth were once touching (therefore could have sex and produce children as a result), till separated by Indra (who therefore becomes their LAST child). How can the Greek⁷ and Albanian words reflecting *(**h₂**)**u-isg^h-i(i)o-** NOT be derived from this?

⁴ I.e., parallel **-chh-** < ***-sk-**.

⁵ This is not just a matter, as per EWA, of "dialektischer Lautgestalt" for what is otherwise **jaks-** in Vedic. There, of course, must have been dialectal variants in Vedic times because Pāli **jaggh-** cannot be derived otherwise. However, the form **jajjh-** and even more obviously the variant **jajhjh-** were chosen deliberately for the onomatopoeic effect, since it is the sound of a woman laughing that is the simile in this passage. This of course is not the sort of thing that the learned etymologists (e.g., EWA I 562) would dirty their minds with.

⁶ It seems to me, on the other hand, that, whereas **ūh-** is from ***Hu-ug^h-**, there is an outside chance that **ujjh-** is actually from ***Hut-sg^h-**. To this extent then Scheftelowitz would be vindicated for having realized that the usual etymology of this last contradicts the known sound laws. But if the form is dialectal (what I call *PRE-kritic*), then all bets are off.

⁷ Beekes (2010: 603) cannot leave ill enough alone and so, just after saying "No etymology", he adds that "[o]ne might assume a Pre-Greek pre-form". One may of course assume whatever one likes, so long as one realizes what assuming makes of one (and of u and me).

The word refers to the width of that part of the animal. One would have to put blinders on the OTHER end of the horse (or both ends, I suppose) not to see this—not to mention that the idea of this as a compound, to be sure rather half-horsed but at least with the boundary in the right place, can be found in Barić (1923: 141), endorsed by Çabej (1976: 410, French resume 548), and duly repeated by Tokalli (2017: 284, 1576), though of course one has to make the effort (in my case without actually knowing the language more than to shop for vegetables or order in a restaurant) to read Albanian to discover this fact and then Serbo-Croatian (which is much easier) to find out exactly what (rather fantastic) pre- and postpounds Barić had in mind. If one does, though, one is rewarded by discovering that **bythë** ‘arse’ is apparently a second compound of this family (and perhaps only preserved in Albanian out of all of Indo-European, though maybe that is only an illusion due to no one having looked?) with the same postpound but a different prepound (this time identified correctly by Barić with Albanian **mbë**)—and so perhaps originally meaning (this part is mine, as is the postpound) something like ‘holding (*or maybe*: held)⁸ around (from both sides or the like)’.⁹

2. **kalaha-** (m.) ‘strife, contention, quarrel, fight [...]’ is considered in *EWA* (I: 321) to be unexplained but “Vielleicht doch” onomatopoeitic. We should be thankful that at least (unlike what most authors would say if they were in his position) Mayrhofer does sometimes qualify nonsense with “Vielleicht”. To me, any such comments seem bizarre when there is nothing specific that points to the conclusion, that is, when it is at least as likely that it is precisely the opposite. For example, whereas Mayrhofer (in my judgment entirely correctly) rejected the vast majority of the essentially random and unsupported non-IE etymologies this field has suffered so much from, those who favor them could surely easily find some foreign origin for this word, surely with **ka-** as a prefix. As for me, if the original meaning was ‘violence without murderous weapons, abuse, beating, kicking’ (quoted in *M-W*) and, of course, if Bartholyoshka’s Law is valid, then the etymology is simply **kará-** ‘hand’ plus my **-ha-** < ***-sǵ^h-o-**, in short, ‘hand grabbing’, crucially referring to precisely the use of nothing worse than hands (maybe not even fists). By the way, most though not all of the examples we propose involve compounds with this same zero grade of $\sqrt{\text{seǵ^{h}.}$

⁸ And if so, perhaps erotically suggestive—as indeed could be the other word, too, one referring to taking a hold of another person’s rear end and the other to spreading it. However, I myself have repeatedly urged caution in such matters, e.g., re Greek **παρθένος** and PIE $\sqrt{*yebh}$ (= ***iebh**, or as traditionally written, as if it made a profound difference, ***iebh**), and I say here again that we should at least try not to project our Modern preoccupations with sex onto people with preoccupations no less obsessive but not identical.

⁹ I do not know enough to say anything definite about the final **-e** vs. **-ë**, nor yet about Orel’s (1998: 44) idea that **bythë** is not PARALLEL to **vithe** but rather a compound of **mbë** plus **vithe** itself (though I do not like it). His counter-etymology deriving **vithe** from a verb meaning ‘weave’ (p. 510) though, seems to me nothing less than bizarre—but again I do not know enough to be QUITE sure. This may be the place to note that Meyer (1891: 472), who is sometimes credited with connecting the two words, says no more than this (s.v. **viðe**): “Die Bedeutungen berühren sich mit denen von *büðe biðe*”.

3. **varāhā-** but also **varāhu-** (m.) ‘a boar, hog, pig, wild boar [...]’ seems to be taken to have no clear etymology, though Mayrhofer for once does not know offer an explicit judgment (*EWA* II: 514-515).¹⁰ Now, no less bizarre than the assumption WITH NO SPECIFIC BASIS of an expressive or onomatopoetic origin for words which the author simply does not the origin of (see above) is the common idea that such words can simply be taken to be foreign without any real (or even unreal) evidence (as is done over and over, in what I regard as a fundamentally flawed approach, by Lubotsky 2001, de Vaan 2000, and others), it is my own (of course, to YOU, quite absurd) view that a foreign origin can be asserted only when there is some actual evidence for it, e.g., Engl. **blitzkrieg** is foreign not because it looks weird (though that of course sometimes can be decisive) but above all because we can tell where it came from. By contrast Engl. **adze**, no matter how strange it looks, is (as seems obvious to me, though again not to YOU) entirely native. In my view, then, because of the rare alternating accent, the words at issue here look like a beautiful illustration of the theory (which I have developed, independently of and going rather further than Wheeler [1885, 1903], who of course is generally ignored, too) of a contrast between two types of Indo-European compounds ending in verbal nouns, those accented on the last syllable being agentive (“active”) vs. those accented on the first member or the penult of the second being non-agentive (non-“active”, incl. but not limited to “passive”)¹¹. The first element would be **valá-** (*EWA* II: 524 s.v.), here clearly meaning ‘fence’ (rather than the more common ‘cave, cavern’), which is obviously possible given the basic sense of “enclosure” = ‘Einschließung’ (*EWA*). This is moreover supported by my own analysis of **vṛnda-** (***vṛ-m—da-** ‘one furnished with a fence’). If our theory is right, then the non-agentive **varāhu-** would mean ‘held (back), subdued by fences’, whereas

¹⁰ *EWA* (II: 514) refers with no comment to *KEWA* (II: 524, III: 150, 163) and to Christol (1987: 57f.), the latter arguing for a connection via a metathesis in a secret language or language game to the Celtic etymon which Christol himself writes as *ghorwo-, though actually it would begin with *g^h-. His argument though is no more than that “[c]omme la forme celtique est motivée, la déformation est probablement indo-iranienne”. This is (as almost always when the concept of PROBABILITY is invoked in this field) mathematical nonsense, and anyway it rests on nothing more than the inability of Indo-Iranists to come up with an etymology for the word. As anyone with a brain, a heart, and courage can see, that is not a robust method of argumentation—and of course all others are welcome to it.

¹¹ Thus, **bhāgá-dughá-** is really ‘one who deals out portions, distributer’, whereas **kāma-dúgha-** (misleadingly glossed as “milking desires,’ yielding objects of desire like milk, yielding what one wishes”) and **madhu-dúgha-** (glossed just as badly as ‘milking (i.e. yielding) sweetness’) are really ones that are ‘milked of what is desired’ respectively ‘of sweetness’ but literally ones that ‘having (an unspecified agent) milking (them) of’ those things. There are perhaps a hundred of the latter kind of compound in Vedic, some not seen as compounds at all, most regarded as merely accentual “Einzelausnahmen” (as taught by Wackernagel and Whitney). For the record, as for me, it was in the 1990’s that I first realized **marúd-vṛdha-** literally meant ‘having the Maruts increasing/swelling (it)’ and so refers to a river swollen by a rain storm. The passive sense arises immediately from that of having someone as agent. This is why we call these de-agentive *bahuvrīhi*’s. Given this basic meaning, these compounds can in principle denote any participant in an action or situation other than the agent. Needless to say, I have failed utterly to get any kind of hearing for these discoveries, too.

the agentive **varāhā-** would on the contrary be ‘one that overcomes fences’. To be sure, we are not absolutely clear about the vowel length. The first could easily have an inst.sg. prepound ***uorHóh₁-sg^hu-**, but the length in the second one would either have to reflect a prehistoric use of the instrumental for the object of this verb or perhaps more simply the influence of the non-agentive on the agentive (the latter perhaps indeed created on the basis of the former). Why any of this should make sense to the Gentle Reader is that, along with the wholly unstoppable rat, the boar even now destroys more food plants than any other creature in NW South Asia (Roberts 1977: 166):

They can be very destructive of farm crops [...], trampling far more than they consume. Wheat is particularly subject to their depredations at two stages. When freshly sown and until it sprouts, they will open dead straight furrows with their snouts[,] eating all the grain deposited by the seed drill, doing this so precisely that it is hard to imagine such parallel open furrows were not made mechanically. Again when the ripening wheat grains are at the milky stage, provided the ears are not awned, Wild pigs like to chew the panicles but show no interest in it once the grain sets hard. [...] In 1970 near Khanewal, a one acre experimental plot of awnless wheat [...] was sown [...]. When the grains were half ripe, the plot was visited for five or six successive nights by an ever-increasing number of Wild Pigs until the entire acre was reduced to a tangled quagmire, whilst the adjoining bearded wheat crop was left upstanding and untouched.

The wild boar, therefore, would have been the animal par excellence that the early OI speakers would have tried to thwart by means of fences, and at the same time, the one that would quite often have strong enough to overcome these, hence the unusual alternation—depending on whether one wanted to accentuate the positive (the wish more than anything else that the fences might work) or the negative (the sobering reality that they mostly did not). I would like to add that Rudra is in my view simply the personification of this double plague, wild boar + rat, which the Reader can easily verify by going through the various features mentioned in the Vedas, each of which fits one or the other animal, not to mention the later iconography: the god with the supposed elephant head clearly has a boar’s head and anyway rides a rat—and then the name means ‘thief’ (***ludró-**), of human food that is. Of course, if my etymology of the name of the wild boar is right, then Bartholyoshka’s Law applied in (at least in a part of) Iranian because of Avestan **varāza-**, Modern Persian **gurāz**, etc. However, it is still early days (what I referred to above as *Pre-Break*), so I will only remark that none of the examples of actual **-zg-** cited by Scheftelowitz from Iranian, as if they were at all relevant, reflect ***-sg^h**, as opposed to ***-sg^{(o)h-}**. The mind boggles.

4. **vehát-** (f.) ‘barren cow, cow that miscarries’, of course also regarded as “Unklar” (*EWA* II: 587), is immediately explained as a compound consisting of a root noun from $\sqrt{\text{veṣ}}$ (PIE $\sqrt{*ueis}$ or maybe $*ueHis-$, which would mean it was a thieme and not a root) plus $*-sg^h-et$, hence ‘one that holds (back) activity/production’ or ‘whose production is held back’, which would also make this a welcome new example to the archaic agentive $*-et$ (see notably Weiss 2018). Than which I would think nothing could be more perfect, though of course the Gentle Reader’s right to be wrong extends to finding fault here too—or ignoring me altogether. He or she may find that so easy, having done it so often, as to find it boring, though.

Next, it is a strange and wonderful fact that the names of two Vedic meters have something to do with a region of anatomy involving the neck and the shoulders/back. We thus have:

5. **uṣṇih-** (f.) ‘... N[ame] of a Vedic metre (consisting of twenty-eight syllabic instants, viz. two Pādas with eight instants, and one with twelve; the varieties depend on the place of the twelve-syllabled Pāda) [...]’, **uṣṇihā-** (f.) ‘the Uṣṇih metre ...’ (f. pl.) ‘the nape of the neck’

as well as

6. **kakúbh-** (f.) ‘a peak, summit; space, region or quarter of the heavens ...; N[ame] of a metre of three Pādas (consisting of eight, twelve, and eight syllables respectively; so called because the second Pāda exceeds the others by four syllables) [...]’ \approx **kakúd** (f.) ‘a peak or summit ...; chief, head ... any projecting corner or projection (as of a plough) ... the hump on the shoulders of the Indian bullock ... the hump (of a man) ... N. of a metre [...]’ (\approx (m. n.) **kákuda-**) as well as **kakuha-** (adj.) ‘lofty high, eminent, great’ \approx **kakubhá-**

The former would be a compound consisting of a word I have reconstructed previously—as either $*uṣṇi-$ ‘space around the ears’ or maybe it is really just as the loc.sg. of $*uṣn-$ ‘ear(s)’—plus $*-h-$ < $*-sg^h-$ ‘reaching for, grabbing’. Which would seem to me (but what do I know?) a perfect kenning for the part of the body above the shoulders reaching up and to the space between the ears. This is evident when you consider my etymology of **uṣṇiṣa-** (dating back to 2007 and constantly brought by me to the attention of Those Who Will Not Hear), but of course I am crazy to even suggest that. Why would you consider my etymology of anything? Forget I

said anything.¹²

The second is just a bit less trivial. The consonantal stems **kakúbh-** and **kakúd-** must be two different results of a rather obvious dissimilation (followed by leveling), as has long been recognized. The question is which is the oldest form. Suppose the etymon was ***kaku-sǵ^h**- ‘grabbing/reaching *kaku*’. This would have given ***kahuh-** (word-final ***kakuk!**). Dissimilation of the three *k*’s in this ***kakúk** would have given

¹² **uṣṇīṣa-** ‘anything wound round the head, turban, fillet [...]’, regarded as etymologically “Unklar” (EWA I: 238), is immediately analyzed as a compound whose postpound was the zero-grade ***iṣa-** from **√yās** (PIE **√*iōh₃s** ‘to tie, gird’) and whose postpound was either ***uṣ-ṇi-**, a stem derived from PIE ***h₃eus-** ‘ear’ via the same ***-ni-** suffix as is found in several other body part terms (***pērs-ni-**, ***pes-ni-**, etc.) or possibly (as my drafts indicate Alexander Nikolaev pointed out to me, so it is not as though I deliberately hid this etymology from the SERIOUS scholars) either a ptotic (loc. sg.) ***uṣ-ṇ-i** of an **n**-stem or (though other data suggest that this is not the correct choice) just the bare stem **uṣ-ṇ-** itself (in the latter case the postpound would have been in the non-GRUMUṢṬI form, of course). The accentuation of the compound is once again (as in so many of our etymologies) that of a non-active (here simply passive, patientive) deverbal *bahuvrīhi* meaning something like ‘tied around the ears ~ around the ear part of the head’. This is anyway the same ***uṣṇi-** that can be found in **uṣṇih-** and also in **kapuṣṇikā-** ‘a tuft of hair on each side of the head’ (which is how we can tell that the prepound was more likely ***uṣṇi-** than **uṣṇ-**). To this of course we must add **śrīṅgoṣṇīṣa-** (lex.) is supposed to mean ‘lion’, with **uṣṇīṣa-** clearly a metaphorical reference to a mane. However, the only way to make sense of this word is to assume that, while it may have come to denote any maned animal, including the lion, it originally must have referred to an animal that had prominent horns (**śrīṅga-**) as well as a striking mane or “turban” (The word itself then would have to be a rare example of a *bahuvrīhi* based on a *dvandva* (and so meaning ‘having X and Y’), such as **somendrá-**, **stómaprṣṭha-**, etc. And as for the semantics, this would have to be an example of a word whose meaning came to be forgotten once the speakers of Old Indic had lost contact with the referent. It comes as no surprise then that Northern India, in particular the slopes of the Himalayas, is home to just such an animal, the amazing tahr (*Hemitragus jemlahicus*):

If this conjecture is correct, we get further proof of four things that should not need any more proof in the 21st century but apparently still do: (i) the speakers of Old Indic did enter India from the North(west) but then, as they descended south and east, often forgot the realities of life in that region, and so (ii) again what the later Indian sources tell us about life of the Vedic-speaking peoples is often going to be incorrect in many respects and must now be revised to fit *our* understanding of those realities, (iii) the Old Indic data given to us by the indigenous lexicographers and grammars often *are* real even if the words do not appear in any preserved text, but at the same time (iv) they are often preserved imperfectly (in this case as to meaning, in others perhaps also as to form). This means that—despite major discontinuities in the Indian intellectual tradition at several key points, which we may deduce from (a) the misparses of the ṚV-Saṁhita at the time the *padapāṭha* was created, (b) the diaskeuasis, i.e., the creation of the current (mis)pronunciation of the Vedas, (c) the way in which much of Pāṇini’s meaning was lost together with certain aspects of the pronunciation of the text of his grammar (Kiparsky 1979, one of my absolute favorite books), and several other, less obvious but no less real such disruptions—there was also a continuous collective lexicographic memory spanning thousands of years that we have no direct knowledge of but that can be reconstructed from a significant number of examples of this very sort (most apparently unstudied till now). Oh, and one more: (v) that you can run from super firepower but you cannot hide. Yes, YOU!

***kakúp** (whence the new stem *kakúbh-*) in general, but *kakút* in certain special positions, e.g., before a labial (as in **kakúdmant-** ‘high, lofty’) or before another dental stop (in the sole *RV* occurrence in this position, 84.4.16 **kakúd divás**), whence the stem **kakúd-**.¹³ The original **-h-** is preserved, as expected, before a vowel, in **kakuhá-**. This account is contrary to usual ideas about the direction of change from **-bh-** to **-h-** in this word, but, then, the latter had no basis for them other than a gratuitous assumption that this is the same process as the **bh ~ h** alternation in $\sqrt{\text{gra(b)h-}}$. Of course, the big unknown—to you—is the ***kaku-**, though, given Lat. **cacūmen**, though here we run into the (non-) issue that there was evidently also ***kaḱ** with a palatovelar, which I take to be the source of the Trojan name **Cassandra**¹⁴, literally ‘one who constantly raises her hands (over her head)’, in a well-known gesture of lamentation. Of course, yes, go ahead and look down on me with that supercilious sneer that you picked up in graduate school and have been perfecting ever since. But these two are two different theisms referring to something raised high (though at least one of them can apparently also refer to horizontal extremities).

7. ***uhū-** (hapax, in the plural at *RV* 4.45.5 **uhúvas**), epithet of the divine geese and hitherto so “unklar” (*EWA* I: 239) that neither authoritative Geldner nor the omniscient Jamison & Brereton ventured to translate it at all. Of course, there have been various stabs in the dark (which Mayrhofer does not even bother summarizing), but now this can be explained as related to Arm. **oski** (this presumably from some unknown centum source), representing ***h₁us-ǵ^hū-**, a compound of $\sqrt{*h_1euṣ}$ (OI $\sqrt{oṣ}$) ‘to burn’ and $\sqrt{ǵ^heu}$ (OI \sqrt{hav}) ‘to pour’ and/or $\sqrt{ǵ^heuH}$ (OI \sqrt{hav}^i) ‘to call (the gods to come get their oblations)’, which to my dull wits seems like a perfect kenning for ‘molten gold’, which to my dull wits seems like a perfect epithet for the *Aśvins*’ carrier birds, which to my dull wits is alluding to the appearance of the first light after the dark night (crucially, before the sundisk itself is seen!) and hence to the pre-dawn LIQUID sacrifices (designed as they were to make sure the sun would appear at all). And/or to a brand new

¹³ I am not sure that the last word has been said about the vrddhi OInd. **kākúd-** (*RV* 1.8.7, 6.41.2, 8.69.12), which refers to some part of the anatomy described as swelling when one drinks large quantities of liquids and taken to be parallel to the belly (**kukṣīh**).

¹⁴ Namely, from Old Indic **ákra-** (which I interpret as ‘distant, inaccessible’, referring to the gods) and **akrá-** (which an Ancient Indian commentator saw as ‘rampart’ but which I take to mean ‘cresting wave’)—one of my earliest discoveries in IE (c. 2006) and of course still being ignored too—we can deduce that there were not only (the usually assumed) words of the form ***HVK-r-o-** but also ***HVK-r-o-** (the former apparently to do more with acuity, the latter more with height). Moreover, because the two could not avoid being conflated in the centum languages, many of the words routinely taken to come from the former actually come from the latter. Of course, you will prefer to leave **akrá-** as a “mehrmals bezeugtes ved. Wort von unklarer Bedeutungsbestimmung” and **ákra** as “„gleichfalls ganz dunkel!”” and further to agree with Mayrhofer that, since he ADMITS having no idea what either word meant, that he is entirely right to assert that the two are “[u]verwand[t]!” (*EWA* I 40f.). I will say again: there are two entirely different approaches to science (and to life) that you see contrasted here—and you are all still on the wrong side—as is understandable since you all mistake (as I too was taught) HEIGHT on the totem pole for ACUITY.

proof of a not-so-new sound law and to a brand new (set of) etymologies. In short, to a not-so-new-but-hitherto-unheard loud call for a brand new spring in a field long since frozen in the same old interminable repetitions and occasional slight pessimizations and globally for an *Indo-European linguistics with a human face*. And yes, you MAY call it the *Varsovia/Venice/Varna Spring*. Thank you for noticing.

What's that? You do not accept these etymologies? Of course not. This is completely logical. The police exist not to catch the criminals nor the courts to convict them. Doctors exist to neither diagnose nor treat patients, too. So why should Indo-European historical linguists who cannot themselves explain the history of these words accept mine? Better leave them unexplained. But you see, hairdressers generally do cut or style SOMETHING. It may not be the best shearing or the finest coiffing, but at least it is SOMETHING. These may BE the worst of all etymologies—except for all the others, notably except for those that have not been done, no matter how badly, at all. But of course, as Voltaire, did not QUITE write (so I paraphrase him slightly), *tout me persecute dans ce monde, jusq'aux étymologies qui n'existent pas*.

And as I have said before and no doubt will again, if I am spared long enough, the man who killed three wives for insurance without leaving any physical evidence was hanged. If it had only been two, he would have walked. But it WAS three. We have seven etymologies based on the sound law discussed here—and hundreds out there (and thousands yet to be anywhere) not involving this sound law. Pure coincidence of course. So sorry to have mentioned it and trespassed on your time. What's that? You never heard what I said and never read what I wrote? No, of course not. Чукча не читатель. И тем более не слушатель.

There are almost certainly more examples, but some I have not worked out (not to my standards), some I may not have identified, and some are words so short and phonologically and/or semantically unspecific it is hard to be sure. F.ex.:

8. *áha* (indecl.) '... (as a particle implying ascertainment, affirmation, certainty, &c.) surely, certainly...; (as explaining, defining) namely...; (as admitting, limiting, &c.) it is true, I grant, granted, indeed, at least...' (M-W) is etymologically "Nicht zu klären" (EWA). However, under the newly proposed sound law, this could possibly come from **h₁e-sǵ^h-ṃ* 'I grasped, I understood' (compare. Grk. ἔχω in the sense of '[to] possess mentally, understand'), which seems to give just the right meaning. And wouldn't the archaic athematic 1sg. ending **-ṃ* be nice, too?

The problem here is one I have often written about (because it is so often studiously ignored by linguists pretending to know what they cannot in principle ever know, least of all with their prevalent approach and attitude), and it is one occasionally commented on by the official scholarship, too, e.g., when Mayrhofer comments on Old Indic *áka-* 'unhappiness, pain, trouble' that "[ü]berzeugende außerarische

Verbindungen mit dem kleinen, vieldeutigen Wortkörper *ak⁰* sind nicht geglückt” (EWA I 39). Christol by the way deserves to be cited here too, for pointing out (which so few scholars do) that “[i]l peut s’agir bien sûr d’une rencontre accidentelle” (p. 58), though it is also evident that he did not understand what that means. In any case, the (essentially MATHEMATICAL) problem is much more complex than such remarks seem to be suggesting—but it is very real and very much more frequent problem than seems to be generally accepted. Not MY problem; YOURS. I am *der Mann ohne Probleme*.

And yes I do realize that I have not received a license from the *urvájra*’s that would authorize me to PROPOSE even minor (forget about major) additions or changes to the accepted lore. Apparently it has been lost in the mail or in the ever-thickening fog of lore. But anyway the question really is whether you, oh Gentlest of Readers, need a license to CONSIDER them or to even admit that I exist. Or will you just keep waiting for me to die, reassuring yourselves and each other that it is all as it should be because (as per Karl Kraus) “[j]e näher man ein Wort ansieht, desto ferner sieht es zurück”—but of course only if it is me (or Thieme) doing the looking—in this, the best of all possible worlds.

References

- Barić, H. 1923. Etimološki i gramatički prolozi. *Arhiv za arbansku starinu, jezik i etnologiju* 1: 138-159
- Bartholomae, Chr. 1891. *Studien zur idg. Sprachgeschichte II*. Halle: Niemeyer.
- Beekes, Robert. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden ** Boston: Brill.
- Çabej, Eqrem. 1976. *Studime etimologjike në fushë të shqipës*, II (A-B). Tiranë: Akademia e Shkencave.
- Christol, Alain. 1987. Un verlan indo-iranien? *LALIES* 5: 57-64.
- De Vaan, Michiel. 2000. The Indo-Iranian animal suffix *-ācá*. *Indo-Iranian Journal* 43: 279-293.
- EWA = Mayrhofer, Manfred. 1992-2001. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg: Winter.
- Geldner, F. K. 1951-1957. *Der Rig-Veda*. Cambridge [et al.]: Harvard Univ. Press [et al.].
- Hyllested, Adam & Brian Joseph. 2022. Albanian. In: Thomas Olander (ed.) *The Indo-European Languages: A Phylogenetic Perspective*, 223-245. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jamison, Stephanie W. & Joel P. Brereton. 2014. *The Rigveda: The Earliest Religious Poetry of India*. Oxford Univ. Press.
- KEWA = Mayrhofer, Manfred. 1956-1980. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg: Winter.
- Kiparsky, Paul. 1979. *Pāṇini as a Variationist*. Cambridge MA: MIT Press ** Pune, India: Centre of Advanced Study in Sanskrit, University of Poona.

- Klingenschmitt, Gert. 1982. *Das altarmenische Verbum*. Wiesbaden: Reichert.
- Lubotsky, Alexander. 2001. The Indo-Iranian substratum. In: C. Carpelan [et al.] (eds.) *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations. Papers presented at an international symposium held at the Tvärminne Research Station of the University of Helsinki 8-10 January 1999*, pp. 301-317. Helsinki: Société Finno-ougrienne.
- Manaster Ramer, Alexis. 2022. More *inebra*: An unnoticed meaning of PIE $\sqrt{*kelH}$ and a bit more. *Studia Uralo-altaica* 56 (*Siberica et Uralica: In memoriam Eugen Helimski*): 293-315.
- M-W = Monier-Williams, Sir Monier. 1899. *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Mann, Stuart E. 1952. Indo-European consonants in Albanian. *Language* 28: 31–40.
- Meyer, Gustav. 1891. *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Trübner.
- Nussbaum, Alan. 1999. **Jocidus*: An account of the Latin adjectives in *-idus*. In: Heinz Eichner [et al.] (eds.) *Compositiones Indogermanicae in memoriam Jochem Schindler*, 377-419. Praha: Enigma.
- Orel, Vladimir. 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden ** Boston: Brill.
- Scheftelowitz, J. 1927. [KZ =] *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 54: 224-253.
- Thieme, Paul. 1985. Radices postnominales. In: Bernfried Schlerath (ed.), *Grammatische Kategorien: Funktion und Geschichte. Akten der VII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*, 239-248. Wiesbaden: Reichert.
- Topkalli, Kolec. 2017. *Fjalor etimologjik i gjuhës shqipe*. Tiranë: Botimet Albanologjike.
- Weiss, Michael. 2018. Veneti or Venetes? Observations on a widespread Indo-European tribal name. In: Lucien van Beek [et al. (eds.)] *Farnah: Indo-Iranian and Indo-European Studies in Honor of Sasha Lubotsky*, 349-357. Ann Arbor ** New York: Beech Stave.
- Wheeler, Benjamin I. 1885. *Der griechische Nominalaccent*. Strassburg: Trübner.
- Wheeler, Benjamin I. 1903. The so-called mutation in Indo-European compounds. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 34 (= *Proceedings of the Thirty-Fifth Annual Meeting of the American Philological Association Held at New Haven, Conn., July, 1903. Also of the Fourth Annual Meeting of the Philological Association of the Pacific Coast Held at San Francisco, Cal., Dec., 1902*), 68-70.

Türk Boy Adlarında Geçen Bag ve Ok Sözcüklerinin Anlamları

The Meanings of the Words Bag and Ok Which Exist in Turkish Clan Names

Mithat Usta

Düzce/Türkiye

mithatusta@duzce.edu.tr

orcid: 0000-0001-9013-7534

Atıf Citation

Usta, Mithat (2024). Türk Boy Adlarında Geçen Bag ve Ok Sözcüklerinin Anlamları. *BABUR Research*, 3 (1), 207-214.

Gönderim Submitted

17.04.2024

Revizyon Revision

09.05.2024

Kabul Accepted

18.05.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Çalışmada bazı Türk boy adlarında daima sayı sıfatı ile birlikte bulunan *bag* ve *ok* sözcüklerinin hangi anlamları ifade ettikleri araştırıldı. Ayrıca Kül Tigin ve Bilge Kağan anıtlarında geçen *idi oksuz* ibaresindeki *ok* sözcüğünün tam olarak hangi anlamda kullanıldığı tespit edilmeye çalışıldı. Yan anlamlarını tespit etmek için her iki sözcük de Türk tarihi lehçelerinin ve çağdaş lehçelerinin sözlüklerinde tarandı. Yine yazıtlarda geçen *Altı Çub Sogdak Bodun* boy adında bulunan *çub* sözcüğünün, *bag* ve *ok* sözcükleri ile anlam olarak bağlantıları olabileceği ihtimaline karşı bazı kaynaklarda bu sözcük için verilen anlamlandırmalar değerlendirildi. *Oksuz* sözcüğünün olumsuz anlamda değil tam tersine olumlu anlamda ve bağlama uygun olarak kullanıldığı tespit edildi.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçe, bag, ok, çub, idi oksuz

Abstract

In this article meanings of the words *bag* and *ok* which are always with numeral adjectives exist in some Turkish clan names were researched. In addition, the exact meaning of the word *ok* in the phrase of *idi oksuz* that is written in both Kül Tigin and Bilge Kagan monuments was investigated. To determine the connotations, both words were scanned both in dictionaries of historical dialects and in contemporary dialects of Turkish. In addition, identifications of some researchers about the clan name *Altı Çub Sogdak Bodun* were evaluated to determine the probable meaning relations with *bag* and *ok*. It is determined that the word *oksuz* has no negative meaning, on the contrary it has a positive meaning and appropriate to the text.

Keywords: Old Turkic, bag, ok, çub, idi oksuz

Giriş

Runik harfli yazıtlarda içinde *ok* ve *bag* sözcükleri geçen Türk boy adları sayı sıfatı ile birlikte bulunmakta ve her iki sözcüğün de “boy, klan” anlamlarına geldiği bilinmektedir. *Bodunun* daha yoğun bir nüfusu, “ulus, halk” kavramını karşıladığı konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği varken; *bod*, *bağ*, *oba*, *ok*, *oğuş* gibi diğer boy adları arasındaki ayırım açık değildir.

Clauson, *bağ* sözcüğünün *bod* ile arasındaki farkın kan bağı ile ilgili görüldüğünü ve birkaç *bodun* birleşmesi ile oluştuğunu düşünmektedir: *bağ* a confederation, that is number of clans united by contractual arrangements, as opposed to *bod* ‘clan’, a number of families united by ties of blood, and *bodun* ‘a group of such clans’ (Clauson, 1972, s. 310).

Bu sözcükler arasındaki farklar tespit edilmeye çalışılırken bazılarının eş anlamlı olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

İçerisinde *bag* ya da *ok* sözcüğü bulunsa da bulunmasa da, adında sayı sıfatı bulunan Türk boyları, adlarını içerisindeki daha küçük boy sayısı ve bölündükleri “bölge, bölüm” sayısına göre almışlardır.

Yazıtlarda içinde sayı sıfatı bulunan boy adları şunlardır: *altı sir*; *altı oğuz*; *altı bag bodun*; *altı oğuş bodun*; *sekiz oğuz*; *tokuz oğuz*; *tokuz ersin*; *tokuz tatar*; *tokuz bayırku*; *on ok*; *on uygur*; *otuz tatar*; *üç karluk*; *üç kurikan*; *üç tuglug türk bodun*.

Oksuz Sözü Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yazıtlarda *ok* sözcüğü bir kere de *oksuz* şeklinde geçmektedir:

ilgerü kadirkan yışka tegi kirü temir kapıgka tegi kondurmuş ekin ara idi oksuz köktürk ança olurur ermiş (KTD2-3) (BKD3-4) (BK’da, KT’den farklı olarak *köktürk* sözcüğünden sonra tartışmalı *iti* sözcüğü vardır).

Araştırmacıların çoğu *idi oksuz* ibaresini yanlış değerlendirerek, bağlama uymayan bir anlamlandırma ile “hiç teşkilatsız”, “sahipsiz”, “örgütsüz” olarak aktarmışlardır. Bilge Kağan’ın dört satır boyunca ataları Bumun Kağan ve İstemi Kağan’ın hükümranlığını övdüğü, devleti nasıl bayındır hâle getirdiklerini anlattığı cümlelerin tam ortasında, döneme dair aksi bir ifade kullanması, o zamanın Türk halkı için dağınık, teşkilatsız demesi olası olmadığı gibi *ok* sözcüğünün teşkilat anlamı da herhangi bir yerde kayıtlı değildir.

Harfler açık olarak seçilebildiği ve yalnızca *u* sesi yazılmadığı için *idi oksuz* dışında çok farklı okuma teklifleri yoktur. Kaya, düzlük yuvarlaklık uyumuna göre *oksuz* şeklinin kesin olduğunu tespit etmiştir (Kaya, 2011).

Yenisey ve Uygur Yazıtları’nda geçmeyen *idi* Orhun Yazıtları’nda ayrı köklerden gelen iki farklı sözcük olarak mevcuttur. “Hiç, hepsi” anlamındaki *idi* altı kere

geçmekte (T1-G4-5) (T1-D4) (T2-G2-3) (T2-K2) (KT-G4/BK-K3) (KT-D2-3) (BK-D3-4); “sahip” anlamındaki *idi* ise iki kere geçmektedir ve her ikisi de +sız yokluk eki ile kullanılmıştır (KT-D19/BK-D16) (KT-D20/BK-D17).

İbareye “sahipsiz, kağansız, efendisiz, hanedansız”; “teşkilatsız, örgütsüz” vb. anlam yükleyen araştırmacıların görüşleri Tuna (1993), Kaya (2011) ve Mirkemal’in (2015) çalışmalarında ayrıntılı olarak mevcuttur. Bu çalışmada yalnızca ibarenin övgü ve olumlu manada olması gerektiğini düşünen araştırmacıların görüşleri ele alınmıştır.

Thomsen, *idi oksuz köktürk* ibaresine önce Bumın ve İstemi saltanatına övgü niteliğinde *idioqsız* “en souverains les Turcs Bleus” olarak olumlu bir anlam yüklemiştir (Thomsen, 1896, s. 98). Ancak daha sonra diğer araştırmacıların da etkisiyle bu fikrinden vazgeçmiş hem okunuşu (*idioqsız*) hem de anlamı değiştirerek *idiye* “sahip, kağan, hükümdar”; *oka* ise “örgüt” anlamı vermiş ve o da cümleye olumsuz anlam yükleyenlere katılmıştır: “les ‘Turcs bleus’ sans seigneur (souverain, kagan) ni (organisation par) flèches”.

Thomsen metnin başında ilk iki Türk kağanı, onların buyrukları ve beyleri övülmekte iken “efendisiz ve organizasyonsuz” ifadesinin absürt olduğunu belirtmekte ve bağlamla ilgili sorunu vurgulamaktadır. Bilge Kağan Yazıtı’nda eklenmiş olan *iti* sözcüğünden yola çıkarak *iti* sözcüğünün “düzenlemek, organize etmek” anlamında zarf fiil olduğunu ve Bilge Kağan Yazıtı’nın baz alınması gerektiğini ifade etmekte, ibarenin bağlama uymama nedenini ise yeni kurulmuş olan imparatorluk öncesindeki ve Bumın Kağan ile İstemi Kağanların yönetim şeklini oturtmaya çalıştığı dönemdeki halkı ifade ettiği şeklinde açıklamaktadır (Thomsen, 1916, s. 23-24).

Thomsen “sahipsiz (yöneticisiz), örgütsüz” ifadesinin Bumın ile İstemi öncesi dönem ve onların hakimiyetlerinin başlangıç dönemleri için söylendiğini öne sürse de övgülerin ortasındaki olumsuz cümle yine de metnin akışına uymaz. Bumın döneminin başları için yönetimin ve devlet teşkilatının tam olarak kurulmadığı öne sürülebilir ama sonraki İstemi dönemi için aynı şey söylenemez. Üstelik Bumın kağan olduğu andan itibaren halkın bir hükümdarı vardır ve yöneticilerinin de olması gerekir. Bu sebeple “sahipsiz” ifadesi ancak Bumın öncesi dönem için, “örgütsüz” ifadesi ise yalnızca Bumın döneminin ilk yılları için söz konusu olabilir.

Ayrıca Bilge Kağan Yazıtı’nda, Kül Tigin Yazıtı’ndan farklı olarak cümleye *iti* sözcüğünün eklenmesi eğer anlam karışıklığını düzeltmek için yapıldıysa o zaman cümlelerin de yerinin değiştirilmesi, övgülerden önceye alınması gerekirdi.

Tuna, araştırmacılar tarafından ibareye yüklenen anlamların sorunlu olduğunu bahseden ve düzeltme yoluna giden ilk araştırmacıdır. Gurur, iftihar, inanç ve övgü dolu satırlara rağmen, *idi oksuz* kelimelerinin Thomsen dışında

bütün araştırmacılar tarafından buna tamamen ters düşen şekilde karşılandığını ifade etmekte, ibareyi “bir bütün halinde, tekdüze, üniter” olarak anlamlandırmakta ve *ok* kelimesinin bir anlamının da “eyalet, idari bölge” olarak düşünülebileceğini tespit etmektedir (Tuna, 1993).

Erdal, ibareye olumlu bir anlam yükleyerek *idi oksuz* “with no interruption at all” şeklinde farklı bir yorum getirmiştir (Erdal, 2004 s. 345).

Kaya da ifadenin olumlu anlamda olması gerektiğini, *idi* sözcüğünün “hiç” anlamı taşıdığı konusunda uzlaşma olduğunu belirtmekte, Thomsen ve Tuna’nın manalandırmalarını iyi, Tuna’nın görüşünü tutarlı bulurken, sözcüğün “yönetim bölgesi” anlamının bilinmemesini zorluk olarak göstermektedir. Kaya, yayın hakimiyet, okun bağlılık sembolü olmasından hareketle ibareyi “hiç bağısız, tamamıyla hür, tam bağımsız” olarak anlamlandırmaktadır (Kaya, 2011).

Tezcan da Erdal’a benzer şekilde cümleye olumlu anlam vermekte ve ibareye *idi oksuz* “hiç aralıksız, sürekli olarak” anlamını yüklemektedir (Tezcan, 2010).

Mirkamal, Çince den tercüme Eski Uygurca eserler ile orijinal metinleri karşılaştırarak *ooqsuz* “aralıksız”, *ooq* “boş yer, boşluk, aralık” anlamlarını Çince karşılıklarından tespit etmekte, *oksuz* için “boş yeri yok; arasında hiçbir şey yok; bütün, birleşmiş; aralıksız bir araya gelmiş” anlamlarını vermektedir. *idi oksuz* grubuna “ucu bucağı yok, boş yeri yok, (bütün her yere) yayılmış”; metin içerisinde ise “sınırları bölünmeksizin” anlamlarını yüklemektedir (Mirkamal, 2015).

Mirkamal, Eski Uygurca eserlerdeki açık tespitleri ile Bilge Kağan’ın *idi oksuz* ifadesinin olumlu anlamda olduğunu kanıtlamıştır ve ibare için “sınırları bölünmeksizin” anlamlandırması da isabetlidir.

Wilkens’in *ok* ve *oksuz* sözcükleri için Mirkamal’ın ifade ettikleri haricinde tespit etmiş olduğu anlamlar aşağıda gösterilmiştir (Wilkens, 2021).

***Ok* Sözcüğünün Sahip Olduğu Başkaca Anlamlar**

Ok sözcüğü, “boy”; “silah”; “aralık”; anlamları dışında başka anlamlara da sahiptir. Sözcüğün Türk lehçelerindeki bazı anlamları şunlardır:

Tarihî Lehçeler: EUT *ok* “fırsat, şans, zaman; ara, mesafe” *oksuz* “fırsatsız, inkıtasız, fasılasız, kesintisiz, arasız, mesafesiz; aralıksız, kesintisiz, daima, devamlı” *oksuz arasız* “arasız, mesafesiz, kesintisiz” *ooksuz yol* “kesintisiz yol” (Wilkens, 2021, s. 505), Kar. *ok* “evin orta direği” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2020, s. 772), Har. *ok* “boş, ıssız, hâli” (Yüce, 2014, s. 161).

Çağdaş Lehçeler: Az. *ox* “əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı; ləklərin arasına çəkilən tirə” (ADL II, 2003, s. 426), Başk. *uk* “ok; kurşun; değirmen kümbetindeki ince desteklerden her biri” *ukalsa* “çit, bahçe çiti” (Özşahin, 2017, s. 656), Kırg. *ok* “dingil, mihver” (Yudahin, 1998, s. 587), TT *ok* “cirit, değnek; üzüm

çardağına konulan uzun sırık; tavanın orta direği; kârgir yapılarda iki duvarın arasına çapraz konulan kalın direkler; araba, kağı yapmakta kullanılan, uzun, düz çam; kağıda mazı üzerine boydan boya uzatılan yan ağaçları; dil gibi ensiz ve uzun tarla parçası; tarlaları ayıran çizgi (DS IX, 1977, s. 3273-3274), Türkm. *uk* “evin çatısını inşa etmekte kullanılan uzun ince ağaç” (Tekin vd., 1995, s. 644), YUT *ok* “dingil, eksen, mihver” (Necip, 1995, s. 294).

bag ve *bag* kökünden türemiş olması muhtemel sözcükler de benzer anlamlar taşımaktadır:

Tarihî Lehçeler: EUT *bagış* “eklem, mafsal; çadır direği” (Wilkens, 2021, s. 137) *bagu-* “(sınır) çekme” (Wilkens, 2021, s. 138), EAT *bağrak* “oba; kabile halkından cemâatı az olan oba ki bağrak derler” (Tarama Sözlüğü I, 1995, s. 375), Çağ. *bayam* “tekje ayağı, direk, destek, metanet, temel” (Kúnos, 1902, s. 19).

Çağdaş Lehçeler: Alt. *bakana* “direk; sırık; kolon; kule; şamanın tefine resmedilen kalın kayın ağacı tasviri” (Naskali & Duranlı, 2019, s. 33), Başk. *bağan* “kazık, direk, sütun”, *bağana* “kazık, direk, sütun; bahçeyi çeviren yüksek çit” (Özşahin, 2017, s. 57), Kaz. *бағана* “direk, sütun” (Koç vd., 2019, s. 69), Kırg. *bakan* “sırık” (Yudahin, 1998, s. 80), TT *bağ* “çatıda kullanılan esas kirişler” *bağana* “direk” *bağda* “engel, güçlük” *bağda atmak* “engel olmak, güçlük çıkarmak” *bağdadı* “yapılarda kullanılan uzun ağaç” *bağlak* “çitle çevrilmiş tarla” *bağlama* “tarlaları korumak için kenarlarına çekilen harçsız duvar, çit” (DS II, 1965).

Görüldüğü üzere *ok* ve *bag* sözcüklerinin her ikisinin de “kazık, direk, engel, sınır” gibi anlamları da bulunmaktadır. Bu iki sözcük köken olarak farklılar, ilk anlam olarak *ok* “kazık, direk” anlamındayken *bag* aslı olarak “bağ, ip, halat, bağlama” anlamındadır, *bag* “kazık, direk” anlamını sonradan kazanmıştır. Bu iki sözcüğün kazandıkları anlamlardaki ortaklık sonraları da devam etmiştir; “boy, klan” anlamı da bunlardan biridir.

Ok; önce “sırık, direk” anlamındayken sonrasında “silah”, “çit”, “sınır”, “bölüm” anlamları kazanmış, daha sonra da boy adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dede Korkut’taki boy adlarında da *ok* sözcüğü bulunmaktadır *uç ok*; *boz ok* (Gökyay, 2007) ve içerisinde sayı sıfatı olmayan *Bozok* adı, *okun* bölüm anlamından sonra boy anlamı da kazandığını göstermektedir.

Yazıtlarda geçen ve içerisinde sayı olan başka bir boy adı *Altı Çub Sogdak*’tır, aynı anlam farklı bir sözcük olan *çub* ile verilmiştir.

Clauson *çuv* olarak okuduğu sözcüğün açıklamasını, Klyashtorniye’ye ve Giles’e dayandırarak, Çince *chou* “district” olarak belirtiyor (Clauson, 1972, s. 394).

Bu tanım *bag* ve *okun* “bölge” anlamlarıyla uyuyor.

Ancak Steingass, sözcüğün Sanskritçe olduğunu belirtmekte ve tespit ettiği anlamlar da ilginç bir şekilde *bag* ve *okun* “kazık, direk, giriş” anlamlarıyla uyuşmakta.

chüb, chob (S. *kshupa*) “a log; wood; a tree; a staff, rod, baton, stick; a drumstick; a beam; a plough-tail; a shoot of a tree, sucker” (Steingass, 1998, s. 401).

Sonuçta yazıtlarda boy adlarında bulunan *ok* ve *bag* sözcükleri eş anlamlıdır ve “boy” anlamını karşılamaktadır. Ancak Bilge Kağan *oksuz* sözcüğünü boy anlamı ile ilgili değil, “engel, çit, sınır” anlamında kullanmaktadır. Bu savunma amaçlı bir yapı olmadığı için ağır tahkim edilmiş bir engel, barikat değildir. Köktürkler savunma amacıyla yapılan engeller için *arkuy* ve *kargu* (T2-D3) kullanmaktadır. *Ok*, yalnızca aralarındaki sınırı göstermek ve sahip olunan toprakları belirlemek üzere konulmaktadır.

Bilge Kağan’ın anlattıklarından Türk boylarının birlikte yaşayıp hareket ettiklerini ama yine de aralarında sınırı çizen *ok* olduğu anlaşılıyor. Bilge Kağan, Bumın ve İstemi Kağanların döneminde ise Türk boylarının tamamının kendi aralarında çite, engele ihtiyaç duymadan tek bir ulus olarak, barış içinde, bir bütün olarak yaşadıklarını ifade etmektedir. Doğu Moğolistan’dan Orta Asya’ya kadar bütün Türk boylarını belirttiği için, *bodun* olarak nitelendirdiği Oğuz ve Sir gibi diğer büyük boylar arasında bile bir sınır bulunmadığı anlaşılıyor.

Bilge Kağan Yazıtı’nda eklenen *iti* sözcüğü tartışmalı olduğu için dikkate alınmadığında, *oksuz* sözcüğünün geçtiği cümlelerin aktarması:

ilgerü kadirkan yışka tegi kirü temir kapıgka tegi kondurmuş ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş

Doğuda Kadirkan (Dağı) eteklerine kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar kondurmuş. İkisi arasında, (aralarında) hiç sınır (engel) olmadan, Köktürk öylece oturur imiş.

Sonuç

Başlangıçta “sırık, direk, kazık” anlamı taşıyan *ok* çağlar boyunca başka anlamlar da kazanarak “silah” adı olmuş, yerleşim yerlerinin çizgilerini belirlemede “sınır, engel” sonrasında “bölüm, bölge” anlamı kazanmış en son Türk boylarına ad olmuştur. *Bag* da aynı yolu izleyerek “boy” adını karşılamıştır. *Ok* ve *bag* sözcüklerinin boy anlamı yanında ortak olarak karşıladıkları başka anlamlar da mevcuttur. Hangi kökenden geldiği tam olarak belli olmayan ve Sogdak boyunu adlandırmada kullanılan *çub* sözcüğünün de benzer değişimler geçirme ihtimali bulunmaktadır. *idi oksuz* ibaresindeki *ok* sözcüğünde ise boy ya da örgüt anlamı yoktur, “sınır”, “çit” anlamını karşılamaktadır. Bilge Kağan *idi oksuz köktürk* sözünü Bumın Kağan ve İstemi Kağan dönemine yergi değil övgü olarak kullanmıştır. O zamanın Köktürk devletinde büyük ya da küçük Türk boylarının tamamının anlaşma içerisinde, aralarında sınır, engel olmadan birleşik olarak yaşadıklarını ifade etmektedir.

Kısaltmalar

ADL	: Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti
Alt.	: Altay Türkçesi
Az.	: Azərbaycan Türkçesi
Başk.	: Başkurt Türkçesi
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
DS	: Derleme Sözlüğü
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EUT	: Eski Uygur Türkçesi
Har.	: Harezm Türkçesi
Kar.	: Karahanlı Türkçesi
Kaz.	: Kazak Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
KT	: Kül Tigin Yazıtı
T	: Tunyukuk Yazıtı
TT	: Türkiye Türkçesi
Türkm.	: Türkmen Türkçesi
YUT	: Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. (2010). *Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. & Akkoyunlu, Z. (2020). *Divānu Lugāti't-Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston. Brill.
- Gökyay, O.Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. Kabcacı Yayınevi.
- Kaya, C. (2011). Köktürkçe İdi Oksuz Üzerine. *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2011, 463-467.
- Koç, K., Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kúnos, I. (1902). *Šejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches wörterbuch*. Publications de la Section Orientale de la Société Ethnographique Hungroise.
- Mirkamal, A. (2015). Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki İdi O(o)qs(u)z Sözü Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2015, (4/1) 16-24.

- Naskali, E. & Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E.N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Steingass, F. (1998). *A comprehensive Persian-English Dictionary*. Librairie du Liban.
- Tekin, T. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Tezcan, S. (2010). Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri. *1.Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon*. Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Thomsen, V. (1916). *Turcica*. Société Finno-Ougrienne.
- Tuna, O. N. (1993). Ekin Ara İdi Oksuz Kök Türk Ança Olurur Ermiş (KT, D, 2-3) İbaresine Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1993, 77-81.
- Türk Dil Kurumu. (1977). *Derleme Sözlüğü IX*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1995). *Tarama Sözlüğü I*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen-Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yudahin, K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dunhuang Bölgesinden Çıkarılan Eski Uygurca Manihaist Metin Parçaları

Ancient Uyghurs from Dunhuang Region Manichaistic Text Fragments

Aysun Soyer

Düzce/Türkiye

aysunsoyer.as@gmail.com

orcid: 0000-0002-9638-8315

Atıf Citation

Soyer, Aysun (2024).
Dunhuang Bölgesinden
Çıkarılan Eski Uygurca
Manihaist Metin Parçaları.
BABUR Research, 3 (1),
217-238.

Gönderim Submitted

23.01.2024

Revizyon Revision

27.02.2024

Kabul Accepted

01.03.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Bu çalışmada, Dunhuang Mağarası'nda bulunan Eski Uygurca Manihaist el yazmalarının 5 tanesinin neşri sunulmuştur. Neşri yapılan el yazmaları şunlardır: Or. 8212/124, Pelliot Chinois 2961V, Pelliot Chinois 3407V, Pelliot Chinois 3072V, Pelliot Chinois 2969V. Yazmaların hem dinî hem de din dışı içeriklere sahip olması, Eski Uygurların inanç sistemleri, ritüelleri ve diğer dinî uygulamaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Makalede, Uygurca Manihaist metinlerin çevirileri, dilbilimsel analizleri ve kültürel bağlamlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. İncelenen beş el yazmasının detaylı bir incelemesini sunulmuştur. Bu yazı, dâhil edilen el yazmalarının yazı çevrimi, harf çevrimi ve Türkiye Türkçesine aktarımını içermektedir. Ayrıca, metne ilişkin açıklamalara da yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Manihaizm, Manihaist el yazması, metin neşri

Abstract

This study presents the publication of 5 of the Old Uyghur Manichaean manuscripts found in Dunhuang Cave. The manuscripts that have been transcribed are as follows: Or. 8212/124, Pelliot Chinois 2961V, Pelliot Chinois 3407V, Pelliot Chinois 3072V, and Pelliot Chinois 2969V. The manuscripts' combination of religious and non-religious content offers valuable insights into the belief systems, rituals, and other religious practices of the Old Uyghurs. The article provides details on translations, linguistic analyses, and cultural contexts of Uyghur Manichaean texts, along with a thorough review of the five examined manuscripts. It includes the transcription, transliteration, and translation of the manuscripts into Turkish, as well as explanatory notes on the texts.

Key words: *Old Uyghur, Manichaeism, Manichaean manuscript, text publication*

0. Giriş

Uygurlar, geniş bir edebiyat geleneğine sahiptir ve bu edebiyatın içeriği hem dinî hem de dinî olmayan nitelikler taşır. Eski Uygurca yazmaların büyük bir bölümü, Soğd alfabesinden geliştirilen 18 harfli Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Ancak, Uygurca yazılmış eserlerin bir kısmı Soğd, Mani, Brahmi ve Tibet alfabeleriyle ortaya konmuştur. Uygur dönemine ait Budist ve Manihaist metinler genellikle çeviri metinlerdir. Budist Uygur edebiyatı, büyük ölçüde Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdcadan yapılan çevirilerden oluşur. Bu metinler, viyanalar, sudurlar, çatikler, abidarmalar ve şiir parçaları gibi çeşitli türlerde yazılmıştır. Uygur metinleri, içeriklerine göre farklı kategorilere ayrılır: Manihaist metinler, Budist metinler, Nesturi metinler, din dışı metinler, senetler, kişisel ya da askeri mektuplar, tıp ve astrolojiye ait metinler, sözlükler, folklorik kaynaklar gibi sivil dokümanlar vb. (Zieme 1969: 1). Uygur metinlerinin çoğu Budist çevrelere ait iken, Manihaist metinler de önemli bir yer tutar. Uygurca yazılmış Hıristiyanlık'ın Nesturî mezhebi ile ilgili eserlerin sayısı ise son derece sınırlıdır.

Budist Uygur edebiyatındaki eserlerin çoğunda genişletme ve eklemeler yapılarak metnin daha iyi anlaşılır hale getirilmiştir. Yazmalar genellikle pustaka formatında veya Çin kitap tomarı tarzında hazırlanmıştır. Budist Uygurların yazdığı veya çevirdiği metinler arasında Buda ve Bodhisattvaların yaşam öykülerini anlatan avadana ve jataka öyküleri bulunur. Bu öyküler, rahiplerin halka okuduğu cemaat toplantılarında sıklıkla kullanılmıştır (Demirci, 2016: 30-31). Bunların yanı sıra, Budist Uygurların yazdığı veya çevirdiği sūtralar da vardır.

Manihaist Uygur edebiyatı ise Manihaizm döneminde ortaya çıkmıştır. Metinler genellikle küçük boyutlu yazmalardır ve yazılar titizlikle hazırlanmıştır. Bu edebiyat türünde öyküler, dinî metinler, yönetmelikler, tövbe duaları ve ilahiler bulunur (Ercilasun 2015: 232). Manihaist metinler üzerinde birçok çalışma yapılmış ve bu metinlerin çeşitli yayınlar aracılığıyla günümüze ulaşması sağlanmıştır.

Dunhuang Uygur metinleri, hem Kütüphane Mağarası'ndan hem de Mogao Kuzey Mağaralarından çıkarılan yazma veya baskı eserlerini ifade eder. Bu metinler, genel olarak Uygur harfli olup Çince veya Tibetçe metinler kadar sık olmasa da önemlidir. Birçok ülkede bulunan bu yazmalar, genellikle Uygur harfli yazma parçalarıdır. Genellikle, düz Uygur yazısı veya işlek/kursiv Uygur yazısıyla yazılmışlardır. Bazı metinlerde, Çince karakterlerle yazılmış Çince ifadelerin de bulunduğu görülür. Ayrıca, Uygurca metinlerin, özellikle Çince, Tibetçe veya Tangutça yazılı başka metinlerin arkasına yazıldığı sıkça görülen bir durumdur (Rong, 2013: 205).

Dunhuang Uygur metinleri geniş bir yelpazede çeşitli içeriklere sahiptir ve Orta Asya'nın tarihini, dinî pratiklerini ve kültürel dokusunu anlamak için önemli bir kaynak teşkil ederler.

Konu ve Amaç

Bu çalışma, Or. 8212/124 , Pelliot Chinois 2961V, Pelliot Chinois 3407V, Pelliot Chinois 3072V, Pelliot Chinois 2969V numaralı el yazmalarını konu almaktadır. Bu yazı, dâhil edilen el yazmalarının yazı çevrimi, harf çevrimi ve Türkiye Türkçesine aktarımını içermektedir. Ayrıca, metne ilişkin açıklamalara da yer verilmiştir. Çalışmanın metin kısmı toplamda 54 satırdan oluşmaktadır.

Yazının amacı, beş el yazmasının detaylı bir incelemek ve bu metinleri çeviri bilimin görüşleriyle değerlendirmektir. Bununla birlikte, Manihaizm'in temel kavramlarından bazılarının açıklanması ve bu örneklem temelinde Hamilton, Erdal ve Zieme'nin el yazmalarıyla ilgili metin okuma ve anlamlandırmalarıyla ilgili bazı çıkarımlara ulaşılması yine araştırmanın amaçları arasındadır.

Yöntem

Bu makale, *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş 9. ve 10. yüzyıla ait eski Uyurca el yazmaları* başlığıyla 2023 yılında tamamlanmış olduğum doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

Çalışmada bilimsel ve tarihsel araştırma yöntemlerinin karakteristiklerini içermektedir ve yoğunlukla niteliksel bir yaklaşımdan faydalanılmıştır. Öncelikle konuyla ilgili kuramsal bilgiler sunulmuştur. Çalışmada, dijital veri niteliğinde ve erişime açık olan el yazmalarının yanı sıra daha önce yayımlanmış ve izin gerektirmeyen çalışmalardan elde edilen malzemeler kullanılmıştır. Ayrıca, Hamilton'ın *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang* adlı çalışmasından da faydalanılmıştır.

54 satırdan oluşan metnin açıklamalar kısmında, metindeki okuyuş farklılıklarına özellikle vurgu yapılmıştır. Hamilton, Erdal ve Zieme'nin el yazmalarıyla ilgili metin okuma ve anlamlandırmaları değerlendirilmiş ve alternatif yaklaşımlar sunulmuştur. Uyurca metinlerin analizinde ve çözümlemesinde özellikle vurgulanması gereken kavramlar, terimler veya yapılar dikkat çekilmiştir. Ayrıca, Manihaist terimlere de dikkat çekilmiştir; çünkü Manihaizm'in özgün kavramları ve sembolleri, metnin derinliğini ve özgünlüğünü belirlemektedir. İki kelimelerin metnin genel temasına nasıl katkıda bulunduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca, metinde geçen bazı kelimelerin kökeni ve anlamıyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Çalışmada ele alınan ilk el yazması Or. 8212/124 (Eski Numarası: Ch. 00290) numaralı yazmadır ve arka yüzünde toplam yedi satırdan oluşan Uyurca metin bulunmaktadır. Bu metnin ilk dört satırı ile son üç satırı birbirinden içerik olarak farklıdır ve bu iki farklı metin arasında bir boşluk bulunmaktadır. Arka yüzün ilk dört satırı, Bibliothèque Nationale'de bulunan Pelliot Koleksiyonuna ait Pelliot chinois 2961 numaralı yazmanın Uyurca bölümünün dördüncü ve beşinci satırlarıyla kelimesi kelimesine aynı metni içermektedir. Bu metin, Manihaist bir dua metnidir. İlk

metinden sonra gelen ve ayrı bir şekilde yazılan son üç satırda ise bir Türk atasözü yer almaktadır. Yazma ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamilton, 1986: 67. El yazması yazının 1-7. satırlarını oluşturmaktadır.

Pelliot Chinois 2961V'in arka yüzünde, toplam altı satır cümle bulunmaktadır. Bu altı satırdan beşi Uygurca ve biri Soğdca olarak yazılmıştır. İçerik olarak, bu yazma Manihaist bir metni içermektedir. Pelliot Chinois 2961'in dördüncü ve beşinci satırları, başka bir Manihaist Uygur metninin (Or:8212/124) ilk dört satırıyla aynıdır. Yazma ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamilton, 1986: 69. El yazması yazının 8-13. satırlarını oluşturmaktadır.

Pelliot Chinois 3407V, bir rulo parçası olarak bilinmektedir. Rulonun arka yüzünde, kalın, yuvarlak ve düzgün bir Uygur yazısıyla yazılmış bir Manihaist metin bulunmaktadır. Bu metin toplam 15 satırdan oluşmaktadır. Pelliot chinois 3049'un 27 ve 53. satırları arasındaki metinle neredeyse tamamen aynıdır, birkaç küçük farklılık dışında. Her iki metin de yirmi iki Mani tanrısının adını içeren bir ilahi metni temsil etmektedir. Yazma ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamilton, 1985: 55-56. El yazması yazının 14-28. satırlarını oluşturmaktadır.

Pelliot Chinois 3072V, bir rulo parçası olarak bilinmektedir. Rulonun arka yüzünde, Uygur harfleriyle yazılmış bir Mani metni bulunmaktadır. Bu metin 14 satırdan oluşmakta olup kısa bir Manihaist tövbe duasını içermektedir ve Huastuanift'e (Or: 8212/178) benzemektedir. Ayrıca, Pelliot Chinois 3072'nin arka yüzünde, Çince sutranın ait olduğu manastırın mührü (乾明寺藏經 Ganming si cang jing "Ganming Manastırı sutrası") bulunmaktadır. Yazı, eski türden olup R ve N, Ş ve S gibi harfler ayrılmıştır, ancak birkaç harfin ayrımını yapmak zor olmuştur. Yazma ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamilton, 1986: 63. El yazması yazının 29-42. satırlarını oluşturmaktadır.

Makalede ele alınan son el yazması Pelliot Chinois 2969 numaralı yazmadır. Üç farklı metni içermektedir. Metnin 1. ve 6. satırları arasında bir bilmece metni bulunmaktadır. Pelliot Chinois 2969'da yer alan bir diğer metin bir atasözüdür. Yazmadaki son metin ise 10-11. satırlarda yer almakta olup Manihaist öğeler taşıyan tamamlanmamış bir metindir. Pelliot Chinois 2969'da yer alan üç farklı metin bir arada yazılmış olup, metinler arasında herhangi bir boşluk veya işaret bırakılmamıştır. Yazma ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamilton, 1986: 97). El yazması yazının 43-52. satırlarını oluşturmaktadır.

1. Eski Uygurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi¹

Or. 8212/124

(01) 01 YM' 'WYZ 'KY TWYRT YRWĜ 'YLYK
yme üzeki tört y(a)ruk élig

¹ Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş 9. ve 10. yüzyıla ait eski Uygurca el yazmaları adlı doktora tezinin metin kısmından alınmıştır.

- (02) 02 TNKRY L'RD' TWYK'L ĞWT PWLMYS
t(e)ņrilerde tük el kut bulmuş
- (03) 03 PWRĜ'NL'R D' 'N 'WYLWK
burhanlarda an ülüğ
- (04) 04 PWLMYS
bulmuş
- (05) 05 YM' TWYRK S'VYNT'
yme türk savınta
- (06) 06 P'R YYR 'WYZ ' YWL
bar yer üze yol
- (07) 07 PWDWN 'WYZ ' [...]
bodun üze [...]

Pelliot Chinois 2961, arka

- (08) 01 YM' PWYNK'R'R
yme pwynk'r'r
- (09) 02 YM' P'SL'TY 'WYTWK PYTYK Y'NKY KWYN 'WĜRYNT'
yme başlatı ötüğ bitig yanı kün ugrınta
- (10) 03 YM' P'S'L'TY 'WYTWK PYTYK Y'NKY KWYN
yme başalatı ötüğ bitig yanı kün
- (11) 04 YM' 'WZ 'KY TWYRT YRWĜ 'YLYK TNKRYL'RD' TWYK'L QWT
yme üzeki tört y(a)ruk élig t(e)ņrilerde tük el kut
- (12) 05 PWLMYS PWRĜ'NL'R D' 'N 'WYLWK PWLMYS
bulmuş burhanlarda an² ülüğ bulmuş
- (13) 06 'T SP'TY
aspate

Pelliot Chinois 3407, arka

- (14) 01 'WYN "SNWĜY 'WYK TNKRY .. S'V "SNWĜY _
ün aşnukı öğ t(e)ņri .. sav aşnukı _
- (15) 02 ĞWRMWZ T' TNKRY .. 'WYKRWNÇW 'YSTWRWKLY

² Hamilton 1986 70, satır 5'te a şeklindedir.

- hormuzta t(e)ηri ögrünçü éştürügli
- (16) 03 VYSPRKR TNKRY .. YWRWK 'SNWĜY YRWĜ KWYN
wéşp(a)rk(a)r t(e)ηri .. yürüg aşnuki y(a)ruk kün
- (17) 04 TNKRY .. PYLK' PLYLK 'SNWĜY 'Y TNKRY KYRTW
t(e)ηri .. bilge bilig aşnuki ay t(e)ηri kirtü
- (18) 05 'SNWĜY ' KNYRWSN TNKRY .. 'MR'NM'Ĝ 'SNWĜY
aşnuki ' k(e)niroş(a)n t(e)ηri .. amranmak aşnuki
- (19) 06 TYN TWR' TNKRY KYRTKWNM'K 'SNWĜY YYL ..
tın tura t(e)ηri kértgünmek aşnuki yél
- (20) 07 TNKRY TWK'LYK 'SNWĜY YRWĜ TNKRY _ T'TĜLYĜ
t(e)ηri tükelig aşnuki y(a)ruk t(e)ηri _ tat(a)glıĜ
- (21) 08 'SNWĜY SWV TNKRY S'RYNM'K 'SNWĜY
aşnuki suv t(e)ηri serinmek aşnuki
- (22) 09 'WWT TNKRY _ 'MYL Y'V'S 'SNWĜY PRY
oot t(e)ηri _ amıl yavaş aşnuki fri
- (23) 10 RWSN TNKRY TWYZ KWNKWLWK 'SNWĜY V'M _
roş(a)n t(e)ηri tüz köñül(l)üg aşnuki vam _
- (24) 11 TNKRY SWYSWZ Y'Z WĜSWZ D' 'SNWĜY 'ĜSYSPT
t(e)ηri suisuz yazuksuzda aşnuki ahşéşp(at)³
- (25) 12 TNKRY TWYK'L 'WRWNÇ'ĜLĜ 'SNWĜY KWYK TNKRY
t(e)ηri tükel urunçakl(i)g aşnuki kök t(e)ηri
- (26) 13 Ĝ'NY 'WYKDYR 'SNWĜY VYSPRKR TNKRY _BWLWNÇ
hanı ögdir aşnuki wéşp(a)rk(a)r t(e)ηri _ bulunç
- (27) 14 'SNWĜY TKL'ÇKWTY TNKRY 'LĜYS YYR TNKRY Ĝ'NY
aşnuki t(e)gleçgüti t(e)ηri alkış yér t(e)ηri hanı
- (28) 15 'WYKM'K 'SNWĜY ĜRWĜSYD
ögmek aşnuki hrohşid⁴

Pelliot Chinois 3072, arka

- (29) 01 YM'
yme

³ Hamilton 1986 56, satır 11'de 'xsyspt şeklinde sadece harf çevrimi verilmiştir.

⁴ Hamilton 1986 56, satır 15'te xrxşyd şeklinde sadece harf çevrimi verilmiştir.

⁵ Hamilton 1986 64, satır 9'da *tānrin tutti* şeklindedir.

- (30) 02 MN'ST'R ĞYRZ ' TNKRYM 'KSWKLWK Y'Z WĠLWĠ
m(a)nastar hirza t(e)ñrim egsüklüg yazukluk
- (31) 03 PYZ .. S'QYNÇYN SWYZ WN ĞYLYNÇYN TNKRY
biz .. sakınçın sözün kılınçın t(e)ñri
- (32) 04 "YĠYNK' YRLĠYNK' .. PW 'WNKR'KY 'WYDT'KY
aygıña y(a)rl(ı)gıña .. bo öñreki ödteki
- (33) 05 Y'VL'Ġ Y'ĠY Ġ'T'ĠLYĠ 'TWZ S'MNW Y'KY//
yavlak yağı kadaglıg etöz şamnu yekire
- (34) 06 Y'PYĠY NYZ V'NY L'R Ġ'ÇWĠ 'WNKR'KY ĠWRMWZ T'
yapığı nizvaniler kaçug öñreki hormuzta
- (35) 07 SWNKWSYNT' TWYĠYNTY M 'NT'D' P'RW "Z
sünüşinte tokıntım antada berü az
- (36) 08 Y'K 'YLKYNT' "ĠM'Ġ 'YNM'Ġ 'WYLM'Ġ
yek élginte akmak énmek ölmek
- (37) 09 TWĠM'Ġ Y'R SWV 'YÇYNTYN TNKRY YRP TWTY
tugmak yér suv içintin t(e)ñri y(a)rp⁵ tuttı
- (38) 10 TWYM'N TWK
tümen tüg
- (39) 11 MWNÇ' Y'RWĠ KWYÇY KYM TNKRY L'R
monça yaruk küçi kim t(e)ñriler
- (40) 12 YM' 'WYZ 'KY Y'RWĠ 'YL YK TNRY L'RD'
yme üzeki yaruk élig t(e)ñrilerde
- (41) 13 MWNÇ' Y'RWĠ KWYÇY KYM TNKRY L'R ĠWRTĠ'RDY
monça yaruk küçi kim t(e)ñriler kurtgardı
- (42) 14 YM' 'WYZ 'KY Y'RWĠ 'YL YK TNRY L'RD'
yme üzeki yaruk élig t(e)ñrilerde

Pelliot Chinois 2969, arka

- (43) 01 YM' S'VD' P'R TWĠ'NY
yme savda bar toğanı
- (44) 02 YM' S'VD' P'R TWĠ'NY ĠWS

⁶ Hamilton 1986 99, satır 11'de yer yaşa şeklindedir.

⁷ Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş 9. ve 10. yüzyıla ait eski Uygurca el yazmaları adlı doktora tezinin Türkiye Türkçesine aktarım kısmından faydalanılmıştır.

- yme savda bar toğanı kuş
(45) 03 'WĠLY TWĠWZ PWLWR TWĠWZY/
 oğlı tokuz bolur tokuzın
(46) 04 PYR TWĠWN PWLWR TWĠ'NY
 bir tugun bolur toğanı
(47) 05 'WYÇWN TWTĠ'N PWLWR Ġ'DYR Y
 üçün tutgan bolur kadırı
(48) 06 'WYÇWN Ġ'PĠ'N PWLWR P'KL'R
 üçün kapgan bolur begler
(49) 07 'WĠLY TWĠ' PYLK' PWLWR
 oğlı tuga bilge bolur
(50) 08 'WYRT'K 'WĠLY TWĠ' SWVW/
 ördek oğlı tuga suvug
(51) 09 PWLWR
 bulur
(52) 10 S'NSYZ TWYM'N YYL PWLTY
 sansız tümen yıl boltı
(53) 11 M'NKYKW TNKRY YR YND' [...]

 menjigü t(e)ñri yérinde⁶ [...]

(54) 12 [...]

2. Eski Uygurca Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı⁷

Or. 8212/124

01-04 Öyleyse, yukarıdaki Dört ilahi Işık Tanrısı (sayesinde) tam kurtuluşu bulan Buddhalar şans bulmuş **05-07** Türk atasözünde vardır: Yeryüzünde yol, insanlar üzerinde [efendi].

Pelliot Chinois 2961, arka

08 Yine ulur (bağırır) **09** Böylece festival günü münasebetiyle (Çin imparatoruna) başvuru yazısına başladı. **10** Bu şekilde festival günü (Çin imparatoruna) başvuru yazısına başladı. **11-12** Öyleyse, yukarıdaki Dört ilahi Işık Tanrısı (sayesinde) bütünsel kurtuluşu bulan Buddhalar şans bulmuş. **13** eksiksiz

Pelliot Chinois 3407, arka

14 Ses, ilk Ana Tanrıça'dır. **14-15** Söz, ilk Hormuzta Tanrı'dır. **15-16** Neşeyi dinleten Vishtargar Tanrı'dır. **16-17** Açıklama, ilk Parlak Güneş Tanrı'sı'dır. **17** Bilgelik ilk Ay Tanrı'sı'dır. **17-18** Hakikat, ilk K(ä)nig roš(a)n Tanrıça'dır. **18-19** Sevgi ilk Nefes Tanrı'sı'dır. **19-20** İnanç ilk Rüzgar Tanrı'sı'dır. **20** Mükemmellik ilk Işık Tanrı'sı'dır. **20-21** Hoş tat, ilk Su Tanrı'sı'dır. **21-22** Sabır, ilk Ateş Tanrı'sı'dır. **22-23** Huzur, ilk Işığın Sevgilisi Tanrı'dır. **23-24** Dinginlik ilk Tan Tanrı'sı'dır. **24-25** Günahsızlık, ilk Splenditenens Tanrı'dır. **25-26** Tam güvenilirlik ilk Gök Tanrı Kralı'dır. **26** Mükafat, ilk tanrı Vishtargar Tanrı'dır. **26-27** Kazanç, ilk Kovalayan Tanrı'dır. **27** Kutsama, Yer ve Gök Hükümdarı'dır (Atlas). **28** Övgü, ilk Hrošt(a)g (Tanrı'dır).

Pelliot Chinois 3072, arka

29 Bu yüzden **30-31** Günahlarımı bağışla! Tanrım, (düşüncede, sözde ve eylemde) hatalıyız ve günahkârız. **31-34** Tanrı'nın buyruğuna ve düzenine sözle (ve) eylemle karşı düşünerek geçmiş bir zamanda kötü düşmana bağlı bu canlı beden, şeytan Ahriman'ın, tutkularının ve duyularının toplamlarıdır. **34-37** Daha önce (ortaya çıkan) Hormuzta savaşında yenildim. O zamandan beri hırs şeytanı elinde yükselme, düşme, ölme, doğma (döngüsünde) yeryüzünde Tanrı beni sağlam tuttu. **38-42** on binlerce İşte tanrıların kurtardığı ışığın gücü ki bu sebeple, yukarıdaki Işık Tanrıları böyle ışık gücü (olan), İşte tanrıların kurtardığı ışığın gücü yine yukarıdaki Işık Tanrıları

Pelliot Chinois 2969, arka

43 atasözünde var: doğanı **44-48** atasözünde var: doğan yavrusu (sayısına göre) dokuz olur. Dokuzunun (arasında) bir(i) atmaca olur. (O bir) şahin olduğu için yırtıcıdır. Vahşi olduğu için avcıdır. **48-51** Beylerin çocukları doğuştan bilgedir; ördek yavrusu doğumuyla suyu bulur. **52-54** Tanrıların ebedi diyarında sayısız on bin yıl geçti. ...

3. Eski Uygurca Metne İlişkin Açıklamalar

01-04 Metin yukarıdaki Dört ilahi Işık Tanrı'sı ibaresi ile başlar, ancak Türk halk hikâyelerine geçer. Yani metnin devamında atasözü yer almaktadır. Işık âleminin en büyük tanrı'sı Zuvân'dır. Manihaizm'de Işık Tanrı'sı, karanlığın tüm kötü niyetlerinden haberdar, sonsuz bilgiye sahip olan bir tanrı olarak kabul edilir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Aktulga, 2023: 43.

01yaruktenri Manihaizm inancındaki Beş Tanrı'dan birinin adıdır. Manihaizm'in

⁸ Bk. Wilkens, 2021: 483.

Uygur metinlerinde geçen “beş tenri” terimi, beş yön tanrısını temsil eder. Bu inanca göre, bu beş tanrı aynı zamanda hava, rüzgâr, ışık, su ve ateşi simgeler, bunlar da ışık tanrısının temel unsurlarıdır. Budizm’de ise, “beş dhyāni” olarak adlandırılan figürler, beş yönün Buddhası olarak kabul edilir. Her bir yön için bir Buddha figürü bulunur ve bu figürler, beş elementin yanı sıra çeşitli sembolik anlamları da ifade ederler: *Vairocana*, *Akṣobhya*, *Ratnasambhava*, *Amitābha* ve *Amoghasiddhi*. Ancak Manihaizm’deki beş Tanrı kavramı, beş ikametgâh ve manevi özelliklerle daha farklıdır. Bu beş terim, ışık âleminin en büyük babası olan Zurvân’ın beş ikametgâhını da simgeler. Bu ikametgâhlar; akıl, bilgi, idrak, düşünce ve saadet gibi kavramları içerir (Tokyürek, 2019: 496-498).

Manihaist Uygur metinlerinde, *t(e)ṅri* kelimesi genellikle “Tanrı” anlamında kullanılır, ancak en büyük tanrı için *ezrua* adı yanında tekrar kullanılabilir. Diğer tanrılar için ise genellikle bir kez kullanılmaktadır (İsi, 2022: 620).

03 an ülüg “şans, talih, kader”

ülüg sözcüğü EDPT’de (142b) “pay, kısım” anlamının yanında ayrıca “kader, alın yazısı” olarak anlamı da verilmiştir. Wilkens (2021: 824) ülüg “mutluluk, baht, şans, pay, kısım, kader, felek” anlamlarını vermiştir. Örneğin; Eski Türk yazıtlarında *kut* ülüg olarak bilinir: *tınl(i)glar ulug kut* ülügke *ulug* (AY 9555/6). Eski Türk yazıtlarında geçen *kut* ülüg ifadesi de, bu sözcüğünün “kader” anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Çetin (2020a: 319; 2020b: 493), Çin. 安 *an* sözcüğünün Uygurca énc, éncgü, éncgülük, éncgü *esenjü*’yü karşıladığını belirtmiştir. énc “huzurlu ve rahat” anlamına gelen bir sözcüktür (Räsänen, 1969: 43b).

James Hamilton (1986: 68) neşrinde Manihaist ifadesi diğer bazı metinlerde de yer aldığını “ülüg sözcüğünden önceki sözcük ile ilgili olarak, sözcüğün iki harften oluştuğunu söyler. Hamilton, sözcüğü bir ünlem olarak değerlendirir, ancak Zieme’ye göre bu kastedilmiş olması pek olası görünmemektedir. Zieme, sözcüğün Çin. 安 *an* sözcüğünden türetilbileceğini ve bu okumanın mümkün olduğunu belirtir (Zieme, 2010: 264).

05 *yme türk savınta* “Türk deyimiyle, Türk atasözlerinde...” olarak çevrilen ifadeye Turfan’da, daha sonraki el yazmasında rastlamak mümkündür.

08 PWYNK’R’R

El yazmasının en üst kısmında, metinden ayrı şekilde yazılmış iki sözcük bulunmaktadır. Hamilton, bu sözcüğün *bünerer* veya *bönerer* olabileceğini belirtmiş, ancak bunun yanında sözcüğün belirsiz olduğunu ifade etmiştir (Hamilton, 1986: 229).

yme būnerer ifadesinin devamında metnin satırları yer almaktadır. Metnin içeriğine göre, bir duyuru metni gibi görünmektedir. Metin, festival günü için Çin imparatoruna başvuru yazısının başladığını belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında sözcüğün *münre*.⁸ ile bağlantısı mümkün olabilir. *yme münerer* ifadesi, “kükremek, böğürmek, ulumak” anlamına gelir ve bu ifadenin duyuru veya ilan anlamı katmış olabileceği düşünülebilir. Örneğin, Maytrısimit 23. Bölüm, birinci yaprak 70/13'te ... *ulyu möñ(reyü)* bk. Tekin, 2019: 131.

09 ötüğ **bitig** (Çin imparatoruna) başvuru yazısı bk. Wilkens, 2021: 544.

10 başala - “liderlik etmek, başta olmak” anlamına gelir ve Wilkens (2021: 148), bu sözcüğünün *başla*- fiiline gönderme yaptığını belirtir.

başalatı Fazladan elif harfinin yazımının Manihaist ve Budist metinlerin yazıldığı Soğd kökenli alfabelerle ilişkili olduğu belirtilmiştir. Bu durum, söz içinde /l/ ve /y, ı, i/ harfleri yanında, fonolojik bir değere sahip olmayan, sadece yazımda kullanılan elif harflerine rastlanmasıyla açıklanmaktadır. Bu özellik Uygur alfabesi gibi diğer alfabelerde görülmemektedir, ancak Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ağca, 2021: 79.

10 yañı kün “bayram günü, festival, kutlama, tören” Eski Türkçede yeni yılın ilk gününü belirten terimdir (Wilkens, 2021: 863).

11-12 Bu iki satır Manihaist bir metnin başına karşılık gelmektedir (bk. Hamilton, 1986: 70).

13 'T SP'TY Hamilton (1986: 70) bu sözcüğünün Soğdca 'spty *aspate* “mükemmel, eksiksiz, tamamen” anlamındaki sözcükten geldiğini ifade etmiştir. Alanla ilgili taranan sözlükte bu görüşü destekler niteliktedir. bk. Gharib, 1985: 65a 1648. mad., 1649. mad., 359b 8911. mad.

14-28 Yirmi iki Mani tanrısının adını içeren bir ilahi metnidir.

14 öğ **teñri** terimi, Manihaizm'de “hayatın annesi” veya “Ana Tanrıça” anlamına gelir. Bu terim, ilk uyandırılan kişi olarak kabul edilir ve hayat sahnesinin ilk insanı olan Öhrmazd'ın annesi olarak da bilinir. Öğ teñri'nin uyandırılmasıyla hayatın ortaya çıktığına inanılır (Tokyürek, 2019: 470).

15 hormuzta teñri Soğd. *xwrmzt'* Manihaizm'de bir tanrı adı = ilk insan, Hormuzta (Wilkens, 2021: 281)

Tokyürek (2019: 470, 387), *hormuzta teñri* ‘Öhrmazd tanrı’ terimi ilahi olarak yarılmış ilk insanı ifade eder. Eraslan ise Eski Uygurcada “hormuzta” ifadesini, “Tanrılar kralı, Mani inancında ilk insan olan, iyilik ve ışığı temsil eden Zervan'ın küçük oğlu; büyük oğlu Ahriman ise karanlığı temsil eder. İkisi daima savaş

durumundadır ve ışık galip gelerek karanlıktan çıkacaktır. İlk insan, ışıktan yaratılmıştır. Akıl da ışıktır.” şeklinde açıklar (Eraslan, 2012: 633). Bu açıklamalar, terimin “tanrılar hükümdarı Indra tanrı” veya “tanrılar hükümdarı Indra” anlamına geldiğini gösterir. Ayrıca bk. İsi, 2022: 468

16 weşp(a)rk(a)r < Soğd. *wyšprkr* “Canlı Ruh’un adlandırmasından biri”

weşp(a)rk(a)r t(ä)ñri “Weşparkar Tanrı” bk. Wilkens, 2021: 851. Gharib (1985: 427a 10515. mad.) 10515 *wyšprkr* “Tanrılardan birinin Vishtargar (adı)”: Kardgar’ın Manihaist başlığındaki yaşayan ruh” <Skt. *viśva-karman*’dan geldiğini ifade etmiştir.

17 bilge bilig “bilgi” Eski Uygurcada, aynı fiil kökünden türemiş iki ismin tek bir kavramı karşılamak üzere kullanıldığı ikilemeler bulunmaktadır. Bu tür ikilemelerde, aynı fiil kökü farklı eklerle oluşmuş iki isme dayanmaktadır. bk. Ağca, 2015: 20.

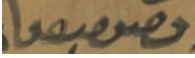
18 keniroşan → *k(ä)nig roš(a)n* Soğd. *knygrwšn* Işık Bakiresi (bir tanrıça) bk. Wilkens, 2021: 356.

Tokyürek’e göre (2019: 477), terim Soğd. “ışığın bakiresi” anlamına gelen *qnygrwšn*, Çin. 電光 olarak ifade edilir. Orta Farsça ve Partçada ise *knygrwšn* ve *sdwys* olarak geçer (2019: 477). Soğd dinî tanrılarından olan bu tanrı Ay grubuna aittir. Görevleri arasında gökyüzünü yönetmek ve şimşek şeytanıyla mücadele etmek bulunur. Ayrıca, on iki bakire kızı vardır ve her biri Zodyak’ın bir burcunu temsil eder. Bu kızlar, Soğd mitolojisinde önemli bir rol oynarlar ve genellikle çeşitli ritüellerde yer alırlar.

19-22 tın tura teñri, yél teñri, yaruk teñri, suv teñri, oot teñri

Manihaizm inancında Beş Tanrı adı verilen *tın tura teñri*, *yél teñri*, *yaruk teñri*, *suv teñri* ve *oot teñri* terimleri, beş yön tanrısını sembolize eder. Bu tanrılar, Manihaist inanç sistemine göre ışık tanrısının temel unsurlarını temsil ederler. Budizm’de de beş yönün Buddhası olarak kabul edilen figürler olan “beş dhyāni” ile benzerlik gösterirler. Her bir tanrı, bir elementi temsil eder: *tın tura teñri* hava, *yél teñri* rüzgâr, *yaruk teñri* ışık, *suv teñri* su, *oot teñri* ise ateş. Bu elementler, dört unsur olarak da kabul edilen toprak, su, ateş ve hava/rüzgârın içinde bulunur. Her unsur, belirli sembolik anlamları ve insan vücudundaki belirli işlevleri temsil eder. Manihaizm’deki beş Tanrı düşüncesi, Zuvân’ın beş ikametgâhını da simgeler. Bu ikametgâhlar, akıl, bilgi, idrak, düşünce ve saadet gibi kavramlarla ifade edilen özellikleri içerirler. Geniş bilgi için bk. Tokyürek, 2019: 496; Soothill & Hodous, 1937: 160, 173, 318; Edgerton, 1953: 256.

22-23 fri roš(a)n t(e)ñri “ışığın sevgilisi tanrı” **fri rošn** < Parth. *frih rōšn* bk. Wilkens, 2021: 269.

23 KWNKWLWK *könül(l)üg* sözcüğünde olduğu gibi aynı tür ünsüzlerin yan yana kullanıldığı durumlarda, ünsüzler tek işaretle temsil edilmiştir. Bu duruma “ünsüz tekleşmesi” denir.

23-24 **vam ténri** Manihaizm inancında “Tan Tanrısı” veya “büyük usta” olarak anılır (Wilkens, 2021:839) Tokyürek’e göre (2019: 474) bu terim, “büyük mimar” anlamına gelir ve Manihaizm’de bir tanrıyı temsil eder. Yine terimin Zieme tarafından “tan tanrısı, tan tanrı” olarak tanımladığından ve Manihaist Uygur metinlerinde *tan tenri* ilahisinin varlığından söz eder.

24 **ahşéşpat** terimi, < Soğd. ‘xšyšpt şeklinde geçer ve “İmparatorluğun Hükümdarı” anlamına gelir. *ahşéšp(a)t t(ä)ñri* “Splenditenens Tanrı” bk. Wilkens, 2021: 22. Gharib’e göre ise bu terim “ihtişamın kralı” veya “Muhafız (isim)” şeklinde tanımlanır ve Manihaist tanrılarında biri olan yaşayan ruhun oğullarından birini ifade eder (1985: 83b 2105. mad.)

26 *öğdir *kiv “ikramiye ve mutluluk” bk. Wilkens, 2021: 525.

27 **tegleçgüti** (→ *t(e)rkletgüçi* için eski bir hata) kovalayan; **t(e)rkletgüçi t(e)ñri** kovalayan tanrı (Canlı Ruh’un beş oğlundan biri) bk. Wilkens, 2021: 56. Erdal (1988: 254), *tegleçgüti tenri* teriminin “le dieu qui fait tourner (les Trois Roues)” şeklinde çevrildiğini ve bunun *t(e)rkletgüçi tenri* şeklinde okunması gerektiğini belirtir. Bu çeviri ve okumayı Manihaist metinlere dayandırır. Ayrıca, Zieme’nin BT V metni için yazdığı notta, bu ifadenin Paris’teki iki el yazmasında da *t(e)rkletgüçi* şeklinde okunabileceği önerisini sunar. Bu bağlamda, terimin “üç çarkı döndüren tanrı” anlamına geldiği ve Manihaist metinlerde bu şekilde kullanıldığı anlaşılır.

27 **alkış** “iyi dilek, kutsama” anlamında karşımıza çıkan bu sözcük farklı kaynaklarda farklı anlamlara işaret eder. DLT’ye göre *alkış* “övgü, dua, iyiliklerini zikretme ve menkıbelerini sayma” anlamına gelir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 549). Tokyürek (2019: 484) ise terimi “namaz, dua” anlamlarıyla belirtir. Tokyürek’e göre ve Manihaizm inancında namazın büyük önem taşır ve namaz kılmadan önce kişinin ayakta durarak kutsal yöne yöneldiğini ifade eder.

Ayazlı’ya göre *alkış* sözcüğü “övgü, hayır dua” anlamına gelir ve köken olarak *alka-* eyleminden türemiştir. Başlangıçta bu sözcük daha çok Tanrı’ya övgü için kullanılırken daha sonra sıradan insan ilişkilerinde de kullanılmıştır. Bu bağlamda “hayır, dua, lütuf” anlamına geldiği ifade edilir (2016: 46).

28 **hrohşid** (tahminen → *hroštağ* için eski bir hata) Soğd. *xr’wšt’kk*, *xr’wšt’k* bir tanrı adı = “çağrı” (kelimesi kelimesine: “çağrılmış”) bk. Wilkens, 2021: 282; Tokyürek, 2019:475.

30 manastar hirza Part dilinde “günahlarımı bağışla” anlamına gelir. Türkçede ise *yazukda boşunu* ötürür “(Ben) günahtan kurtulmak için dua ediyorum.” şeklinde yorumlanabilir (Hamilton, 1986: 65).

33 yavlak yağı “düşman” anlamına gelen bir ikilemedir (Karaman, 2022: 393).

Yağı sözcüğü, Skr. śatru sözcüğünü karşılar. Çince de ise bu sözcük 設觀 r *shè dǔ lǔ*, śatru “düşman” veya “yok edici” anlamlarına gelir. Bunun yanı sıra çeşitli biçimi de bulunmaktadır bk. Soothill & Hodous, 1937: 364, 471.

33 kadaglıg sözcüğü için Hamilton (1986: 65) neşrinde *kataglıg* olarak okunması gerektiğini ifade etmiş ve “karışık, karışım içeren” anlamına geldiğini belirtmiştir. Ancak Erdal (1988: 254), *kataglıg* sözcüğünün “günahkâr” anlamına geldiğini ve bu sözcüğün *kadaglıg* olarak okunması gerektiğini ifade eder. Bu ifadelerin Manihaist metinlerdeki yerlerine göre okuma tercihi yapılabilir.

33 şamnu sözcüğü, Soğd. šmnw (Skr. māra) sözcüğünden gelir ve Buddha’yı baştan çıkarmak isteyen şeytanın adını ifade eder. Şimnu, yek şeytan Ahriman; Mara şeytani olarak da bilinir (Wilkens, 2021: 587). Geniş bilgi için bk. İsi, 2022: 981.

34 yapıgı sözcüğü, Türkçe Budist metinlerde Sanskritçe *skāndha*’ya karşılık gelen bir terimdir. *Skāndha*, insanın beş temel unsurunu ifade eder. Metnin bağlamında, *yapıgı* “Ahriman’ın ve şeytanların toplamı” anlamına gelmektedir. Beş *skāndha* veya *Pañcaskandha* olarak da bilinen bu terim, bir akıllı varlığın, özellikle bir insanın bileşenlerini ifade eder. (Hamilton, 1986: 65; Soothill & Hodous, 1937: 126a, 479a).

35-36 az yek “Şehvet, hırs Şeytani” olarak kullanılmıştır (Wilkens, 2021: 92). *az* sözcüğü “şehvet, hırs” anlamında hem Soğdca ’z hem de Orta Farsçada bulunmaktadır. Bu terim, insanın içindeki şehvet ve hırsın temsil edildiği bir kavramdır. Bk. Hamilton, 1986: 65.

37 tugmak yér suv içintin t(e)ñri y(a)rp tut(t)ı

Bu satır, Hamilton’un (1986: 64, satır 9) neşrinde *...tāñrin tutti* olarak okunmuştur. Ancak harf çevrimi ve metnin bağlamına göre, *...t(e)ñri y(a)rp tutti* okuyuşu daha uygun olabilir.

37 tut(t)ı

TWTY ünsüz tekleşmesi örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

41 yaruk küçi “Işığın güçleri” olarak tercüme edilen bir ifadedir ve açıkça ışık parçalarını temsil eder. Bu terim Kurtarıcı’nın, Işık Sütunu aracılığıyla Cennet’e getirdiği ölümlerin ruhlarını ifade eder.

41 kurtgar- filinde herhangi bir değişiklik olmamıştır; /r/ ve /g/ ünsüzleri düşmemiştir. Bu durum, sözcüğünün yapısal bütünlüğünün korunduğunu ve kökünün değişmediğini gösterir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ağca, 2021: 174.

42 monça yaruk küçi kim t(e)ñriler kurtgardı bu satırı Hamilton'ın (1986: 64) tercümesine göre değil Erdal'ın (1988: 254) önerisine göre yapmak daha uygundur: “İşte tanrıların kurtardığı ışığın gücü”

43-44 1. ve 2. satırdaki sözlerin aynı olması ve bu sözlerin atasözünden önce birer tekerleme gibi tekrarlanması dikkat çekicidir. Muhtemelen sonrasında söylenecek atasözünün anlamını güçlendirmektedir. Hakkında bir not için bk. Soyer, 2023: 161.

52 sansız tümen “sayısız on bin” bk. Wilkens, 2021: 582.⁹

53 YR YND' olarak harf çevrimi yapılan sözcük *yérinde* olarak okunur. Hamilton (1986: 101), bu sözcüğün YR Y'(= N)β'/// şeklinde görüldüğünü ve görünüşe göre *yer yaβa...*, *yaβa...* şeklinde okunması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak Erdal (1988: 255), harfin β değil küçük D olduğunu belirtir.

Sonuç

Dunhuang Bölgesi'de bulunan Uygurca Manihaist metin parçalarından 5 tanesinin neşri yapılarak incelenmiştir. Neşri yapılan el yazmaları şunlardır: Or. 8212/124, Pelliot Chinois 2961V, Pelliot Chinois 3407V, Pelliot Chinois 3072V, Pelliot Chinois 2969V.

El yazmaları, Manihaist ve Budist inançlarla ilgili Uygur metinlerinde kullanılan terimleri, ifadeleri ve atasözlerini içermektedir. Manihaist metinlerde sıkça kullanılan terimler Soğd kökenli olup bu terimler Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmıştır. Bunun yanı sıra, Manihaist metinlerdeki kimi terimlerin Budist metinlerde farklı anlamlar kazanmıştır.

Çalışma aynı zamanda çeşitli tanrı ve kavramların açıklamalarını içermektedir. Örneğin, Manihaizm'de bulunan Ög *Teñri* teriminin “hayatın annesi” veya “Ana Tanrıça” anlamına geldiği, *hormuzta teñri* teriminin Indra tanrısını temsil ettiği ifade ediliyor. Bu terimlerin yanı sıra, Manihaist metinlerde sıkça geçen ve çeşitli tanrı ve kavramları temsil eden diğer terimlerin de açıklamalarına yer verilmiştir.

Metinler ayrıca Manihaist ve Budist inançlarla ilgili önemli konuları ele almaktadır. Örneğin, Budizm'in temel amacının aydınlanmayı elde etmek ve varlığın temelindeki acıyı keşfetmek olduğu belirtilmiş. Budizm'in kurucusu olan Buda'nın izlediği yolda ilerleyenlerin kendilerini aşarak *nirvana*'ya ulaşmayı hedeflediği vurgulanmıştır.

Budist ve Manihaist metinler, Türk Budizmi ve Manihaizmi ile sentezlenmiş şekilde sıkça karşımıza çıkar. Örneğin, incelenen Manihaist metinlerden Or. 8212/124, ışığın dört tanrısıyla başlar ancak Türk halk hikâyelerine geçer.

⁹ Ayrıca bk. Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İnkilemeler Üzerine”, s. 285.

Metinde 8. satırdaki PWYNK'R'R ifadesinin *bünjeler* veya *böjeler* şeklinde okunabileceği öne sürülmüş ancak kesin bir çözümleme yapılamamıştır. Bu ifadeyle başlayan kısım, muhtemelen duyuru metninin içeriğini ve amacını belirtmektedir. *Yme bünjeler* ifadesinin, Çin imparatoruna başvuru yazısının başlangıcını belirten bir duyuru metni içinde yer aldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu ifade, “kükremek, böğürmek, ulumak” anlamına gelir ve muhtemelen duyuru veya ilan niteliği taşıyan bir metinde kullanılmış olabilir. Bu bağlamda, *yme müjeler* ifadesinin, festival günü için Çin imparatoruna yapılan başvuruyu vurgulamak amacıyla kullanıldığı düşünülebilir.

10. satırdaki *başala-* sözcüğü “liderlik etmek, başta olmak” anlamına gelir ve bu sözcüğün *başla-* fiiline gönderme yaptığı belirtilmiştir. *Başalatı* sözcüğündeki fazladan elif harfinin Manihaist ve Budist metinlerin yazıldığı Soğd kökenli alfabelerle ilişkili olmalıdır. Bu özellik Uygur alfabesi gibi diğer alfabelerde görülmemekte, ancak Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış metinlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

13. satırdaki 'T SP'TY ifadesi, Soğdcada “mükemmel, eksiksiz, tamamen” anlamındaki bir sözcük olan *'spty aspat*'den türemiştir. Bu ifade, muhtemelen metindeki ilahi metnin niteliğini vurgulamak için kullanılmış olabilir.

14-28. satırlar arasında yer alan Pelliot Chinois 3407V numaralı yazma, yirmi iki Mani tanrısının adını içeren bir ilahi metni temsil etmektedir. Bu tanrılar, Manihaizm inancında önemli bir yere sahiptir ve ilahi metinde onların isimleri anılarak onlara ibadet edilmiş olabilir. Metinde çeşitli terimlerin ve ifadelerin Manihaizm inancında ve Soğd dilindeki anlamları üzerine çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin, *vam tējri* terimi Manihaist inançlarında “Tan Tanrısı” veya “büyük usta” olarak anılmaktadır. *Ahşéšpat* terimi ise Soğd dilinde “İmparatorluğun Hükümdarı” anlamına gelirken Manihaist inançlarda yaşayan ruhun bir oğlunu ifade eder.

Ayrıca, bazı kavramlar üzerinde farklı çeviri ve yorumlar bulunmaktadır. Örneğin, *tegleçgüti tējri* terimi “le dieu qui fait tourner (les Trois Roues)” olarak çevrilmekte ve “üç çarkı döndüren tanrı” anlamına gelmektedir. *Alkış* sözcüğü ise farklı kaynaklarda “övgü, dua” veya “namaz, dua” anlamlarına gelmektedir.

Metindeki bazı terimlerin ve ifadelerin doğru okunuşları ve çevirileri üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin, 37. satır *t(e)jri y(a)rp tut(t)ı* ifadesi için Hamilton *tājrin tutti* okuyuşu yaparken bağlam ve harf çevrimine dayanarak *t(e)jri y(a)rp tutti* okunuşunun daha uygun olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, *monça yaruk küçi kim t(e)jri*ler *kurtgardı* ifadesi için Hamilton ve Erdal'ın çevirileri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Erdal'ın çevirisi tercih edilmiştir.

Ayrıca, metindeki bazı dilbilgisi örnekleri de incelenmiştir. Örneğin, 23. satırdaki könjöl(l) üg ifadesi KWNKWLWK ile 37. satırdaki tut(t)ı ifadesi TWTY ünsüz tekleşmesi örneğidir.

41. satırdaki ifadeye göre, *kurtgar-* fiilinde herhangi bir değişiklik olmamıştır;

/r/ ve /g/ ünsüzleri düşmemiştir. Bu durum, sözcüğünün yapısal bütünlüğünün korunduğunu ve kökünün değişmediğini gösterir.

53. satırdaki sözcük, YYR YND' olarak harf çevrimi yapılmış ve *yérinde* olarak okunmuştur. Hamilton'a göre, bu sözcüğün *yer yaβa...*, *yaβa...* şeklinde okunması gerektiği öne sürülmüştür. Ancak, Erdal'a göre, bu harfin β değil küçük D olduğu belirtilmiştir.

Son olarak, bu analiz metnin çeviri ve dilbilgisi açısından daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Bazı terimler ve ifadeler üzerindeki farklı görüşler ve çeviri seçenekleri üzerinde daha fazla çalışma yapılabilir. Çalışmanın odaklandığı konuyla ilgili yeni araştırmaların takip edilmesi önemlidir. Amacımız, burada ele alınan el yazmalarıyla Eski Uygurca metin neşri çalışmalarına katkı sağlamaktır.

Kısaltmalar ve İşaretler

AY Altun Yaruk

bk. bakınız

Çin. Çince

DLT Divanü Lûgat-it Türk

EDPT An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

EUyg. Eski Uygurca

Par. Partça

Skt. Sanskritçe

Soğd. Soğdca

Toh. A Toharcanın A diyalekti

Toh. B Toharcanın B diyalekti

< Gelişimin eskiye doğru olduğunu gösterir.

> Gelişimin yeniye doğru olduğunu gösterir.

[] Yıpranmış ya da kaybolmuş kısımlarda yapılan metin tamirini gösterir.

... Yıpranmış ya da kaybolmuş kısımlardaki okunamayan sözcükleri gösterir.

/// Yıpranmış ya da kaybolmuş kısımlardaki sözcüklerde kaç harf olduğu biliniyorsa onu göstermek için kullanılır.

() Metinde yazılmayan ünlüleri göstermek için kullanılır.

T El yazmalarındaki harfin silik ya da yıpranmış olduğunu gösterir (italik olarak yazım).

= İlgili terimin diğer dillerdeki durumunu gösterir.

~ Alternatif biçim(ler)i gösterir.

- Fiil kökünü gösterir.

+ İsim kökünü gösterir.

* Sözcüğe dair tahmini biçimi gösterir.

→ Çalışmanın dizin bölümünde yer alan sözcükler arası çapraz göndermeleri ifade eder.

Kaynakça

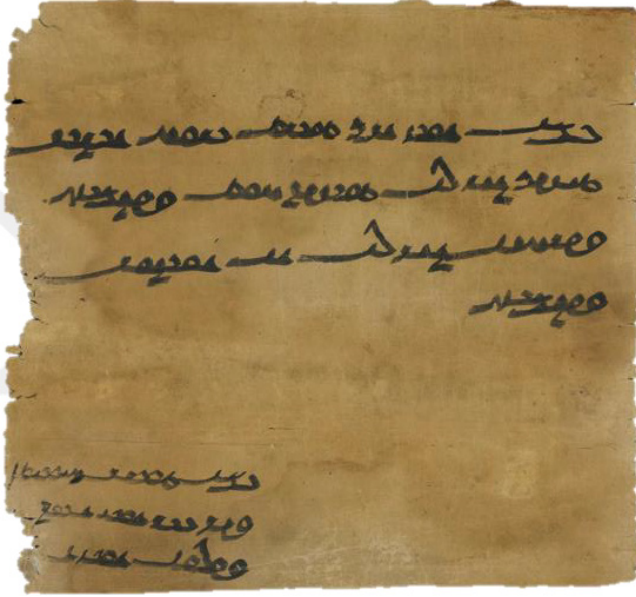
- Ağca, F. (2015). Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine. *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı* (pp.17-30), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aktulga, M. (2023). Maniheizm'de Bir Töz Olarak Kötülük ve Kötülük Konusunda İnsanın Konumu. *Din ve İnsan Dergisi*. 3 (5), 41-60.
- Archives et manuscrits, <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc255927> [Erişim tarihi: 15.05.2022]
- Archives et manuscrits, <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc88298> [Erişim tarihi: 15.05.2022]
- Ayazlı, Ö. (2016), Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 572 s., ISBN: 978-975-16-3219-7.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çetin, E. (2020a). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2020b). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2016), *Eski Türkçede Fiiller*, İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary. c. II: Dictionary*. New Haven: Yale University Press.
- Ercilasun, Ahmet B., Ziyat Akkoyunlu (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, TDK Yayınları, Ankara
- Ercilasun, Ahmet B. (2015). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1988) Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 51, No. 2, pp. 251-257[http://www.jstor.org/stable/618211-Erişim: 21/07/2022 16:45]
- Gallica. <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop> [Erişim Tarihi:

25. 02. 2021-25.05.2023]

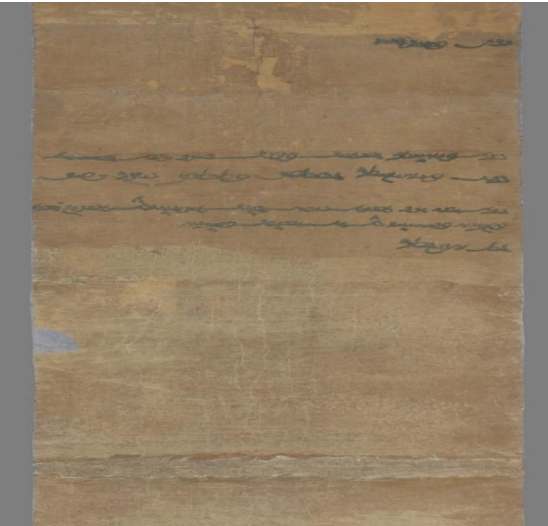
- Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary Sogdian-Persian-English*. Tahran: Ferhangan Publications.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang, I*, Paris 1986, 1-206; *Manuscripts ouigours du IXe- Xe siècle de Touen-houang, II*, 207- 352.
- Karaman, Ahmet. (2022). *Eski Türkçede İkillemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İsi, H. (2022). *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar (Tematik ve Dilsel İnceleme)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Ölmez, M. (2017). “Eski Uygurca İkillemeler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, LXV/2, s. 243-311.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkisprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rong X., Galambos I. (çev.). (2013). *Eighteen lectures on Dunhuang*, Brill, Leiden, 547 p. [9789004250420]
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 1-6: a-ärñäk*, Steiner, Wiesbaden.
- Soothill, W. E. ve Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- Soyer, A. (2023). *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş 9. ve 10. yüzyıla ait eski Uygurca el yazmaları*. Yayınlanmamış doktora tezi, Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Düzce.
- Tekin, Ş. (1962). *Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilisinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962)*. *TDAY Belleten 1962*, 1-11. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II-Maytrisimit-Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkins, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen: Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Wilkins, Jens (2021). *Uigurisches Wörterbuch - Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Germany: Franz Stein er Verlag.
- Zieme, P. (2010). *The Manichaeian Turkish Texts of the Stein Collection at the British Library*.// *Journal of the Royal Asiatic Society*. Series, 3/(20). p. 255-266.

Tıpkıbasımlar

El yazması 1. Or. 8212/124¹⁰

El yazması 2. Pelliot Chinois 2961V¹¹

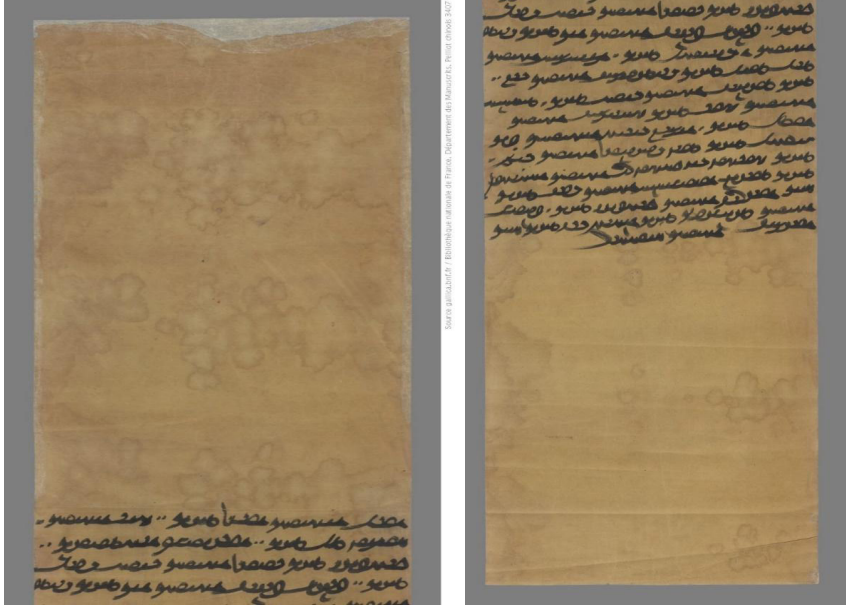

Source: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France, Département de Manuscrits, Manuscrits Chinois 2961.

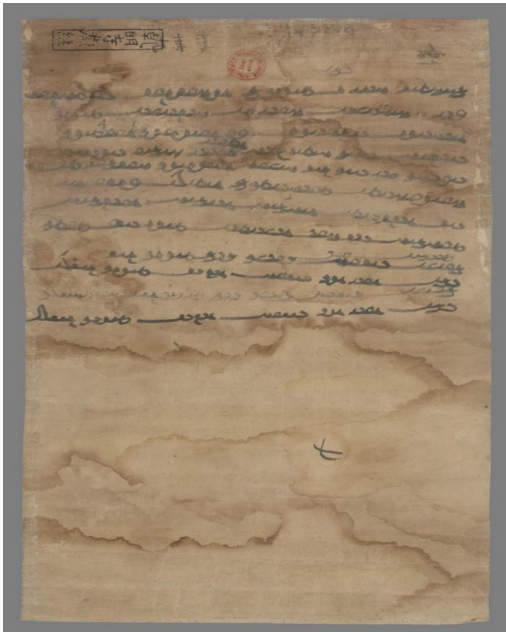
¹⁰ Hamilton, 1986: 286.

¹¹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8302292c.r=Pelliot%20Chinois%202961?rk=21459;2>

El yazması 3. Pelliot Chinois 3407V¹²

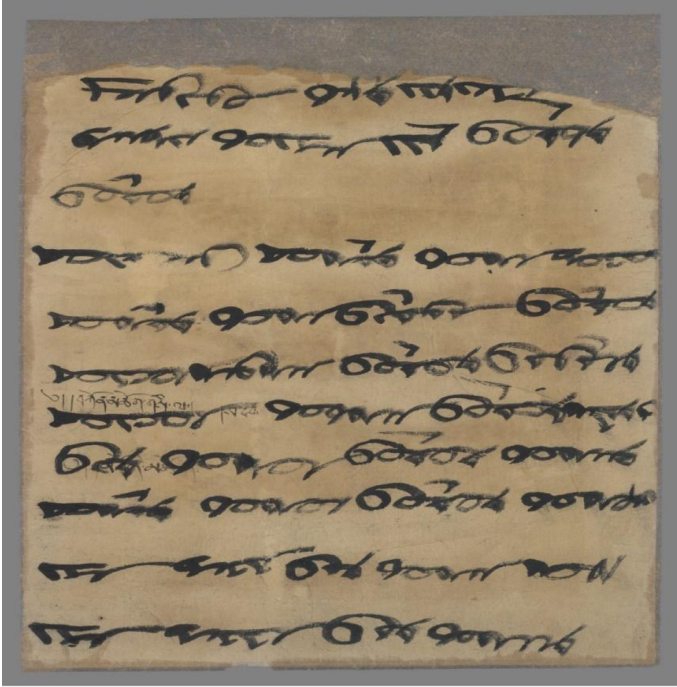

El yazması 4. Pelliot Chinois 3072V¹³

¹² <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b83024670.r=Pelliot%20chinois%203407?rk=21459;2>
¹³ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8300713v.r=Pelliot%20Chinois%203072?rk=21459;2>

El yazması 5. Pelliot Chinois 2969V¹⁴

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Pelliot chinois 2969

¹⁴ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8300650s.r=Pelliot%20Chinois%202969?rk=21459;2>

Karamanlı Türkçesi ile Yazılmış Metinlerde Halk Ağzı Unsurları

Elements of Folk Dialect in Texts Written in Karamanlı Turkish

Sorumlu Yazar

Adalet Gül Özgül

Üsküp/Makedonya

adaletgulozgul@gmail.com

orcid: 0000-0002-4022-9454

Atıf Citation

Özgül, Adalet Gül (2024).

Karamanlı Türkçesi ile Yazılmış Metinlerde Halk Ağzı Unsurları. *BABUR Research*, 3 (1), 241-251.

Gönderim Submitted

11.03.2024

Revizyon Revision

28.04.2024

Kabul Accepted

02.05.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Türk dili ve kültüründeki değişmeyi tespit edebilmek ya da değişmeden devam eden kültürel izleri belirlemek oldukça önemlidir. Bu nedenle Türk dili, kültürü ve edebiyatı üzerinde araştırmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. İşte Türk dili ve tarihi üzerine araştırma yapılan konulardan biri de Karamanlıların kökenleri ve kullandıkları dildir.

Karamanlılar, 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar Suriye, Balkanlar, Basarabya, Kırım ve yoğun olarak Orta ve Güney Anadolu'da yaşamış, 1923 yılında Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi sonucunda Yunanistan'a gönderilmiştir. Günümüzde ise Yunanistan'ın uygulamış olduğu zorunlu dil eğitimi nedeniyle Karamanlılar benlik ve dillerini neredeyse unutmışlardır. Varlığı 16. yüzyıla kadar dayandığı bilinen Grek harfli Türkçeyle çok sayıda eser üretilmiştir.

Bu çalışmada, Karamanlı Türkçesi metinlerinde yer alan halk ağzı unsurları ele alınmıştır. Bu unsurlar verilirken bazen sözcüklerin kök halindeki biçimi bazen de eklerle genişletilmiş biçimleri seçilerek gösterilmiştir. Ayrıca bazı sözcüklerde de Eski Türkçe, tarihi Türk lehçeleri ve alıntı yapılan dildeki karşılıkları gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Grek Harfli Türkçe Metinler, Karamanlıca, Karamanlı Türkçesi, Halk Ağzı, Söz Varlığı, İmla

Abstract

It is very important to be able to determine the changes in Turkish language and culture or to determine the cultural traces that continue unchanged. For this reason, research on Turkish language, culture and literature has been done and continues to be done. One of the subjects researched on Turkish language and history is the origins of the Karamanids and the language they use.

Karamanites lived in Syria, Balkans, Basarabya, Crimea and intensively in Central and Southern Anatolia until the first years of the 20th century and were sent to Greece as a result of the population exchange with Greece in 1923. Today, Karamanites have almost forgotten their identity and language due to the compulsory language education implemented by Greece. Many works have been produced in Greek-lettered Turkish, whose existence is known to date back to the 16th century.

In this study, folk dialect elements in Karamanli Turkish texts are discussed. While these elements are given, sometimes the root form of the words and sometimes the forms expanded with suffixes are selected and shown. In addition, for some words, their equivalents in Old Turkish, historical Turkish dialects and the quoted language are shown.

Keywords: Greek Turkish Texts, Karamanlica, Karamanli Turkish, Folk Dialect, Vocabulary, Orthography

Giriş

Türk dili ve tarihi üzerinde çeşitli konularda araştırmalar yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. İşte bu konulardan biri de Karamanlılardır. Özellikle Karamanlıların kökenleri ve kullandıkları dili hakkında uzun süredir tartışmalar devam etmektedir. Tartışılan konu hakkında iki temel teori bulunmaktadır. Birinci teoriye göre; onlar, Ortodoks olup dilsel olarak Türkleşmiş Bizans nüfusunun kalıntılarıdır (Balta, 2014: 39; Miller, 1974: 15; Vryonis, 1986: 499). İkinci teoriye göre ise aslen Bizans imparatorluğu döneminde Anadolu'ya yerleştirilmiş ve Hristiyanlık inancını benimseyen Türklerin olduğu savunulur (Anzerlioğlu, 2009: 149; Sertkaya, 2004: 1). Fakat Karamanlıların kendilerini tanımlayacak veya kanıtlayacak yeterli kanıt yoktur.

Anadolu sahasında ilk Grek harfli Türkçe eser 16. yüzyılda görülür: 1455-1456 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed'in buyruğu üzerine, İstanbul'un ilk patriği Gennadios Scholarios'un tarafından Yunanca kaleme aldığı İtikadnâme adlı eser, önce Türkçeye çevrilerek Fatih'e sunulmuş ve daha sonra Grek harfleriyle de Türkçe olarak yazıya geçirilmiştir. Bu Grek harfli metin 1584'te, Martino Crusius tarafından Basel'de yayımlanmıştır (Eckmann, 1965: 821-822; Tekin, 1997: 107). 1718 tarihinde Yunancadan çevrilip *Gülizar-ı İman-ı Mesihi* adla yayımlanan bu eser bir Hristiyan ilmihalidir ve 1743'te Amsterdam'da 1883'te ise İstanbul'da basılmış iki nüshası daha vardır (Eckmann, 1950b: 166; 1965: 822). 18 yüzyılda basılmış eserlerin tamamına yakını dini içeriklidir (Balta, 1989: 58). 19. yüzyılda Venedik, Atina, Viyana, Leipzig, Amsterdam, İstanbul, İzmir gibi şehirlerde pek çok eser basılmıştır. Basılan bu eserlerin asıl amacı Anadolu'daki Hristiyanlara dini vecibeleri ve kilise kurallarını öğreterek eğitmektir (Balta, 2014: 177, 179).

Grek harfli Karamanlca eserlerin sonuncusu Eckmann'a göre Προσεχαι ύπό Προδρόμου Αμφιλοχίου (Πολάτογλου) έξ Ιxονίου (Σίλιβις) "Konyalı (Silleli) Prodrimos Amphilochios'tan (Polotoğlu) Dualar" adlı eserdir. (1965: 834). Karamanlca eserlerin tam listesi Evangelia Balta tarafından *Karamanlca, Yunan Alfabesiyle Basılmış Türkçe Eserlerin Analitik Bibliografyası, (1584-1900)* başlığı altında verilmiştir. Fakat 1987'de bu listeye 163 kitap daha eklemiştir (Balta, 1987; Balta, 1989: 59-60).

Karamanlılar ve Karamanlıca üzerine birçok araştırmacı incelemede bulunmuştur.¹ Karamanlıcanın dil incelemesini yapan araştırmacılardan Eckmann, Karamanlıca metinleri dil özelliklerine göre şu şekilde gruplandırmıştır:

“I. Doğrudan doğruya edebî Türkçe ile yazılı eserler. Bunlar aslen Arap harfleriyle yazılmış Türkçe eserlerin Yunan harfli neşirleridir.. Bu gruba giren eserler nispeten yenidir. Transkripsiyon sistemleri umumiyetle doğru olduğu ve kelimelerin vurgusunu gösterdikleri cihetle faydalıdır. Rumlar için yazılmış Türkçe gramer ve lügatleri de burada zikretmek lâzımdır. Bu gibi eserlerde Arap alfabesiyle yazılmış olan metin bir de Yunan harfleriyle de tekrarlanmıştır.. Yunan harfli Türkçe Mukaddes Kitap tercümeleri de bu gruba ithal edilebilir.

II. Halk unsurları ile az çok karışık bir yazı dili ile yazılmış eserler. Bunlar arasında türlü kademeler vardır:

a) Dili edebî Türkçeye yakın olmakla beraber halk ağızlarına ait birtakım fonetik hususiyetler (noksan vocalis uyumu: *anler, arzuler, oğlı, günü, yoktur, oldu, kurtıl-, bulın-, doldır-, kalup, yetisüp, nufuzlı; e~i: et-, de-, eşit-, ver-, gece~ it-, di-, işit-, vir-, gice;* ses boşluğu: *bean, tesmie*, tektük assimilatio ve dissimilatio hâdiseleri: *şehar, mimkin, muhasere* vs.) ihtiva eden metinler.

Bundan başka Anadolu Hristiyanlarına Yunancayı öğretmek maksadıyla Türkçe kısmı da Yunan harfleriyle yazılan lügatler de bu gruba dâhildir. Bu lügatler esas itibariyle edebî dille yazılmış olmakla beraber, bazı ağız hususiyetleri ile ağızlara

¹ Karamanlılar ve Karamanlıca hakkındaki bilgi için bkz: Anhegger, R. (1979). “Hurufumuz Yunanca. Ein Beitrag zur Kenntnis der Karamanisch-Türkischen Literatur”. *Anatolica* 7, 1979/80: 157-202; Anzerlioğlu, Y. (2009). “Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler”. *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*. Güz 2009. S.5: 171-187. Balta, E. (1987). *Karamanlidika: Additions (1584-1900), Bibliographie Analytique*. Athen; Balta, E. (1987). *Karamanlidika: Additions (XXe siecle), Bibliographie Analytique*. Athen; Balta, E. (1997). *Karamanlidika: Nouvelles additions et compléments I. Athènes: Centred’Etudes d’Asie Mineure*; Balta, E. (1989). “Karamanlıca (Karamanlidika) Basılı Eserler”. (Çev. Andonis Zikas). *Tarih ve Toplum*. C. 62: 57-59; Balta, E. (1990). “Karamanlıca Kitapların Önsözleri” (Çev. H. Milas). *Tarih ve Toplum*. C.74; Balta, E. (1998). “Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması”. (Çev. Erol Üyepazarcı). *Müteferrika* 13: 3-19; Berkol, B. (1989). “Karamanlıca Kaynakça”. *Tarih ve Toplum*. C.11: 59-60; Eckmann, J. (1950a). “Anadolu’da Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I, Phonetica”. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları. C.VIII: 65-200; Eckmann, J. (1951). “Karamanlıca –İşin-li Gerundium Hakkında” *Türk Dili Belleten*, 1950. Seri III/14-15: 45-52; Eckmann, J. (1953). “Karamanlı Türkçesinde –maca ekli Fiil Şekli” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*: 45-48; Eckmann, J.(1989). “Karamanlıca Birkaç Gerundium Terkihi” (Çev. Müjdat Kayayerli). *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI/ 2, 1988: 89-94; İbar, G. (2010). *Anadolulu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları; Milas, H. (1992). “Yunancanın Türkçe Harflerle Yazılışı” *Tarih Araştırmaları*, Ankara:189-197; Salaville S and Dallegio, E. (1958). *Karamanlidika- Bibliographie Analytiques d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, I, 1584-1850*. Atina; Salaville S and Dallegio, E. (1966). *Karamanlidika- Bibliographie Analytiques d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, II, 1851-1865*. Atina; Salaville S and Dallegio, E. (1974). *Karamanlidika- Bibliographie Analytiques d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900*. Atina; Şakiroğlu, M. (1974). “Salaville Sévérien and Eugene Daleggio, Karamanlidika, Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caracteresgrecs III, 1866-1900 (Karamanlidika, Yunan harfleri ile basılı Türkçe kitapların açıklama bibliyografyası III. cilt 1866-1900)”. *Türk Tarih Kurumu Belleten*. C. XXXVIII:757-765; Misailidis, E. (1986). *Seyreyle Dünyayı: Temaşa-i Dünya ve Cefakar u Cefakeş* (Çev. Robert. Anhegger and Vedat. Günyol). İstanbul: Cem Yayınevi.

mahsus tek tük kelimeleri de ihtiva etmektedirler.

b) Bu gruba dahil metinler a grubunda temas edilen hususiyetlerden başka, yalnız Karamanlıca metinlerde rastlanan bazı hususiyetler göstermektedir: Arapça isim ve adiectivumlara bir *-lik* ve *-li* ekinin getirilmesi: *aflık, mübarekli*; Arapça adiectivumdan *-siz* ekiyle adiectivum privativum teşkili: *mimkinsiz* ‘imkânsız’; yardımcı fiil olarak *edilmek* ve *olunmak* yerine *olmak*: *icra ol-, cem ol-* ‘toplanmak’; nadiren Türkçe veya Farsça kelimedden Arap ekiyle kelime teşkili: *variyet* ‘varlık’, *serbestiyet ~ selbeziyet* ‘serbestlik’ v.s.

c) Bu metinlerde ağız hususiyetleri bundan evvelki gruplara nispetle daha çoktur. Ancak syntaxis Türk syntaxisinden büyük farklar göstermemektedir.

III. Karamanlı halk dili veya ona çok yakın bir dil ile yazılmış eserler. Bunlar dil bakımından tam bir birlik teşkil etmemekle beraber, esas itibariyle aynı ağız hususiyetlerini göstermektedirler” (Eckmann, 1950b, 167-168).

Dil bilimi araştırmalarına göre, her yazı dili, bir ağız temeline dayanır; yani başlangıçta o lehçenin bir ağız durumundadır. (Karahan, 2000). Ağız ise “Aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde, okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir” (Demir, 2002:114).

Yönetim, ticaret, bilim ve edebiyat merkezi durumunda olan şehrin veya bölgenin ağız, yaygınlaşır ve diğer bölgelerin yaşayanları tarafından da benimsenir ve toplumun ortak dili haline gelir (Buran, 2002, 97). Türkçede tarihsel metinler içinde ağızların olduğuna dair ilk bilgi Divanü Lûgat-it-Türk’te geçer. Kaşgarlı Mahmut, eserinde “Dillerin en yeğnişi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ile Yağmaların dilidir” (Atalay, 1985: 30) demekle ağızların olduğunu göstermiştir. Ağız özelliklerinin en sık görüldüğü dönem ise Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemidir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde çeşitli nedenlerle Anadolu’ya yapılan göçler ağızların şekillenmesinde önemli rol üstlenmiştir. Özellikle Moğol istilası neticesinde Anadolu’ya gelen Kıpçak ve Doğu Türkçesi konuşan boylar, Anadolu’da ağızların şekillenmesinde etken olmuştur (Akar, 2012: 233-234).

16-20. yüzyılın ilk yarısına kadar yaşamış olan Karamanlılar, Orta Anadolu, Karadeniz, Suriye, Balkanlar ve Kıbrıs başta olmak üzere çeşitli yerlerde yaşamış ve 1923 yılında Yunanistan’la yapılan mübadele neticesinde de Yunanistan’a gitmek zorunda kalmışlardır (Anzerlioğlu, 2009; Balta, 2014). Bulunduğu dönem ve çeşitli yerlerdeki yaşam neticesinde Karamanlıcada ses, imla ve söz varlığı açısından çeşitli ağız farklılıkları ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, Karamanlı Türkçesiyle yazılan *Hikaye-yi Aşık Garip*, *Adelfotisın Kanunismosu*, *Hikaye-yi Köroğlu*, *Hikâyet-i Şah İsmail*, *Moni Flavianon* (*Mukaddeme*

Bölümü), *Moni Flavianon* ve *Nevşehir Salnamesi* başlıklı eserlerdeki halk ağzı unsurları tespit edilmek istenmiştir. Bu Grek harfli metinlerden halk ağzı unsurları seçilirken bazen sözcüklerin kök halindeki biçimi bazen de eklerle genişletilmiş biçimleri seçilerek gösterilmiştir. Genel olarak Karamanlı Türkçesi metinlerinde standart bir imla söz konusu değildir. Bu nedenle örnek sözcüğün yazımı verilirken aynı metindeki farklı yazımı veya farklı metinlerde kullanılan yazımı da verilmiştir. Böylece metinlerdeki yazımda tam olarak birliğin olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bazı sözcüklerde ise Eski Türkçe, tarihi Türk lehçeleri ve alıntı yapılan dildeki karşılıkları da gösterilmiştir.

İncelenen Metinlerdeki Halk Ağzı Unsurları:

Agleyerek² [ἀγλεγερεκ] > ağla- *ağlayarak* (M. F. s. 3)

Añnayışlı³ [ἀγναισιλί] > *anlayışlı* “Anlayış olan, hoşgörülü” (H. K. s. 3)

Annıma⁴ [ἀννημά] > *alın* “yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü” (H. Ş. İ. s. 33)

Baglık⁵ [παγλίικ] > *bağır*- “çığlık, feryat” (S. s. 39)

Bar [πάρ] > *bağır* “bağır, göğüs” (A. G. s. 11)

Bazırgan [παζιρχιαν] > Far. *bāzergān* “bezirgan, tüccar” (A.G. s. 10)

Bertaf [περτάφ] > Far. *ber* + Ar. *taraf* “bertaraf, bir yana şöyle dursun” (H. K. s. 19)

Bogday [πρωδαϊ] > *buğday* “buğdaygillerden, karasal iklimin olduğu bölgelerde yetişen, un yapımında kullanılan tanelerini taşıyan kılıçlı çiçekleri olan, tek yıllık otsu bitki” (S. s. 57)

Buçak [πρωτζάικ] > ET *bıçak* ~ *bi* ~ *biçäk* ~ *piçäk* OT. *biçek* “kesme işlerinde kullanılan, bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç” (H. Ş. İ. s. 60)

Cabık⁶ [δζαπίικ] > Far. çābuk “hızlı olan, yavaş karşıtı” (S. s. 66)

Ceyran [τζειράν] “ceylan” < Moğ. *cegeren*, Az. *ceyran* (H. Ş. İ. s. 11)

Diñnemege⁷ [τιγνεμεγέ] > *dinlemeye* (H. K. s. 23)

Doa [δοά] > Ar. *du‘ā* “Allah’a yalvarma, bir şeyin olmasını veya olmamasını isteme, yakarış, niyaz” (M. F. s. 18), (A. K. s. 12), (S. s. 59), (A. G. s. 22)

² *Agleyerek* [ἀγλεγερεκ] sözcüğünün kök ve eklerinde görülen artlık-önlük uyumsuzluğu incelenen metinlerin genelinde söz konusudur. *Anden* [ἀνδέν], *Ande* [ἀνδέ] (M. F. s. 6), *anler* [ἀνλέρ] (S. s. 23) metinlerden seçilmiş örneklerde de eklerin yazımında artlık-önlük uyumunun olmadığı tespit edilebilir.

³ Anla- fiilinden türetilen bu sözcük ET, OT ve EAT *añla-* şeklindedir. Bu kullanımla /ñ/ arkaik özelliğinin korunduğu görülmektedir. Ayrıca Derleme Sözlüğünde *aña-* “anlamak” şeklinde kullanımı mevcuttur.

⁴ Derleme Sözlüğünde *annu* ve *arın* “alın” şekillerinde kullanımlar mevcuttur.

⁵ Derleme Sözlüğünde *bağlık* “çığlık, feryat, yaygara” şeklinde kullanım mevcuttur.

⁶ Karamanlı Türkçesi metinlerinde /c/ sesi [δç], /ç/ sesi için ise [τç] karakterlerin birleşimiyle gösterilmiştir. Fakat metinlerde görülen imla sorunu nedeniyle bu seslerin yazım ve transkripsiyonunda hataların olduğu tespit edilebilir. *Ceyran* [τζειράν] “ceylan” sözcüğü bu imla sorununa örnek gösterilebilir. Ayrıca Derleme Sözlüğünde *cabık*, *çabih*, *çabuh* şekillerinde kullanımlar da mevcuttur.

⁷ Dinle- sözcüğünden türetilen bu sözcük ET. *tıñ-* şeklindedir. Bu kullanımla /ñ/ arkaik özelliğinin korunduğu görülmektedir. Derleme Sözlüğünde *dinne-* şeklinde kullanımı mevcuttur.

Dövmlet [δοβλῆτ] > Ar. *devlet* “belli bir toprakta bir hükümet idaresi altında teşkilatlanmış bulunan bağımsız siyasi topluluk” (S. s. 28)

Emmi [ἐμμί] > Ar. ‘amm “amca” D. S. emmi “amca” (M. F. s. 55)

Entihap [έντιχάπ] > Ar. *intihāb* “seçmek” (A. K. s. 15)

Erif [ερίφ] > Ar. *harif* “herif, kaba konuşmada adam” (H. K. s. 6)

Evel⁸ [ἐβῆλ] > Ar. *evvel* “evvel önce” (M. F. M. s. 5), (S. s. 15)

Ever- [έβερ-] “evlendirmek” (S. s. 106)

Feraat eyle- [φεραάτ ἐγλῆ] > Ar. *ferāgat* + T. eyle- (H. K. s. 25)

Fizuli [φιζουλί] > Ar. *fuzūlī* “gereksiz fazla” (M. F. s. 2)

Gardaş⁹ [καρδάς] “kardeş” > *karın+daş* (A.K. s. 6), (A. G. s. 40), (H. Ş. İ. s. 30)

Gazep¹⁰ [κάζῆπ] > Ar. *gāzab* “kızgınlık, öfke” (H. Ş. İ. s. 47)

Gövercin [κίοβερδζίν] > ET *kögürçgün* “evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuş” (S. s. 86)

Güleş [κόγλῆς] > *güreş* “belli kurallar içinde, güç kullanarak iki kişinin türlü oyunlarla birbirinin sırtını yere getirmeye çalışması” (A. G. s. 27)

Hamla [χαμλά] > Ar. *hamle* “ileriye doğru atılma, atılış, saldırı” (H. Ş. İ. s. 37)

Hiyet [χιγῆτ] > Ar. *hey’et* “kurul” (A. K. s. 5)

Horanta [χοραντά] > Far. *hōrende* “aile halkı” (S. s. 226)

Höküm¹¹ [χοκουμ] > Ar. *hukm* “hüküm, karar, yargı” (A. K. s. 8), (H. Ş. İ. s. 31)

Hörmet [χορμῆτ] > Ar. *hurmet* “değer” (S. s. 16)

Isıtma hastalığı [ήσητμὰ χαστάληγη] > *sıtma hastalığı* (S. s. 71)

İbrayim [Ιπραγίμ] > İbrāhīm “Özel ad” (H.K. s. 6)

İcnebi [ιδζνεπί] > Ar. *ecnebī* “başka bir milletten veya yabancı devlet tebaasından olan kimse, yabancı” (S. s. 26)

İtir- [ήτηρ-] > *yitir-* “kaybetmek” (A. G. s. 32)

Kıstrak¹² [κιστράκ] > *kısrak* (kısır+ak) “dişi at” (H. Ş. İ. s. 5)

Küççük¹³ [κουτςτςουκ] > *küçük* “ufak, büyük karşıtı” (M. F. M. s. 3)

⁸ Ar. *evvel* sözcüğünden türetilen *evvelce* [έβελδζε] “eskiden, önceden” (M. F. s. 9) sözcüğünde ağız unsuru etkisini göstermektedir.

⁹ [καρδάς] (S. s. 59) Metinlerdeki imla sorunu bu sözcüğün yazımında da görülmektedir. /g/ sesini vermek amacıyla κ karakterinin üzerine noktalama işareti konulmadan kullanılmıştır. Ayrıca Derleme Sözlüğünde *kardaş*, *gardaş* şeklinde kullanımlar mevcuttur.

¹⁰ Ar. *gazab* sözcüğünden türetilen *gazeplen-* [καζεπλέν-] “kızmak, öfkelenmek” (H. Ş. İ. s. 49) sözcüğünde de ağız unsuru etkisini göstermektedir. Fakat farklı metinlerde [γαζάπ] *gazap* (H. K. s. 3) şekli de mevcuttur.

¹¹ Ar. *Hukm* sözcüğünden türetilen *hökümet* [χοκιουμῆτ] (M. F. s. 18), *Hökümdar* [χοκιουμδάρ] > Ar. *hukm*+Far. dar “hükümdar, padişah, kağan” (S. s.20) sözcüklerinde yine ağızsal özellik söz konusudur.

¹² İncelenen metinde *kısrak* [κκιστράκ] “dişi at” (H. Ş. İ. s. 6) şeklinde yazımı da mevcuttur.

¹³ Ünsüz ikizleşmesi görülen bu sözcüğün Derleme sözlüğünde *güççük*, *güccük* şeklinde kullanımı da mevcuttur.

Lefha [λεφχά] > Ar. *levha* “üzerinde yazı veya resim olan taşınabilir düz nesne” (A. K. s. 7)

Memfaat [μεμφαατ] Ar. *menfa‘at* “fayda” ağız unsuru (M.F. M. s. 7)

Mimkin [μιμκιν] > Ar. *mumkin* “mümkün, olabilir, muhtemel” (A. K. s. 3)

Minasip [μινασίπ] > Ar. *munāsib* “uyumak, uygun gelmek” (A. K. s. 7), (H. Ş. İ. s. 7)

Möhterem [μοχτερέμ] > Ar. *muhterem* “hürmet, saymak” ağız unsuru (A. K. s. 7)

Möhür [μοχοῦρ] > Far. *muhr* “mühür, bir kimsenin, bir kuruluşun adının veya unvanın bulunduğu, metal, lastikten yapılmış araç; kaşe” (A. K. s. 6), (A. G. s. 33)

Mütalea [μουταλέα] > Ar. *muṭāla‘a* “üzerinde düşünmek, okumak” (M. F. M. s. 8)

Örtesi [όρτεσι] > *ertesi* “bir günün, haftanın, ayın, mevsimin, yılın ardından gelen (gün, hafta, ay, mevsim, yıl)” (A. G. s. 34)

Petmez [πετμέζ] > *pekmez* (D. S. *betmez, petmez*) “Genellikle üzüm, dut vb. meyvelerin kaynatılarak koyulaştırılmış biçimi” (M. F. s. 4)

Rikat [ρικατ] > Ar. *rek‘at* “namazda bir kıyam, bir rükû ve iki secdeden oluşan bölüm” (H. Ş. İ. s. 4)

Sahap [σαχάπ] > Ar. *şāhib* “herhangi bir şey üstünde mülkiyeti olan, onu yasaya uygun bir biçimde dilediği gibi kullanabilen kimse; iye, malik” (A. G. s. 34)

Sil [σίλ] > Ar. *seyl* “sel, su taşkını” (S. s. 203)

Şenel [σενέλ] D. S. *şenelmek* “bitki gelişmek büyüme, serpilmek (M. F. s. 28)

Şindi [σίνδì] > *şimdi* > *imdi* “şu anda, içinde bulunulan zamanda; imdi” (A. G. s. 16)

Şo¹⁴ [Σò] > *şu* “yerde, zamanda veya söz zincirinde biraz uzak olanı niteleyen söz” (S. s. 150)

Terki¹⁵ [τερκì] “atın eyerine takılan heybe” (S. s.68)

Tez- [τεζ-] “Tezmek, bulunduğu yerden ayrılıp uzaklaşmak” (S. s. 16)

Tirem [τιρέμ] D. S. *tirem* ve *direm* “çömlek yapımında kullanılan killi toprak” (M. F. s. 44), **tiremlik** [τιρεμλìκ] D. S. “killi ve çorak toprak” (M. F. M. s. 8)

Ürya [ούργιά] > Ar. *ru‘yā* “görme, görüş” ağız özelliği (H. Ş. İ. s. 11)

Yumrucak [γιουμουρδζάκ] D. S. “veba hastalığı” (M. F. s. 44)

Züriet [ζουριετ] > Ar. *zurriyyet* “çocuk, evlat” (H. Ş. İ. s. 3)

Karamanlı Türkçesiyle yazılan eserlerde sıkça görülen ağız özelliklerinden biri de sözcüklere getirilen eklerdir. Özellikle eserlerde dil ve dudak uyumu dışına çıkılarak eklemelerin yapıldığı görülür. Fakat bu uyumsuzlukların nedeni sadece halk ağzı

¹⁴ Aynı metin ve aynı sayfada *şu* [σòvì] (S. s. 150) şeklinde mevcuttur.

¹⁵ OT. *tergü* “eyer kayışı”, Hak. *Tërgi*, Tuv. *dergi*, Yak. *törgü*, *törgü*; Eski Kıpçakçada da *tergü*, *dergü* biçimi kullanılır. Derleme Sözlüğünde ise *terki* “atın arka kısmı, sağrısı, ata yüklenen yük ve atın eyerine takılan küçük heybe” anlamları mevcuttur.

ve imlanın eksikliğinden değil de içerisinde yer aldığı Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinden etkilenmesiyle olmuştur.

Dünyade [δουνγιαδε] ‘dünyada’ (H. Ş. İ. s. 3); *ande* [άνδε] ‘onda’ (M. F. s. 6); *Mevlaten* [Μεβλατεν] ‘Mevla’dan’ (H. Ş. İ. s. 5), *Anden* [Άνδεν] “ondan” (H. Ş. İ. s. 9); *anden* [άνδεν] (S. s. 34); *garuye* [γάρουγε] ‘karıya’ (A. G. s. 31); *arşe* [άρσέ] ‘arşa’ (A. G. s. 31); *anler* [άνλερ] ‘onlar’ (M. F. s. 33) *konılmışdır* [κοηλημήσδηρ] ‘konulmuştur’ (M. F. M. s. 7), *olındığı* [όληνδηγηή] ‘olunduğu’ (M. F. M. s. 7) *bulındığımız* [πουληνδηγημηζ] (M. F. M. s. 8); *imperatorlugunda* [ιμπερατορληγηνδά] (S. s. 36).

Eski Anadolu Türkçesinde teklik III. kişi emir eki {-sUn}, çokluk III. kişi emir eki {-sUnlAr} şeklindedir. Uyum dışında kalan bu ekler, Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinde uyuma girmiştir (Ergin, 2006, 306).

Olabilsün [όλαπισούν] “olabilsin” (M. F. M. s. 5).

{-II}eki Eski Anadolu Türkçesinde {-lu}, {-lü} yuvarlak şekliyle kullanılır. Bu ek, Eski Türkçede {-lig}, {-lig}ekin sonundaki -ğ, -g sesleri düşerken kendinden önceki ünlüyü yuvarlaklaştırması nedeniyle oluşmuştur (Timurtaş, 1994, s. 34; Öztürk, s. 50).

Develüden [Δέβελουδεν] ‘Develi’den’ (M. F. s. 4); *sevgilü* [σεβκιλου] (A. K. s. 6) şerafetlü [Σεραφετλου] (A. K. s. 3).

{-Ip} zarf-fiil ekinde yuvarlaklaşma nedeniyle oluşan dudak uyumsuzluğu olayı da yine Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımla ilişkilidir.

Başlayup [πασλαγιουπ] (A. G. s. 4) *yazilup* [γιαζηλουπ], *verilüp* [βεριλουπ] (M. F. M. s. 3). Eski Anadolu Türkçesinin biçim özelliklerini içeren bu sözcükler incelemeye dâhil edilmemiştir.

Kısaltmalar

A. G. Hikaye-yi Aşık Garip İstanbul (1872)

A. K. Adelfotisin Kanunismosu İstanbul (1909)

Ar. Arapça

Az. Azerbaycan Türkçesi

D. S. Derleme Sözlüğü

ET Eski Türkçe

Far. Farsça

Hak. Hakas Türkçesi

H. K. Hikaye-yi Köroğlu Asitane (1879)

H. Ş. İ. Hikâyet-i Şah İsmail Atina (1909)

Moğ. Moğolca

M. F. M.	Moni Flavianon (Mukaddeme Bölümü) Kostantinopolis (1808)
M. F.	Moni Flavianon Kostantinopolis (1808)
OT	Orta Türkçe
S.	Nevşehir Salnamesi Kostantinopolis (1914)
T.	Türkçe
Tat.	Tatar Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi

SONUÇ

1. Leksikoloji/söz varlığı açısından Halk ağzı unsuru incelemesi yapılan Karamanlı Türkçesi ile yazılan metinlerde halk ağzının özelliklerini içeren 58 sözcüğün bazılarında imla ve kökenleri hakkında açıklamalarda bulunulmuştur. Bu incelemeler neticesinde de Karamanlıcanın standart dilinin olmadığı belirlenmiştir.

2. Ses, biçim ve leksikoloji/söz varlığı yönüyle halk ağzı unsurları incelemesi yapılan Karamanlı Türkçesiyle yazılan metinlerde görülen Türkçe sözcüklerin ses ve biçim özellikleri bakımından, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinin ses ve biçim özelliklerini taşıdığı belirlenmiştir. Bu nedenle *olabilsün* [óλαπιλοσούν] “olabilsin” (M. F. M. s. 5); *başlayup* [πασλαγιούπ] (A. G. s. 4); *yazlıup* [γιαζηλούπ], *veriliup* [βεριλοúπ] (M. F. M. s. 3) gibi sözcüklerde görülen yuvarlaklaşmalar halk ağzı unsuru değil de Eski Anadolu Türkçesi döneminin biçim özelliğini karakterize ettiği için bu kısımda incelemeye dâhil edilmemiştir.

3. İncelenen eserlerdeki halk ağzına ait sözcükler, Eckmann’ın sınıflandırmasındaki “halk unsurları ile az çok karışık bir yazı dili ile yazılmış eserler” başlıklı ikinci grubun ilk kademesindeki “dili edebi Türkçeye yakın olmakla beraber halk ağzlarına ait birtakım fonetik özellikler içeren metinler” değerlendirmesi içinde sınıflandırılabilir.

4. Yazıldığı dönemin halk dilini yansıması bakımından özel bir yere sahip olan Karamanlıca metinler, ses ve şekil bilgisi hususiyetleri bakımından daha ciddi şekilde ele alınmalıdır. Ayrıca dönem özellikleri göz önünde bulundurularak söz varlığı sözlüğü hazırlanmalıdır.

5. Bu çalışmada, Karamanlı Türkçesi metinleriyle oluşturulacak sözlüğe katkıda bulunulmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2012). *Türk Dili Tarihi* (5. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Anzerlioğlu, Y. (2009). *Karamanlı Ortodoks Türkler* (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk I, II, III, IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balta, E. (1989). "Karamanlidika", Atina 1987 (Pinelopi Stathis, Karamanlıca, (Çev. Bülent Berkol), *Tarih ve Toplum Dergisi*, 62, 57-60.
- Balta, E. (2014). *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar: İstanbul*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Buran, A. (2002). "konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri". *Türkbilig* 4, 97-104.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Demir, N. (2002). "Ağız Terimi Üzerine". *Türkbilig*, 2002/4, 105-116.
- Derleme Sözlüğü I-XII* (1963-1982). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1965). Die Karanaische Literatur. *Philologiae Turcica Fundamenta II*, 819-835.
- Eckmann, J. (1950b). Yunan Harfli Karamanlı İmlası Hakkında. *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, 27-31.
- Ercilasun, A. B. vd. (1991-1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. Kültür Bakanlığı.
- Ergin, M. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım-Yayım-Dağıtım.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kanar, M. (2008). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karahan. L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan. L. (2000). *Ağız Araştırmalarında Sorunlar*, Türkçe'nin Ağızları Çalıştay Bildirileri, Haz. A. Sumru Özsoy & Eser E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dil Uygulama Merkezi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Miller, M. G. (1974). *The Karamanli-Turkish Texts: The Historical Changes in Their Script and Phonology*. Thesis PH. D. Indiana University.
- Öztürk, E. (2017). *Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Parlatır, İ. (2014). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Sami, Ş. (2010). *Kamus-ı Türkî* (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2004). "Grek Harfleriyle Yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine". *Journal of Turkish Studies. Kaf Dağının Ötesine Varmak Festschrift in Honour of Günay Kut, Essays presented by her Colleagues and Students*, IV, XXVIII/2, Harvard, 2004: 1-21.

- Tekin, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl (Gramer-Metin-Sözlük)*. İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Vryonis, S. (1986). *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor: and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. Berkeley: University of California Press.
- Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı (t.y.). *Kubbealtı Lugatı*. 09.012.2023. tarihinde <https://lugatim.com/> adresinden erişilmiştir.
- Tanıklı Türkçe Sözlük (t.y.). *Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*. 5.11.2023 tarihinde <https://lehediz.com/> adresinden erişilmiştir.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe Sözlükleri*. 21.12.2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.

Metin İncelemesinde Kullanılan Kaynaklar

- Hikaye-yi Aşık Garip İstanbul (1872).
- Adelfotisin Kanunismosu İstanbul (1909).
- Hikaye-yi Köroğlu Asitane (1879).
- Hikâyet-i Şah İsmail Atina (1909).
- Moni Flavianon (Mukaddeme Bölümü) Kostantinopolis (1808).
- Moni Flavianon Kostantinopolis (1808).
- Nevşehir Salnamesi Kostantinopolis (1914).

Sorumlu Yazar

Mehmet Akın Bulut
İstanbul/Türkiye

akin.bulut@ihu.edu.tr

orcid: 0000-0002-7506-8750

Dilara Maraba
İstanbul/Türkiye

dilaramaraba@ihu.edu.tr

orcid: 0009-0009-6885-0582

Nurevşah Kaya
İstanbul/Türkiye

nurevsahkaya@ihu.edu.tr

orcid: 0009-0000-7429-349X

Zeyneb Gazel
İstanbul/Türkiye

zeyneb.gazel@stu.ihu.edu.tr

orcid: 0009-0008-8909-0319

Ebrar Kevser Katırcı
İstanbul/Türkiye

ebrar.katirci@stu.ihu.edu.tr

orcid: 0009-0006-7552-5938

Elif Tuğba Altunel
İstanbul/Türkiye

tugba.altunel@stu.ihu.edu.tr

orcid: 0009-0003-7369-6424

Atıf Citation

Bulut, Mehmet Akın vd.
(2024). A Technology-
Enhanced Student
Self-Efficacy Development
Program. *BABUR Research*,
3 (1), 253-263.

Gönderim Submitted

16.01.2024

Revizyon Revision

16.02.2024

Kabul Accepted

19.02.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ
Research Article

OPEN ACCESS

A Technology-Enhanced Student Self-Efficacy Development Program

Teknoloji Destekli Öğrenci Öz-Yeterlilik Geliştirme Programı

Abstract

Educational paradigms have rapidly changed depending on novel facilities and needs relevant to technology-enhanced learning environments. In this regard, Self-regulated learning skills (SRL) are one of the significant skills that are argued to be gained in 21st-century for higher education students. This study explores Self-Regulated Learning skills and self-efficacy within the context of educational workshops, which are designed and developed following the Community of Inquiry (CoI) model, conducted at the Center for Innovative Learning and Teaching, Artificial Intelligence (CILT-AI) at a foundation university. Furthermore, it was grounded in Bandura's social-cognitive theory, which emphasizes the primary role of self-efficacy in academic achievement, the study seeks to distinguish the design elements and practical strategies essential for developing self-efficacy among students. In this study, a design-based research methodology is followed, and it integrates insights from literature review, expert opinions, and student feedback to design and implement effective training programs. The workshops target not only to develop participants' academic achievement by leading developed SRL and self-efficacy skills but also to contribute to the broader discourse in educational research. By bridging theory and practice, the study provides actionable insights for educators and researchers to foster self-efficacy involved in self-regulated learning in today's dynamic technology-enhanced educational realm.

Keywords: technology-enhanced learning, self-regulated learning, self-efficacy, community of inquiry, design-based research

Öz

Eğitim paradigmaları, dijital veya teknolojiyle geliştirilmiş öğrenme ortamlarıyla ilgili yeni olanaklara ve ihtiyaçlara bağlı olarak hızla değişmektedir. Bu bağlamda Öz-Düzenlemeli Öğrenme becerileri, yükseköğretim öğrencileri için 21. yüzyıl becerileri olarak kazanılması gereken önemli becerilerden biridir. Bu çalışma, bir vakıf üniversitesindeki Yenilikçi Öğrenme ve Öğretme, Yapay Zeka Merkezi'nde (CILT-AI) yürütülen ve Sorgulama Topluluğu (CoI) modeline göre tasarlanan ve geliştirilen eğitim atölyeleri bağlamında Öz Düzenlemeli Öğrenme (ÖDÖ) becerilerini ve öz yeterliliği araştırmaktadır. Ayrıca, Bandura'nın öz-yeterliliğin akademik başarıdaki birincil rolünü vurgulayan sosyal-bilişsel teorisine dayanan bu çalışma, öğrenciler arasında öz-yeterliliğin geliştirilmesi için gerekli olan tasarım unsurlarını ve pratik stratejileri ayırt etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada tasarım temelli bir araştırma metodolojisi izlenmektedir. Çalışmaya, etkili eğitim programları tasarlamak ve uygulamak için literatür taraması, uzman görüşleri ve öğrenci geri bildirimlerinden elde edilen içgörüler entegre edilmektedir. Atölye çalışmaları, gelişmiş SDÖ ve öz yeterlik becerilerine öncülük ederek katılımcıların akademik başarılarını geliştirmenin yanı sıra eğitim araştırmalarındaki daha geniş söyleme katkıda bulunmak da hedeflemektedir. Teori ve uygulama arasında köprü kuran bu çalışma, günümüzün dinamik teknoloji destekli eğitim alanında öz-düzenlemeli öğrenme ile ilgili öz-yeterliliği teşvik etme noktasında eğitimciler ve araştırmacılar için uygulanabilir görüşler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: teknoloji destekli öğrenme, öz-düzenlemeli öğrenme, öz-yeterlilik, sorgulama topluluğu, tasarım temelli araştırma

1. Introduction

In the field of education, it has become even more important for students to understand how to manage their own learning processes in today's rapidly changing world. In this context, the concept of Self-Regulated Learning (SRL) provides a critical framework for students to understand how they can effectively manage their learning processes. Self-Regulated Learning is an umbrella concept which includes the cognitive, metacognitive, behavioral, and emotional aspects of learning with various elements such as cognitive strategies, volition, self-efficacy, etc. (Panadero, 2017). Self-efficacy, a key component of SRL, refers to students' beliefs in successfully completing tasks and achieving goals. With the work we carry out at Ibn Haldun University, we aim to develop SRL and self-efficacy skills among our students. These studies aim to increase students' academic success as well as support them in their lifelong learning journey (Bandura, 1997).

It is known that students' high levels of self-efficacy help them adopt deep learning strategies and persist when faced with difficulties (Honick & Broadbent, 2016). These abilities are the cornerstones for academic success and lifelong learning. However, developing self-efficacy does not occur in isolation; It is influenced by a variety of factors, including educational strategies. Therefore, it is important to explore and define design elements of training workshops that aim to develop the self-efficacy component as well as conveying knowledge about SRL to students (Zimmerman, 2002).

The research questions guided by the present study are twofold. First, "What are the design elements of a training workshop aimed at achieving and developing self-efficacy, a component of SRL?" This question pushes us to investigate the pedagogical and psychological foundations of effective workshop design, focusing especially on elements aimed at increasing self-efficacy. Secondly, "How to design and implement a training workshop aimed at imparting and developing self-efficacy, a component of SRL?" we ask. This question extends beyond the identification of design elements to explore practical aspects of workshop implementation, including strategies to engage students, facilitate meaningful interactions, and ensure the transfer of skills beyond the workshop setting.

By addressing these questions through workshops with Ibn Haldun University students, we aim not only to contribute to the academic success of our participants, but also to enrich the broader discourse on SRL and self-efficacy in educational research. Our study sits at the intersection of theory and practice, attempting to bridge the gap between what is known about SRL and self-efficacy and how these concepts can be effectively operationalized to promote better learning outcomes. Through this effort, we hope to illuminate ways for educators and researchers to create environments that foster the development of self-regulated, effective learners.

2. Literature Review

2.1. What is SRL?

In the dynamic landscape of the 21st century, the cultivation of individuals who continuously enhance their knowledge and skills stands as a paramount necessity. This imperative underscores the notion that learning transcends the confines of traditional schooling and should persist throughout one's lifetime. Essential to this lifelong learning paradigm are self-regulation skills, which serve as pivotal determinants not only of academic achievement but also of sustained intellectual growth (Sarı & Akınoğlu, 2009). Defined as the capacity to manage one's own learning process (Aydın & Atalay, 2015), self-regulation embodies a cyclical journey, as posited by Zimmerman (2002), where students meticulously plan tasks, monitor their performance, and engage in reflective practices to refine their approaches for subsequent endeavors. This cyclical nature underscores the tailored and dynamic nature of self-regulated learning, echoing the sentiments of Pintrich and Garcia (1994) regarding the profound influence of students' abilities to regulate their cognition, motivation, and aspirations on the learning process.

Originating from Albert Bandura's social-cognitive learning theory (Schraw, Kauffman & Lehman, 2006), self-regulated learning theory emphasizes the individual's active engagement in assessing their capabilities and behaviors, as initially highlighted by Bandura (Çiltaş, 2011). Moreover, self-regulated learning encompasses deliberate actions and intrinsic cognitive processes geared toward achieving educational objectives, such as exam preparation or paper writing (Aydın & Atalay, 2015). In essence, the concept of self-regulated learning encapsulates a multifaceted approach to education, whereby students autonomously motivate themselves and navigate their learning journeys with purpose and efficacy.

2.1.1. SRL's Criticality in Learning

While some students study hard and cannot be successful, others can study for a very short period of time and achieve the same success or be more successful than those who study for a long time. Therefore, knowing when, where and how to use effective learning strategies is extremely important for students (Çiltaş, 2011). In general, there are views that self-regulated learning is a process that is necessary for academic success and is based on the repertoire of meta-cognitive knowledge and learning strategies rather than the individual's own abilities. Skills in this process are learned through observation and modeling, feedback from others, and consistent practice. As the importance of SRL in this context, models also provide significant motivational support to individuals (Schraw et al., 2006). According to Borkowski (1992), students' feelings of self-efficacy are of great importance in the development of self-regulated learning.

As stated in the studies of Sarı and Akınoğlu (2009), self-regulated learners are active

participants who effectively manage their own learning processes. These students are adept at goal setting, time management, and the use of appropriate strategies. In addition, they analyze their failures to increase their success and, thanks to their acquisition of solution-oriented thinking skills, they find solutions even in situations where external factors may be hindering. Additionally, they interact with other learners in a collaborative learning environment. Teachers have a great responsibility to ensure that learning environments support these features, because self-regulated learning strategies play a critical role in increasing students' success and participation in learning. In this regard, when we look at the education aspect, we see that Bembenutty's (2007) research reveals that self-efficacy belief is critical to effectively prepare future teachers. These findings highlight the importance of pre-service teachers learning how to use self-regulation strategies during their education. The high relationship between teacher candidates' motivational beliefs and self-regulation strategies also strengthens their sense of teaching efficacy. Therefore, ensuring that pre-service teachers use these skills effectively can help future teachers perform their duties successfully.

The significance of self-regulation lies in its role in empowering students to actively assess and enhance their own learning processes. In today's rapidly evolving world, individuals must embody a lifelong learning ethos, characterized by metacognitive awareness and adeptness in evaluating their learning endeavors. Within educational contexts, students lacking self-regulation skills may find themselves easily swayed by immediate impulses, hindering their ability to maintain focus and perseverance. Moreover, without self-evaluation strategies, students risk overlooking areas requiring attention. Self-regulation not only fosters personal accountability for learning but also reinforces the retention of knowledge and skills. Research suggests that self-regulation practices enhance the encoding of information in memory, particularly in tasks like reading comprehension and writing (Zimmerman, 2002). Furthermore, the adoption of self-regulation strategies correlates with heightened student effort, motivation, improved standardized test scores, and overall classroom readiness, emphasizing its pivotal role in shaping successful learners (Chuter, 2020).

2.1.2. Examples of SRL Applications

As the most recent example of SRL application, in their 2023 study, Ateş and Atalay aimed to explore the correlation between students' perceived self-regulation abilities and their achievements in Turkish language classes. Their research involved 593 students, comprising 303 fifth graders and 290 eighth graders from public secondary schools in Kars. Employing a simple-random sampling technique, the researchers utilized the "Perceived Self-Regulation Scale" along with a scale they devised to capture students' socio-demographic characteristics. To assess Turkish language proficiency, end-of-term grade point averages were obtained from school administrators. Data analysis was

conducted using the SPSS program, incorporating descriptive statistics and relational screening methods. The findings revealed a significant positive correlation between students' perceptions of their self-regulation skills and their success in Turkish language courses, evident across both fifth and eighth-grade cohorts.

Furthermore, in 2009, Sağırılı and Azapağası embarked on an investigation aimed at assessing the effective utilization of self-regulation skills among university students. Their qualitative study employed descriptive analysis to uncover the activities students engaged in to regulate their self-regulation skills. Data collection techniques included individual and focus group interviews, with analysis conducted using the NVivo program. The research findings indicated that students primarily employed metacognitive self-regulation, organization of time/work environment, repetition, elaboration, learning from peers, organizing and seeking help, critical thinking, and effort regulation as their self-regulation skills. Additionally, concepts such as test anxiety, control of learning beliefs, self-efficacy, goal focus, goal orientation, and task value were prominent in the motivation category.

On the other hand, last but not least, the Science and Art Centers Self-Regulation Psychoeducation Program, prepared by the General Directorate of Special Education and Guidance Services (2022) based on the comprehensive developmental guidance programs model, also provides important examples of the use of SRL. Since the general aim of the program is to enable students to gain self-regulation skills, it was deemed worth mentioning in this section.

2.2. What is Self-Efficacy?

Self-efficacy, a concept introduced by Albert Bandura in the 1970s, refers to individuals' belief in their capacity to perform the behaviors necessary to achieve the desired results (Bandura, 1977). Since its emergence, this concept has aroused considerable interest in psychology, education, and many other fields. Self-efficacy, which is based on Bandura's social cognitive theory, makes a significant contribution to human willpower, motivation to take action, and success (Amin & Özyol, 2020). This cognitive process starts with individuals evaluating their own capacities and what needs to be done. In the ongoing process, individuals predict the potential consequences of the behaviors they will take action (Kotaman, 2008). Bandura emphasized that at the end of such a process, individuals may feel confident in a certain area of their lives as a result of their self-efficacy beliefs, while they may doubt themselves in another area. Bandura underlines that these positive and negative beliefs that individuals form towards themselves in areas where they will take action in their lives contribute to their lives (Altun et al., 2013). Based on this idea, whether individuals' beliefs about themselves are high or low in every field will make them either perfectionists or hopeless individuals who do not present a realistic picture. However, individuals who are aware of what they can or cannot do, make the right

choices in their lives, are hopeful about the future, and have as much self-confidence as they should have.

There are many factors such as past performance achievements, indirect experiences, verbal persuasion, and emotional stimulation that contribute to the development and maintenance of self-efficacy beliefs (Eskici, 2009). Social and cultural factors contribute significantly to the shaping of this interaction process. For example, while positive feedback from outside towards the behavior of individuals or indirectly witnessing the success of others increases self-efficacy belief, negative feedback or social stereotypes may decrease self-efficacy belief (Altun et al., 2013). Based on this, it can be said that it is not possible for an individual to form a self-efficacy belief by ignoring the society in which he/she lives.

Considering the importance of self-efficacy belief in various fields, interventions have been developed to increase this belief. Experiences in which individuals gradually participate in activities that will reveal their competences and self-confidence can be given as examples of these interventions. The cognitive behavioral perspective also offers effective strategies such as reframing negative thoughts and setting achievable goals.

Self-efficacy is a fundamental concept that affects individuals' feelings, thoughts and behaviors in different contexts (Kandemir, 2014). Understanding this concept comprehensively guides interventions to promote positive outcomes in many areas such as education, profession, and health. By enabling individuals to understand their competences, it contributes to improving their resilience and performance.

An important part of the self-efficacy process is cognitive presence, a component of the community of inquiry model (CoI), which involves a series of interconnected steps that promote deep and meaningful learning in educational settings (Garrison, Anderson, & Archer, 2000). The first step is the triggering event, where an attention-grabbing stimulus initiates the cognitive process, encouraging students to engage with the content. This is followed by the exploration process in which students take an active role in deepening their understanding, sharing information, asking questions, and sharing ideas. Then comes the application step in which students critically analyze the information gathered, make connections between the information, and acquire new knowledge. The last step is reflection, in which information is synthesized, learning outcomes are reflected upon, and newly acquired knowledge is transferred to real-world situations (Kılıç, Horzum, & Çakıroğlu, 2016). Effective guidance, collaboration, and reflective dialogue throughout these steps enable students to reach higher levels of cognitive presence and have meaningful learning experiences.

3. Methodology

3.1. Design-Based Research Method

In this study, a design-based research (DBR) approach was adopted in the design and implementation process of the training program that was conducted by Center for Innovative Learning and Teaching Artificial Intelligence (CILT-AI) at Ibn Haldun University. DBR is an iterative process for improving educational practice while also advancing the theoretical understanding within which that practice is embedded. Design-Based Research (DBR) is commonly used when educators and researchers target to design, implement, and refine educational interventions, to develop curriculums, to integrate technology into the academic courses, and personal development programs (Euler, 2014). In the light of DBR, the following steps below was followed to conduct the study:

1. Literature Review: The design process of the program started with a comprehensive review of existing studies in the literature. This screening aims to develop an in-depth understanding of the successes, challenges, and best practices of similar training programs. In particular, studies on Cognitive Presence and student engagement have been carefully examined.

2. Expert Opinions: Interviews with experts in the field of education played an important role in developing the content and methods of the program. 6 experts working as researchers at CILT-AI provided valuable feedback on the goals and scope of the program, which helped make it more effective and inclusive.

3. Student Demands and Needs: Student demands and needs obtained from course evaluation surveys had a significant impact on the design of the program. This feedback enabled the content and structure of the program to be adjusted to meet students' expectations and enrich their learning experiences.

4. Design According to Cognitive Presence Steps: The program is designed based on the Cognitive Presence model, which aims to encourage deep thinking and understanding of information in the learning process. This model provides a framework that allows students to develop problem-solving, critical thinking, and meaningful learning skills. Each component of the program is designed to enable students to deepen their conceptual understanding and actively engage in the learning process.

4. Findings

4.1. Self-efficacy Lesson Plan

1	To grab the attention of learners, initially, the success stories of two well-known people who have high levels of self-efficacy were represented, and students were asked what these individuals have in common that enabled them to achieve success.
2	Based on the students' answers, the concept of self-efficacy is emphasized and important information about the concept is conveyed to the students. This process is accompanied by questions and evaluations from the students.
3	The students are divided into groups of 3 or 4 and a case study on "Developing self-efficacy in a high school student" is carried out in order to transfer the knowledge learnt. At the end of the process, students share their ideas and an evaluation is made.
4	At the end of the training, students expressed what they learnt and they were asked to share and discuss their ideas with other students.

4.1.1 Triggering Event

In order to draw attention to the concept of self-efficacy and to arouse students' interest in the subject, the success stories of Jeff Bezos, the founder of the Amazon application, and Peter Dinklage, a world-renowned actor famous for the Game of Thrones series, are told in a way that does not bore students and excites them. Afterwards, the students are asked the question "What do these people have in common that enabled them to achieve success?". All students are encouraged to answer. At this point, active participation is expected from the students. At the end of the process, the answers of all students are gathered in a common denominator and a short summary is made and the next step is taken for the transition to the subject.

4.1.2 Exploration

Based on the students' answers, the concept of self-efficacy is emphasized. This process is accompanied by an interactive slide with interesting visuals that will attract the attention of the students and guide the narrator. The exploration process starts with the definition of self-efficacy. Afterward, the variables affecting the self-efficacy beliefs of individuals and why this concept is important are emphasized. Then, the characteristics of individuals with high and low self-efficacy are mentioned. Finally, strategies and development processes are explained within the scope of developing and evaluating self-efficacy. In the process of sharing information, questions, and evaluations from students are discussed.

4.1.3 Application

A case study is conducted in order to utilize the information shared by the students. Firstly, the students are divided into groups of 3 or 4 depending on their number. Afterward, the case about the development of self-efficacy of a high school student is shared with the students and the students are asked to discuss for 10-15 minutes how to carry out the evaluation and development process about the student who has problems with self-efficacy in the case. In this process, students will rethink what they have learnt in the exploration phase and will have the experience of making sense of what they have learnt. This will contribute to the permanence of their knowledge. At the end of the process, one student from each group is asked to share on behalf of their group. As a result of the students' sharing, this step is finalized with a short summary and evaluation of students' ideas.

4.1.4 Reflection

In order for the students to evaluate the information they have learnt and raise awareness about what they have learnt, the question "What did we learn today?" is conveyed through the Padlet application and they are asked to write what they have learnt in a few sentences. After waiting for a few minutes, the students' posts were read and the training ended with a short conclusion.

In summary, the teaching of the concept of self-efficacy is carried out in an interactive way in which students are actively involved. This training programme, which is followed in four steps, is designed to attract students' interest in the subject, increase their attention span, encourage their active participation, and enable them to adapt it to their real-life practices.

5. Discussion

In this study, we have endeavored to explore the intricate relationship between Self-Regulated Learning (SRL) and self-efficacy within the context of educational workshops designed for students at Ibn Haldun University. Our investigation stems from the recognition of the paramount importance of students' ability to manage their own learning processes, particularly in today's rapidly changing educational landscape. The concept of SRL provides a critical framework through which students can understand and effectively navigate their learning journeys. Central to this framework is the notion of self-efficacy, which encapsulates students' beliefs in their capacity to accomplish tasks and achieve their academic goals (Bandura, 1997). Our study aligns with existing research indicating that high levels of self-efficacy among students facilitate the adoption of deep learning strategies and promote persistence in the face of challenges (Honicke & Broadbent, 2016).

The research questions that have guided our study are twofold. Firstly, we sought to discern the design elements essential for creating effective training workshops aimed at enhancing self-efficacy as a component of SRL. This inquiry necessitated a deep exploration of the pedagogical and psychological underpinnings of workshop design, with a particular focus on elements conducive to bolstering self-efficacy beliefs among students. Secondly, we endeavored to delineate practical strategies for the design and implementation of training workshops geared toward imparting and nurturing self-efficacy within the framework of SRL. This broader inquiry delved into strategies for engaging students, fostering meaningful interactions, and facilitating the transfer of skills acquired during workshops to real-world academic settings.

By addressing these research questions through workshops conducted with Ibn Haldun University students, our aim is not only to enhance participants' academic success but also to contribute to the broader discourse on SRL and self-efficacy in educational research. Situated at the intersection of theory and practice, our study seeks to bridge the gap between theoretical insights into SRL and self-efficacy and their practical application in educational contexts.

Lastly, to sum up, our study represents a concerted effort to translate theoretical knowledge into actionable strategies aimed at fostering self-regulated, effective learners. Through our endeavors, we hope to provide educators and researchers with valuable insights into creating environments that nurture the development of self-efficacy and promote better learning outcomes among students.

References

- Altun, F. & Yazıcı, H. (2013). Ergenlerin benlik algılarının yordayıcıları olarak: akademik öz-yeterlik inancı ve akademik başarı. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21 (1), 145- 156.
- Aydın, S., & Atalay, T. D. (2015). *Öz-düzenlemeli öğrenme*. Pegem Akademi.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W H Freeman/Times Books/
- Henry Holt & Co. Bembenutty, H. (2007). Preservice Teachers' Motivational Beliefs and Self-Regulation of Learning. *Online Submission - A paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association*, Chicago, IL, CA.
- Borkowski, J. G. (1992). Metacognitive Theory: A Framework for Teaching Literacy, Writing, and Math Skills. *Journal of Learning Disabilities*, 25(4), 253-257. <https://doi.org/10.1177/002221949202500406>
- Chuter, C. (2020, January 13). The importance of self-regulation for learning. *The Education Hub*. Retrieved from <https://theeducationhub.org.nz/self-regulation/>
- Çiltaş, A. (2011). Eğitimde öz-düzenleme öğretiminin önemi üzerine bir çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(5), 1-11.

- Euler, D. (2014). Design-Research—a paradigm under development. *Design-based research*, 27, 15-44.
- Ekici, G. (2009). Biyoloji öz-yeterlik ölçeğinin Türkçeye uyarlanması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17 (1), 111-124.
- Esmer Ateş, B. ve Atalay Demir, T. (2023). Ortaokul 5 ve 8. sınıf öğrencilerinin öz düzenleme becerilerine yönelik algılarıyla Türkçe ders başarıları arasındaki ilişki: Kars ili örneği. *Journal of Mother Tongue Education/Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 11(2), 307-327.
- Hamad Amin, B. M., & Coşkun Özyol, F. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Akademik ÖzYeterlilik ve Yaşam Kalitelerinin Fiziksel Aktivite Yapma Durumlarına Göre İncelenmesi. *Türkiye Spor Bilimleri Dergisi*, 4(1), 21-29.
- Honicke, T., & Broadbent, J. (2016). The influence of academic self-efficacy on academic performance: A systematic review. *Educational Research Review*, 17, 63-84.
- Kandemir, M. (2014). Akademik ertelemenin yordayıcıları: Sorumluluk, başarı/başarısızlığa yönelik Yükleme Stilleri ve Akademik Özyeterlik İnançları. *Education and Science*, 39 (171), 99-114.
- Kılıç, S., Horzum, M. B., & Çakıroğlu, Ü. (2016). Çevrimiçi eşzamanlı öğrenme ortamlarında öğrencilerin öğretimsel, sosyal ve bilişsel buradalık algılarının belirlenmesi. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 7(2), 350-364
- Kotaman, H. (2008). Özyeterlilik İnanç ve Öğrenme Performansının Geliştirilmesine İlişkin Yazın Taraması. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 111-133. Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2022). *Bilim ve Sanat Merkezleri Öz Düzenleme Psikoeğitim Programı*. Ankara.
- Özturan Sağırlı, M., & Azapağası, E. (2009). Üniversite Öğrencilerinin Öğrenmede Öz-Düzenlemeyi Öğrenme Becerilerinin İncelenmesi. *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences/Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 42(2), 129-161.
- Panadero, E. (2017). A review of self-regulated learning: Six models and four directions for research. *Frontiers in psychology*, 8, 422.
- Pintrich, P. R., & Garcia, T. (1994). Self-regulated learning in college students: Knowledge, strategies, and motivation. *Student motivation, cognition, and learning: Essays in honor of Wilbert J. McKeachie*, 113-133.
- Sarı, A., & Akınoğlu, O. (2009). Öz-düzenlemeli öğrenme: Modeller ve uygulamalar. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(29), 139-154.
- Schraw, G., Kauffman, D. F., & Lehman, S. (2006). Self-regulated learning. *The encyclopedia of cognitive science*, 1063-1073.
- Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70. https://doi.org/10.1207/s15430421tip4102_2

Ahlâk-ı Nâsirî'deki Erdem Cinslerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi

Analyzing the Types of Virtue in Ahlâk-ı Nâsirî in Terms of Values Education

Ayşe Erbay

Antalya/ Türkiye

ayse-ercoban93@hotmail.com

orcid: 0009-0003-5004-1783

Atıf Citation

Erbay, Ayşe (2024). Ahlâk-ı Nâsirî'deki Erdem Cinslerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi.

BABUR Research, 3 (1), 265-277.

Gönderim Submitted

20.01.2024

Revizyon Revision

17.02.2024

Kabul Accepted

19.02.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Tarih boyunca bilginler tarafından ideal insanda olması gereken tutum ve davranışların, kişilik özelliklerinin neler olması gerektiği belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için etkili olan değerlerin bireylere kazandırılmasına önem verilmiştir. Bu doğrultuda ahlak eğitimi, değer aktarımı gibi konularda edebî eserler meydana getirilmiştir. Bu araştırmanın amacı 13. yüzyılda Nasîrüddin Tûsî tarafından yazılan Farsça *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı ahlak kitabında yer alan erdemleri günümüz eğitim-öğretim programları ve anlayışı çerçevesinde değerler eğitimi açısından incelemektir. Araştırmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Veriler doküman incelemesi yöntemiyle elde edilmiştir. Araştırma materyali olarak Anar Gafarov ve Zaur Şükürov tarafından Farsçadan Türkiye Türkçesine çevrilen *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eser kullanılmıştır. Verilerin değerlendirilmesinde nitel analiz yöntemlerinden betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Eser, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda yer alan kök değerler ve değerler eğitimi açısından incelenmiştir. *Ahlâk-ı Nâsirî*'de dört temel erdem hikmet, adalet, yiğitlik, iffet olarak belirtilmektedir. Hikmet erdeminin altında yedi, yiğitlik erdeminin altında on bir, iffet erdeminin altında on iki, adalet erdeminin altında on iki tür erdem bulunmaktadır. *Ahlâk-ı Nâsirî*'deki erdemler, öğretim programında yer alan kök değerlerle karşılaştırıldığında *Ahlâk-ı Nâsirî*'deki erdemlerin kök değerlere göre daha detaylı ele alındığı sonucuna varılmaktadır. Bu nedenle değer eğitimi bağlamında, Türk dili ve edebiyatına kazandırılmış olan *Ahlâk-ı Nâsirî* ve benzer ahlak kitaplarından faydalanılmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Ahlâk-ı Nâsirî, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, Değer Eğitimi, Kök Değerler

Abstract

Throughout history, scholars have tried to determine what attitudes and behaviors and personality traits should be in the ideal person. For this, importance has been given to the acquisition of effective values to individuals. In this direction, literary works have been created on subjects such as moral education and value transfer. The aim of this study is to examine the virtues in the Persian ethics book titled *Ahlâk-ı Nâsirî* written by Nasîrüddin Tûsî in the 13th century in terms of values education within the framework of today's education-training programs and understanding. Qualitative research methods were used in the study. The data were obtained by document analysis method. As the research material, *Ahlâk-ı Nâsirî* translated from Persian into Turkish by Anar Gafarov and Zaur Şükürov was used. In the evaluation of the data, descriptive analysis technique from qualitative analysis methods was used. The work was examined in terms of root values and values education in the Turkish Language and Literature Curriculum. In *Ahlâk-ı Nâsirî*, four basic virtues are stated as wisdom, justice, valor and chastity. There are seven virtues under the virtue of wisdom, eleven under the virtue of valor, twelve under the virtue of chastity, and twelve under the virtue of justice. When the virtues in *Ahlâk-ı Nâsirî* are compared with the root values in the curriculum, it is concluded that the virtues in *Ahlâk-ı Nâsirî* are discussed in more detail than the root values. For this reason, in the context of value education, *Ahlâk-ı Nâsirî* and similar moral books that have been introduced to Turkish language and literature should be utilized.

Keywords: Ahlâk-ı Nâsirî, Turkish Language and Literature Education, Value Education, Root Values

Giriş

Bireyin ailede başlayan eğitim-öğretim hayatı okullarda devam eder. Eğitim-öğretim, toplumdaki bireylere mesleki yetkinlikler kazandırmanın yanında onların milli, ahlaki ve kültürel anlamda donanımlı bireyler olmasını da hedefler. Her toplum sahip olduğu maddi ve manevi değerleri gelecek kuşaklara aktararak yaşatmak ister. Bu değerleri aktarmanın en güvenilir yolu da eğitim-öğretim sistemleridir.

Öğrencilere öğretim yoluyla sadece bazı kavramları ve ilkeleri hatırlatma, kavratma, zihinsel işlemlere dayalı problemleri çözme gibi yeterlilikler kazandırılmaz. Bunlarla birlikte öğrenciye okula karşı olumlu tutum eğitimi, ders sevgisi, vatandaşlık hak ve sorumluluklarına karşı duyarlılık, çevreyi korumaya isteklilik vb. özellikleri kazandırmak da hedeflenir. Bu hedefler üç davranış alanında toplanmıştır: bilişsel, psiko-motor ya da devinimsel, duyuşsal hedef alanları. Bilişsel hedefler bilme, anlama, problem çözme, analiz etme, sentez yapma, değerlendirme gibi zihinsel etkinlikleri kapsar. Psiko-motor hedefler zihin-kas koordinasyonu gerektiren etkinlikleri kapsar. Duyuşsal hedefler ise bireyin ilgi ve tutumlarını, akademik özgüvenini, güdü düzeylerini, duygusal özellik ve eğilimlerini kapsar. İlgi, tutum, özgüven, herhangi bir şeyi sevmeye ve saymaya, ulusal ülkelere bağlılık, fikirlere karşı hoşgörülü olma vb. çeşitli insan özellikleri, duygu ve davranış tarzları, eğilimleri duyuşsal alan kapsamında yer alır. Bloom ve arkadaşları duyuşsal alan taksonomisinde duyuşsal özellikleri aşamalandırmışlardır: Birincisi almadır. Alma aynı zamanda bilişsel bir özelliktir. Farkında olma, almaya açıklık, belli bir şeye dikkatini yöneltme gibi. İkincisi tepkide bulunmadır. Uysal davranma, karşılık vermeye isteklilik, karşılık vermekten tatmin gibi. Üçüncüsü değer vermedir. Asıl duyuşsal özellikler bu aşamada gözlemlenir. Bir değeri kabullenme, bir değeri tercih etme, bir değere adanma gibi. Dördüncüsü örgütlemektir. Yeni değeri kendi değerleriyle uyumlaştırma, değer sistemine katma gibi. Beşinci ve sonuncusu bir değer ya da değerler bütünüyle nitelemektir. Değeri davranış ölçütü hâline getirme, kişiliğinin bir parçası hâline getirme gibi. Bu son basamak duyuşsal özelliklerin kişiliğin bir parçası haline gelmesi düzeyidir (Senemoğlu, 2012, s. 394-399).

Duyuşsal hedefler Milli Eğitim'in genel amaçları içerisinde de geniş bir yere sahiptir. Öğretme-öğrenme süreçlerinde önemli bir rol oynar. Öğretmenlere, öğrencilere olumlu duyuşsal özelliklerin kazandırılması ve bu özelliklerin gelişimine katkı sağlamaları konusunda büyük sorumluluklar düşmektedir.

Eğitimde duyuşsal boyutun ihmal edilmemesi gerekir. Çünkü duyuşsal boyut sayesinde insanlar sahip oldukları önemli potansiyellerini kullanabilirler. Duygular, tercihler, sevinçler, duygulanımlar, inançlar, beklentiler, tutumlar, takdir duyguları, değerler, ahlak ve etik değerler vb. öğelerden oluşan duyuşsal boyut hem bireysel hem de toplumsal yaşam için vazgeçilmezdir. Bu bağlamda duyuşsal boyutun birtakım öğelerden oluştuğu ve bu öğelerden biri olan değerlerin de insan yaşamında önemli bir

role sahip olduğu vurgulanır (Dilmaç, Deniz, & Deniz, 2009, s. 9-10).

Değer kavramının Türkçe Sözlük'teki tanımları şu şekildedir:

“1. Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet. 2. Bir şeyin para ile ölçülebilen karşılığı, bedel, kıymet, paha, valör. 3. Üstün nitelik, meziyet, kıymet. 4. Üstün, yararlı nitelikleri olan kimse. 5. fel. Kişinin isteyen, gereksinim duyan bir varlık olarak nesne ile bağlantısında beliren şey. 6.mat. Bir değişkenin veya bilinmeyenin sayı ile anlatımı. 7. Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” (haz.: Şükrü Halûk Akalın, [ve başk.], 2011, s. 607).

Değer kavramı Felsefe, Psikoloji, Sosyoloji, Matematik, İktisat, Dini Bilimler, Tarih vb. bilim alanlarında farklı bakış açılarından kaynaklı farklı tanımları da yapılmıştır. Hatta değer kavramı üzerine yapılan bu farklı tanım ve algılamalar tartışmalara da yol açmaktadır. Değer ve değerler eğitimi hakkında özellikle Eğitim Bilimleri alanında son yıllarda çalışmalar oldukça hız kazanmıştır (Ersoy, 2018, s. 12).

Schwartz'a (1992) göre değer, insanların karşılaştıkları olayları ve etrafındaki diğer kişileri değerlendirmek, bunlar karşısında yapacaklarına karar vererek bunu meşru bir duruma getirmek için kullandıkları ölçütlerdir (akt. Güven, 2014, s. 15).

Değer, bir milletin varlık ve birliğini sağlamakla birlikte bunları devam ettirebilmek için ulusun mensuplarının çoğunluğu tarafından doğru ve gerekli olduğu kabul edilen; onların ortak duygu, düşünce, amaç ve faydasını yansıtan genelleştirilmiş temel ahlaki ilke ve inançlardır (Kızılcık & Erjem, 1994, s. 99). Değer, aynı zamanda bireyin kendi yaşamında neyin doğru, neyin yanlış olduğu konusunda geliştirdiği inançları, arzu edilen ve edilmeyen yargıları olarak da tanımlanabilir (Dilmaç, Deniz, & Deniz, 2009, s. 10). Değer, insanı diğer canlılardan ayıran temel özellikleri içinde barındıran ve insanların davranışlarına yön veren inançlar bütünü şeklinde de ifade edilmiştir (Ulusoy & Dilmaç, 2015, s. 16). Bireylerarası ilişkileri düzenleme, bireysel ya da ortak kararlar alma, seçme, başarıya, sevinme, hüzünlenme, değerlendirme süreçlerinde değerler önemli ölçütlerdir. Bu yönüyle değerler, insan hayatını düzenlemek, yönlendirmek, milli ve ahlaki hususiyetleri belirlemek, kişiler arası saygı ve sevgi gibi hayatı anlamlı kılmak, güdülemek gibi roller üstlenir (Kardaş, 2015, s. 58). İnsan davranışlarını açıklamada değerler önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla değerler toplumların var olmasında, varlığını devam ettirmesinde ve gelişmesinde etkilidir.

Değer, davranışlarımıza yol gösteren ölçüler ve ilkelerdir. Değerler, insana bireysel veya toplumsal açıdan önem kazandırır, üstünlük sağlar. Bu kavramın eğitimle birleştiği noktada değerler eğitimi ortaya çıkmaktadır (Dilmaç & Ulusoy, 2016, s. 16).

Değer eğitimi, insanoğlunun hayatının her safhasında devam eder. Değer eğitiminin önemli bir parçası ise bireyin aldığı eğitim-öğretim sürecinde kazandırılmalıdır. Birey okul, aile ve toplum bütünlüğünde kültürel, ahlaki, milli vb. değerler bütünü

zamanında ve doğru şekilde almış olursa donanımlı, kaliteli, değerlerine ve içinde bulunduğu topluma sahip çıkan bilinçli bir birey olarak farkındalıklarıyla geleceğe yürüyecektir. Bunun sağlanması için de eğitim-öğretim kurumlarında yürütülmekte olan programlara değerler eğitiminin mutlaka karıştırılması, ders içi etkinliklerde de bilgi ve değer edindirmenin sağlanması gerekmektedir (Aktepe, 2016, s. 88).

Devletler eğitim politikalarında vatandaşlarına değer kazandırma düşüncesine sahiptir. Örneğin ülkemizde, sosyoloji, psikoloji, vatandaşlık ve insan hakları, din kültürü ve ahlak bilgisi gibi derslerde öğrencilere doğrudan değer ile ilgili bilgilerin verilmesinin yanında; Tarih, Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı gibi derslerde de doğrudan olmasa bile dolaylı veya örtük program içinde değer bilinci kazandırılmaya çalışılmaktadır (Ulusoy, 2010, s. 33). Milli Eğitim Bakanlığı son yıllarda müfredat programlarında değerler eğitimi gerekli önemi vermektedir. Türk Dili ve Edebiyatı öğretiminde de tıpkı diğer eğitim öğretim alanlarında olduğu gibi değerler eğitimi yer verilmiştir.

MEB 2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda eğitim sistemimizin temel amacı değerlerimiz ve yetkinliklerle bütünleşmiş bilgi, beceri ve davranışlara sahip bireyler yetiştirmek olarak belirtilmiştir. Bilgi, beceri ve davranışlar öğretim programlarıyla kazandırılmaya çalışılırken değerlerimizin ve yetkinliklerin bu bilgi, beceri ve davranışların arasındaki bütünlüğü kuran bağlantı ve ufuk işlevi gördüğü, değerlerimizin toplumumuzun millî ve manevi kaynaklarından damıtılarak dünden bugüne ulaşmış ve yarınlarımıza aktaracağımız öz mirasımız olduğu ifade edilmiştir. Öğretim programlarında bu anlayışla değerlerimiz, ayrı bir program veya öğrenme alanı, ünite, konu vb. olarak yer almamaktadır. Bunun aksine bütün eğitim sürecinin gerçek gayesi ve ruhu olan değerlerimiz, öğretim programlarının her birinde ve her bir biriminde yer almaktadır. Öğretim programlarında yer alan 'kök değerler' şunlardır: *adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik* (MEB, 2018, s. 5-6). Bu değerler öğretim programı rehberliğinde öğrencilere kazandırılarak toplum içerisinde davranışa dönüştürülmesi sağlanacaktır. Edebiyat eserleri de öğrencilere söz konusu değerleri kazandırmada bir araçtır.

MEB 2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nın özel amaçları içinde: "Edebiyatın doğasını, işlevini, birey ve toplum için önemini kavramaları, edebî metinler aracılığıyla Türkçenin inceliklerini, Türk edebiyatının tarih içinde gösterdiği değişim ve gelişimi tanımaları, Türk edebiyatına ait eserler aracılığıyla millî, manevi, ahlaki, kültürel ve evrensel değerleri anlamaları" maddeleri yer alır. Burada, sahip olunan değerlerin eğitim-öğretim aracılığıyla gelecek nesillere aktarılması gerektiğini vurgulamaktadır (MEB, 2018, s. 12).

Edebî eserlerin büyük bir kısmı insanları çeşitli yönlerden eğitmek amacıyla yazılmıştır. İnsana ait birtakım değer ve özelliklerin yerleşmesi ve devamlılığı, toplumsal hayatın ve içinde bulunulan çağın gerektirdiği değerlerin benimsenmesi konusunda

önemli roller oynar. Edebî eserler hem bireysel hem de sosyal hayatla ilgili olarak iyiye, doğruya, güzele yönelme ve yeni değerler kazandırma yolunda insanları eğitir ve yönlendirir (Kavcar, 1999, s. 6).

Türkler verdikleri eserlerle binlerce yıl önce yaşayışlarını, kültürel ve ahlaki değerlerini yazıya geçirerek ölümsüz kılmışlardır. Bu eserler insanlara rehberlik ettikleri gibi devlet yöneticilerine de yönetimle ilgili önerilerde bulunarak yol göstermiştir (Çeçen, 2017, s. 23).

İslamiyet'ten önceki dönemde Kök Türk Yazıtları'nda hükümdar halkına nasihatler de verir. Türkler İslam dinini kabul ettikten sonra verdikleri eserlerde ayet ve hadislerden beslenmişlerdir ki ayet ve hadisler de insanlar için bir öğüt, nasihattir. İlk İslami eserlerden Kutadgu Bilig halk ve hükümdar için bir nasihat kitabıdır. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk eserinde yer alan atasözleri de halk için bir uyarı, bir öğüttür. Edip Ahmet Yükneki'nin Atabetül-Hakâyık adlı eseri bir ahlak kitabıdır. Ahmed Yesevi'nin hikmet adı verilen dinî ve didaktik şiirlerden oluşan Dîvân-ı Hikmet'i bireyi ahlaki yönden eğitmek amacı taşır. Bu eserlerin yanı sıra Türk coğrafyasında ahlak ilmi, erdemler gibi konularda da tercüme ve telif birçok eser yazılmıştır. Söz konusu edebî eserlerde toplumun sahip olduğu değerler kültürel öğelerle birleştirilerek gelecek kuşaklara aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece hem toplumun hem bireyin eğitilmesi hedeflenmiştir.

İranlı âlim ve filozof Nasîrüddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsîrî* adlı eseri de ahlak felsefesi ve ahlak eğitimi konusunda verilmiş önemli bir edebî eserdir.

Bu çalışmanın amacı, Nasîrüddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsîrî* adlı eserinde yer alan erdemleri günümüz eğitim anlayışı çerçevesinde değerler eğitimi açısından incelemektir. Yapılan literatür taramasında gerek dönemi gerekse günümüz için ahlak kitabı olarak önemli bir kaynak olan *Ahlâk-ı Nâsîrî*'nin bir bölümünde yer alan erdemleri değerler eğitimi açısından analiz eden bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda alana katkı sağlamak amacıyla araştırmada “Nasîrüddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsîrî* adlı eserindeki erdemler eğitim-öğretimde duyuşsal hedefler açısından nasıl değerlendirilir, *Ahlâk-ı Nâsîrî* hangi erdemleri kapsamaktadır, bu erdemler ile bugün Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda dikkate alınan kök değerler arasındaki ilişki nasıldır” gibi sorulara cevap aranmıştır.

1.1. Nasîrüddin Tûsî ve Ahlâk-ı Nâsîrî Hakkında

Nasîrüddin Tûsî'nin kesin olmamakla birlikte 1201'de Horasan'ın Tus şehrinde doğduğu, 1274'te Bağdat'ta öldüğü belirtilir. Çocukluk yaşlarından itibaren ilimle meşgul olmuş ve ilk öğrenimini ilahiyat ve hukuk bilgini olan babasının yanında almıştır. Devrin meşhur bilginlerinden matematik, mantık, hukuk, tıp, fıkıh, kelam, ahlak, felsefe dersleri almıştır (Şimşek, 2005, s. 2-4).

Nasîrüddin Tûsî ‘Son Filozof’, ‘Asrın Yegânesi’, ‘İnsanlığın Öğretmeni’ gibi ünvanlarla anılır. Ülkemizde de giderek tanınmakta ve özellikle ahlak felsefesi alanında yerini almaktadır. *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eser uzun yıllar Orta ve Yakın Doğu okullarında okutulmuştur. İslam dünyasında ilk sistematik ahlak kitabı olarak bilinir. Tûsî’yi 13. yüzyıldan günümüze taşıyan özelliklerinden biri de onun bilime verdiği önem ve metodolojik bakış açısıdır. Bilimi, teorik bilgi ve pratik bilginin birlikteliği içinde ele almıştır. Tûsî, ünlü Merâgâ Gözlemevi’nin kurulması ve yaşatılmasında, fikri bir çöküşün yaşandığı bir dönemde felsefi ilimlerin yeniden canlanması ve ilerlemesinde etkin rol oynamıştır (Taştan, 2015, s. 153-173).

Nasîrüddin Tûsî (1201-1274), İbn Sînâ’nın meşhur yorumcusudur. Felsefe, matematik, tıp, psikoloji, astronomi gibi birçok alanda eserler vermiştir ve en ünlü eseri ise *Ahlâk-ı Nâsirî*’dir. Müellif, bu eseri kaleme almasının nedenini şu şekilde açıklamaktadır: Kûhistan valisinin kendisine İbn Miskeveyh’in Tehzîbu’l-Ahlâk’ını Arapçadan Farsçaya çevirmesini teklif etmesi üzerine, kendisi bu eser hakkında olumlu görüşler öne sürmüştür; fakat eserin üslubunun bozulabileceği endişesinden dolayı bunun yerine o günkü felsefe ve hikmet birikimini de içeren yeni bir ahlak kitabı yazılmasının uygun olacağını valiye söylemiştir. Valinin bu teklifi kabul etmesi üzerine Tûsî eseri kaleme almış ve Vali Nasîrüddin Abdurrahîm’e nispetle bu esere *Ahlâk-ı Nâsirî* ismini vermiştir (Tacı, 2007, s. 189).

İslami açıdan ahlak teorisini ele alan eserler eğitim açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Bu eserlerden birisi olan *Ahlâk-ı Nâsirî* de ahlak eğitiminin ve değerler eğitimin nereden başlaması gerektiğini açıklayan önemli bir eserdir (Çelikel, 2022, s. 117).

Nasîrüddin Tûsî’nin ahlak felsefesiyle ilgili temel konuları ele aldığı, İslam dünyasında ilk sistematik ahlak kitabı olarak bilinen Farsça *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eseri, Ma’rûf Efendi tarafından 1547 yılında Terceme-i Kitâbü’l-Ahlâk adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu Türkçe çeviri, Eski Türkiye Türkçesi gramer özelliklerini taşımaktadır. *Ahlâk-ı Nâsirî*’nin İran’da ve İran dışında, tam veya eksik olarak seksene yakın yazma nüshası olduğu bilinmektedir. *Ahlâk-ı Nâsirî*, Rahim Sultanov tarafından Farsçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu söz konusu tercüme de Abdolvahap Taştan ile Habil Nazlıgil tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak 2005 yılında Fecr Yayınları’ndan *Ahlâk-ı Nâsirî* adıyla yayımlanmıştır. Yine *Ahlâk-ı Nâsirî*’yi Anar Gafarov ve Zaur Şükürov da Farsçadan Türkiye Türkçesine çevirerek ilk baskısı 2007’de olmak üzere Litera Yayıncılık’tan *Ahlâk-ı Nâsirî* adıyla yayımlamışlardır (Erbay, 2023, s. 18).

Bu makalede Anar Gafarov ve Zaur Şükürov tarafından Farsçadan Türkiye Türkçesine *Ahlâk-ı Nâsirî* adıyla yapılan çeviri eser incelemeye kaynak oluşturacaktır. Eser Tûsî’nin giriş kısmı ile birlikte üç makaleden oluşmaktadır. Giriş kısmında müellif eseri yazma sebebini açıklar, devamında bir mukaddime ve fihrist yer alır. Birinci makale ‘ahlak terbiyesi’ başlığı altında iki kısımdan oluşur. Birinci kısım ‘ilkeler hakkında’ olup

yedi fasıldan oluşur. İkinci kısım ‘maksatlar hakkında’ olup on fasıldan oluşur. İkinci makale ‘ev idaresi’ hakkında olup beş fasıldan oluşur. Üçüncü makale ‘devlet yönetimi’ hakkında olup sekiz fasıldan oluşur. Bu çalışmada *Ahlâk-ı Nâsırî*’nin birinci makalesinin ikinci kısmının üçüncü, dördüncü ve beşinci fasılları değerler eğitimi bağlamında değerlendirilecektir. Üçüncü fasıl ‘güzel ahlaki oluşturan erdem cinslerinin sayısı’, dördüncü fasıl ‘erdem cinslerinin altında olan türler’, beşinci fasıl ‘erdem cinslerinin zıtları olan erdemsizlik sınıflarının sayısı’ başlıklarından oluşmaktadır (Tûsî, 1236/2020, s. 5-8).

Erdem kelimesi güzel ahlakla donanabilmek için insanın taşıması gereken üstün nitelikler olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla erdem, bugün çağdaş eğitim anlayışında ‘değer’ kavramıyla karşılık bulmaktadır. *Ahlâk-ı Nâsırî* bireyin eğitiminde önemli olduğu kadar günümüz insanları için de gerekli nasihatler içermektedir. Eser, çocukların kişilik ve ahlak gelişimine ışık tutacak bilgilerle doludur. Tûsî, eserinde davranış açısından ideal insan yetiştirme çabası içindedir. Genel olarak eğitim açısından kapsamlı bir eser olan *Ahlâk-ı Nâsırî*, değerler eğitimi açısından da oldukça önemlidir.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma, belli bir sorunun ya da soruların sistematik ve mantıklı bir şekilde cevaplandırılmasına yönelik yapılıdır. Sosyal olgular ve olaylar değişkendir. Dolayısıyla eğitim araştırmaları da sosyal olgular içerisinde değerlendirilmiştir. Sosyal bilimlerin değişken sonuçlar içeren yapısı eğitim araştırmacılarını nitel araştırma yöntemlerine göre araştırma modelleri bulmaya yöneltmiştir. Nitel araştırma görüşme, gözlem ve doküman analizi gibi nitel bilgi toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi, bütüncül bir şekilde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma biçimidir (Yıldırım, 1999, s. 7-10). Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eserde yer alan erdem cinsleri ve MEB Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı’nda yer alan kök değerler nitel bir yaklaşımla yorumlanıp değerlendirilmiştir.

2.2. Verilerin Toplanması

Veri toplama sürecinde çalışmanın konusu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Daha önce yapılan çeşitli yazılı kaynaklar tespit edilip mümkün olduğunca birincil kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur.

Doküman incelemesi, araştırılması amaçlanan olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Dokümanlar nitel araştırmalarda etkili bir şekilde kullanılmalıdır. Özellikle eğitim alanında yapılan araştırmalarda ders

kitapları, müfredat yönergeleri, öğretmen ve öğrenci kitapları vb. dokümanlar önemli veri kaynaklarıdır. Doküman incelemesi yapılırken dokümanlara ulaşma, orijinalliğini kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme, veriyi kullanma aşamaları takip edilir (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 189-201).

Nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi yöntemi uygulanmıştır. Araştırmada Anar Gafarov ve Zaur Şükürov tarafından Farsçadan Türkiye Türkçesine *Ahlâk-ı Nâsrî* adıyla yapılan çeviri eser araştırma materyali olarak kullanılıp doküman incelemesi yöntemi uygulanarak Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda yer alan kök değerler ve değerler eğitimi açısından incelenmiştir.

2.3. Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen verilerin incelenmesinde nitel veri analizi yöntemlerinden betimsel analiz kullanılmıştır.

Betimsel analize göre, elde edilen veriler önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Veriler araştırma sorularının ortaya koyduğu temalara göre de düzenlenebilir, görüşme ve gözlem sırasında kullanılan sorulara göre de düzenlenebilir. Bu tür analizde amaç, ulaşılan bulguları düzenlemiş ve yorumlamış şekilde okura sunmaktır. Dolayısıyla elde edilen veriler öncelikle sistematik ve açık bir biçimde betimlenir; sonra bu betimlemeler açıklanır ve yorumlanır ve birtakım sonuçlara varılır. Betimsel analiz dört aşamadan meydana gelir: 1) betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma. 2) Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi. 3) Bulguların tanımlanması. 4) Bulguların yorumlanması (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 239-240).

3. Bulgular ve Yorum

Bugün değer olarak adlandırılan üstün ahlak özellikleri *Ahlâk-ı Nâsrî*'de erdem terimine tekabül etmektedir. Erdem alçakgönüllülük, yiğitlik, doğruluk, iyi olma, bilgelik, yardımseverlik, ruhsal yetkinlik, kendini bilme vs. gibi üstün niteliklerin genel adıdır.

Eserde birinci makalenin ikinci kısmının üçüncü faslı güzel ahlakı oluşturan erdem cinslerini konu edinmektedir. Eserin bu faslında nefis ilminde, insanî nefsin üç kuvvesinin olduğu belirtilir: Birincisi melekî nefis olarak adlandırılan düşünme kuvvesidir. Bu kuvve düşünme ve ayırt etmenin ve işlerin hakikatleri hakkında inceleme yapma arzusunun ilkesidir. İkincisi yırtıcı nefis olarak adlandırılan gazabî kuvvedir. Bu kuvve öfkenin, cesaretin, tehlikelere atılmanın, yükselmenin arzusunun ilkesidir. Üçüncüsü hayvânî nefis olarak adlandırılan şehvânî kuvvedir. Bu kuvve şehvetin, yiyecekler ve içeceklerden alınan lezzet arzusunun ilkesidir. Nefsin erdemlerinin sayısı da bu üç kuvveye göre olmalıdır. Düşünen nefsin hareketi dengede olduğu zaman bu hareketen *ilm* erdemi meydana gelir ve buna bağlı olarak *hikmet* erdemi lazım gelir. Yırtıcı nefsin hareketi dengede olduğu zaman, akleden nefse boyun eğip sınırları zorlamadığı zaman bu hareketten *hilm* erdemi ortaya çıkar ve buna bağlı olarak *yiğitlik* erdemi lazım

gelir. Behimî nefsin hareketi dengede olduğu zaman akleden nefse itaat ettiğinde bu hareketten *iffet* erdemi ortaya çıkar ve buna bağlı olarak *cömertlik* erdemi lazım gelir. Bu üç erdem *ilm*, *hilm*, *iffet* birbiriyle uyumlu olduğu zaman bu erdemlerin yetkinlik ve tamlığını sağlayan *adalet* erdemi ortaya çıkar. Kuvvelerin kendi aralarındaki tutumu ifrat ve tefrit olmaksızın gereken ölçüde dengede olursa erdem meydana gelir. Bu doğrultuda erdemler temelde dördtür: birincisi teorik kuvveden doğan *hikmet*, ikincisi pratik kuvveden doğan *adalet*, üçüncüsü gazabi kuvveden doğan *yiğitlik*, dördüncüsü şehvet kuvvesinden doğan *iffet*. Hikmet, varlığa dair her şeyin bilgisinin meydana gelmesidir. Böylece hikmet, bilgisel ve eylemsel; yani teorik ve pratik olmak üzere iki türdür. Yiğitlik, gazabi nefsin düşünüen nefse boyun eğmesidir ve böylece nefis tehlikeli işlerle uğraşmamış olup göstermiş olduğu sabır övgüye layık olur. İffet, şehvetin düşünüen nefse itaat etmesidir ve böylece kendisinde hürriyet etkisi ortaya çıkar, nefsin isteklerine boyun eğmemiş olur. Adalet, bütün bu kuvvelerin uyum içinde olmasıyla olur ve böylece hakkı gözetme ve hakkını alma etkisi ortaya çıkar (Tûsî, 1236/2020, s. 89-92).

Üçüncü fasılda güzel ahlaki oluşturan erdem cinslerinden ve nefis ilminde; yani bugünkü psikoloji ilminde insani nefsin üç kuvvesinin olduğu belirtilmiştir. Bu kuvveler ve iradenin etkisiyle davranışların gerçekleştiği ifade edilmiştir. Bu kuvvelerin birinin diğerine baskın olması durumunda diğerleri kaybolur. Birincisi düşünme kuvvesi, ikincisi yırtıcı nefis olan gazabî kuvve, üçüncüsü hayvânî nefis olarak bilinen şehvânî kuvvedir. Buradaki görüşler ile Freud'un (1923) Yapısal Kişilik Kuram'ı arasında büyük benzerlikler olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre düşünme kuvvesi Freud'un kuramında egoya; gazabî kuvve süper egoya; şehvânî kuvve de ide tekabül etmektedir. *Ahlâk-ı Nâsırî*'de bu üç kuvvenin Freud'un kuramında da bu üç sistemin dengede olması gerektiği belirtilir. Bu sayede insan davranışlarının erdemli bir şekilde gerçekleşeceği ve sağlıklı ve ahlaki bir kişiliğin bu yolla oluşacağı vurgulanmaktadır (Erbay, 2023, s. 34).

Tûsî'ye göre temelde erdemler dört tanedir. Bunlar: hikmet, adalet, yiğitlik, iffet. Bu erdemler insanın kişiliğinde taşıdığı düşünme, öfke, aşırı arzu yetisine göre ortaya çıkmıştır.

Dört temel erdem cinsinin altında birçok türde erdem bulunmaktadır. Tûsî, dördüncü fasılda bu erdem türlerini açıklamıştır (Tûsî, 1236/2020, s. 93-97). Bu erdem türleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Ahlâk-ı Nâsırî'de Yer Alan Erdem Türleri			
Hikmet Erdemi ve Alt Türleri	Yiğitlik Erdemi ve Alt Türleri	İffet Erdemi ve Alt Türleri	Adalet Erdemi ve Alt Türleri
1. zekâ	1. <i>nefs büyüklüğü</i>	1. <i>hayâ</i> (utanma)	1. <i>dostluk</i>
2. hızlı anlayış	2. <i>cesaret</i>	2. <i>yumuşak başlılık</i>	2. <i>birlik</i>
3. zihin berraklığı	3. <i>yüce gayelilik</i>	3. <i>güzel gidişatlılık</i> (güzel yol tutma)	3. <i>vefa</i>

4. öğrenme kolaylığı	4. <i>sebat</i> (kararlılık)	4. <i>kendisiyle barışık olma</i>	4. <i>şefkat</i>
5. <i>güzel akletme</i>	5. <i>hilm</i> (yumuşak huyluluk)	5. <i>dinginlik</i>	5. <i>akrabayı gözetme</i>
6. <i>bellekte tutma</i>	6. <i>soğukkanlılık</i>	6. <i>sabır</i>	6. <i>mükâfat</i> (iyiliğe iyilikle karşılık verme)
7. <i>hatırlama</i>	7. <i>gözü peklik</i> (cesaret)	7. <i>kanaat</i> (yetinme)	7. <i>iyi ilişki</i>
	8. <i>dayanıklılık</i>	8. <i>ağırbaşlılık</i>	8. <i>güzel yargı</i>
	9. <i>tevazu</i> (alçak gönüllülük)	9. <i>sakinme</i>	9. <i>sevecenlik</i> (sevgi)
	10. <i>hamiyet</i> (milletini ve yurdunu koruma çabası)	10. <i>düzenlilik</i>	10. <i>teslimiyet</i> (kabullenme)
	11. <i>incelik</i> (naziklik)	11. <i>hürriyet</i> (bağlı olmama)	11. <i>tevekkül</i> (Allah'a güvenme)
		12. <i>cömertlik</i>	12. <i>ibadet</i> (Allah'a kulluğunu gösterme)
		12.1. <i>eli açıklık</i>	
		12.2. <i>diğergamlık</i> (kendinden çok başkalarını düşünerek verme)	
		12.3. <i>affetme</i> (bağışlama)	
		12.4. <i>insâniyet</i> (insanca davranma)	
		12.5. <i>asalet</i>	
		12.6. <i>yardımseverlik</i> (dostça davranma)	
		12.7. <i>el açıklığı</i>	
		12.8. <i>hoşgörülü davranma</i>	

Beşinci fasılda erdem cinslerinin zıtları olan erdemsizlik sınıflarına yer verilmiştir. Temelde dört tür erdem olduğu için erdemsizlik cinsleri de ilk olarak dört tanedir (Tûsî, 1236/2020, s. 98). Bu erdem türleri Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Ahlâk-ı Nâsırî'de Erdem Cinslerinin Zıtları Olan Erdemsizlik Sınıfları	
hikmetin zıddı	<i>cehalet</i>
yiğitliğin zıddı	<i>ödleklik</i> (korkaklık)
iffetin zıddı	<i>hazlara düşkünlük</i>
adaletin zıddı	<i>zulüm</i>

Bununla birlikte her erdemın karşısında iki tür erdemsizlik vardır. Tüm erdemler kendi içinde bir ölçüde, dengede olmalıdır, ne olması gerekenden fazla ne de az. Dolayısıyla bir erdem, biri ifrat diğeri tefrit sınırında iki tane erdemsizliğe sahiptir. Bazı erdemsizliklerin bilinen yaygın isimleri vardır: mesela hayâ erdeminin iki ucu *arsızlık* ve *çekingelik*, cömertlik erdeminin iki ucu *israf* ve *cimrilik*, tevazu erdeminin iki ucu *büyüklenme* ve *kendini küçük görme*, ibadet erdeminin iki ucu *günahkârlık* ve *kayıtsızlık* gibi (Tûsî, 1236/2020, s. 98-102). Bu erdem türleri Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Ahlâk-ı Nâsırî'de Erdem Cinslerinin Karşısında Yer Alan İki Tür Erdemsizlik	
hikmetin karşısında	<i>kurnazlık ve aptallık</i>
yiğitliğin karşısında	<i>cüretkârlık ve korkaklık</i>
iffetin karşısında	<i>hazlara düşkünlük ve isteksizlik</i>
adaletin karşısında	<i>zulüm ve zulme boyun eğme</i>

Ahlâk-ı Nâsırî'de yetkin bir insanda olması gerektiği belirtilen dört temel erdemi ve bu erdemlerin alt türlerini oluşturan erdem türlerini Bloom ve arkadaşlarının oluşturduğu 'duyuşsal alan taksonomisi'ne göre incelediğimizde hikmet erdemi ve alt türlerinin bilişsel; adalet, yiğitlik, iffet erdemleri ve alt türlerinin de duyuşsal özellikler taşıdığı görülmektedir. Duyuşsal alan taksonomisindeki ilk düzey olan 'alma'nın da aslında bilişsel özellik taşıdığı belirtilmiştir. Dolayısıyla hikmet erdemi ve alt türleri de yine duyuşsal alan taksonomisinin ilk basamağı ile benzerdir.

MEB 2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda belirtilen on kök değer (adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik) ile *Ahlâk-ı Nâsırî*'de yer alan erdemleri ilişkilendirip incelediğimizde adalet değerini *Ahlâk-ı Nâsırî*'de dört temel erdemden birisi; dostluk değerini adalet erdeminin bir alt türü; öz denetim değerini iffet erdeminin bir alt türü olan kendisiyle barışık olma; sabır değerini iffet erdeminin bir alt türü; saygı değerini adalet erdeminin bir alt türü olan iyi ilişki; sevgi değerini adalet erdeminin bir alt türü olan sevecenlik; sorumluluk değerini iffet erdeminin bir alt türü olan düzenlilik; vatanseverlik değerini yiğitlik erdeminin bir alt türü olan hamiyet; yardımseverlik değerini iffet erdeminin bir alt türü olan cömertlik erdeminin bir alt türü olarak görmekteyiz. *Ahlâk-ı Nâsırî*'de, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'ndaki dürüstlük değeri ile doğrudan ilişkili bir erdem türü tespit edilememiştir.

4. Sonuç

Bir toplum ahlaki ve kültürel bakımdan değerlerini benimsemiş ve bu değerleri sahip olduğu yetkinliklerle bütünleştirmiş bireyler sayesinde varlığını koruyup sürdürür. Bazen dönemin şartlarına göre bu değerler veya değer yargıları yıpranır. Bu nedenle sahip olunan değerlerin tekrar bireye ve dolayısıyla topluma hatırlatılması ya da güncellenmesi gerekir. Bu değerler bireye ailede başlayan eğitimin yanı sıra eğitim kurumları, öğretim programları ve materyalleriyle en iyi şekilde kazandırılır. Değerler eğitimi verilirken sahip olunan değerleri tarih boyunca bünyesinde taşıyıp koruyan ve nesilden nesile aktaran Türk edebiyatı tarihindeki birçok kıymetli eserden faydalanılmalıdır. Değerler eğitimi bazen *Ahlâk-ı Nâsurî*'de olduğu gibi doğrudan güzel ahlaki oluşturan erdemler/değerler olarak bazen de dolaylı şekilde edebî metinlerin içinde örtük olarak öğrenciye verilir. *Ahlâk-ı Nâsurî*'de dört temel erdem altında toplam elli tane üstün ahlak özelliği belirtilmektedir. *Ahlâk-ı Nâsurî* bir ahlak kitabı olarak bireyi ahlaki yönden eğitmeyi amaçladığı için güzel ahlaki oluşturan üstün nitelikleri, öğretim programlarımızda yer alan kök değerlere göre daha detaylı şekilde ele almıştır.

Ahlâk-ı Nâsurî özellikle bireyin sahip olması gereken değerler; yani üstün ahlak özellikleri konusunda eğitim-öğretimin amacına hizmet edebilir nitelikte bilgiler içermektedir. Öğretim programı hazırlayanlar, duyuşsal hedefler bakımından derslerin içeriklerine de uygun olarak *Ahlâk-ı Nâsurî* ve edebiyat tarihimiz boyunca kaleme alınmış diğer önemli ahlak kitaplarından bu doğrultuda kaynak olarak faydalanılmalıdır. Böylece kök değerler olarak belirtilen değerlerin alt türleri oluşturulup bu değerler öğretim materyalleri aracılığıyla öğrenciye kazandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2011). *Türkçe Sözlük*. (11. baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akhan, N. E., Subaşı, E., & Açıllı, F. B. (2020). Öğretmen Adaylarının Kök Değerlere İlişkin Görüşleri. *Eğitim ve Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 115-134.
- Aktepe, V. (2016). Ailede değerler eğitimi ve program ihtiyacı. *Farklı yönleriyle değerler eğitimi* içinde (s. 77-94). Ankara: Pegem Akademi.
- Çeçen, H. (2017). Tariku'l-Edeb'de Değer Eğitimi. *Elektronik Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(11), s. 23-33.
- Çelikel, B. (2022). *Benliğin İnşası Ahlâk-ı Nâsurî'nin Eğitim Bakımından İçerik Analizi*. (2. baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Dilmaç, B., Deniz, M., & Deniz, M. E. (2009). Üniversite Öğrencilerinin Öz-Anlayışları ile Değer Tercihlerinin İncelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(18), s. 9-24.
- Dilmaç, B., & Ulusoy, K. (2016). *Değerler Eğitimi* (4. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Erbay, A. (2023). Terceme-i Kitâbü'l-Ahlâk Adlı Eserin Dil Özellikleri, Transkripsiyonlu

Metni ve Dizini Hazırlanarak Dil ve Edebiyat Eğitimi Yönünden İncelenmesi. Marmara Üniversitesi: [Yayımlanmamış doktora tezi].

- Ersoy, H. Y. (2018). Değerler Eğitimi Açısından Türk Dili ve Edebiyatı Programında Dîvânü Lugâti't Türk. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(7), s. 11-31.
- Güven, A. Z. (2014). *Değerler Eğitimi ve Türkçe Derslerinde Değerlerin Kullanımı*. Ankara: Palet Yayınları.
- Kardaş, M. N. (2015). Orhun Abidelerinin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Bakımından Önemi III: Bilge Kağan Abidesi. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), s. 55-70.
- Kavcar, C. (1999). *Edebiyat ve Eğitim* (3. baskı). Ankara: Engin Yayınevi.
- Kızılçelik, S., & Erjem, Y. (1994). *Açıklamalı sosyoloji terimler sözlüğü*. Ankara: Atilla Kitabevi.
- MEB. (2018). Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programı.
- Senemoğlu, N. (2012). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim* (22. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Şimşek, A. (2005). Nasireddin Tûsî'nin Ahlâk ve Eğitim Anlayışı. Marmara Üniversitesi: [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi].
- Takcı, H. (2007). Ahlâk-ı Nâsırî. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(15), s. 189-192.
- Taştan, A. (2015). Nasîruddin Tusî'nin Ahlâk-ı Nâsırî Adlı Eserindeki Görüşleri ve Günümüz Toplumlarına Yansımaları. A. Ünal (Dü.), *Geçmişten Geleceğe Ahlâk içinde* (s. 153-173). Bartın Üniversitesi Yayınları.
- Tûsî, N. (2020). *Ahlâk-ı Nâsırî* (4. baskı). (A. Gafarov, & Z. Şükürov, Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 1236)
- Ulusoy, K. (2010). Değer Eğitimi: Davranışçı ve Yapılandırmacı Yaklaşımına Göre Hazırlanan Tarih Programlarında Değer Aktarımı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), s. 32-51.
- Ulusoy, K., & Dilmaç, B. (2015). *Değerler eğitimi*. (3. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Yeşilyaprak, B., & Uçar, E. (2012). Öğrenmeden Öğretime. B. Yeşilyaprak (Dü.) içinde, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*. (9. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. (1999). Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Eğitim ve Bilim*, 23(112), s. 7-17.

Uzak Lehçelerin Geldiği Kaynak Dil Eski Türkçe mi Ana Türkçe mi?

Is the Source Language of Distant Dialects Come from:
Old Turkish or Main Turkish?

Neslihan Alturan

İstanbul/Türkiye

neslihanalturan@gmail.com

orcid: 0000-0002-6122-656X

Atıf Citation

Alturan, Neslihan (2024).
Uzak Lehçelerin Geldiği
Kaynak Dil Eski Türkçe mi Ana
Türkçe mi? *BABUR Research*,
3 (1), 279-285.

Gönderim Submitted
17.02.2024

Revizyon Revision
12.03.2024

Kabul Accepted
15.03.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

BABUR
RESEARCH

Öz

Bu çalışmada, Türk dili tarihi gelişimi ve uzak lehçelerden Çuvaşça, Yakutça ve çağdaş Türk lehçeleri arasında bağımsız bir grup olarak yer alan Halaçça hakkında kısa bilgiler verilerek bu lehçelerin Türk dilinden ayrılma dönemleri bakımından geldiği kaynak dil irdelenmiştir. Tarama çalışmalarından hareketle Çuvaşçanın İlk Türkçe dönemi sonunda, Yakutçanın yükselen diftonglara sahip olması nedeniyle milat başlarında Ana Türkçe döneminde, Halaççanın ise arkaik özellikler barındırması sebebiyle Eski Türkçe dönemi oluşurken ayrıldığı görülmüştür. Araştırma sırasında kaynaklarda Türk dili tarihi dönemlerinin sınıflandırma ve adlandırmalarıyla ilgili araştırmacıların ortak bir noktada buluşmadığı fark edilmiştir. Eski çağlara gidildikçe, yani karanlık dönemlerde yazılı bulguların azalması sebebiyle incelemeler ulaşılabilen kısıtlı verilere göre yapılmaktadır. Bu durum Türkologlar tarafından farklı görüşlerin ortaya atılmasının nedenini açıklar niteliktedir.

Anahtar sözcükler: Çuvaşça, Yakutça, Halaçça, arkaik diller, uzak lehçeler

Abstract

In this study, the historical development of the Turkish language and the source language of these dialects in terms of the periods of their separation from the Turkish language are examined by giving brief information about Chuvash, Yakut language and Khalaj, which is an independent group among contemporary Turkish dialects. Based on the scanning studies, it is seen that Chuvash was separated at the end of the Early Turkish period, Yakut language was separated in the Early Modern Turkish period due to its rising diphthongs, and Khalaj was separated during the formation of the Old Turkish period due to its archaic features. During the research, it was realized that researchers do not meet at a common point regarding the classification and naming of the periods of Turkish language history in the sources. Due to the decrease in written findings as we go to the ancient ages, that is, in the dark periods, analyzes are made according to the limited data that can be accessed. This situation explains why different opinions are put forward by Turkologists.

Keywords: Chuvash, Yakut language, Khalaj, archaic language, distant dialects

0. Giriş

Dil, bir sistemdir. Bu sistem en küçük biçimiyle seslerden, seslerin bir düzen içinde bir araya gelmesiyle oluşan morfem, kelime ve cümlelerden meydana gelmektedir. Doğal dillerde var olan sesler, her dilde o dile ait kurallar çerçevesinde bir araya gelerek kelimeler oluşturabilir (Demir ve Yılmaz, 2016: 15-16). Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir araç, kendine özgü kuralları olan ve yalnızca bu kurallar çerçevesinde gelişen canlı varlık, temeli bilinmeyen dönemlerde atılmış gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş adeta toplumsal bir kurumdur (Ergin,2005: 3). Oluşum sürecini tamamlamış doğal dillerin tümü belli bir kesim arasında kullanılmış ve gelişmiştir. Ancak yeterli konuşur sayısına sahip olmayan diller zaman içinde unutulmaya yüz tutmuştur.

Her kültürün dilin kökenini saptamakla ilgili soruları ve verdiği mitlerle örülü yanıtları bulunmaktadır. Günümüzden çok da uzak olmayan zamanlarda dillerin nasıl ortaya çıktığı bilimsel araştırmalara konu olmuş ve çeşitli varsayımlar öne sürülmüştür. Dil aktarımı ve metinlerle ilgili sorunların çözümü için dil incelemelerinin yapılması kaçınılmazdır. Büyük emek ve özveri ile gerçekleştiren Türkoloji çalışmaları dil alanına ışık tutmaktadır.

1. Dil Araştırmaları ve Türk Dili Tarihi Gelişimi

Filoloji, dili kendisine inceleme alanı olarak seçen bilim dalıdır. Bu bilim dalında dilin tarihî gelişimi ön planda tutularak Türkiye’de dil bilgisinin çeşitli sorunları ele alınmaktadır. Bu alanda çalışan önemli araştırmacılar bulunmaktadır. Fakat çalışmalar incelendiğinde bazı konularda farklı görüşlerin olduğu görülmektedir. Bir ana dilden zaman içinde ayrılan dillerin birbirleriyle veya kaynak dille ilişkileri ve bu ilişkiler de göz önünde bulundurulurken nasıl adlandırılacakları dilcilikte önemli bir sorundur (Demir, 2006: 119).

Aynı kaynaktan gelen akraba diller, köken bakımından birbirlerine yakın dillerdir. Bu diller kendi aralarında bir dil ailesi oluştururlar. Dil aileleri bir ana dilden gelişme yoluyla ayrılmış bulunan dillerin kurmuş olduğu topluluktur. Dünyadaki diller bu şekilde çeşitli dil ailelerine ayrılmaktadır. Eski dönemlerden kalma yazılı kaynakların az olmasına rağmen diller arasındaki benzerlikler eskiden böyle bir dilin var olduğuna işaret etmektedir. Günümüzde çok büyük farklarla birbirinden uzaklaşmış bulunan dillerin karanlık dönemlerde, binlerce yıl evvel ve henüz tespit edilemeyen bir arazide konuşulmuş bulunan bir ana dilden çıkmış olduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 2005: 6). Türkçenin milattan sonra 2000, milattan önce de en az 3500 olmak üzere uzun bir tarihi geçmişe sahip olduğu belgelerle sabittir (Karahan, 2011: 13).

Yeryüzünde yaygın olarak kullanılan dillerin tarihsel gelişim süreçleri bakımından incelemeler yapılarak ulaşılabilen ilk verilerine doğru gidildikçe belli dönemlerde belli dillerden türemiş akraba diller oldukları ve bu akrabalık bağlarıyla belli dil aileleri meydana getirdikleri açıkça görülmektedir. Dillerin kaynak dillerden ayrıldıkları tarih bazı durumlarda belgelerle takip edilebilse de yazılı belgelerin bulunmadığı dönemlerde

ayrılan dillerle ilgili net bir savın ortaya atılmıyor olması ve varsayımlardan hareket edilmesi kaçınılmazdır. Bu duruma örnek olarak Türkçenin geri kalanından erken bir dönemde ayrılan Çuvaşça ve daha sonraki bir dönemde ayrılan Yakutça uzak lehçeleri verilebilir. Bu iki lehçe de günümüzde diğer Türk dil ve lehçelerinden oldukça uzaklaşmıştır.

Çeşitli coğrafyalarda Türk boylarınca konuşulan Türkçe, günümüzde birçok yazı diliyle temsil edilmektedir. Bu yazı dillerinden Gagavuz ve Azerbaycan Türkçeleri, Türkiye Türkçesine en yakın lehçeler; Yakutça/Sahaca ve Çuvaşça lehçeleri ise Türkiye Türkçesine daha uzak lehçeler olarak düşünülmektedir (Ersoy, 2013: 242). Ercilasun (1997), Yakutça ve Çuvaşça dışında kalan lehçelerin tümünü yakın lehçe kabul etmektedir. Bu nedenle Halaççayı arkaik özellikler taşıyan, tarihî bir Türk lehçesi olarak sınıflamanın uygun olduğu söylenebilir. Altayistik araştırmalar, ses denklikleri temeline dayanmaktadır. Bu çalışmalarda kelimelerde görülen fono-semantik başkalaşma ve morfo-fonolojik değişimler irdelenerek sözcüklerin tarihî süreci hakkında fikir öne sürülmektedir (Hazar, 2024: 17). Bu araştırmalar neticesinde aksi yöndeki savunmalara karşın bunların birer Türk dili olduğu ve önceki devirlerde diğer Türk dilleriyle aynı kökten ortaya çıktıkları anlaşılmıştır (Demir ve Yılmaz, 2016: 49).

Bugünkü Türk lehçelerinin ses, şekil bilgisi ve söz dağarcığı bakımından çeşitli sınıflama denemeleri birçok Türklük bilimcisi tarafından yapılmıştır. Ancak gruplamalarda açıklık bulunmamaktadır. Bu konuda kesin bir sonuca varılamaması, bazı Türk lehçelerinin tam manasıyla bilinmemesi, birbirleriyle ve komşu dillerle olan ilgilerinin açıklığa kavuşturulamaması, değişik görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur (Gülensoy, 2015: 66). Köken bakımından akrabalıklar ile ilgili çalışmalar mevcut yazılı bulgulara ve bulguların olmadığı durumlarda ise karşılaştırma ve ses denkliklerine dayanmaktadır. Ses denkliklerinden hareketle ana dilin olası görünümü ortaya konulmaya çalışılmaktadır (Demir ve Yılmaz, 2016: 49). Ancak dünya dillerinin çoğunun eski dönemlerden kalma yazılı belgelerinin olmaması, tespit edilen bulguların ise araştırmalar için yeterli gelmemesi nedeniyle irdelemeler sınırlı kalmaktadır.

Türkçenin Ana Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonraki ilk dönemi İlk Türkçe (Pre-Turkic) olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemin başlangıcı bilinmemekle birlikte milattan önce birkaç bin yıllık dönemi kapsadığı tahmin edilmekte ve milada yakın asırlarda sona erdiği düşünülmektedir. Bu dönem Çuvaş-Türk dil birliği dönemi olarak da adlandırılmaktadır (Özyetgin, 2006: 4). Eski Çuvaşça (Bulgar Türkçesi) da dahil olmak üzere bütün Türk dilleri bu döneme götürülmektedir. Bu döneme ait bilgiler yazılı kaynakların yetersizliği nedeniyle sınırlıdır. Çuvaşça dışındaki bütün Türk dilleri *z- ve *ş- dili olan Ana Türkçeye (*tokuz “9”, *kış “kış”) gittiği halde, bir r- ve l- dili olan Çuvaşça (tuhur “9”, hil “kış”) yine bir *r- ve *l- dili olduğu anlaşılan Ana Çuvaşçaya ya da Ana Bulgarçaya (*tokur “9”, *kıl “kış”) gitmektedir (Tekin ve Ölmez, 1999: 12).

Ana Türkçe (Hun Türkçesi) döneminin milattan önce başladığı düşünülmektedir. Bu dönem Türkçenin ilk yazılı ürünlerinin ortaya çıktığı Eski Türkçe dönemine kadar devam

eder. Eski Türkçe dönemi genellikle Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları tarım bölgesi ve civarında VI-X. yüzyıllar arasında kullandıkları dil olarak bilinmektedir (Demir ve Yılmaz, 2016: 71-73). Tahmini olarak miladın ilk asırlarında başladığı kabul edilen ve ulaşılan en eski metinleri VIII. yüzyıla ait olan Eski Türkçe, XII-XIII. yüzyıla kadar devam etmiş olup bu devre Türk yazı dilinin eski devresini oluşturmaktadır (Ergin, 2005: 13). Bütün Türk ailesinin bir Ana Hun dilinden geldiği tahmin edilmektedir. Bazı dilciler buna Ana Altay dili adını vermektedir. Hunca'nın milattan sonra II. yüzyılda bazı lehçelere ayrılmış olduğu kabul edilmektedir (Gülensoy, 2015: 49). Hunca'nın kendi içinde Kuzey Hunca, Doğu Hunca ve Batı Hunca gibi kollara ayrıldığı, Yakutça Kuzey Hun; Çuvaşçanın atası olan Bulgar Türkçesinin Batı Hun, bugünkü Türk Tatar dillerinin de Doğu Hun kolundan (Korkmaz, 2009: LXXVI) geldiği düşünülmektedir. Doğu Hun lehçesine en Eski Türkçe (Banguoğlu, 2015: 13-14) adı verilmektedir. Tarihi devirler ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında sınıflamalar ile ilgili farklılıklar dikkat çekmektedir. Konu ile ilgili Karademir (2016: 553), Türk dilinin tarihî dönemlerinin sınırları ile ilgili sorulacak bir sorunun birden çok cevabı olacağını dile getirmiştir.

2. Çuvaş, Yakut/Saha ve Halaç Lehçeleri

Hunlar milattan önce III. yüzyılda Kuzey Asya ve Doğu Avrupa'yı zaman zaman hakimiyetleri altına almıştır. Bu nedenle Hunların dili bugünkü Türk (Hun) dilleri ailesinin atasıdır. Şu var ki o proto dilden bugüne yalnızca beş on kelime yadigâr kalmıştır (Banguoğlu, 2015: 13). Türkçe bugün daha ziyade Türk dili adı ile anılan dil ailesine bağlıdır. Bu aile eski devirlerde Türk-Tatar dilleri olarak adlandırılmaktaydı. Asya'da ve Doğu Avrupa'da geniş bir sahaya yayılan bu dillerin aynı ana dilden geldikleri açıkça bellidir. Bu aile büyük Türk ve Tatar dili topluluğu ile günümüzde oldukça farklılaşmış iki ayrı lehçe olan Çuvaşça ve Yakutçayı da kapsamaktadır. Çuvaşça (Eski Batı Türkçesi) Volga boyunda, Yakutça -Sahaca- (Eski Kuzey Türkçesi) Doğu Sibirya'daki iki zümre tarafından konuşulan lehçelerdir (Gülensoy, 2015: 49). Bugüne kadar alışılmış terminolojilerde Yakut olarak geçen Türk boyu kendilerini "Saha" olarak adlandırmaktadırlar. XVI. yüzyıl sonlarındaki Rus işgaline kadar Sahaların tarihiyle ilgili yazılı bir kaynak bulmak mümkün değildir. Ruslar, Sahaların varlığını 1619 yılında kendilerine esir düşen Tunguzlardan öğrenmişlerdir (Gülensoy, 2015: 74).

Orta Asya Mani metinlerinde ilk olarak 759-780 yıllarında Halaçların ataları olan Argulardan bahsedilmektedir. VIII-XI. yüzyıllar arasında Argular, Halaç Oğuzlarının bulunduğu bölgede yaşadıkları için Halaç adını almışlardır (Doerfer, 2008: 104). Bu durum, Kaşgarlı'nın DLT'de adı geçen Arguların dilinin -Doerfer 1987'ye göre- Halaççanın öncülü olduğu düşünülmüştür (Schönig, 2013: 244). Bu durum Türk dilleri içerisindeki Halaççanın konumuyla da desteklenmiştir. Orta İran'da konuşulan Halaçça, 1968 tarihinde Alman Türkolog G. Doerfer tarafından keşfedilmiştir. Halaççanın Azeri şivesi değil bambaşka karakteri olan bir Türk dili olduğu gösterilmiştir (Doerfer, 1970: 18). Doerfer ve öğrencisi

S. Tezcan'ın yaptığı çalışmalarda Halaççanın ses ve söz varlığı bakımından yaşayan en eskicil/arkaik ve özgün özellikler taşıyan Türk dilleri arasında yer aldığı ortaya konmuştur (Ölmez, 1995: 16; Akkuş, 2021: 68). Arkaik unsurlar, eşzamanlı olarak o dönemdeki başka bir diyalekt ile ya da artzamanlı olarak söz konusu diyalektin eski dönemiyle karşılaştırmalar yapılarak ortaya konmaktadır (Gülsevin, 2015: 3). Eski Türkçeden önce Ana Altaycadaki söz başı “*p-” > İlk Türkçe “*h-“ sesinin Ana Türkçedeki “h-“ karşılığını bulunduran (Hal. *hagru-* “ağrımak”, GT *agru-* < Ana Türkçe **hāgru-*; Hal. *haz* “az”, GT *az* < **hāz* vb.) (Demir ve Yılmaz, 2016: 72; Ölmez, 1995: 18; Tekin, 1989: 160), Ana Türkçe /d/ fonemini koruması (AT **hadak-* “ayak” > Hal. *hadāk*), Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin korunması (Tekin ve Ölmez, 1999: 63) ve diğer dillerde olmayan veya bulunsa bile farklı ses değişikliklerine uğrayan kelimeler Halaççada kendini korumaktadır (Darabadi, 2020: 177). Aynı zamanda sahip olduğu dil özellikleri bakımından çağdaş Türk lehçeleri arasında bağımsız bir grup olarak yer almaktadır. Eski Türkçe ile pek çok ortaklık gösteren Halaçça'nın geç Ana Türkçe döneminde ayrıldığı varsayılmaktadır (Schönig, 2013: 244). Halaççanın bir yazı dili bulunmaması (Özyetgin, 2006: 26) üzücü bir durumdur. Ses kayıtlarının yazıya aktarılmasıyla belgeler oluşturulmuştur. Bilgehan Atsız Gökdağ'ın 2012 yılında yayımladığı “Halaç Türkçesi Metinleri” eserini oluştururken, Ali Esqer Cemrasi'ye şiirlerini kendisine okutarak ve bu şiirlerin ses kayıtlarını alarak çalışmalarını tamamlamıştır.

Çuvaşlar, Rusya Federasyonu'na bağlı muhtar Cumhuriyet olan Çuvaşistan'da oturan Türk kavmidir. Çuvaşça, Eski Batı Türkçesinin yaşayan devamıdır. Bu grubun en karakteristik özelliği LİR Türkçesi olmasıdır. Yani, Eski Batı Türkçesi yerine Doğu Türkçesi karşılığında ‘r’ yerine ‘z’; ‘l’ yerine ‘ş’ bulundurmasıdır (Gülensoy, 2015: 61; Tekin, 1989: 161). Ana Türkçeden diğer Türk lehçe ve şivelerinden bazı özellikleriyle ayrılan Çuvaşçanın Sahacadan ayrılmış bir dil olduğu, Moğolcayla ilgisi bulunduğu, Altay dil birliğine bağlı bir kol olduğu, Eski Bulgar Türkçesinin bir devamı hatta ayrı bir dil olabileceği söylenmektedir (R.R. Arat, Ramstedt, Samoyloviç, Layoş, Baskakov, Korst, Nemeth, Resanen, Benzing, Menges, Radloff) (Gülensoy, 2015: 66).

Eski Bulgar Türkçesi, Huncadan İlk Türkçe sonunda (Demir ve Yılmaz, 2016: 72; Benzing, 2005) ve milattan önce 150-200'lere yaklaşırken, Sahaca da yükselen diftonglardan (Demir ve Yılmaz, 2016: 72) yola çıkılarak Ana Türkçe döneminde (Demir, 2006: 120-121), milat başlarında Türk dilinden ayrılmıştır. Varlığı günümüze yakın yüzyıllarda keşfedilmiş olan yaşayan Halaç lehçesinin de Eski Türkçe devresi oluşurken -geç Ana Türkçe devrinde- (Doerfer, 1974; Gülensoy, 2015: 61; Schönig, 2013: 244) tahminen 400'lü yıllar civarında ayrılarak müstakil bir kol oluşturduğu söylenebilir.

Bugün Çuvaş ve Saha Türkçeleriyle Türk dilinin öteki kolları arasında görülen büyük orandaki ayrılıklar, bunların Türkçeden çok erken bir dönemde ayrılmış olmalarına bağlanmaktadır (Korkmaz, 2009: LXXVI). Eski Doğu Türkçesine pratik olarak Eski Türkçe adı verilmektedir. Köktürk, Uygur ve Orta Türkçeye geçiş lehçesi olan Karahanlı Türkçesinin (Korkmaz, 1995: 16) bulunduğu üç ayrı yazı diline sahip dönemdir. Eski Doğu

Türkçesi ve Eski Türkçe dahil bütün kollar ŞAZ Türkçesinin devamıdır. ŞAZ Türkçesinden ayrılan Sahacadan sonra da Eski Türkçe devam eder. Oğuzcanın XIII. yüzyıla kadar yazı dili olarak kullanılmaması (Korkmaz, 1995: 15; Ersöz, 2009: 161-162) ve dolayısıyla bu tarihten önce Oğuzca eserlerin olmayışı dilin önceki dönemlerdeki gelişiminin araştırılmasını engellemektedir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Oğuzcanın dil yapısı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler (Korkmaz, 1995: 15) o dönemi aydınlatmıştır.

Köken açısından yapılan karşılaştırmalı çalışmalar sırasında Türkçenin başka dillerle akraba olduğu ileri sürülmüştür. Dünyanın köklü dillerinden biri olan Türk dili, ana dil olarak geniş bir coğrafyada derin bir tarihe tanıklık etmiştir (Efendioğlu, 2011: 835). Altayistik araştırmalar ve ses denklikleri neticesinde Türk dilinden daha erken ayrılan ve bu yüzden günümüz lehçeleriyle aralarındaki fark epeyce fazla olan Çuvaşça ile Sahaca gibi uzak lehçeler ve Halaçça kendi içinde bir dil ailesi oluşturmaktadır. Genetik açıdan Türkçe Altay dil ailesi arasında yer almaktadır (Ercilasun, 2013: 19). Türk dilinin kendi içindeki ilk ayrışması tarihi yazılı belgelerle takip edilememektedir. Ancak genel kabule göre, önce Çuvaşça İlk Türkçeden (Benzing, 2005), Yakutça/Sahaca Ana Türkçeden ayrılmış (Demir, 2006: 120-121) ve Halaçça da Eski Türkçe oluşurken ayrılarak (Doerfer, 1974) müstakil bir kol olarak varlığına devam etmiştir. Çuvaşça, Sahaca ve Halaçça lehçelerinin arkaik özellikler barındırması nedeniyle detaylıca incelenmesi Türk dili tarihindeki karanlık döneme ışık tutacaktır. Özellikle Halaççanın yazılı bir dilinin bulunmaması ve küçük bir coğrafyada az bir konuşura sahip olması nedeniyle yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalması olasıdır.

3. Kaynakça

- Akkuş, M. (2021). İran'da tehlike altındaki bir Türk dili değişkesi: Halaçça ve Halaç dil topluluğu. *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 55-77.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Benzing, J. (2005). Çuvaşça. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 303-309.
- Dolati Darabadi, M. (2020). Halaççada arkaik özellikler. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Çeviriler Dosyası 2-Ek, 173-180.
- Demir, N. (2006). "Türkiye'de dil-lehçe-şive-ağız tartışmaları", Türkiye'de Dil Tartışmaları (Der.: A. Menz ve C. Schroeder), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. 119-146.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2016). *Türk dili el kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Doerfer, G. (1970). Halaçça, Orta İran'da arkaik bir Türk dili (Çev.: Semih Tezcan). *Belleten*, 34(133), 17-58.
- Doerfer, G. (1974). Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk (Çev.: Semih Tezcan). *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten*, 21-22(1973-1974), 1-12.
- Doerfer, G. (2008). İran'daki Türk dilleri (Çev. Sultan Tulu). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 99-110.
- Efendioğlu, S. (2011). "Türk Dilinin Söz Varlığı ve Kapsamlı Türk Dili Sözlüğü", IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Muğla, Türkiye, 22 - 24 Aralık 2011, Cilt.1, 835-541.

- Ercilasun, A. B. (1997). *Türk dünyası üzerine incelemeler*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri. *Dil Araştırmaları*, 12(12), 17-22.
- Ergin, M. (2005). *Türk dil bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul.
- Ersoy, F. (2013). Çuvaşçaya özgü bazı özellikler üzerine. *Electronic Turkish Studies*, 8(9), 241-251.
- Ersöz, S. (2009). Atilla Jorma: Oğuzcanın Karadeniz serüveni. *Karadeniz Araştırmaları*, (22), 159-162.
- Gülensoy, T. (2015). *Türkçe el kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-periferik kavramı ve bu kavramın tarihî Batı Rumeli Türkçesi ağzlarının tespitindeki önemi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32(1), 1-12.
- Hazar, M. (2024). Altayistik bakışla Türkçede zıt ses olayları-I: en az çaba yasası. *Türkoloji*, 1(117), 15-44.
- Karademir, F. (2016). Türk dilinin tarihî dönemlerini adlandırma sorunu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(2), 545-564.
- Karahan, L. (2011). *Türk dili üzerine incelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*, Türk Dil Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1995). Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler. *Türkoloji Dergisi*, 6(1), 15-30.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifi ve tarihsel yönleri (Çev.: İsa Sarı). *Dil Araştırmaları*, 12(12), 221-257.
- Ölmez, M. (1995). Türk halkları ve dilleri: 2 - Halaçlar ve Halaçça. *Çağdaş Türk Dili*, 84, 15-22.
- Özyetgin, M. (2006). Tarihten bugüne Türk dili alanı. (Conference) *Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing (CHINA)* (23 January 2006).
- Tekin, T. (1989). Türk dili diyalektlerinin yeni bir tasnifi. *Erdem*, 5(13), 141-168.
- Tekin T. ve Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri Giriş*, Simurg, İstanbul.

Serhat Küçük

İstanbul/Türkiye

serhatkucuk@subu.edu.tr

orcid: 0000-0003-3290-5827

Muyassar Saparniyazova

Taşkent/Özbekistan

m.saparniyazova@afu.uz

orcid: 0000-0001-8612-0289

Ümit Özgür Demirci

Düzce/Türkiye

umitdemirci41@gmail.com

orcid: 0000-0003-4384-8194

Nazokat Jurayeva

Taşkent/Özbekistan

n.jurayeva@afu.uz

orcid: 0000-0001-6269-6291

Berrin Sarıtunc

Sakarya/Türkiye

berrinsarıtunc@subu.edu.tr

orcid: 0000-0001-8662-6562

Atıf Citation

Küçük, Serhat vd. (2024). O'ZBEK TILI TARKIBIDAGI O'G'UZ LAHJASI VA UNING AYRIM FONETİK XUSUSIYATLARI. *BABUR Research*, 3 (1), 287-294.

Gönderim Submitted

19.04.2024

Revizyon Revision

16.05.2024

Kabul Accepted

20.05.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

O'ZBEK TILI TARKIBIDAGI O'G'UZ LAHJASI VA UNING AYRIM FONETİK XUSUSIYATLARI

Özbek Türkçesi Terkindeki Oğuz Lehçesi ve Onun Ayırt Edici Fonetik Hususiyetleri

Oghuz dialect in Uzbek Turkish and its distinctive phonetic features

Xulasa

Türk Tili Chagatay turkining davomi, o'zbek turkchasi ham O'g'uz xususiyatlariga ega. The Turkcha O'g'uz tili bo'ladi o'zbek Tili ichida gapirish Farg'ona viloyati, bu erda O'g'uz turkining ta'siri eng ko'p. Ushbu mintaqada Urganch, Xiva, Samarqand, Buxoro va boshqalar: viloyatlarda yashovchi O'g'uz qabilalarining turkchasi mintaqada so'zlashadigan o'zbek turkchasiga ta'sir ko'rsatdi va Toshkent atrofida so'zlashadigan o'zbek turkchasidan boshqa til paydo bo'ldi. O'g'uz turkining fonetik va morfologik xususiyatlari ushbu mintaqadagi lahjalarda aniqlangan. Turk va o'zbek turk tillarida unli/k-/mintaqada tovushlar/g-/kun>kun, kel->gel-; so'z boshidagi/t-/tovushlari/d-/ga o'zgargan. til > til, tun > kecha va hokazo. So'z oxiridagi/-g-/tovushlari Xrizm mintaqasida sarig > sariq kabi o'zbek turkchasiga tushishi kuzatilmoqda.

Ushbu tadqiqotda tegishli mintaqada o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida olingan til materiallari baholandi va aniqlangan xususiyatlar tadqiqotda berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: O'zbek Turk, O'g'uz Turk, Khwarezm viloyati, Eski Anadolu Turk.

Öz

Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Türkçesi içerisinde Oğuzca özellikler de görülmektedir. Oğuz Türkçesinin etkilerinin en fazla olduğu bölge Fergana bölgesinde konuşulan Özbek Türkçesidir. Bu bölgede Ürgenç, Hive, Semerkand, Buhara vb. illerde yaşayan Oğuz boylarının dili bölgede konuşulan Özbek Türkçesini etkilemiş ve Taşkent civarında konuşulan Özbek Türkçesinden daha farklı bir ağız ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki ağızlarda Oğuz Türkçesinin fonetik ve morfolojik özellikleri tespit edilmektedir. Eski Türkçe ve Özbek Türkçesindeki söz başı /k-/ sesleri bölgede /g-/kün > gün, kel- > gel-; söz başı /t-/ sesleri /d-/ye dönüşmüştür: til > dil, tun > dün vb. Kelime sonundaki /-g/ seslerinin Harezim bölgesindeki Özbek Türkçesinde düştüğü görülmektedir sarig > sariq gibi.

Bu çalışmada ilgili bölgede yapılan derleme çalışmalarından elde edilen dil malzemesi değerlendirilmiş ve tespit edilen özellikler çalışmada verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Özbek Türkçesi, Oğuz Türkçesi, Harezim bölgesi, Eski Anadolu Türkçesi.

Abstract

Turkish is the continuation of the Chagatai Turkish, Uzbek Turkish also has Oghuz features. The Turkish language of Oghuz is the Uzbek language spoken in Fergana region, where the influences of Oghuz Turkish are the most. In this region, Urgench, Hive, Samarkand, Bukhara, etc. the Turkish of the Oghuz tribes living in the provinces has influenced the Uzbek Turkish spoken in the region and a different language has emerged from the Uzbek Turkish spoken around Tashkent. Phonetic and morphological features of Oghuz Turkish are detected in the dialects in this region. In Turkish and Uzbek Turkish, the vowel /k-/ sounds in the region /g-/kun > day, kel- > gel-; the /t-/ sounds in the beginning of the word have changed to /d-/. til > language, tun > yesterday, etc. It is observed that the /-g/ sounds at the end of the word fall in Uzbek Turkish in the Khwarezm region, such as sarig > yellow.

In this study, the language material obtained from the review studies conducted in the relevant region was evaluated and the identified features were tried to be given in the study.

Key words: Uzbek Turkish, Oghuz Turkish, Khwarezm region, Old Anatolian Turkish.

¹ Bu çalışma Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri kapsamında 182-2023 Numaralı proje desteği ile yapılan Özbekçe Oğuz Türkçesi Değişimlerinin Araştırılması adlı projedeki verilerden hazırlanmıştır.

KIRISH

O'g'uz lahjasi turkiy tillar tizimida muhim bo'g'inlardan biri sanaladi. O'g'uz tillari — turkiy tillar oilasining o'g'uz guruhiga mansub bir qancha o'lik hamda hozirgi iste'molda bo'lgan jonli tillar. Umuman, O'g'uz tillari 3 ta alohida guruhchalarga bo'linadi: 1) o'g'uz-turkman guruhchasiga X-XI asrlarda mavjud bo'lgan o'lik o'g'uz tili hamda hozirgi turkman tili va truxmen tili (Stavropol turkmanlarining tili) kiradi; 2) o'g'uz-bulg'or guruhchasi qadimiy bijanaklar va ularning tili hamda hozirgi gagauz tili va Bolqondagi bir qancha turkiy urug'lar (surg'uch, gajal, qaramanli, qizilbosh va boshqalar) tilini o'z ichiga oladi; 3) o'g'uz-saljuq guruhchasi esa qadimiy saljuq (XI-XIV asrlar), eski usmonli (XIV-XIX-asrlar) va eski ozarbayjon (XIV-XIX asrlar) singari o'lik tillarni hamda hozirgi ozarbayjon tili va turk tilini, shuningdek, qrim-tatar tilining janubiy lahjasini qamrab oladi. (https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBg%CA%BBuz_tillari)

O'g'uzlarning turkiy xalqlar tarixidagi o'rni siyosiy, til va madaniy tarix jihatidan muhim ahamiyatga ega, chunki ular Ko'kturklar davridan boshlab, asta-sekin kuchayib borgan, buyuk davlat va imperiyalar muvaffaqiyatli barpo etilgan davrlarni bosib o'tishgan. Bugungi kunda o'g'uz lahjasi keng tarqalish maydoniga ega. Umuman, geografik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan davlat va jamoalar, ularning yozma tillari, o'g'uz-turkmanlar asosidagi sheva va dialektlari janubi-g'arbiy sheva guruhini tashkil qiladi. Ko'chmanchi o'g'uz turklari Sharq va G'arbga ko'chib yurgan bo'lsa, ularning bir qismi Xorazm hududi tomon yo'nalgan. Boshqalari Kaspiy dengizi atrofida yashab, Chingizxon bosqinidan qochib, Anadoluga ko'chib o'tgan. Ular bugungi Ozarbayjon, Eron va Iroqqa iqlimi va qishloq xo'jaligiga yaroqliligi sababli borishgan. XIII asrdan buyon o'g'uz xalqi tomonidan yaratilgan, ba'zilar g'arbiy turkchanning g'arbiy qismida so'zlagan va yozgan bu sohadagi barcha asarlar umumiy tarzda o'rganilgan.

Turkiy urug'lar va qabilalarning shakllanishi bir necha eposlarda o'z ifodasini topgan. Masalan, "Alpomish", "O'g'uznoma", «Qo'rqut ota kitobi», "Manas", «Maaday Qora» kabi eposlar shunday xususiyatga ega. Bu dostonlarda turkiylarning donishmand oqsoqoli yoki urug' boshlig'i obrazi yaratilgan bo'lib, ular urug'larni birlashtirish, ahilligini ta'minlash, ruhlantirishdek ulug' maqsad bilan yashaydilar. Qabilalarning shakllanish davrini aks ettirgan eposlar bizning zamonamizda turli millat folklorshunoslari tomonidan tiklangan yoki ular turli xalqlar adabiyotiga nisbat berilishidan qat'iy nazar ular barcha turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligi hisoblanadi.

Xorazm viloyatida yashovchi o'g'uzlar haqida bir qator tadqiqotlar mavjud, biroq ularning boshqa turkiy tillardagi o'g'uz lahjasi bilan qiyosiy tahlili bo'yicha izlanishlar qilinmagan. Mintaqada o'g'uz-chag'atoy tillari munosabati bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilishi mumkinligini aytish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek shevalarini o'rganish qadimgi davrlarga borib taqaladi. O'zbek shevalarining ilk tadqiqotchisi sifatida haqli ravishda Mahmud Koshg'ariyni e'tirof qilishimiz mumkin. Olim turkiy xalqlarning hududiy-geografik jihatdan yashash manzillari va turkiy tillarning lingvistik xususiyatlarini alohida e'tiborga olib, turkiy tillarni ikkita guruhga bo'ladi: 1) turk yoki xoqoniy turkchasi tillari; 2) o'g'uz tillari. Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlar qo'llaydigan so'zlar sifatida pamuq "momiq, paxta" (I.360), töläk "tinch va og'ir kishi" (I.368), sindu "qaychi" (I.395), qarınchaq "chumoli" (I.460), sechä "chumchuq" (III.238); Uning "Devonu lug'otit turk" asarida 24 ta o'g'uz qabilalari nomlari keltirilgan bo'lib, ular ichida "Turk"lar va "O'g'uzlar" tili tizimli ravishda qiyoslanib boriladi (Koshg'ariy, 2016).

O'tgan asrda o'zbek o'g'uz lahjasi bir qator olimlar tomonidan o'rgangan. Chunonchi, G'ozii Olim Yunusov, («O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba» 1936), E.D. Polivanov («Shovot rayon, Qiyot — Qo'ng'iro't qishlog'i shevasi»), A.K. Borovkov, keyinchalik Ahmad Ishayev («O'zbek tili mang'it shevasining fonetik xususiyatlari»), Yusuf Jumanazarov («Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari»), Erka O'rozov («Janubiy Qoraqalpog'iston o'zbek sh yevalari»), Fattoh Abdullayev («O'zbek tilining o'g'uz lahjasi») O.Madrahimov (O'zbek tili o'g'uz lahjasi leksikasi) va boshqalar mazkur lahjani maxsus tadqiq etdilar:

G'ozii Olim Yunusov Xorazm shevalarini 3ta guruhga bo'ladi:

1. Janubiy Xorazm guruhi.
2. O'rta Xorazm guruhi.
3. Shimoliy Xorazm guruhi.

Shulardan birinchi guruh (Xiva, Xonqa, Urganch, Hazorasp, Qo'shko'pir, Yangiariq, To'rtko'l) o'g'uz, ikkinchi - o'rta guruh (Gurlan – Mang'it) qipchoq va uchinchi guruh (Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Qipchoq, Mang'itning ayrim hududlari) esa "qozoqlashgan" qipchoq lahjasiga mansub ekanligini qayd etadi. (G'ozii Olim, 22)

Y. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Uning ta'kidlashicha, o'zbek tili tarkibidagi o'g'uz lahjasi 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz (Iqon, Qorabuloq) shevalari. (Polivanov, 1934).

A.N.Samoylovich Xorazm shevalarini o'rganish ishi bilan maxsus shug'ullanmagan bo'lsa ham, o'zining "Turk tillarining tasnifiga qo'shimcha" nomli asarida o'zbek tilining boshqa shevalari bilan bir qatorda, Xorazm aholisining tili haqida ham fikr yuritadi va uni turk tillarining "O'rta qipchoq-turkman" guruhiga kiritadi. Uning fikricha, ushbu guruhga kirgan shevalar, ya'ni Xorazm shevalari shimoli-sharq guruhiga emas, balki shimoli-g'arb va janubi-g'arb guruhiga yaqin turadilar. Xiva o'zbek lahjalari, bundan tashqari, janubi-g'arb tillariga xos bo'lgan anchagina xususiyatlarni saqlaydilar, bu esa

Xiva sartlarining turkmanlarga qo'shni bo'lishi bilan izohlanadi (Samoylovich, 1922.13).

A.N.Samoylovichning Xorazm o'g'uz shevalari haqidagi "O'rta Osiyo turkiy adabiy til tarixiga oid" maqolasida XIV asrda Xorazm va Oltin O'rda hududida yaratilgan yodgorliklar, xususan, "Muhabbatnoma" va "Xusrav va Shirin" asarlari tilining leksikasiga ancha o'rin beradi (Samoylovich, 1928. 1-23). Mazkur asarlar tili leksikasidan keltirilgan 48 so'zdan hozirgi o'g'uz shevalarida 31 so'z mavjud, ularning ko'pchiligi shaklan o'zgartirmagan holda, ayrimlarigina fonetik jihatdan ozmi-ko'pmi o'zgarishga uchragan.

Atoqli o'zbek dialektologi S.Ashirboyev o'zbek tili tarkibidagi o'g'uz lahjasining tarqalish jo'g'rofiyasi haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p. Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi. (Ashirboyev, 2016. 96.)

Xorazm shevalarining jonkuyar tadqiqotchisi Fattoh Abdullayev o'zining ilmiy ishlarini o'zbek adabiy tili tarixi, dialektologiyasi, leksikasi, fonetikasi, grammatikasi masalalariga bag'ishladi.

O.Madrahimovning ilmiy tadqiqot ishlari, asosan, o'zbek tili o'g'uz lahjasi leksikasi doirasida bajarilgan bo'lib, Xorazm o'g'uz lahjasi materiallarini o'zida jamlaganligi bilan ajralib turadi (Madrahimov, 1973). Y.Jumanazarovning monografiyasida (Jumanazarov, 1976) mazkur hudud shevalari sintaktik jihatdan tahlil qilingan.

Xorazm o'g'uz shevalarining turkman tili materiallari bilan qiyosiy tadqiqida esa M.Saparovning tadqiqoti (Saparov, 1983) muhim ahamiyatga ega. H.Narimovning "Xorazm mintaqaviy fitonimlarining lisoniy tahlili" mavzusidagi tadqiqoti (Narimov, 2020) ham Xorazm vohasi shevalaridagi materiallar o'simliklar nomlari misolida tahlil qilinganligi bilan mavzuga aloqadorlik kasb etadi. Sh. Norboyeva Xorazm shevalari leksikasi onomasiologik jihatlarini tizimli tahlil qilgan (Norboyeva, 2024).

NATIJALAR

O'g'uz tillarining barchasi uchun xos bo'lgan til xususiyatlari, asosan, fonetika sohasida bo'lib, bunga so'z boshidagi *t*, *k*, *q* undoshlarining jaranglilashuvi (*ko'z* > *göz*, *til* > *dil*, *kelmak* > *galmak*), so'z boshidagi *ba'zi* undoshlarning tushib qolishi (*bo'lmoq* > *olmak*, *ho'kiz* > *okuz*), *ba'zi* affikslar boshidagi *g*, *g'* undoshlarining tushib qolishi (*kelgan* > *galan*, *olgan* > *alan*) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. O'g'uz tillari boshqa guruhdagi

turkiy tillardan leksika sohasida ham ancha-muncha farqlanadiki, bu xusuda aalohida tadqiqotlarda to'xtalamiz.

O'g'uz tillarining barchasi XX-asrning 30-yillarigacha arab grafikasi asosidagi yozuvdan foydalangan, 1928—29 yillardan lotin grafikasi asosidagi yozuvga o'tgan; Sobiq Ittifoqda yashovchi ozarbayjon va turkmanlar 1940—92 yillarda rus grafikasidan foydalanib, keyin yana lotin grafikasi asosidagi yozuvni joriy etganlar. Bolqondagi ayrim mayda turkiy tillar yunon alifbosi asosidagi yozuvdan, Eron va Afg'onistonda yashovchilar esa arab grafikasi asosidagi yozuvdan foydalanadilar. (https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBg%CA%BBuz_tillari)

Xorazm shevasi turkiy tillar oilasi sharqiy o'g'uz guruhining janubi-g'arbiy o'g'uz guruhiga kiradi. O'zbek tilining shevasi hisoblanadi. Uning adabiy o'zbek tilidan fonetik farqlari:

a) so'z boshida „k“, „t“ tovushlari o'rniga mos ravishda „g“, „d“ ishlatiladi: *til – dil, tish – dish, kel – gal, kerak – garak*;

b) „q“, „k“ harflari so'z oxirida tushirib qoldiriladi: *issiq – issi, tirik – diri, xivalik – xivali*;

c) ko'pchilik so'zlarda „e“dan „a“ga o'tish hollari uchraydi: *men – man, sen – san, kel – gal, kes – kas, kerak – garak*;

d) so'zlarning o'rin-payt kelishigi shakllarida III shaxs shaklida kelishik qo'shimchasidan oldin „-n-“ tovushi qo'shiladi: *ichinda (ichida), dishinda (tishida)*;

e) „ng“ harfi ikki xilda aytiladi: ham til oldi, ham til orqa „n“ shakllarida: *kitapin (kitobing), giyiminj (kiyiming), qo'linj (qo'ling)*.

Ma'lumki, tilshunosligimizda o'zbek shevalari vokalizmining ayrim jihatlarini, ayniqsa, unli fonemalarning miqdorini belgilashda turlicha munosabatlar mavjud. Fonema va uning ottenkalari, xususan, kontrast juft fonemalar, ularning mutlaq cho'ziq va mutlaq qisqa variantlari mavjudligi haqida fikrlar yuritilib, ilmiy adabiyotlarda o'zbek shevalari vokalizmi 6ta unli fonemadan 18 taga qadar borishi to'g'risida fikr yuritiladi [Ashirboyev 2021, 32]. Jumladan, Xorazm shevasida 10ta unli borligi qayd etiladi (Abdullayev, 1961, 130).

O'zbek shevalaridagi fonetik o'ziga xosliklar unli tizimida ham, undoshlar tizimida ham mavjud. Bu shevalarda singarmonizm qonuni amal qiladi. Shu sababli unli fonemalar kontrast juftliklarga ega: *i-ï; u-y; o-ö; a-ä*. Quyida ular xususida so'z yuritimiz.

I i unlisi - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini, singarmonizmli shevalarda yumshoq tovushni ifodalaydi. Masalan:

Ï ï unlisi - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini, singarmonizmli shevalarda qattiq tovushni ifodalaydi. Masalan: *adïqqan* (shuhrat qozongan, dong'i ketgan, nom chiqargan), *a;ï* (achchiq), *apçin* (kiyim-kechak), *aqtïq-çavliq* (nevvara-chevara).

A a unlisi - orqa qator, quyi keng, lablanmagan unlini ifodalaydi: *alištir̄iq* (tutantiriq), *ala* (ola), *aqrava* (juda shoʻr).

Ä ä unlisi - old qator, quyi keng, lablanmagan unlini ifodalaydi: *ädän* (poygak), *äkizäk* (egizak), *äkkäl* (olib kel).

Ā ā unlisi - orqa qator, quyi keng, qisman lablangan unlini ifodalaydi: *āñširmaq* (anglamoq), *āvlabaš* (qabriston), *ārqayin* (xotirjam).

U u unlisi - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifodalaydi. Masalan: *dur* (tur), *duz* (sahro), *ur*.

Ū ū unlisi - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifodalaydi: *gūn* (kun), *šūllik* (zuluk), *ūzūm*.

O o unlisi - orqa qator, oʻrta keng, lablangan unli: *oy* (pastlik), *yoʻl*, *yoq*.

Ö ö unlisi - old qator, oʻrta keng, lablangan unli: *ör* (oʻjar), *sölli* (selli, selobli), *gömmä* (taom nomi).

Xorazm shevasida unلیلarning birlamchi va ikkilamchi choʻziqlik hodisasi uchraydi. Suni aytish oʻrinliki, adabiyotlarda unli fonemalarning choʻziqligining uch tipi toʻgʻrisida maʼlumot beriladiki, bunda asosiy eʼtibor turkiy tillarga xos boʻlgan birlamchi choʻziqlik muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, shevada birlamchi choʻziq unلیلlar keng qoʻllanadi.

F.Abdullayev oʻgʻuz guruhi shevalarida oddiy choʻziqlikka ega boʻlgan yuqoridagi unli tovushlarning har biri oʻzining choʻziq variantiga ega boʻlishini taʼkidlaydi. Choʻziq unلیلarni ikki toifaga ajratadi: birinchi guruhda ayrim tovushlarning tushishi, ikki unlining qoʻshilishi natijasida hosil boʻlib, uni ikkilamchi choʻziqlik deb atalishi: *dö:lat*, *hö:l*, *qu:n.su:q*, *tö:mat*, *me:man* kabi; ikki unlining qoʻshilishidan yuzaga kelgan choʻziqlik: *sa:t*, *mä:m̄la*, *barsa:m*; *q*, *gʻ*, *k*, *g*, *ng* undoshlarining tushishi natijasidagi choʻziqlik: *ma:*, *yo:*, *barma:n* kabilarni ajratadi (Abdullayev, 1961. 131).

Shuni qayd etish lozimki, birlamchi choʻziq unلیلarning tarqalish doirasi ancha kengdir. Masalan: *qo:m̄la* (qavmlar); *ma:ma* (kampir) va hokazo. Shuningdek, shevada *bol:n̄cha* (boʻlguncha), *yatä:dim* (yotar edim), *otä:kän* (oʻtar ekan) kabi soʻzlarda ikkinchi boʻgʻinda ham choʻziqlik mavjud. Ravishdosh shakllari qisqarib “ap” tarzida talaffuz etilishi tufayli juda koʻp qisqargan soʻz shakllari vujudga keladi. Misol: *appar* < olib bor, *apqal* // *aqqal* < olib qol, *apkepper* < olib kelib ber va hokazo. La:š (losh), la:s (atlas), a:d, i:t, bi:t kabi choʻziqliklar ham uchraydi.

Xorazm oʻgʻuz shevasida *h*, *y* singari undosh tovushlarning tushishi natijasida, shuningdek, ayrim soʻzlarda qator kelgan ikki unlining qoʻshilishi tufayli ikkilamchi choʻziqliklar vujudga keladi: *sä:r* (sahar), *tö:mät* (tuhmat), *me:nät* (mehnat), *mä:m̄ilä* (muomala), *qana:t* (qanoat) kabilar (Oʻrozov, 1978. 10).

XULOSA

Jonli shevalar tilning hozirgi holatida uchramaydigan elementlarni saqlab qolganligi bilan ahamiyatlidir. Shu bois ularning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini o'rganish juda muhim tarixiy va lingvistik xulosalarni chiqarishga imkon yaratadi.

Til o'z taraqqiyoti jarayonida doimo rivojlanib, boyib boradi. Tilimizning boyib borishida esa muhim manbalaridan biri xalqning jonli tili – shevalar hisoblanadi. Xalqning bebaho mulki bo'lgan shevalarda adabiy tilda uchramaydigan ko'plab so'z va iboralar mavjud.

“Xalq tilining hududiy namunalari bo'lmish shevalar benihoya nodir boylik, ular adabiy tilimizning asosiy boyish manbalaridan biridir. Shevalarga oid so'zlarni to'plash, chuqur o'rganish, lisoniy-tarixiy jihatdan tavsiflash til va xalqning murakkab tarixini tadqiq etishda muhim omillardan hisoblanadi” (Mahmudov, 2012. 88). Shu ma'noda, o'zbek adabiy tilining tarkibiy qismi hisoblanmish Xorazm shevalarini yangi paradigmalar asosida, tilning turli sohalarini nuqtayi nazaridan tadqiq qilish tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Кошғарий Маҳмуд. Девону луғоти-т-турк. 1-жилд. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016.
- Самойлович А. Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922.
- Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка.// In: Мир – Али-Шир. Сборник к пятисотлетию со дня рождения. – Л., 1928. – С. 1-23.
- Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области: Дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1952.
- Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, III. (Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв.)// Учение записки института Востоковедения, XVI. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – С.138.
- Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
- Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2016.
- Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент, 1973.
- Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч, 1999.
- Жуманазаров Й. Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши. – Тошкент, 1976.
- Сапаров М. Лексико-семантические особенности огузского наречия узбекского языка (в сравнении с туркменским языком): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 24 с.; Шу муаллиф. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро

муносабатлари. – Тошкент: Фан, 1988. – 118 б.

Ўрозов Э. Ю. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1978. – Б.10.

Наримов Х. Хоразм минтақавий фитонимларининг лисоний таҳлили: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Урганч, 2020.

Norboyeva Sh. Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) diss... avtoref. – Toshkent, 2024. – 74 b.

Маҳмудов Н. “Тилшунос тақдири” / Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент, 2012. – Б. 88.

1. Giriş

Manihaizm “Yüce Tanrı” kavramı yanında birçok başka Tanrıları da tanımaktadır. Waldschmidt-Lentz bu konuda şöyle der: “Yüce Tanrı, en yüksek ışık cennetinde bir hareketsizlik içinde mukimdir. Dünyayı yaratan O değil, O’nun yaratılış tezahürleri, Ana Tanrıça ve yaşayan ruhudur. (...) Ruhları ‘asıl ülkeye’ geri getiren O değil, ‘ışık elçilerini’ gönderen O’dur (...)” (1926: 48) Tanrıların hepsi Yüce Tanrının yaratılış tezahürleridir, hepsi Yüce Tanrı ile aynı ‘öz’e sahiptir, ancak her biri, Yüce Tanrıda kökenini bulan belirli vasıfları veya faziletleri temsil eder. Londra ilahiler tomarındaki (Çince harfleriyle Partça) bir ilahi, 22 adetlik vasıflar listesi içermektedir. Liste, Manihaist alfabenin harf sayısı (Waldschmidt-Lentz 1926: 12), belki de Mani’nin ‘Yaşayan İncil’inin 22 bölümüyle (Shokri-Foumeshi 2015: 57 vd. ve Sundermann 1997: 97) ilgili olabilir. Aynı zamanda bu sayı, Manihaist panteonun 22 Tanrısına (Sundermann 1997: 97) atıfta bulunur, tıpkı Eski Türkçe paralel versiyonda görülebileceği gibi.

2. Orta İrancı Versiyon

Zikirlerin Partça metni 6 farklı el yazmasından ortaya çıkar.¹ Bunun yanı sıra, Partçadan çevrilmiş² bir Soğdca versiyon³ da bulunmaktadır. İrani versiyonlarda sadece vasıflar veya faziletler sıralanır, her vasıf veya faziletten

* Makalenin Almanca orijinali için bk. Röhrborn, K. (2018). Die alttürkischen Uranfangs-Invokationen. In Özertural, Z. & Şilfeler, G. (Eds.), Der östliche Manichäismus im Spiegel seiner Buch- und Schriftkultur: Vorträge des Göttinger Symposiums vom 11./12. März 2015 (pp. 87-94). Berlin-Boston: De Gruyter.

¹ Londra İlahiler tomarındaki (British Library, 2659) Çince harflerle yazılmış Partça metin. Bunun yanında, Berlin’de Manihay yazı ile iki Partça metin daha bulunmaktadır, zaten Waldschmidt-Lentz tarafından (1926: 84 vd.) karşılaştırma için alıntılanmıştır (M 259 c ve M 529). Bunlarla ilgili iki ek Berlin parçası (M 1178 ve M 2402), Sundermann (1997: 98) tarafından belirtilmiştir. Meslektaşım Tardieu, Yoshida Yutaka tarafından yayımlanan ve Ötani koleksiyonunda muhafaza edilen Soğd dilindeki başka bir parçaya daha dikkatimi çekti. Bk. Ötani tankentai shōrei chūsei irango bunsho kanken. Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan 28 [1985], 54-57.

² Berlin parçası (TM 351), Soğd yazısıyla, aynı şekilde Waldschmidt-Lentz’de (1926: 84 vd.) karşılaştırma için alıntılanmıştır.

³ Soğdca metin, Partçada tercüme edilmiştir, bunu Soğdca ilahinin başlangıcı göstermektedir (Waldschmidt-Lentz 1926: 67, 84).

Klaus Röhrborn
Çev. (Erdem Uçar)

Jena/Almanya

erdem.ucar@uni-jena.de

orcid: 0000-0002-0039-9619

Atıf Citation

Röhrborn, Klaus (2024). Eski Türkçe Başlangıç Zikirleri *BABUR Research*, 3 (1), 297-302.

Gönderim Submitted
15.03.2024

Revizyon Revision
9.04.2024

Kabul Accepted
15.04.2024

Yayın Tarihi Publication Date
07.06.2024

sonra ‘ezeli’ veya ‘başlangıç’ (Partça *hasênag*, Soğdca *pirnamcîk*) sıfatı gelir. Partça versiyonda sıfat, Partçadaki gibi, ilişkili olduğu kelimedenden sonra kullanılır: *sxwn hsyng* [saxwan hasênag] ‘girizgâh sözü’. Aynı şekilde Soğdca versiyonda da sıfat, ilişkili olduğu kelimedenden sonra gelmiştir: *w’xş pyrnmcyk* [wâxş pirnamcîk] ‘girizgâh sözü’. Soğdçada bu normal bir kelime sıralaması değildir. Sıfatın sonradan gelmesi, burada açıkça Partçadan yapılan çeviriyle açıklanabilir. Dinî metinlerde, çeviri kaynağının kelime sıralamasının korunması, kendi dilinde yaygın olmasa bile alışılmadık bir durum değildir. Almancada bilinen ‘Vater unser (...)’ duasının başlangıcı, Yunanca orijinal metin Πάτερ ἡμῶν ve Latince *Pater noster*’in sözdizimsel yapısına birebir uyar. Eski Yüksek Almancada, iyelik zamirinin sonradan gelmesi yaygın değildi. Bu, Yunanca ve Latince sözdiziminin bir etkisi ile açıklanabilir (Siewert 2014: 9).

3. Eski Türkçe Versiyon

Eski Türkçe başlangıç zikirleri versiyonu, birbirinden bağımsız 5 parçadan günümüze ulaşmıştır.⁴ Bu 5 parçanın metni aynı yapıya sahiptir. İlk olarak fazilet belirtilir, ardından İrani versiyonlardaki *hasênag* veya *pirnamcîk* kelimesine karşılık gelen *aşnuqı* kelimesi gelir. Üçüncü unsur olarak, Manihaizm panteonundaki tanrılardan birinin adı eklenir. İrani versiyonlarda bu isimler yoktur. Eski Türkçe versiyonun Paris fragmanlarını neşreden Hamilton, Waldschmidt-Lentz tarafından yayımlanan Orta İrancı versiyonu bildiğinden şunları söylemiştir: “[Orta İrancı] versiyonda (...) ‘asıl’ veya ‘ezeli’ olarak nitelendirilen, bizzat faziletlerdir; oysa bizim metnimizde ‘ezeli’ olarak nitelendirilen ilgili Tanrılar, orada (Orta İrancı versiyon) bulunmaz.” (1986/I: 47). Aynı sayfada daha sonra şöyle devam eder: “Eski Türkçe metinde *aşnuqı* zorunlu olarak ardından gelen terimi niteler; yani mevcut durumda [terim] *ög t(e)ḡri* ‘Ana Tanrıça’”. Metindeki nitelemeler gerçekten Hamilton’ın düşündüğü gibi ‘zorunlu’ mudur acaba?

4. Eski Türkçe Metnin Çevirisi İçin İki Olasılık

4.1. Normal Türkçe Sözdizimine Göre Yorumlama

Eski Türkçe metnin nâşirlerinin neredeyse hepsi, *aşnuqı*’yı sonraki Tanrı isminin bir sıfatı olarak anlamışlardır. Onlar, *aşnuqı*’yı önceki vasıf veya faziletle ilişkilendirmeye çalışmamıştır. Zieme, 1975 yılında çalışmasını neşrettiği zaman, 1926’da *Preussischen Akademie der Wissenschaften*’in *Abhandlungen* dergilerinde yayımlanan İrani versiyonlardan haberdar değildi. Fragmanı ‘ilgili vasıflara sahip bir dizi Tanrı ismi’ olarak değerlendirmiş ve doğru duraklamaları (noktalama işareti) göz ardı ederek şöyle tercüme etmiştir: *aşnuqı kün t(e)ḡri bilge bilig* ‘evvelki Güneş Tanrısı bilgelik’ (1975: 205-206 [33]). Hamilton, metnin duraklamalarını fark etmiş ve şöyle okuyup tercüme etmiştir: *bilge*

⁴ Berlin’den üç parça (Ch/U 6818 v; U 178 r; Mainz 360(a) r) ve Paris koleksiyonundan iki parça (Pelliot Chinois 3049 ve 3407).

bilig aşnuqı „ *ay t(e)ŋri* “Bilgelik, ilk Ay Tanrısı (İsa)” (1986/I: 30-31 [43]). Clark’ın çevirisi ise şöyledir: “Bilgelik, ezeli Ay Tanrısı” (2013: 220).

Bu yoruma karşı bazı hususlar öne sürülebilir. Örneğin, Berlin metni Ch/U 6818 arka yüzünde bu diziden 7 öge içeren bir listeyi buluruz. 3 ögede vasıf/fazilet, *aşnuqı* ile noktalama işaretiyle ilişkilendirilmiştir: „ *bilgä bilig aşnuqı* „ *ay t(e)ŋri* „ vb. Diğer 4 ögede ise *aşnuqı*’dan sonra noktalama işareti yoktur. Paris yazması PC 3049’un arka yüzünde ise 22 ögenin tam bir listesi var. Burada 10 ögede vasıf/fazilet *aşnuqı* ile ilişkilendirilirken, 12 ögede noktalama işareti bulunmamaktadır. Diğer Paris yazması (PS 3407) bu tür bir noktalama işareti örneği içermez. Hiçbir durumda *aşnuqı*, Tanrı ismi ile noktalama işareti kullanmak suretiyle ilişkilendirilmez.

4.2. Orta İnanca Aslına Göre Alıntısözdizimi Olarak Yorumlamak Mümkün mü?

Uygur Manihaistlerinin Orta İnanî dillere ve bu dillerdeki isim cümle yapısına aşına olduklarını varsayabiliriz. Partçadan yapılan Eski Türkçe çevirilerde vasıfların sonradan gelmesi açıkça belgelenmemiştir: *bilge bilig aşnuqı*, Partça *žirift hasēnag*’ın ‘ezeli hikmet’ çevirisidir. Hamilton’un metninde *bilgä bilig aşnuqı*, Manihaist tanrıların listesinde 5. sırada yer alır ve *žirift hasēnag*, Waldschmidt-Lentz’in (1926: 87) Partça metninde de aynı pozisyonadadır. Bu nedenle, Eski Türkçe versiyonun burada Partça metni birebir uyarlaması olduğu varsayılabilir. Bu en azından Rybatzki tarafından böyle anlaşılmıştır. Eski Türkçe versiyondaki 12. öge şöyledir: *amul yavaş aşnuqı fri-roşan t(e)ŋri* ve Rybatzki bunu şöyle çevirir: ‘ezeli yumuşaklık: Işıkların dostu (2. Elçi)’ (2006: 120a). Belki de Ma Xiaohe’nin Çince çalışmasındaki ‘başlangıç, ilk, ezeli’ anlamına gelen *chu* (G. 2624) kelimesinin vasıfların veya faziletlerin önüne gelmesi bir tesadüf olmasa gerek. Ma Xiaohe’nin Uygurca zikirlerin Çince çevirisinde ‘başlangıç, ilk, ezeli’ kelimesi bu yüzden vasıfların veya faziletlerin sıfatı olarak değil, Tanrı isimlerinin sıfatı olarak kullanılmıştır (2008: 170-194).

Ancak her iki bakış açısının da dikkate alınması mümkündür. Meslektaşım Tongerloo, sempozyumdayken bir zikrin bağlantılı cümleler içermesinin bir zorunluluk olamayacağı konusunda beni bilgilendirmiştir. Yani, ardışık bir dizi zikir de olabilir. Yani, alıntılanan örnekte olduğu gibi: ‘cesaret₂’, ‘ezeli’, ‘Tanrı Fri-Roşan’.

Morano’ya göre (1982: 12 ve Sundermann 1997: 97), bu metin kesinlikle ermişlerin yemeğinde okunmak üzere telif edilmişti. Eski Türkçe metin, Partça asıl metnin açıklayıcı bir şekilde yeniden telifi gibi görünüyor. Tanrıların adları bir kez eklenmişti ve sahip olduğumuz 5 farklı Eski Türkçe yazmada küçük farklılıklarla metin mevcuttu. Buna ek olarak, dinî terimler Partça versiyondaki gibi tutarlı bir formda oluşturulmamıştır. Partçada, bunlar neredeyse her zaman *žyryft*’teki ‘hikmet’ gibi *-ift* ile biten soyut kavramlardır. Eski Türkçede, bu oluşumlar farklı türdeki kelimelerle karşılanmıştır. Zikirler için bu kesinlikle uygun değildi, bu yüzden metnin Partçada okunduğunu varsayabiliriz.

5. Zikirlerin Anlamı ve Önemi

Waldschmidt-Lentz, zikirlerin İsa'nın 22 farklı vasfının anılması anlamına geldiğini düşünüyordu. Onlar, bu anlamı Çince başlıktan çıkardılar. Bu başlık, 1943 yılında Tsui Chi tarafından (1943: 175) yeni bir yorumla ele alındı, ancak bu çalışma fazla dikkate alınmadı. Ancak, Hamilton'un Eski Türkçe versiyonu keşfetmesi sayesinde, metnin Tanrı'nın 22 vasıf veya faziletinin zikri olduğu net olarak anlaşıldı, bu da Manihaist panteonun 22 Tanrısına karşılık gelmektedir.⁵ Tanrı, kendi (Eski Türkçe *Ezrua t(ä)ñri*) adıyla belirtilmemiştir.⁶

Faziletler, Partça versiyonda olduğu gibi 'ezelden beri var olan' olarak ifade edilir. Soğdca versiyonda *pirmamci* ve Eski Türkçe versiyonlarda, faziletler *aşnuqı* ile tercüme edilmiştir. Bunlar, sözkonusu faziletlerin veya Tanrı'nın özelliklerinin her zaman var olduğunu belirtmek için söylenir. Ruhânâ kurtuluş sürecinin çeşitli aşamalarında ortaya çıksalar da aslında bunlar başlangıçtan beri mevcuttu.⁷

İznik İtirafname'sinde benzer bir tarihî ibarenin bulunması tesadüfi değildir. Bu inanç ikrarının, batıdaki kiliselerde hâlâ geçerli olduğunu hatırlayalım. İsa Mesih'e atıfta bulunarak şöyle der: "Tüm zamanlardan önce Baba'dan neşet etmiştir". Dolayısıyla İsa Mesih, "zaman" boyutunda ortaya çıkmadan çok önce, "tüm zamanlardan önce" Tanrı'dan neşet etmiştir. Bu, Hristiyan teolojisindeki vahdet-i vücudu, yani Tanrı Baba ve Oğul birliğini varsaymak içindir. Tanrıların yalnızca Eski Türkçe versiyonda isimlendirilmiş olması dikkat çekicidir. Orta İrancı versiyonlar sadece "ilksel" olan bazı özelliklerden bahseder. Manihaistler özellikle Hristiyanlar tarafından çok tanrıçılıkla suçlanmışlardır (Schaefer 1968: 81) ve metnimiz belki de "Yüce Tanrı" ile diğer 22 Tanrının "öz birliği" ilkesine bir göndermedir. Elbette 22 Tanrıdan sadece Eski Türkçe metinde bahsedilmesi tuhaftır ve bu belirsiz kalmaya devam edecektir. Ancak, Tanrıların isimlerinin Tanrı'nın "faziletleri" veya sıfatları için kullanılması kesinlikle bir Türk icadı olamaz. Bu adlandırma, "Ana Tanrıça" *ög tenri*'nin ün 'ses' için kullanılması misali bir Kıpti tefsirinde de tanıklanmıştır.⁸

6. Zikirlerin Hitamı ve Işık Temsilcilerinin Konumu

Eski Türkçe zikirler, Waldschmidt-Lentz'in düzenlediği Orta İrancı versiyon gibi bir giriş veya başlık içermez (1926: 85). Orta İrancı zikirlerin hitamı şaşırıktır. Bu durum Eski Türkçe versiyon için de geçerlidir. Buradaki son üç kelime şöyledir: *qam(a)ğan tükel<l>igler ol*. Bu daha önce 22 zikrin bir tür özeti olarak yorumlanmıştır. Hamilton bunu şöyle çevirir: "Hepsi tamama ermişler" (1986: I, 43). İbare, muhtemelen "[Tanrılar] tamamen bir arada" anlamına gelmektedir. Hamilton, görünüşe göre Partça ilahinin (*cyhr 'spwryft*) genellikle

⁵ Araştırma tarihçesi için bk. Sundermann 1997: 97, dip. 6, 1.

⁶ Buna dair bk. makalemizdeki "Giriş" kısmı.

⁷ Waldschmidt-Lentz, "kurtarıcı Tanrıların" ezelden beri transandantal olduğunu belirtir (1933: not 601).

⁸ Fransız meslektaşım Michel Tardieu, seminer için hazırladığı kapsamlı malzemeyi bana göndermek lütfunda bulundu. Malzeme, bahsi geçen Kıpti yorum metnini de içeriyor. Ne yazık ki, bu konuyu burada daha fazla işleyemiyoruz.

“Görünüş(ler)in mükemmelliği” olarak çevrilen son sözlerine odaklanmaktadır.⁹ Eski Türkçe formülün Ma Xiaohu tarafından yapılan Çince çevirisi Hamilton’un çevirisinden pek de ayrılmaz.¹⁰ Clark ise (2013: 220), *qam(a)ğan tükel<ı>ıgler ol*’u şöyle çevirir: “O (yani *Azruwā*) bir bütün olarak (bu) Mükemmel Olanlardır”. Clark, böylece *ol*’u cümlelin öznesi olarak anlar. Ayrıca açıklamasında şunları ekler (2013: 221): “(...) son satır *Azruwā*’nın (‘O’) adı geçen tüm Tanrıların ve vasıfların ‘hepsi’ veya somutlaşmış hâli olduğunun bir teyidi olarak tercüme edilebilir”. Son üç Eski Türkçe kelimeyi 22. zikrin bir parçası olarak yorumluyoruz. *Ol*, bize göre diğer tüm zikirlerin sonuna eklenmesi gereken bir cevherî fiildir. Dolayısıyla 22. zikrin tam metni şu şekilde olacaktır: *y(a)ruq aşnuqı uluğ nomqutı, qam(a)ğan tükel<ı>ıgler ol* “ışık - ezelden beri var olan - yüce ışık hikmeti ve tamamen mükemmel olanlardır”. Dolayısıyla 22. zikir genel olarak “ışık” için geçerlidir ve normalde ışık hikmeti olarak yorumlanan *nomqutı* “dinin ihtişamı” olarak tezahür eder (Özertural 2008: 150).

Geriye *tükel<ı>ıgler* terimi kalıyor. Çoğul eki, burada kişilerden bahsedildiğini gösterir ve bu kişilerin ermişlere atıfta bulunduğu inaniyoruz. Aşağıdaki alıntından da anlaşılacağı üzere, ermişler *nomqutı* ile yakından bağlantılıdır: *aşnu tuğmuş nom qutı q(a)muğ rhandlar birle* “tüm ermişlerle birlikte [zamanın başlangıcından] önce dinin ihtişamı”.¹¹ Dolayısıyla ermişler, zamanın başlangıcından önce de var olmuşlardır, bu da onların Yüce Tanrının bir tezahürü oldukları anlamına gelir. Bunu destekleyen Zieme’nin neşrettiği bir dizi Orta İranca tanık mevcuttur (1975: 150-151 ve Sundermann 1997: 125). Ayrıca Eski Türk Manihaizm’inde de ermişler için *t(e)ñrim* hitabı yaygın olarak kullanılmıştı. Bunlar, muhtemelen İran Manihaizm’inden anlam ödünçlemesiyle kullanılmış olmalıdır. Bu arada, böyle bir hitap şekli Batı Manihaizminde de yaygındı (Sundermann 1995: 265).

Işık hikmeti ermişlere bedenlerindeki ışık unsurlarını ışık âlemine yönlendirme gücü verir (Sundermann 1995: 264 ve Klimkeit-Schmidt-Glitzler 1984: 89). Dolayısıyla doğüstü güçlerini ona borçludurlar ve bu nedenle ermişlerin zikirlerde Işık hikmeti ile birlikte anılması mantıklıdır. Bu görev için tabii ki ahlakî ve ritüel mükemmellik vazgeçilmez bir zorunluluktadır (Sundermann 1995: 265). Onlar, Tanrının emirlerini eksiksiz yerine getirdikleri için, ölümden sonra doğrudan ışık krallığına gideceklerdir.¹² Bu arada, *tükellig’in* ‘mükemmel’ bu anlamını teyit eden başka bir tanık daha vardır. Manichaica III’t¹³ geçen *tükellig n(i)goşak* ‘mükemmel dinleyici’, 1992’de Casadio tarafından (Kıptiparaleline dayanarak) ermişlerle bir tutulmuştu: O, yeniden doğmayacak, aksine öldüğünde doğrudan Işık ülkesine gidecektir (Özertural 2006: 172).

⁹ Krş. Sundermann 1997: 98. Sundermann, bunu ilahinin başlığı olarak düşünüyor.

¹⁰ Ma Xiaohu 2008’de (s. 195), Çince *juzu yuanman* ifadesini ‘eksiksiz ve mükemmel’ olarak çeviriyor.

¹¹ Waldschmidt-Lentz’in yorumu Londra ilahiler tomarından fazlaca etkilenmiştir: *aşnu tuğmuş* ifadesini ‘ilk kez dönüştürülmüş’ olarak çevirir (1933: 512). Clark ise, konuya daha yaklaşıyor, ancak *rhandlar*’ın kim olabileceğini açıklamaz (2013: 251, 260).

¹² Krş. Bang-Gabain 1929: 3-4 (414). Ayrıca bu metnin yeni bir neşri için bk. Moriyasu 2015: 11.

¹³ Le Coq 1922: 12. Yeni neşri için bk. Özertural 2008: 412.

Kaynakça

- Bang, W. & Gabain, A. von (1929). Türkische Turfan-Texte II. Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1929, 22, 411-430.
- Clark, L. (2013). Uygur Manichaeic texts, translations, commentary II: Liturgical texts. Turnhout: Brepols.
- Hamilton, J. (1986). Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II. Paris.
- Ma, Xiaohe (2008). Monijiao yu gudai xiyushi yanjiu. Beijing: Renmin University of China Press.
- Morano, E. (1982). The Sogdian hymns of „Stellung Jesu“. East and West, 32, 9-43.
- Moriyasu, T. (2015). Uiguru manikyōshi kankei shiryō shūsei. Heisei 26 nendo kinki daigaku kokusai jinbun-kagaku kenkyū-jo kiyō, Tōkyō Heisei, 27, 1-137.
- Özertural, Z. (2006). Die Terminologie der Seelenwanderung im uigurischen Manichäismus. Ural-Altäische Jahrbücher N. F. 20, 170-175.
- Özertural, Z. (2008). Der uigurische Manichäismus. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rybatzki, V. (2006). Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Helsinki: Publikations of the Institute for Asian und African Studies. 8.
- Schaeder, H. H. (1968). Studien zur orientalischen Religionsgeschichte. Darmstadt.
- Shokri-Foumeshi, M. (2015). Mani's Living Gospel and the Ewangeliyōnīg Hymns. Qom, Iran.
- Siewert, K. (2014). Kommentar zur Neufassung des deutschen Paternoster-Gebetes. In: R. Schützeichel (Ed.), Das deutsche Paternoster-Gebet. Münster, 9-13.
- Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. Altorientalische Forschungen, 6, 95–133.
- Sundermann, W. (1995). Who is the Light-NOYΣ and what does he do? In: A. van Tongerloo & J. v. Oort (Eds.), The Manichaeic NOYΣ. Proceedings of the International Symposium organized in Louvain from 31 July to 3 August 1991. Louvain: Manichaeic Studies. 2, 255–265.
- Sundermann, W. (1997). Der Sermon von der Seele, eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus. Berliner Turfantexte 19, Turnhout: Brepols.
- Tsui, C. (1943). Mo ni chiao hsia pu tsan. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 11, 174-219.
- Waldschmidt, E. & Lentz, W. (1926). Die Stellung Jesu im Manichäismus. In: Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. 1926, 4.
- Waldschmidt, E. & Lentz, W. (1933). Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten. In: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.- hist. Kl. 1933, 13, 480-607.
- Zieme, P. (1975). Manichäisch-türkische Texte. Berliner Turfantext 5. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR.

**Fairweather, A. & Montemayor, C. (ed.).
Linguistic Luck: Safeguards and threats to
linguistic communication. London: Oxford
University Press, 2023, pp. xvi+326. ISBN:
978-0-19-284545-0.**

Deniz Demiryakan

İstanbul/Türkiye

denizdemiryakan@gmail.com

orcid: 0000-0002-3565-3314

Atıf Citation

Demiryakan, Deniz (2024).
Fairweather, A. & Montemayor,
C. (ed.). Linguistic Luck:
Safeguards and threats to
linguistic communication.
London: Oxford University
Press, 2023, pp. xvi+326. ISBN:
978-0-19-284545-0.
BABUR Research, 3 (1), 305-312.

Gönderim Submitted

17.04.2024

Revizyon Revision

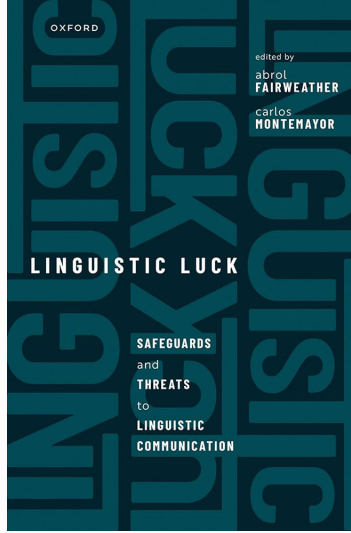
17.05.2024

Kabul Accepted

24.05.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

**Sisli bir gezide dilsel
belirsizlik**

Belirsizlik (luck) kavramı etik ve bilgi teorisi alanlarında birçok çalışmaya konu olsa da *dilsel belirsizlik (linguistic luck)* üzerine fazla çalışma yapılmamıştır. Bu kitapta yer alan makaleler, dildeki belirsizliklerin (sözcüklerin belirsiz anlamlarının veya yanlış anlaşılmaların) nasıl azaltılabileceğine dair yöntemleri ve tamamen ortadan kaldırılamayan bu

dilsel belirsizliklerle nasıl başa çıkılabileceğini inceliyor. Anlam ve iletişim bir yolculuk olarak ele alındığında bu yolculukta karşılaşılan belirsizlikler, yolu bulmayı zorlaştıran sisler gibidir. Burada önemli olan, bu sislerin ne kadar yaygın olduğu değil ne kadar azaltılabildiği ya da ortadan kaldırılılabildiğidir. Anlam ve iletişim belirleyicileri, yani konuşma ve anlamamanın temel unsurları, bu sisleri ortadan kaldırmak için çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Dil nedensel (sebep-sonuç ilişkileri), çıkarımsal (mantık yürütme) ve kasıtlı (bilinçli kararlar) yollarla belirsizliklerden arınmış bir sistem gibi çalışır. Bu, tıpkı bir pusulanın veya haritanın sisli bir havada yönümüzü bulmamıza yardımcı olması gibidir. Dilde iletişim kurmak ancak bu belirsizlikleri azaltan sağlam değişkenler (net anlamlar, kurallar ve bağlamlar) sayesinde mümkündür.

Linguistic Luck (LL) kitabı; dildeki belirsizlikleri azaltan farklı yöntemleri, bu yöntemlerin nasıl çalıştığını ve ne kadar etkili olduğunu betimlemeye çalışmaktadır: bir sözcüğün anlamını netleştirmek için kullanılan gramer kuralları, işaretler ve hatta jestler bu belirsizliği azaltma mekanizmaları...

Dilsel Belirsizliğin Azaltılması ve İletişim Güvenilirliği

Dilde iletişimi güvenilir ve sağlam kılmak için belirsizlik nasıl azaltılabilir? Kitapta belirsizliğin etkilediği tüm dilsel olgular ele alınamasa da dilbilim ve dil felsefesinde önemli konular detaylıca incelenmiştir: sözdizimi işleme, göstergesel referans, konuşma iması, tanıklık, sözcüksel yenilik, ortak dikkat, iletişimsel değer, gelenekçilik ve gelenekçilik karşıtlığı, metasemantik güvenlik ve anlamsal şüphecilik vb.

LL'de yer alan makalelerin temel soruları şunlardır: Dilsel belirsizliğin doğası ve önemi nedir? Dilde ne kadar belirsizliğe tahammül edilebilir ve bu belirsizlikten nasıl kaçınılabilir? Birincil belirsizlik faktörleri nelerdir? Dilbilim teorisi ve pratiğinde belirsizlik azaltma mekanizmaları nasıl işler? Belirsizliği ortadan kaldırmak için yapılan tüm çabalara rağmen ortadan kaldırılamaz belirsizliklerle nasıl başa çıkılır? Dilbilimsel teori ve pratiğin hangi alanları dilsel belirsizlikten en çok etkilenir? Kitap tüm bu sorulara doyurucu yanıtlar vermiş gözükmektedir.

Belirsizlik azaltma

Belirsizlik azaltma mekanizmaları yalnızca bilinçli dikkat veya edinilmiş becerilere bağlı değildir. Birçoğu genetik donanıma ve insanlar ile çevreleri (diğer insanlar dahil) arasındaki doğal bağlantılara bağlıdır. Diğer belirsizlik azaltıcı mekanizmalar ise bilinçli dikkat, motivasyon ve dilsel geleneklerle daha yakından ilişkilidir. Yaşam biçimi için kritik öneme sahip olan birçok dilsel belirsizlik azaltıcı önlem tanındı ve hatta bazen önemsiz görünebilir. Bu mekanizmalar arasında işaret etme (ostention), “bunu mu demek istiyorsun...?” soruları, yeniden çerçeveleme, gramer kuralları ve *Gricean özdeyişleri* bulunmaktadır. İlk olarak bazı doğal (nomolojik) belirsizlik azaltma mekanizmaları kitapta incelenmiş ardından niyet ve uzlaşya bağlı mekanizmalar ele alınmıştır.

Dilde sinyal vermek (sağa, sola; her şeye veya hiçbir şeye!)

İnsan türünün bir üyesi olmanın en ayırt edici ve önemli özelliklerinden biri, bireyleri doğal olarak (standart koşullarda) dilsel bir topluluğun üyesi yapmasıdır. Kitapta bu durumun üç önemli anlam taşıdığı belirtilmektedir. İlk büyük ölçekli iş birliği kapasitesine sahip bir türün üyeleri olarak sembolik, morfolojik ve davranışsal olarak ifade edilebilen bir dili öğrenme yeteneğine sahip olunmasıdır. İkincisinde, insan genomuna sahip olunması sayesinde türümüzün genç üyelerinin dilin karmaşık sözdizimsel kurallarını ve bu kuralların dilbilgisel ifadelerdeki anlamlarını hızlıca öğrenebildiği vurgulanmaktadır. Üçüncüsü ise insanların anlamlı sembolik manipülasyon kapasitesinin müzik notasyonundan matematiğe kadar çeşitli bağlamlarda ve ortamlarda kullanabildiğidir. Dil öğreniminin bu temel özelliklerinin iletişimde belirsizliği azaltmak için önemli mekanizmalar olduğu kitapta detaylı bir biçimde ifade edilmektedir. İletişimsel belirsizliğin azaltılmasının anlamlı sinyallerin farklı türde kalıplar ve davranışlar yoluyla alınmasına bağlı olduğu belirtilmektedir. Örneğin bebeklerin jestler, sesler ve el hareketleri

aracılığıyla içerikleri ayrıştırmasının gerekliliği bu bağlamda vurgulanmaktadır. Ancak dil öğreniminin en kritik yönlerinin sadece anlamların ve ifadelerin ilişkilendirilmesine dayanmadığı gerçeği de birkaç yerde kanıtlarıyla birlikte vurgulanmaktadır. En kritik genellemelerin iyi oluşturulmuş tümcelerın doğası ve bu tümcelerın olası gramer kuralları ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Kitaba göre dilbilgisel belirsizliğin azaltılmasında iki tür genelleme söz konusudur. İlki mevcut olası gramer açısından belirsizlik azaltımıdır. Burada gramer kullanımının kurallar bütünü olmasından hareketle ölçünlü bir işleyişin gerçekleşebileceğine inanılmaktadır. İkincisi ise belirsizlik azaltmanın konuşmacılar için mevcut olan olası ifadelerin sayısı ile ilgili olduğudur. Bu açıdan bakıldığında niceliksel olarak uygun olan aynı zamanda kapsamı da belirleyecektir. Zaten yukarıda dile getirdiğim üzere LL'de dilbilgiselliği belirleyen biçimsel kuralların kısıtlanması ve tekdüze hale getirilmesi gerektiği bu nedenle çoğu yerde vurgulanmaktadır. Yine kitapta ifadelerin sözdizimsel yapıları göz önüne alındığında atanabilecek olası anlamlar açısından hiyerarşik olarak düzenlenmesi gerektiği de ifade edilmektedir. Çünkü dilsel belirsizliğin gramer ve anlam üzerinde nomolojik olarak bağımlı, biyolojik olarak belirlenmiş kısıtlamalarla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Niteleyici konumuna dayalı söz konusu belirsizliğin bu hiyerarşik yapı tarafından biçimsel olarak yönlendirilmesi dilsel belirsizliğin azaltımında önemlidir. Örneğin “masmavi gökyüzü” ifadesinin iki farklı anlama sahip olabileceği, mavi rengi veya gökyüzünün derinliğini niteleyebileceği kitapta belirtilmektedir.

Güvenin Önemi ve Dilsel Belirsizlik

Bu kitap dilbilimdeki bir soruna çözüm bulmaya çalışmasının yanı sıra güvenin önemi üzerine saptamaları nedeniyle de değerlidir. Belirsizlik genellikle güvenin dostu değildir; bu iki kavram genellikle zıt yönlerde eğilim gösterir. Bir sonuç veya durum ne kadar çok belirsizliğe bağlıysa insanlar o kadar az güvenilir görünür. Dilsel güven özellikle önemlidir çünkü ahlaki, epistemik, sosyal ve kişisel yaşamlar için gerekli olan güvenin büyük bir kısmı son derece güvenilir, belirsizlikten bağımsız başarılı dilsel kapasiteler üzerine kuruludur. Tam da bu noktada kitapta iletişimde güveni sağlamak için dildeki belirsizliklerin nasıl azaltılabileceği ayrıntılarıyla incelenmiştir. Dil; nedensel (sebep-sonuç ilişkileri), çıkarımsal (mantık yürütme) ve kasıtlı (bilinçli kararlar) yollarla belirsizliklerden arınmış bir sistem gibi çalışması gereken süreçtir. Tıpkı karmaşık bir makinenin düzgün çalışması için tüm parçaların yerli yerinde olması gibi düşünülebilir. Kitaba göre iletişim kurmak, ancak bu belirsizlikleri azaltan sağlam değişkenler (net anlamlar, kurallar ve bağlamlar) sayesinde mümkündür. Bir sözcüğün anlamını netleştirmek için kullanılan gramer kuralları, işaretler ve hatta jestler belirsizliği azaltma mekanizmalarına örnektir. Dildeki belirsizlikler yalnızca bilinçli dikkat veya edinilmiş becerilerle değil, genetik donanım ve insanlar arasındaki doğal bağlantılarla da azaltılabilir. Ancak bu yanlış anlaşılmalıdır çünkü belirsizlik azaltıcı mekanizmalar; bilinçli dikkat, motivasyon ve dilsel geleneklerle de kitaba göre yakından ilişkilidir. Belirli bir sonuç veya durum ne kadar çok belirsizliğe

bağlıysa insanlar o kadar az güvenilir görünür. Dilsel güven; ahlaki, epistemik, sosyal ve kişisel yaşam için büyük önem taşır. Konuşmacılar ve muhataplar arasında güvenilir dilsel süreçler olmadan herhangi bir insana veya kuruma rasyonel güven oluşturmak zordur. Dildeki belirsizliklerin azaltılması, güvenin korunması ve sürdürülmesi için bu yüzden kitaba göre kritik önem taşımaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse bu kitapta toplanan makaleler; dildeki belirsizlik azaltma mekanizmalarının çeşitliliğini, kapsamını ve işleyişini anlamaya yönelik önemli bir adım sunmaktadır. Bu mekanizmalar, dilin daha net ve anlaşılır olmasını sağlarken iletişimde güvenin temellerini oluşturur. Bu nedenle LL için dilsel belirsizliğin azaltılması hem bireysel hem de toplumsal düzeyde etkili iletişim için vazgeçilmez bir unsurdur.

Silik bir haritada yolu kaybetmek ve duyduğuna nasıl güvenmek!

Dil topluluğuna üyelik, birçok farklı durum ve konuda ortak paylaşımlar oluşturarak insan topluluklarının yaşamı için gerekli olan karmaşık koordinasyon biçimlerini mümkün kılmaktadır. Bir dil topluluğuna üye olmak, tıpkı bir orkestrada enstrüman çalan bir müzisyen olmak gibidir. Her müzisyen doğru zamanda doğru notayı çalarak mükemmel bir senfoni oluşturur. Müzisyenler arasındaki bu koordinasyon, topluluğun (orkestranın) başarılı bir performans sergilemesi için hayati önem taşır. Bu bağlamda dil topluluklarında iletişimin temel mekanizmalarından biri olarak ortak zeminde paylaşılan ve somutlaşan içeriklere erişim ön plana çıkmaktadır. Ortak zemin, dil topluluğu üyelerinin aynı bilgiye sahip olması anlamına gelir. Bu, bir grup insanın aynı haritayı kullanarak bir hazine avına çıkmasına benzer. Herkes aynı haritayı kullanırsa hazineyi bulmak için aynı yolda ilerler. Ortak harita (ortak zemin), herkesin aynı bilgiye sahip olmasını sağlar ve bu sayede topluluk içindeki koordinasyon kolaylaşır. Ancak, belirsizlikler bu ortak zeminin oluşmasını engelleyerek iletişimde zorluklara neden olabilir. Haritanın bazı bölümlerinin silik olması gibi... Eğer harita silikse bazı insanlar yanlış yöne gidebilir ve hazineyi bulmak zorlaşır. Haritadaki (bilgideki) belirsizlik, ortak hedefe ulaşmayı zorlaştırır. Brian Loar tarafından tanımlanan bir göndergesel belirsizlik örneğinde, yapılan küçük bir değişiklikte dilsel belirsizliğin iletişim üzerindeki yıkıcı potansiyeli ortaya konulmaktadır. Yine benzetim yaparak devam etmek gerekirse; bir yazılım geliştirme ekibinde çalıştığınızı düşünün. Ekip, büyük bir projeyi tamamlamak için birlikte çalışıyor. Proje yöneticisi, belirli bir özelliğin nasıl uygulanması gerektiği konusunda belirsiz bir talimat verirse ekip üyeleri arasında karışıklık ortaya çıkar ve projenin bu kısmında verimsizlik oluşur. Tek seferlik göndergesel belirsizlik vakaları başlangıçta zararsız gibi görünebilir; ancak diakronik olarak genişletilmiş vakalarda bu belirsizlikler güven ve iş birliğine zarar verir. Tıpkı bir bilgisayar programındaki küçük bir hata gibi. Bu hata başlangıçta bu hata zararsız görünebilir ancak zamanla daha büyük sorunlara yol açabilir ve bu sorun da programın güvenilirliğini zedeler.

LL'de belirli olmayan durumların genişletilmiş dilsel iş birliğini ve güveni sürdürülebilir

bir şekilde sağladığı vurgulanmaktadır. Yukarıdaki gibi benzetim yaparak devam etmek gerekirse bir bina inşa ederken kullanılan esnek bir plan gibi belirli olmayan durumlarla başa çıkmak için esnek çalışma yöntemleri geliştirilir. Söz konusu plan, binanın genel yapısını belirler ancak bazı detaylar esnek bırakılırsa beklenmedik durumlarla daha kolay başa çıkılabilir. Bu esneklik (belirsizlik), uzun vadede iş birliği ve güveni artırır çünkü ekip üyeleri belirsizliklerle başa çıkma konusunda daha deneyimli hale gelir. Dil topluluklarında da bu esneklik, uzun vadede iş birliği ve güvenin artırılmasına katkı sağlar ve dil topluluğu üyeleri arasında daha güçlü ve güvenilir bir işbirliği ortamı oluşturur.

Trende mi televizyonda mı? Hangi (ortak) zeminde anlıyoruz?

İletişim, insanlar arasındaki bilgi alışverişinin temel taşlarından biridir. Ancak aynı bilgiyi paylaşmayan veya farklı yorumlayan bireyler arasında bu süreç karmaşık ve sorunlu hale gelebilir. Loar'ın 1976'da ortaya koyduğu klasik bir vakadan hareketle iletişimde ortak zeminin eksikliği durumunda yaşanan zorlukları inceliyor.

Kitap, Smith ve Jones adında iki karakter arasındaki iletişim problemlerini mercek altına alıyor. Smith, televizyonda gördüğü adamın her gün trende karşılaştıkları adam olduğunu fark eder. Bu farkındalığını ifade etmek için “O bir borsacıdır” der. Ancak Jones, Smith'in hangi kişiden bahsettiğini anlamaz; o, Smith'in trende gördükleri adamdan bahsettiğini düşünür. Smith'in ifadesi doğru olsa da Jones bu ifadeyi anlamlandıramaz. İşte bu temel örnek, iletişimdeki referans noktalarının anlaşılmasının nasıl karmaşıklığa yol açabileceğini gösterir. Smith'in “televizyondaki adam” olarak bahsettiği kişinin kim olduğunu bilmesi; Jones'un ise bu kimlikten habersiz olması, aralarında bir ortak zemin eksikliğine neden olur. Smith, televizyon ekranındaki kişinin trende gördükleri adam olduğunu bildiği için bu kişi hakkında yaptığı yorumlar Jones tarafından anlamsız veya tuhaf bulunur. Loar, bu durumu daha da derinleştirerek Smith'in düzenli olarak televizyon izleyip trende karşılaştığı kişi hakkında yorumlar yapmaya devam ettiğini varsayar. Smith, “Televizyondaki adam bugün çok asık suratlı” veya “Televizyondaki adam bugün bir amaç için giyinmiş” gibi ifadeler kullanırken Jones bu yorumları anlamakta zorlanır. Çünkü Jones, Smith'in “televizyondaki adam” ile “trendeki adam”ı aynı kişi olarak gördüğünü bilmemektedir. Bu iletişim bozukluğu, iki karakterin birbirine duyduğu güveni ve iş birliği yapma niyetini ciddi şekilde zedeler. Smith, Jones'un neden kendisini anlamadığını ve doğru tepkiler vermediğini düşünürken Jones da Smith'in neden anlamsız veya tutarsız yorumlar yaptığını anlamlandıramaz. Sonuçta her iki taraf da birbirini iletişim konusunda yetersiz veya işbirlikçi olmamakla suçlar hale gelir.

Kitap, bu tür yanlış anlamaların ve iletişim kopukluklarının nasıl önlenebileceğine dair çözümler de sunar. Örneğin, Jones'un basit bir açıklayıcı soruyla “Trende gördüğümüz adamı mı kastediyorsun?” durumu netleştirmesi, bu tür iletişim kazalarının önüne geçebilir. Böyle sorular, iletişimdeki belirsizlik faktörünü azaltmak için yaygın ve etkili araçlardır.

Dilsel belirsizlikte bir panzehir: Anlam

Kitap; nedensellik, çıkarım ve faillik gibi kavramların dilsel belirsizliği azaltmadaki önemli araçlar olduğunu ve her birinin belirli bir alanda değişken biçimler belirgin olduğuna genel olarak vurgu yapmakta ve dilbilimsel teori, sözdizimi, anlambilim ve pragmatik gibi alt dallarda dilsel belirsizlik faktörünün nasıl kontrol edildiğine ve nasıl en aza indirgenebildiğine dair geniş bir perspektif sunmaktadır. Bu geniş perspektif, etik ve epistemolojideki normatif kuramlarla paralellikler taşımaktadır.

LL bireysel irade gücünün dilbilimsel olgular için daha az merkezde yer aldığına dikkat çekmektedir. Örneğin sözdizimi işleme sürecinde insan genomları, anlambilimde dış dünyanın yapısı ve gerektirme ilişkileri birincil şans azaltıcı kontroller olarak öne çıkıyor. Dilbilimsel analizlerin farklı seviyeleri, şans azaltımının yeterli bir açıklamasında farklı taleplerde bulunur ve bu çeşitlilik dilbilimsel şans azaltımının tam bir açıklamasında yansıtılır. Dilsel başarı, diğer alanlara kıyasla daha düşük bir şans toleransı gerektirir. Epistemik veya ahlaki başarı standartları, genellikle “yüksek başarı oranıyla performans göstermek” gibi kabul edilebilirken dilbilimsel süreçlerde doğruluk oranlarının çok daha yüksek olması gerekir. Sözdizimi işleme, kelime anlama ve konuşma eylemi tanımlama gibi dilbilimsel görevlerde küçük bir hata bile büyük iletişim sorunlarına yol açabilir.

Dilsel belirsizliğin giderilmesinde anlam vurgusuna önem veren Davidson’ın “uçgenleme” olarak adlandırdığı kavram, dilsel şansın azaltılmasında önemli bir rol oynar. Bu kavram, diğer konuşmacılarla iş birliği yaparak referansı düzeltme sürecini ifade eder. Davidson’a göre, bu iş birliği biçimi nesnellik kavramının temelidir ve referansı güvence altına almak için gereklidir. Bu tür bir iş birliği her türlü iletişimsel alışverişte ortak zemin yaratmak, korumak ve artırmak için elzemdir.

Sona gelirken: Linguistic Luck yazıları

Language and Luck (María de Ponte, Kepa Korta ve John Perry)

Bu bölümde, üç farklı belirsizlik vakası ele alınmaktadır. Birincisi tarihsel açıdan önemli fakat felsefi açıdan sorunlu olmayan bir vaka, ikincisi Stephen Hales’in (2016) sunduğu belirli gereklilik vakası ve üçüncüsü Brian Loar’ın (1976) sunduğu iyi bilinen bir dilsel belirsizlik vakasıdır. Yazarlar, belirlilik kavramını “S’nin t’de olması A için belirsizdi”¹ şeklinde tanımlayarak önermesel tutum raporlarının belirsizliğe nasıl uygulanabileceğini incelemektedirler.

Specificity and Resolution in the Communicative Use of Singular Terms (Imogen Dickie)

Bu çalışmada, konuşmacıların birbirlerinin tekil terim kullanımlarını anlaması için nelerin gerekli olduğu incelenmektedir. Özellikle, konuşmanın bağlamı göz önünde bulundurulduğunda konuşmacının mesajının hangi belirli birey hakkında olduğunun belirlenemediği durumlarda başarılı bir iletişimin nasıl mümkün olduğu tartışılmaktadır. Dickie'nin 'bilişsel odak' modeli, spesifik olmayan tekil terimlerin bile belirsizliğe bağlı olmadan başarılı bir şekilde kullanılabileceğini göstermektedir.

Luck and Metasemantics (Jeffrey C. King)

King, metasemantik yaklaşımların dildeki belirsizliği nasıl ortadan kaldırdığını tartışmaktadır. Eşgüdümün konuşmacılar ve ifadeleri arasında, olası dünyalar arasında benzerliklere değil yapıcılarının eylemlerine göre gerçekleştiğini öne sürmektedir. Bu yaklaşım, konuşmacıların belirsizliği azaltmak için sahip olması gereken çeşitli yeteneklere başvurmaktadır.

Laws and Luck in Language: Problems with Devitt's Conventional, Commonsense Linguistics (Georges Rey ve John Collins)

Bu makalede Rey ve Collins, dilsel yapıların belirsizliğe dayalı olmadığını ve doğrudan sözdizimsel yapı temsillerinden kaynaklandığını savunmaktadır. Bu görüş, Devitt'in daha sosyal ve geleneksel şans azaltma kaynaklarına dayalı görüşüyle karşılaştırılmaktadır. Rey ve Collins, doğuştan gelen dilsel yeteneklerin belirsizliği azaltmadaki önemini vurgulamaktadır.

Testimony, Luck, and Conversational Implicature (Elizabeth Fricker)

Fricker, bir mesajı iletmenin farklı yollarının tanıklık anlamına gelip gelmediğini ve bunların şans ve güven açısından nasıl farklı olabileceğini incelemektedir. Özellikle önavsayımın ve sözel olmayan konuşma unsurlarının epistemik olarak kırılabilir araçlar olduğunu ve sosyal normlar tarafından yönetilmediği tartışılmaktadır.

Linguistic Luck and the Publicness of Language (Claudine Verheggen)

Verheggen, Wittgenstein'in *kural* takibine ilişkin görüşleri ile Davidsoncu *üçgenleme* arasındaki bağlantıyı incelemektedir. İfadenin anlamının belirlenmesi için aktif bir rol

¹ Yazar notu: Bu önerme, "S'nin t'de olması A için belirsizdi" şeklinde bir ifadeyle belirsizliğin tanımlandığı ve önermesel tutum raporlarının bu belirsizliğe nasıl uygulanabileceğini içermektedir. İfadeyi parçalara ayırarak açıklayalım:

"S'nin t'de olması": Bu kısım, bir önermenin belirsizliğini ifade ediyor. "S" genellikle bir özne veya bir olayı, "t" ise bir zamanda gerçekleşen bir durumu temsil eder. Örneğin, "Ali'nin yarın işe gelmesi" gibi bir ifade, "S'nin t'de olması" olarak düşünülebilir.

"A için belirsizdi": Bu kısım, belirsizliğin öznel bir değerlendirmesini ifade eder. "A" genellikle bir belirsizlik türünü veya belirsizlikle ilgili bir durumu temsil eder. Örneğin, "hava durumu tahmini" gibi bir durum, "A için belirsizdi" olarak düşünülebilir.

Dolayısıyla, "S'nin t'de olması A için belirsizdi" ifadesi, bir önermenin belirsiz olduğu ve bu belirsizliğin belirli bir durum veya kriter ("A") için geçerli olduğunu belirtiyor. Bu ifadeyi kullanarak önermesel tutum raporlarıyla bu tür belirsizliklerin nasıl ele alınabileceği ve yorumlanabileceği üzerine çalışmalar yapılmış olabilir.

oylanması gerektiğini ve bunun iletişimde şansın miktarını azalttığını savunmaktadır. Anlamın kullanım kalıplarına dayanarak belirlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Understanding, Luck, and Communicative Value (Andrew Peet)

Peet, anlamın tanıklık bilgisini desteklemedeki rolünün güvenilirlik gerektirdiğini savunmaktadır. *Gettier vakalarının* iletişimsel analoglarında belirsizliğin dinleyicinin bir ifadeyi anlamasını engellediği belirtilmektedir. Peet, anlamın belirsizliği engellemesi gerektiğini ve bunun iletişim için bir değer sorununu ortaya çıkardığını tartışmaktadır.

Luck-Reducing Features of Lexical Innovation (Samia Hesni)

Hesni, iki tür sözcüksel yenilik arasındaki farkı incelemektedir: mevcut dilsel öğelerle ilgili yenilik ve yeni dilsel öğelerin yaratılması. Hesni, yeni dilsel öğelerle ortak zemini güncellemek için bir prosedür geliştirmekte ve bu yeniliklerin belirsizliği azaltıcı özelliklerini tartışmaktadır.

We Forge the Conditions of Love (Georgi Gardiner)

Gardiner, aşkın ne olduğu ile ilgili değil aşka dair öz tanımlamaların ne yaptığı ile ilgilidir. Aşk kavramlarının romantik deneyimi nasıl etkilediğini aşk ile saplantılı karasevda arasındaki ayrımları ve dilin tuhaf romantik tercihleri nasıl geliştirebileceğini anlatmaktadır. Sevgi dilinin kendimizi daha iyi anlamamıza ve değiştirmemize nasıl yardımcı olabileceği tartışılmaktadır.

Linguistic Luck: Safeguards and Threats to Linguistic Communication adlı kitap yukarıda da detaylı bir biçimde değinildiği gibi dildeki belirsizliklerin azaltılması ve iletişimde güvenin sağlanması üzerine odaklanarak dilbilim ve dil felsefesi alanında önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Kitap, dilsel belirsizliklerin doğasını ve iletişimde güvenin önemini detaylı bir şekilde ele almakta aynı zamanda bu belirsizliklerin azaltılması için çeşitli mekanizmaların nasıl kullanılabileceğini incelemektedir. Yazarlar, dildeki belirsizliklerin azaltılmasının iletişimin sağlam ve güvenilir bir temel üzerine oturtulmasında kritik bir rol oynadığını vurgulamakta ve dilin daha net ve anlaşılır olmasının iletişimin kalitesini artırabileceğini savunmaktadır. Bu çalışma, dilbilimsel teori ve pratiğin dilsel belirsizlikten nasıl etkilendiğini ele alarak dilin iletişimde işlevselliğini ve güvenilirliğini artırmak için geliştirilebilecek stratejilere odaklanmaktadır. Sonuç olarak *Linguistic Luck: Safeguards and Threats to Linguistic Communication* dildeki belirsizliklerin azaltılması ve iletişimde güvenin sağlanması konularında kapsamlı bir inceleme sunarak dilbilim ve dil felsefesi alanındaki araştırmalara önemli bir katkı sağlamaktadır.

Yapısalcı Bir İnceleme: Cengiz Aytmatov'un 'Kızıl Elma'sı

A Structuralist Analysis: Cengiz Aytmatov's 'Kızıl Elma'

Ali Fuat Kuyumcu

Samsun / Türkiye

Z1282663@stu.omu.edu.tr

orcid: 0000-0001-5332-3274

Atıf Citation

Kuyumcu, Ali Fuat (2024).
Yapısalcı Bir İnceleme: Cengiz
Aytmatov'un *Kızıl Elma'sı*.
BABUR Research, 3 (1),
315-331.

Gönderim Submitted

17.03.2024

Revizyon Revision

12.04.2024

Kabul Accepted

15.04.2024

Yayın Tarihi Publication Date

07.06.2024

Öz

Yazınsal metinler anlatıbilimsel bir yöntemle incelendiğinde metnin barındırdığı anlam, öyküleme ve olay öyküsü, anlatıcının konumu, anlatı kişileri, zamansallık ve uzamsallıktan yola çıkarak yapılan okuma pratikleri ile yazar, metin ve okuyucu gerçekliğinin dışında yazınsal gerçeklikle ortaya çıkan yeni bir hakikat konumuna ulaşılabilir. Yapısal metin çözümleme yönteminin temel alındığı bu çalışmada 20 yy. dünya edebiyatının önemli yazarlarından Cengiz Aytmatov'un ilk dönem eserlerinden olan *Kızıl Elma* anlatısının kurgusal yapısının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu çalışmada incelenen eserde insanların birbirleri ile olan ilişkilerinde var olan ama bir sebeple gerçek yaşamın gelgitleri arasında köreltilerek kaybolduğu düşünülen sevgi duygusunun bir obje ya da simge ile adeta tekrar vücuda gelmesi anlatılmaktadır. Böylece köreltiği düşünülen sevginin aslında gerçek sevgi olduğunu okuyucusuna anlatan yazınsal bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen edebî metinde hikâyenin çerçevesi "Kızıl Elma" figürü etrafında çizilerek simge mitolojik bir sembol olarak işlevselleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, anlatıbilim, kurmaca anlatım, yazınsal metin çözümleme, Kızıl Elma

Abstract

When literary texts are examined using a narratological approach, their meanings can be understood through reading practices that consider narration, plot, the narrator's position, narrative characters, temporality, and spatiality. This approach uncovers a new truth that emerges from literary reality, separate from the individual realities of the author, text, and reader. This study employs structural text analysis to explore the fictional structure of Chingiz Aytmatov's early work "Kızıl Elma", a significant piece in 20th-century world literature. The work illustrates how the feeling of love, thought to be dulled and lost in the vicissitudes of real life, is revitalized through an object or symbol. Thus, it conveys to the reader that this love, presumed dulled, is indeed genuine. In this literary text, the narrative framework is centered around the figure of "Kızıl Elma", with the symbol functioning as a mythological emblem, enriching the narrative with deeper meaning.

Keywords: Cengiz Aytmatov, narrative science, fictional narration, literary text analysis, Kızıl Elma

Giriş

Yazınsal metin ya da edebî metin kavramı yazarın içinde var olduğu toplumun duygu ve düşüncelerini kendi dünyasıyla harmanlayarak dilin zengin anlatım olanaklarıyla yeniden yarattığı gerçekliktir. Yazınsal metinler her ne kadar hakikate yaslanan bir yapıda olsa da temelde kurmaca bir anlayışla ele alınması onları gerçeklikten ayırır. Bu yapıdan dolayı edebî metinler dilin zengin kullanım olanaklarının sergilendiği, diğer yazınsal metinlerin ötesinde daha örtük ve dolaylı bir anlatımın yer aldığı metinler olarak da tanımlanabilir (Aydın & Torusdağ, 2014: 114).

Yazınsal metinlerde anlatı kavramı ise çok yönlü ele alınması gereken bir olgudur. Kavram tanım olarak “mantıksal bir çerçevede birbirine bağlı birden çok olayın tutarlı bir şekilde belirli bir zaman aralığında aktarılma durumudur” (Mutlu, 2004: 28-29). Kavramın ne olduğuna ilişkin iki tür yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki anlatımın sözlü gerçekleşen metinler üzerinden ele alırken ikinci yaklaşım ise içinde öykü barındıran her türlü metni anlatı olarak kabul eder. Bu da göstermektedir ki tıpkı roman, öykü, film ya da opera gibi senaryonun da bir anlatı türü olduğudur (Jahn, 2012: 48-51). Özetle anlatı, evrende geçmişten günümüze tüm toplulukların gündelik yaşayışlarında, kullandıkları dillerde, edebî kazanımlarında ve oluşturdukları kültürlerde bulduğumuz bütünlüğü var eden geniş yapı olarak tanımlanabilir (Erdoğan, 1981: 77).

Anlatma ediminde önemli olan anlatma eylemini gerçekleştiren kişi yani anlatıcı kavramıdır. Anlatıcı kavramını ise açık anlatıcı ve kapalı anlatıcı olarak iki şekilde ele alınabilir. Açık anlatıcı dinleyicisi ile temas kuran kendinden bilgiler veren ve kimliğini kolayca fark ettiren anlatıcı tipidir. Kapalı anlatıcı ise açık anlatıcının tam tersi bir seyir izleyerek çoğu zaman dinleyicisine kendisini kapatan hatta cinsiyetini bile gizleyen tarafsız bir yanı vardır (Yılmaz, 2014: 114).

Çalışmada incelenen Kızıl Elma anlatısı Cengiz Aytmatov’un erken dönem kaleme aldığı eserlerindedir. Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’e bağlı Şeker Köyü’nde dünyaya gelen Aytmatov, çocuk denilecek yaşta babasını kaybetmiştir. Aytmatov bu durumun zorluğunun yaşarken bir diğer taraftan da İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ile dönemin getirdiği açlık ve sefalet ile de yüzleşmek durumunda kalmıştır. Erken yaşta çalışmaya başlayan Aytmatov eğitime ara vermemiştir. Önce Veteriner Teknik Okulu’nu sonrasında ise Tarım Enstitüsü’nü bitirmiş ve veteriner hekim olarak mezun olmuştur. Diplomat, çevirmen, gazeteci ve siyasetçi gibi birçok unvan sahibi olan Aytmatov, dünya edebiyatına kazandırdığı sayısız eser ile 20. yüzyılın en önemli yazarları arasında yerini almıştır.

Kızıl Elma kavramı gerek Türk tarihi gerekse Türk Edebiyat tarihi açısından sembolik bir değere sahiptir. Türk tarihi açısından cihan hâkimiyetini çağrıştıran Türk edebiyatında ise Turan arzusunun metinlere yansımaları ile sayısız manzumenin Türk Edebiyatına kazandırıldığını görmekteyiz. Cengiz Aytmatov’un bu eserinde ise

kavramın, öykünün muhtevası ile içselleştirilerek Âdem ile Havva kıssasındaki mitolojik anlatımı az da olsa çağrıştırdığı düşünülebilir. Kızıl Elma Türk Kültürü açısından mitsel bir öneme sahiptir. Kızıl elmaya yüklenen anlam ise bağ bozumundan sonra tesadüf eseri bağda bulunan iri sulu ve kırmızı bir elmanın sevilen bir kişi ile paylaşılmasıyla mutluluğun ve sevginin paylaşılmasıdır (Kırzioğlu, 2010: 89).

Aytmatov eserinde İsabiekov adında bir adamın ayrılmak üzere olduğu eşi Sabira ile olan durumunu kızları Anara'ya anlatabilme çabasının konu alındığı, özünde saf ve temiz bir aşkın anlatıldığı bir roman olarak karşımıza çıkmaktadır. Romanın ana kahramanı İsabiekov, karısını seven fakat bu sevgiyi ona gösteremeyen bir mizaca sahiptir. Bu durum zamanla karısı ile arasının açılmasına neden olmuştur. Çünkü karısı Sabira kocasının ilgisizliğinden yakınmaktadır. Bu ilgisizlik evliliklerinde birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir. İsabiekov evliliğinin bu duruma neden geldiği üzerine kendine birtakım sorular sormaktadır. Karısının kendisinden beklediği ilgiyi fazla abartılı bulmakla beraber aslında bu duruma gelmelerinde asıl kabahatli olarak kendisini görmektedir. Çünkü İsabiekov karısına karşı içine kapanık ve çekinken davranmaktaydı. Sonuçta İsabiekov evliliğindeki tüm bu olumsuzlukları mizaç uyumsuzluğuna bağlamıştır. Evliliklerinin kötüye gittiği bu evrede Sabira tezini vermek için Moskova'ya gitmiştir. Ancak bu gidişin altında yatan asıl neden İsabiekov ve Sabira'nın ayrılma kararı almasıdır. Sabira artık Moskova'dan dönmek istememektedir. İsabiekov bu durumu kızları Anara'ya anlatmak ve kızlarının kimin yanında yaşamayı tercih edeceğini öğrenmek için durumu Sabira'ya bir mektup yazarak bildirmek istemektedir. Kızı Anara odasında uyumaktadır. İsabiekov Anara'nın odasına girer. Onu uyandırarak durumu anlatarak tercihini öğrenmek istemektedir fakat bu durumun kızının üzerinde nasıl bir olumsuzluk doğuracağı fikri kafasını kurcalamaktadır. O anda İsabiekov'un aklına gündüz Anara ile yaptıkları kır gezisi gelir. Romanın anlatımı bu noktadan itibaren gündüz yaşananların anlatıldığı bir anlatı zamanında ilerler.

İsabiekov evliliğinin bitmek üzere olduğunu ve kızları Anara'nın kimin yanında kalmayı tercih edeceğini sormanın en uygun yerinin bir kır gezisi olduğuna karar verir. Kızı avluda oynarken ona seslenerek kır gezisine gideceklerini söylemiştir. Bu duruma çok sevinen Anara babası ile arabaya binerek uzun bir kır yolculuğuna çıkarlar. Baba her ne kadar konuyu arabada açmak istese de o sırada kızı arabanın radyosunda Roberto'nun yorumladığı Ave Maria şarkısını dinlemektedir. Artık kıra çok yaklaştımlardır. İsabiekov ailesiyle yazları bu kıra gelirdi. Ave Maria şarkısının melodileri İsabiekov kulağında çınladıkça gördüğü kır manzarası ve geçmiş anıları her şey onun için yeni bir anlam ve yeni bir görünüm kazanmaktadır. Yolculuğun sonuna gelinmiştir. Önlerinde bir elma bahçesi vardır ve İsabiekov aracı park eder. Kızı Anara araçtan iner inmez kırlarda koşmaya başlar. Elma bahçelerinin içinde koşturan kızı az sonra elinde bir "Kızıl Elma" ile babasının yanına döner. İsabiekov'un mutluluk habercisi olarak nitelendirdiği kızıl elma onu geçmişin derinliklerinde bir yolculuğa çıkarır.

O yıllarda savaş bittikten sonra şu anda öğretmenlik yaptığı Tarım Enstitüsü'ne okumak için gelmişti. İsabiekov'un da aralarında bulunduğu bir gurup öğrenciyi pancar sökümlünün yapıldığı Kolhozun tarlalarına götürmüşlerdir (Kolhoz, SSCB' de köylülerin ortaklaşa çalıştıkları tarım arazisi). Kolhoz dönüşü çok acıkan öğrenciler yolda gördükleri bir elma bahçesine girerler. Ürün toplanmış olsa da birkaç elma bulunur ve iştahla yerler. Elmalar bittiğinde tekrar elma aramak için bahçeye dalan öğrenciler bir tek elma bile bulamamışlardır. Bu sırada İsabiekov arkadaşlarında gizli elma bahçelerinin derinliklerinde gezerken gözüne bir parıltı gelir. Büyük elma ağaçlarının arasında sıkışmış küçük bir elma ağacının yaprakları arasında gizlenmiş iki yumruk büyüklüğünde parlak kıvı bir elma bulmuştur. İsabiekov bu güzel elmayı arkadaşları ile değil de platonik aşk beslediği bir kıza hediye etmek için ceketinin yırtık astarından içeri atarak saklar. Geç vakitte kaldığı yurda dönmüşlerdir. Elmayı çekmecesine saklar. Elmayı bulduğuna o kadar mutludur ki onu başka bir arkadaşının almasından çok korkar.

Bu korku onun rüyasına da girmiştir. Kolhozdayken bulduğu elmadan bahsettiği arkadaşı Sırık Aziz rüyasında elmayı çalmaktadır. Heyecanla yatağından kalkar ve çekmeceye bakar ama elma yerindedir. Bu durum onu okadar telaşlandırmaktadır ki ertesi gün derste Sırık Aziz'i sınıfta göremeyen İsabiekov koşarak odasına çıkar ama elmanın yerinde olduğunu görünce arkadaşına karşı böyle suçlayıcı olmasından dolayı üzüdür. İsabiekov okul çıkışı platonik aşk beslediği kıvı görmek için elmayı da yanına alarak belediye kütüphanesine gider. Akşama kadar beklese de sevgilisi gelmez. Ertesi gün yine aynı kütüphanede elmasıyla beraber beklemektedir. Kıvı kütüphanededir. Bu elmayı o hiç tanımadığı kıza verdiğinde kıvın tepkisini çok merak ediyordu. Artık elmayı vermek için kendini hazır hissediyordu. Saat geç olmuş insanlar yavaş yavaş kütüphaneden çıkmaya başlamıştır. İsabiekov hemen elmayı kâğıda sararak kütüphanenin dışına çıkarak âşık olduğu kıvı beklemeye başlamıştır. Çok heyecanlıdır. Çünkü taş basamaklardan kıvın ayak seslerini duymaya başlamıştır. Tam kıvı yanından geçerken, İsabiekov ona yaklaşmak için bir adım atmış, ancak kıvı onu görmezden gelip yoluna devam etmiştir. İsabiekov kıza seslenir kıvı dönüp ona bakar ve İsabiekov ona elmayı uzatır ama kıvı bu duruma çok sinirlenir ve kızarak kıvı elmadan uzaklaşır. Mutluluğu paylaşabileceği hatta ona sevdiğini söylemenin bir başka yolu gibi gördüğü kıvı elma artık elinde öylece kalmıştır. Hayal kırıklığı ile elmayı duvara fırlatarak parçalar.

İsabiekov sonraları birçok kıvıla tanışmıştır ama içinden hiçbirine bir kıvı elma vermek geçmemiştir. Fakat hayatının geri kalanında evlendiği kadın olan Sabira ondan içinden gelerek, ısrarla hep bir kıvı elma istemiştir ama İsabiekov bu durumu her zaman görmezden gelmiştir. Şimdi kıvı Anara ile kır bahçesinde kıvının bulunduğu o güzel kıvı elmaya bakarak yaptığı bu hatayı düşünmektedir. Yıllar önce reddedilen kendisinin yerinde artık karısı Sabira'yı koymuştur. Çünkü Sabira her zaman kendisinden sevgi isterken İsabiekov bu sevgiyi vermeyi reddetmiştir. Ve tek taraflı içinde sevgi olmayan bir beraberliği sürdürmüştür.

Bu çalışmada Aytmatov'un ilk dönem eserlerinden olan, aşkın saf ve tertemiz hâlinin anlatıldığı *Kızıl Elma* kısa romanının yapısal çözümleme yoluyla sistematik bir analizi yapılacaktır. Böylece hikâyede “*Kızıl Elma*” gibi bir objenin birçok duygu ile yeniden işlevselleştirilerek okuyucusunun karşısına çıkarılan anlatıda oluşturulmaya çalışılan derin (örtük) yapının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

1 Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada yapısal çözümleme yönteminden faydalanılmıştır. Yöntem olarak Öztokat'ın (2005) “*Yazınsal Metin Çözümlemesinde Kuramsal Yaklaşımlar*” adlı kitabında belirlediği yöntem esas alınmıştır.

Öztokat göstergebilimsel, anlatıbilimsel ya da yapısal çözümleme yöntemlerinin kullandığı nitel araştırmalarda belirsizlikten hareket edilerek üzerinde çalışılan yazınsal metnin sağın bir okumasının yapılmasının gerekliliğinden bahseder. Böylece incelemesi yapılan yazınsal metin üzerinden *Mimésis* ve *Diégésis* kavramlarıyla başlatılan uygulama esasına dayalı bir çözümleme yoluna gidilmesini önerir.

Yöntemin uygulanmasında ise Yılmaz (2014) “*Anlatı Yoluyla Dünyanın Zihinsel Yeniden Kurulumu: ‘Palto’, ‘Dönüşüm’ ve ‘Hayvan Çiftliği’ Romanlarının Alımlama Pratikleri Üzerine Bir İnceleme*” adlı doktora tezindeki modelden faydalanılmıştır. Bu modelin tercih edilmesindeki asıl neden, Yılmaz'ın modelde karakter sıklığı, türsel açıdan rol dağılımı gibi bir takım somut verileri kullanması ve bu verileri tablo ve grafik şeklinde çalışmanın gerekli bölümlerinde göstermesidir (2014: 114). Bu durum üzerinde çalışma yapılan yazınsal metnin yüzeysel yapısının belirlenmesinde işlevsel bir katkı sağlamaktadır.

1.1 *Mimésis* ve *Diégésis* Kavramları

Anlatıbilim alanının, anlatmak/göstermek (telling/ showing) olarak karşıladığı *Diegesis*/*Mimésis* kavramlarının temelleri Antik Yunan'a kadar gitmektedir. Çıkış noktası olarak ise Platon'un *Devlet* ve Aristo'nun *Poetika* adlı eserleri referans alınmaktadır. Bu iki kavram bir metnin ifade edici ve içeriksel yönlerini ayırt etmek için kullanılır. *Mimésis*, bir metnin içeriğine odaklanırken, *diégésis*, metnin ifade edici yapısına işaret eder. Farklı edebî türler ve akımlar içinde, *mimetik* ve *diegetik* öğeler arasında ayrımlar görülebilir. Bu durum, sözel anlatı ve olayların aktarımının bir araya gelerek karmaşık bir bütünün oluşmasını sağlar (Öztokat, 2005: 116-119; Jahn, 2012: 45).

Platon *Devlet* adlı eserinde, Sokrates'in ideal devletin nasıl kurulacağı ve bu devleti koruyacak olan koruyucuların nasıl seçilip eğitileceği üzerine kurulu hikâyesinde *mimetik* ve *diegetik* öğeler kullanarak farklı karakterlerin bakış açılarını etkin bir şekilde ortaya koyar.

Bu hikâyede “anlatıcı, ses, bakış açısı, izleyicinin psikolojisi” gibi birçok unsur

arasında bağlantı sağlanarak ilkel bir anlatıbilim aracı ortaya konmuştur. Sokrates'in anlatımı, yalnızca karakterlerin diyalogları ve olay örgüsü aracılığıyla değil, aynı zamanda bu unsurların bir araya gelmesiyle oluşturulan bütünsel bir yapıya sahiptir. Ancak, Sokrates'te *Mimésis/Diegesis*, günümüz modern kullanımlarındaki gibi sadece "anlatmak/göstermek" ayrımı olarak bulunmanın ötesinde, anlatmanın iki farklı kipi olarak kendini gösterir. Bu yaklaşım, anlatının işlevselliğini ve derinliğini artırarak okuyucuya veya dinleyiciye daha zengin bir deneyim sunar.

Aristoteles de tıpkı Platon'un *Devlet* adlı eserinde olduğu gibi *diegesis* ve *mimesis* kavramlarını anlatı ve taklit ayrımında kullanır; *diegesis* doğrudan anlatıyı, *mimesis* ise dramatik taklidi ifade eder. Aristoteles *Poetika*'da Homeros'un eserlerini incelerken bu kavramları hem anlatı hem dramatik temsilin birleşimi olarak ele alır. Eserinde *diegetik* ve *mimetik* anlatı yöntemlerini birleştirerek karakterlerin doğrudan konuşmalarıyla dramatik bir temsil yaratmasını övgüyle ele alır.

Halliwell, makalesinde bu konuları ele alarak Sokrates'in ve Aristoteles'in eserlerindeki anlatım tekniklerinin önemini ve modern anlatı bilimdeki yerini detaylı bir şekilde incelemiştir (Halliwell, 2022: 314-326).

1.2 Anlatı ve Öyküleme

Anlatı, bir hikâyeyi veya sunumu içeren her türlü ifadeyi kapsar. Metin yoluyla, görsel sanatlar aracılığıyla veya bunların bir kombinasyonu ile ifade edilmişse de hepsi anlatı kategorisine girer. Dolayısıyla romanlar, tiyatro eserleri, filmler, karikatürler ve benzeri tüm ifade biçimleri, anlatı kavramı içinde değerlendirilir (Parin, 2017: 70)

Anlatı içinde yer bulan kişi ya da kahramanlar yazar gerçek dünyadan kurduğu ilişkilerden ortaya çıkar. Anlatının özü kurmacadır ve anlatımda kullanılan karakterlerde kurmacadır. Anlatı eğer yaşanmış bir olaydan esinlenerek oluşturulmuşsa hikâyeyi oluşturan karakterlerin fiziksel ya da ruhsal birtakım özelliklerinin gerçek kişileri yansıttığı söylenebilir (Nacaroğlu, 2022: 76).

Öztoakat, anlatıyı bir söylem olarak niteler ve anlatının yapısal çözümlemesi yapılırken durumsallık ve anlamsallık geçişlerinin incelenmesi gerekliliğine vurgu yapar. Durumsallık geçişlerini D durumundan D1 durumuna, anlamsallık geçişlerini ise A anlamından A1 anlamsallık durumuna geçiş olacak şekilde incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Böylece olay örgüsü zamanı içerisinde oluşan anlamsal değişimlerin ortaya çıkarılarak bütüncül bir şekilde okuma yapmak anlatının devinimi kavramak açısından uygun bir yöntem olacağını ifade etmektedir (Öztoakat, 2005: 119-124).

Genette, her anlatının bir öyküsü olduğu ve bu öykü içerisinde belirli karakterlerin yer aldığı olay örgüsü olduğunu bahsederek anlatıyı karakterlerin başından geçen olayların sunulduğu bir bildiriş biçimi olarak tanımlamaktadır (Genette, 2011: 13-14).

Anlatı ve öykü arasında birbirini etkileyen bir ilişkiden bahsetmek gerekir. Gérard

Genette tarafından kaleme alınan *Anlatının Söylemi* adlı eserde anlatı söylemi analizinde daima ilişkilerin incelenmesini gerektiğinden yola çıkılmasının gerekliliğinden bahseder. Yapılacak olan analizin özünü; anlatı ile hikâye, anlatı ile anlatılama ve hikâye ile anlatılama arasındaki ilişkiden ibaret görmektedir (Dervişcemaloğlu, 2007).

1.3 Anlatıcı

Yazınsal bir metinde anlatıcılığı bulmak “kim konuşuyor” sorusunu sormakla başlar. Anlatıcının kim olduğunu kavrayabilmek anlatıcı ile ilgili ne kadar çok bilgiye ulaşılabildiğiyle doğru orantılıdır (Jahn, 2012:16). Anlatıdaki anlatıcının tespitinde anlatıcı sesinin işitilebilirlik derecelendirmesi yoluna gitmiştir. Açık ve kapalılık terimini anlatıcının daha çok açık ya da daha az açık olabileceği kanaatini ifade eder. Böylelikle öykü anlatıcısının kullanacağı anlatı dilinde birinci şahıs anlatışı mı yoksa üçüncü şahıs anlatısını mı kullanacağı noktasında karar vermesi gerekmektedir.

Genette ise birinci ve üçüncü şahıs dilinde anlatım kavramlarını İçöyküsel ve Dışöyküsel anlatım olarak nitelemiştir. İçöyküsel anlatımda anlatıcı öykünün içinde birinci derecede yer alırken, dışöyküsel anlatımda olaylara müdahil olmayan anlatıcı olarak yer alır. Genette bu ayrımın dışında ikinci bir anlatıcı ayrımına daha dikkat çekmektedir. Anlatıcı öykünün içinde bir karakter olarak yer alıyorsa “benöyküsel anlatıcı” eğer anlatıcı hikâyenin içinde bir karakter olarak belirmiyorsa “elöyküsel anlatıcı” olarak anlatıcılığı konumlandırır (Öztokat, 2005: 124).

1.4 Anlatı Kişileri

Bir anlatı kurgusal ya da kurgusal olmasın hikâyede yer alan karakterler en az hikâyenin anlatıcısı kadar önemlidir.

Jahn, özellik kurgusal anlatılarda hikâye içerisinde yer alan kişilerin özgürce kurgulanabileceği bu nedenle birçok farklı karakter ve figürün anlatıda kullanılabileceğinden bahseder (Jahn, 2012).

Günümüzde karakter ve figür kavramları aynı iki kavram gibi ele alınsa da aslında iki farklı işlevi yerine getiren kurgusal varlık olarak nitelenebilir. Karakter, yazar tarafından kurgulanarak oluşturulmuş varlığı temsil ederken, figür ise karakterin idealize edilerek okuyucu açısından modelleştirilmesi olarak tanımlanabilir (Karataş, 2014: 60-79)

1.5 Olay Örgüsü

Olay örgüsü bir anlatıda gerçekleşen olayların belirli bir zaman diliminde neden sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşmesi olarak tanımlanabilir. Paul Ricoeur’ün *Zaman ve Anlatı Bir: Zaman-Olayörgüsü-Üçlü Mimesis* isimli kitabında olay örgüsü kavramını tanımlamıştır. Yazar eserinde “Olayörgüleştirme” alt başlığıyla konuya değinerek olay örgüsü kavramını *mythos* ve *mimesis* kavramları üzerinden Aristoteles’i referans göstererek kavramsal bir çerçeve çizmiştir. Burada *Mythos*; kurmak, işlemek, kompoze

etmek ve biçimlendirmek edinimleri sağlarken, Mimésis ise “mimetik etkinlik” yeni pratik ve canlı zamansal deneyimi içerisinde oluşturulan anlatı uyumluluğu/düzeni ifade etmektedir. Tüm bu çerçeveden hareketle ifade edilen uyum ve düzen bütünlüğünde Ricoeur olay örgüsünü; *“rastlantısalardan kavranabilir, tikelden tümeli, yanöyküselden zorunluyu ya da gerçeğe benzeri ortaya çıkarabilmek”* olarak tanımlamıştır (Ricoeur, 2007: 89-90).

1.6 Zamansallık

Ricoeur, anlatıda zaman mefhumunu “bireşimsel” bir bütünlüğe ulaştırılıp yeniden biçimlendirilerek geçmiş yorumlama pratiği olarak tanımlamaktadır (Ricoeur, 2007:34). Bu nedenle metinsel bir anlatının yapısal çözümlemesi yapılırken olay örgüsü içerisinde zaman kavramının da temel inceleme çabası içerisine dâhil etmek anlatı bütünlüğü açısından önemlidir. Öztokat, anlatıda zaman mefhumunu “sözcelem zamanı” ve “sözce zaman” olmak üzere iki farklı düzeyde ele almıştır. Sözcelem zamanı anlatı hikâyesinin kapsadığı zamanı ifade ederken, sözce zamanı ise öyküde kullanılan dilsel unsurlar üzerinden olayın zaman ve kesit açısından sınırlarını çizmektedir (Öztokat, 2005: 126-127).

1.7 Uzamsallık

Mieke Bal, Sahne ya da uzam kavramının anlatı içerisinde en az olay ya da kişiler kadar önemli temel bir öge olduğunu belirtmiştir (Bal, 1999: s.15). Fakat Bal’ın bu düşüncesi yeni bir düşüncedir ve anlatı üzerine yapılan analizlerde uzamsallık üzerine günümüz dönemlerine gelinceye kadar gerekli önem gösterilmemiştir. Bu göz ardı durumunun nedeni olaylarla kurulu olan anlatıda olay örgüsünün oluşturulmasında öncelikli olarak zamansallık durumuna öncelik verilmesinden kaynaklanmaktadır (Yeşil, 2015: 2).

Anlatı üzerine önemli araştırmalar yapan Bakhtin’ in 1937-38 yılları arasında kaleme aldığı “Forms of Time and of the Chronotope in the Novel” adlı denemesinde “kronotop” (uzam-zaman) terimini alana kazandırarak bir anlatının yalnızca zaman mefhumundan ibaret olmadığını zaman ve uzam ile var olduğunu belirtmiştir (Bakhtin, 1994). Anlatıda uzamsallık kavramı da tıpkı zamansallık kavramı gibi iki kısma ayrılır. Öyküleme uzamı ve öykü uzamı vardır bu ikisi birbirinden farklı kavramlardır. Öykülemenin uzamı “Sözcelem” iken Öykünün uzamı ise “Sözce” uzamıdır. Uzam zaman ve kişi anlatı yerlemlerini oluşturur (Öztokat, 2005: 127-129; Yılmaz, 2014: 112; Yücel, 1979: 11).

1.8 Betimleme

Genel anlamda betimleme, anlatısı yapılan yazınsal metinde gerçekleşen olay ve kişilerin içerisinde buldukları döneme uygun, dönemi yansıtan bir çerçevede yansıtma işlevi olarak tanımlanır. Betimleme söylemin bir türüdür ve okuyucunun gözlemleme, odaklanma ve bilgilenme gibi bir takım bilişsel etkinliklerini kapsayan süreç olarak değerlendirilir (Öztokat, 2005: 129-130).

1.9 Çokseslilik

Bakhtin'den aktaran **Öztoakat**, bir anlatıda anlatıyı kaleme alan kişinin mesleki dili ve anlatı karakterlerinin dil kullanımlarının farklılaşmasına dikkat çekmektedir. Doğrudan söylem ve aktarılan söylem olarak adlandırılan bu iki durum karma bir dilin oluşmasına neden olmaktadır. Anlatı dilinin çok söylemli olması dilinin 'de çok söylemli olmasını sağlar. Böylelikle anlatılan ya da alıntılanan söylem konuşmacının özgünlüğünü de korumaktadır (Öztoakat, 2005: 130-131).

1.10 Anlatı Düzeyleri

Anlatı düzeyleri öyküleme durumunu ilgilendiren bir kavramdır. Eğer anlatıda bir den çok anlatıcı var ise bu kavramdan bahsedilir. Greimas'den anlatan Öztoakat, anlatı geniş ise bu durumda kapsayan ve kapsanan anlatıların varlığından söz edilebileceğinden bahseder.

Bahsedilen durumda kapsayan anlatı öykünün merkezinde yer alırken, kapsanan anlatı ise gerçeklik hissi uyandırarak anlatıda öyküye giriş niteliğinde bir anlatı durumunu tanımlar. Merkezde yer alan kapsayan öykü birinci düzey olarak ele alınırsa burada birincil düzey bir anlatıcı konumundan bahsedilebilir. Bu durumda kapsanan anlatı ikinci düzeyde ele alınırken buradaki anlatıcı ikincil düzey bir anlatıcı konumunda yer almaktadır. İç içe geçen bu anlatı yapıları modern anlatılarda söylemin gerçekle olan ilişkisini garanti altına almaktan ziyade anlatı stratejileri oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır (Öztoakat, 2005: 132).

2 Bulgular

2.1 Öyküleme

Aytmatov'un "Kızıl Elma" kısa romanının anlatısının dokuz farklı başlıkta öykülediğini söyleyebiliriz. Durumsallık geçişi olarak nitelendireceğimiz bu dokuz bölüm şu şekilde gerçekleşmektedir.

2.2 Durumsallık Geçişleri

D1 ----->	D2 ----->	D3 ----->	D4 ----->
(Mektup Yazma İsteği)	(Sorgulama)	(Kır Gezisi)	(Kızıl Elma)
D5 ----->	D6 ----->	D7 ----->	D8 ----->
(Aşk Hikâyesi)	(Reddedilme)	(Gerçeği Görme)	(Pişmanlık)
D9 ----->			
(Yeni Karar)			

Kızıl Elma kısa romanında durumsallık geçişlerinin yol açtığı anlam geçişleri aşağıdaki gibi gerçekleşmektedir.

2.3 Anlam Geçişleri

A1 İsabiekov kendini, ayrılmak üzere olduğu eşine kızının kimde kalacağını belirtmek üzere bir mektup yazarken bulur.

A2 İsabiekov mektubunu yazmaya başlamadan önce bu durumu sorgular ve yanında bulunan camda uzun uzun dışarıya bakarak çocuk bahçesinde el ele dolaşan gençlerde kendi gençliğini görür. Neden bu durumda olduğunu sorgular.

A3 Kızına annesinden ayrılmak üzere olduğunu ve kimde kalacağı konusunda bir tercih yapması gerektiğini bir kır gezisinde söylemeye karar verir ve kızıyla birlikte aracına binerek bir kır gezisine çıkar.

A4 Kırılarda koşup oynayan kızının kızıl bir elma bulması İsabiekov'un zihninde geçmişe dair birçok hatıranın canlanmasına neden olmuştur.

A5 Anlatı bu noktada bir aşk hikâyesi ile devam eder. İsabiekov gençliğinde bulunduğu kızıl bir elmayı platonik aşk beslediği ama hiç tanımadığı bir kıza verir. Buradaki kızıl elma adeta ilanı aşkın bir objesi gibi okuyucuya sunulur.

A6 İsabiekov hiç tanımadığı bu kıızı sadece şehir kütüphanesinde görmektedir. Yine bir akşam okul çıkışı kütüphaneye gider ve kıza elmayı verir fakat hiç tahmin etmediği bir tepki ile karşılaşarak kız tarafından reddedilir.

A7 Hatırladığı bu olay İsabiekov'un birtakım gerçekleri görmesine vesile olur. Yıllardır ondan hiçbir karşılık beklemeden kızıl elma bekleyen karısı Sabira'yı düşünür. Ona karşı hiçbir zaman beklediği ilgi ve sevgiyi göstermemiştir.

A8 Bu durum İsabiekov'u çok üzmüştür. Geçmişte karısı Sabira için yapmadıkları ya da yapamadıkları için çok pişmandır.

A9 Kızının seslenmesiyle İsabiekov kendine gelir. Hayalleri bir kenara bırakır. Kızı bulduğu elmayı annesine vermek istediğini söyler. Böylelikle karısından ayrılma kararından vaz geçen İsabiekov kızının sunduğu fikirle yeni bir karar alır. Kızı Anara ile "Kızıl Elmayı" en başından itibaren hak eden karısı Sabira'ya götüreceklerdir.

D ve **A** olarak sembolize edilen Durumsallık ve anlamsallık geçişleri çizgisel olarak ardarda okunduğunda öykünün ilerleme şablonunu bize göstermektedir.

2.4 Anlatıcının Konumu

Aytmatov'un "Kızıl Elma" kısa romanında anlatıcının konumu dış öyküsel ve elöyküselidir. Bu durumu tablo 1 de görebilmekteyiz.

	Benöyküsel	Elöyküsel
İçöyküsel		
Dış Öyküsel		X

Tablo 1. "Kızıl Elma" Romanı Anlatıcı Konumu

Aytmatov *Kızıl Elma*' da anlatıcı konumunu Tanrısal anlatıcı olarak belirlemiştir. Çünkü anlatıcı hikâyeyi bilen gören olaylara müdahil olmayan ama her zaman bir gözlemci olarak hikâyenin seyrine hâkim olan bir konumdur. Hikâyeden bir alıntı ile anlatıcının konumunun daha iyi kavranacağı düşünülebilir.

“Akşam üzeri elmayı bir kâğıda sarıp koltuğuna sıkıştıran İsabiekov kütüphanenin yolunu tuttu. Her zamankinden daha erken geldi kütüphaneye ve her zaman olduğu gibi kapının hemen karşısındaki masaya geçip kitaplarını, defterlerini bıraktı”(Aytmatov, 1992: 27).

Alıntı çerçevesinde anlatıcının konumu incelendiğinde sadece aktaran ve öykünün dışında bulunarak bir kişi konumunda olarak anlatıcı dışöyküsel ve elöyküsel konumda olduğu gözükmektedir.

2.5 Anlatı Karakterleri

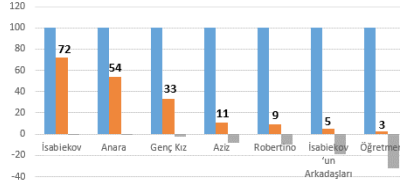
Kızıl Elma kısa romanı incelendiğinde karakterlerin neredeyse tamamının bir isimle anıldığı ve bu kişilerin bir takım fiziksel özelliklerinden de anlatıcı tarafından bahsedildiğini görmekteyiz. Hikâyenin karakterleri arasında yalnızca İsabiekov 'un okul yıllarında âşık olduğu kişi ile kır gezisine çıktığı okul arkadaşları olarak bahsedilen birtakım karakterlerin isimlerinin belirtilmediği görülmektedir.

Karakterlerin hikâye içerisindeki konumların daha iyi anlaşılabilmesi açısından karakter özelliklerini yansıtan bir tablonun oluşturulması uygun olacaktır. Tablo 2 de karakterlere ait özelliklerin neler olduğu belirtilmiştir.

Karakter İsmi	Karakter Özellikleri	Karakterin Konumu
İsabiekov	Köyde büyümüş, büyüdüğü çevreyi yansıtan içe kapanık, üzgün.	Başkahraman
Sabira	İsabiekov'un karısı, albenisi olan, çekici, ilgi bekleyen gururlu şehirde yetişmiş.	Folyo karakter
Anara	İsabiekov'un kızı, ince örgülü saçlı, iri kahverengi gözlü, müzikten hoşlanan, ince ruhludur.	İkinci derece kahraman
Sırık Aziz	İsabiekov'un okul arkadaşı, yaramaz, şakayı seven.	Folyo karakter
Genç Kız	İsabiekov'un platonik aşkı, kendini beğenmiş, çevresine karşı hoşgörüsüz.	Folyo karakter
Robertino	Kır gezisine gidilirken araçta dinlenen müziği seslendiren kişi.	Önemsiz karakter
İsabiekov 'un Arkadaşları	İsabiekov'un okul arkadaşları. Haklarında herhangi bir bilgi yok.	Önemsiz karakterler
Öğretmen	İsabiekov'un okuldaki biyoloji öğretmeni. Hakkında fazla bir bilgi yok.	Koro karakter

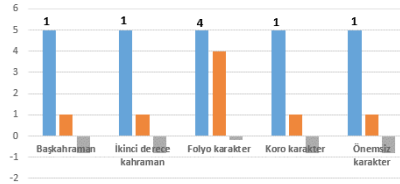
Tablo 2. “Kızıl Elma” Romanı Karakter Tablosu

Aytmatov'un *Kızıl Elma* adlı kısa romanında toplam sekiz karakter temsil edilmektedir. Bu karakterlerin bir tanesi başkahraman olarak hikâyede yerini alırken diğer karakterleri birçoğu folyo karakterler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Şekil 1. Karakter Sıklığı dağılımı.

Karakter sıklığını gösteren grafik incelendiğinde başkahramanın öykün genelinde yer aldığı görülmektedir. İkinci derece karakterin ise başkarakterden sonra hikâyede en çok vurgu yapılan karakter olarak yerini almaktadır. Hikâyede folyo karakterlerin belirme sıklığı da dikkate değerdir.

Şekil 2. Karakter Türleri Sıklığı.

Kızıl Elma anlatısında, en sık kullanılan karakter türünün folyo karakter olduğu görülmektedir. Anlatıda yer alan dört farklı folyo karaktere yüklenen diyalektik özellikler başkahramanın dikkat çekici bir konuma gelmesini sağlamaktadır.

Bu bağlamda anlatıda folyo karakter kullanım sıklığına gidilmesinin başkahramanın niteliklerini ve gelişimini vurgulamak açısından önemli katkılar sunduğu ifade edilebilir. Ayrıca folyo karakter kullanımı ile ana karakterin zıt veya tamamlayıcı özellikleri parlatılarak olay örgüsünün ve temaların derinleştirilmesine yardımcı olduğu ifade edilebilir.

Anlatıda folyo karakterlerin dışında kalan karakter tiplerinin sıklığı bir olarak görülmektedir. Bunlar sırasıyla, başkahraman, ikinci derece kahraman, koro karakter ve önemsiz karakter olarak sıralanabilir.

2.6 Zamansallık

Kızıl Elma anlatısında zaman mefhumunun yazar tarafından ana karakteri üzerinden şekillendirildiği görülmektedir. Bu açıdan öykü zamansallık boyutunda incelendiğinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman boyutunda kurgulandığı söylenebilir.

Ana karakter İsabiekov'u öğrencilik zamanlarında yaşadığı platonik aşk hikâyesi geçmiş zaman anlatısı olarak karşımıza çıkarken, hâlihazırda evliliğinde süre gelen sorunlar şimdiki zaman diliminde anlatılmaktadır. Ana karakterin bir kır gezisinde kızının bulunduğu kızıl elma ile geçmişteki anıları hatırlayarak bu durumdan kendince bir ders çıkarması sonrasında Moskova'ya karısının yanına gitme planı, anlatının gelecek zaman kavramı ile ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Kızıl Elma hikâyesinde vuku bulunduğu zaman dilimine baktığımızda ise yaklaşık üç günlük bir zaman diliminden bahsedebiliriz. İlk gün kahramanın yazmak istediği bir mektupla başlarken bu zaman dilimi akşam kızının odasına giderek onu uyandırmak istemesi ama bunu başaramaması ile son bulmaktadır. İkinci günde ise bir kır organizasyonu için yola çıkılır ve burada ana karakter kızının bulunduğu bir kızıl elma ile geçmişini hatırlayarak hatalarıyla yüzleşme durumundadır. Üçüncü gün olarak ise İsabiekov'u kızının, babasının çalışma masasında Moskova'ya çekilmek üzere yazılmış bir telgrafı bulması olarak yorumlayabiliriz. Bu durum kır gezisinden döndüklerini ve sürecin ertesi gün yaşandığının bir göstergesidir.

Kızıl Elma hikâyesinde vakaların gerçekleştiği zaman dilimine bakıldığında yaklaşık üç günlük bir zaman diliminden bahsedebiliriz. İlk gün kahramanın yazmak istediği bir mektupla başlarken bu zaman dilimi akşam kızının odasına giderek onu uyandırmak istemesi ama bunu başaramaması ile son bulmaktadır. İkinci günde ise bir kır organizasyonu için yola çıkılır ve burada ana karakter kızının bulunduğu bir kızıl elma ile geçmişini hatırlayarak hatalarıyla yüzleşme durumundadır. Üçüncü gün olarak ise İsabiekov'u kızının, babasının çalışma masasında Moskova'ya çekilmek üzere yazılmış bir telgrafı bulması olarak yorumlayabiliriz. Bu durum kır gezisinden döndüklerini ve sürecin ertesi gün yaşandığının bir göstergesidir.

2.7 Uzamsallık

Kızıl Elma hikâyesini mekân boyutunda incelendiğinde bazı mekânların net bir şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Bu mekânlar sırasıyla ev, kır, elma bahçesi, enstitü ve kütüphanedir.

Hikâyenin başladığı mekân olarak tasvir edilen ev ana karakterin içinde bulunduğu ruh halinin okuyucuya ilk yansıtıldığı mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 3 incelendiğinde hikâyenin mekân boyutuna ait özellikler görülmektedir.

	Mekânın Özellikleri	Mekânın Konumu
Ev	Ayrıntılı betimleme yok, Mektup ve telgrafın yazıldığı oda, odanın penceresi ve evin pencereden görünen avlusu ile Anara'nın odası mekânla ilgili vurgu yapılan bölümlerdir.	Birinci derece önemli, İsabievov'un halihazırda kızıyla, öncesinde ise karısının da içinde bulunduğu ailecek yaşanan yuva.
Kır	Merkezi bir mekân olma özelliğine sahiptir. Hikâye de iki farklı olay bu mekânda tasvir edilmektedir.	Hikâyenin çerçevesini oluşturan mekândır. Kızıl elmanın bulunduğu elma bahçesi buradadır.
Elma Bahçesi	Ana yola yakın, büyük elma ağaçlarının olduğu, içerisinde kızarmış yapraklarını dökülmediği küçük bir elma ağacının olduğu mekân	Kır mekânı ile bağlantılı bir mekândır. Bahçenin güzelliğinden bolca bahsedilirken kızıl elmanın bulunduğu mekân olarak yüksek önem atfedilmiştir.
Enstitü	Bir tarım enstitüsü olarak anlatıda geçmektedir. Hangi şehirde olduğu bilinmemekle birlikte, İsabievov ve kızının yaşadığı şehirde olduğu bilinmektedir.	İkinci derece önemli bir mekân olarak tasvir edilmektedir. İsabievov'un öğrencilik yıllarının geçtiği ve halihazırda öğretmen olarak atandığı mekândır.
Yatakhane	Enstitü içerisinde bir mekân olarak dikkat çekmektedir.	Kızıl Elma'nın bir dönem yatakhane odasında İsabievov tarafından çekmede saklandığı mekân olarak hikâyede yerini almaktadır.
Kütüphane	Platonik aşk ile karşılaşılan kutsal bir mekân olarak tasvir edilmektedir.	Birinci derecede önemli, sevgiliye sunulan Kızıl Elma bu mekânda reddedilmiştir.
Park	Kütüphane yolu üzerinde bulunan ve genç kızlar ile genç erkeklerin dans ettikleri mekân olarak tasvir edilmektedir.	İkinci derecede önemli bir mekân olarak nitelendirilebilir. İsabievov kütüphaneye giderken bu parkın önünden geçmektedir. Her geçişinde dans eden genç çiftleri gören İsabievov bu çiftler arasından en güzel olanı seçer ve kızın yerine sevdiği kadını, kavalyesi olan erkeğin yerine ise kendini koyarak âdeta o anı içselleştirerek yaşamaktadır.

Tablo 3. "Kızıl Elma" Romanı Mekân Tablosu

Olay örgüsünün şekillendiği asıl mekânlar dışında tam olarak tasviri yapılmayan fakat olay örgüsü içerisinde yer edinen birtakım mekânlarında olduğu görülmektedir. Bu mekânlar İsabievov'un doğduğu Alin köyü ile karısının tezini sunmak için gittiği ve ayrılma kararlarından dolayı tekrar geri dönmeyi düşünmeyerek kalmaya devam ettiğini Moskova şehridir.

Sonuç

Dünya edebiyatının önemli isimlerinden olan Aytmatov 176 dile çevrilen eserleri ile dünya edebiyatında en fazla tanınan Türk yazar olarak nitelendirilmektedir. Çalışma çerçevesinde incelediğimiz Kızıl Elma öyküsü Aytmatov'un erken dönem eserlerindedir. Anlatı bir şehir hikâyesi aynı zamanda unutulmaya yüz tutmuş tertemiz sevginin de dile getirildiği bir aşk hikâyesidir.

İnsanoğlunun yaşamı içerisinde karşılaştığı birçok güçlüğün ve mücadelenin ustalıklı anlatıldığı öyküde Aytmatov'un yaşamına dair birtakım bilgilere de ulaşılabilmektedir. Aytmatov'un gerçek yaşamında karşılaştığı bazı zorlukları Kızıl Elma anlatısında da görebilmekteyiz. Örneğin, anlatıda zaman ve mekân mefhumu örtük bir yapıyla sunulmuş olsa da hikâyenin zamanı ile ilgili birtakım ipuçları verilmektedir.

Hikâyeden bir alıntı olan “*Savaştan sonra, şimdi öğretmenlik yaptığım Tarım Enstitüsünde okumak için şehre gelmişim*”(Aytmatov, 1992: 20). cümlesinde, İkinci Dünya Savaşı'nın 1945 yılında sona erdiğinden hareketle öykü zamanının da 1945-1955 tarihleri arası bir döneme denk geldiği söylenebilir. Yazar gerçek yaşamında 1948 yılında Tarım Enstitüsü'nde okumaya başlamıştır. Hikâyenin ana karakteri konumunda olan İsbiekov'un yukarıdaki alıntıda anlaşıldığı üzere aynı tarihlerde Köy Enstitüsünde okumak için şehre gelmesi ana karakter ile yazarın kimliklerin çakıştığını göstermektedir.

Kızıl Elma anlatısında dönemin zorlukları sıklıkla vurgulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında yine yazarın gerçek yaşantısında yaşadığı zorluklar ile bir benzeşmenin oluşturulduğunu görmekteyiz. Hikâyeden bir alıntı olan “*Bir sabah yine böyle bir sonbahar gününde, onun da aralarında bulunduğu bir gurup öğrenciyi, çakıl yoldan (o zamanlar daha katran dökülmemişti bu yola)kolhozun tarlalarında pancar sökmeye getirmişlerdi. Bütün gün pancar söktüler. Kara ekmekten ibaret olan tayınlarını çoktan yemişler ve akşamüzeri şehre dönmek için yola koyulmuşlardı. Aç ve yorgundular*” (Aytmatov, 1992: 20) cümlesinde dönemin zorlukları, çekilen açlık ve sefalet açıkça görülebilmektedir.

Genel anlamıyla anlatının karakterlerine göz attığımızda anlatı ile uyumlu bir portrenin çizildiğini söyleyebiliriz. Anlatıdaki karakterlerin; yaşanılan dönemin toplumsal ve ekonomik boyutunu yansıtan bir çerçevede çizildiği görülmektedir. Örneğin anlatıda tematik güç konumunda bulunan İsbiekov karakteri Tarım Enstitüsüne okumaya gelmiş saf ve temiz bir Anadolu çocuğu görünümündedir. Hikâyeden alınan şu alıntıda bu durum çok daha iyi anlaşılabilir. “*Kendisi ise yüzlerce ve yüzlerce öğrenciden biri, bir köy çocuğu idi. Üzerinde asker ağabeyinden kalma bir ceket, ayaklarında asker ayakkabısı, bir de asker çantası vardı*” (Aytmatov, 1992:20). İsbiekov'un aksine âşık olduğu kız ise zengin şehirli bir kadın figürünü temsil eder. “*Göz ucuyla onun pürüzsüz profiline, itina ile taranmış saçlarına, düşünceye dalmışçasına inen kirpiklerine. Defterine hızlı hızlı notlar alan zarif eline bakmaktan büyük zevk alıyordu*” (Aytmatov, 1992: 23). Alıntıda da anlaşılacağı üzere bu durum net bir şekilde okuyucuya hissettirilmektedir.

Sonuç olarak yapısal çözümlemesi yapılan kısa hikâye de yazar gençlik yıllarında yaşadığı birtakım zorlukları okuyucusuna yansıttığı, sevgi gibi önemli bir duyguyu Kızıl Elma gibi Türk tarihi açısından önemli bir simge ile mitleştirerek okuyucusuna hissettirdiği önemli bir yazınsal metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Birbiri ardına gerçekleşen yitirilerin peşinden tekrar yeşeren umutların anlatıldığı kısa hikâyede, her çocuk gibi anne ve babasının ayrılmasını kabullenemeyen bir çocuğun masum çabası ile ailesine tekrar kavuşabilmesinin konu edindiği etkileyici bir aşk hikâyesi olarak tanımlanabilir.

Kaynakça

- Aydın, İ. & Torusdağ, G. (2014). Türkçe Öğretimi Çerçevesinde Yazınsal Bir Metin Çözümleme Örneği Olarak Refik Halit Karay'ın Garip Bir Hediye'si. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 3 (4) , 109-134. Doi: 10.7884/Teke.340
- Aytmatov, C. (1992). *Kızıl Elma. Çev. R. Özdek*, İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Bakhtin, M. M. (1994). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Ed. Michael Holquist. Çev. C. Emerson, M. Holquist. Texas: University of Texas Press.
- Bal, M. 1999. *Narratology Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- Dervişcemaloğlu, B. (2007). Gerard Genette'e Göre Anlatı Söylemi. <https://www.ege-edebiyat.org/wp/?p=819>. Erişim Tarihi 03.06.2024.
- Genette, G. (2011). *Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme*. Ferit Burak Aydar (Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Erdoğan, N. (1981). *Yapısal Çözümleme ve Kitle İletişimi. Kurgu*, 4 (1), 65-79. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kurgu/issue/59619/859017>
- Halliwell, S. (2022). *Diegesis - Mimemis* (Çev. M. S. Akım). ARTS: Artuklu Sanat ve Beşerî Bilimler Dergisi
- Jahn, M. (2012). *Anlatıbilim*. (Çev. B. Dervişcemaloğlu). İstanbul: DergahYayınları.
- Karataş, E. (2014). "Çocuk Edebiyatında "Karakter" Kavramı", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*
- Kırzioğlu, B. (2010). Kızıl Elma'nın Türklük İçin Anlamı ve Cengiz Aytmatov'un Kızıl Elma Hikâyesi. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0 (7) , . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2853/39496>
- Mutlu, E. (2004). *İletişim Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Nacaroğlu, D. (2022). *Bir Anlatı Türü Olarak Dijital Platform Dizilerinde Öyküleme Unsurları: Kulüp Dizisi Üzerinde Bir İnceleme*. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 2022 (58) , 73-96. DOI: 10.47998/ikad.1100911
- Öztoğat, N. T. (2005). *Yazınsal Metin Çözümlemesinde Kuramsal Yaklaşımlar*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

- Parın, K. (2017). *Anlatıbilim: Anlatı Teorisi El Kitabı*. Akademik Dil Ve Edebiyat Dergisi, 1(1), 68-74.
- Ricoeur, P. (2007). *Zaman ve Anlatı Bir: Zaman-Olayörgüsü-Üçlü Mimesis*, Çev., Mehmet Rifat- Sema Rifat. İstanbul: Y.K.Y
- Yeşil, Ş.Y. (2015). “Bilge Karasu Yazınında “Yerin Ruhu”: Göçmüş Kediler Bahçesi’nin Anlatı Dünyaları [Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Yılmaz, R. (2014). “Anlatı Yoluyla Dünyanın Zihinsel Yeniden Kurulumu: “Palto”, “Dönüşüm” Ve “Hayvan Çiftliği” Romanlarının Alımlama Pratikleri Üzerine Bir İnceleme” *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Yücel, T. (1979). *Anlatı Yerlemleri: Kişi, Süre, Uzam*. İstanbul: Ada Yayınları.

BABUR RESEARCH

Uluslararası Akademik Dergi - International Academic Journal

2024 / 1

